ISBN 978-974-496-595-0

วิสุทธิมรรค

และ

ปรมัตถมัญชุสามหาฎีกา

ภาค ๑ เล่ม ๒

กรรมฐานคหณนิเทส
ปฐวีกสิณนิเทส และเสสกสิณนิเทส

กองทุนธรรมนิธิ

จัดพิมพ์เผยแผ่

จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

วิสุทธิมรรคและปรมัตถมัญชุสามหาฎีกา

ภาค ๑ เล่ม ๒

กรรมฐานคหณนิเทส ปฐวีกสิณนิเทส และเสสกสิณนิเทส

ผู้แปล

อาจารย์ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

พิมพ์ครั้งแรก กุมภาพันธ์ ๒๕๕๔

จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

มาตรฐานเลขสากลประจำหนังสือ ๙๗๘-๙๗๔-๔๙๖-๕๙๕-๐

พิมพ์ที่

บริษัท เอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด

โทร ๐๘-๕๑๑๙-๗๓๓๙

คำนำ

ศาสนาของพระพุทธเจ้า จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

ปริยัติ เป็นตำรา หรือคัมภีร์ทางศาสนา ที่เรียกว่า พระไตรปิฎก เป็นต้น ที่ต้องเรียนรู้ให้เข้าใจก่อนปฏิบัติตาม

ปฏิบัติ เป็นการดำเนินงานเพื่อความสิ้นทุกข์ ตามความมุ่งหมายของปริยัติ ได้แก่ การเจริญศีล สมาธิ และปัญญา ที่เรียกว่า “ภาวนา” นั่นเอง

ปฏิเวธ เป็นการแทงตลอดในโลกุตรธรรม ๙ อย่าง มีมรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ตลอดทั้งคุณวิเศษอื่นๆ มีวิชชา ๓ เป็นต้น พูดง่ายๆ ว่า เป็นความสำเร็จที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยการปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นเหตุ

ปริยัติ เปรียบเหมือนแผนที่ลายแทงแสวงหาขุมทรัพย์ ที่ต้องศึกษาให้เข้าใจ

ปฏิบัติ เปรียบเหมือนการเดินทางแสวงหาขุมทรัพย์ตามแผนที่ลายแทง

ปฏิเวธ เปรียบเหมือนการพบขุมทรัพย์

ในทางโลก การที่เราจะมีความรู้ความเข้าใจในวิชาการใดๆ สามารถนำเอาไปใช้ประกอบการงานสมตามความมุ่งหมายได้นั้น เราต้องมีการศึกษาเล่าเรียนจากท่านผู้รู้ หรือจากตำราในวิชาการนั้นๆ ก่อนทั้งสิ้น ยกเว้นบุคคลผู้ที่ค้นพบหลักวิชาการนั้นๆ เป็นคนแรกเท่านั้นที่ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นหรือตำรา

ในทางศาสนาก็เช่นเดียวกัน ยกเว้นพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระศาสดา ผู้ทรงค้นพบสัจจธรรมด้วยตัวของพระองค์เองแล้ว บุคคลที่เหลือนอกนี้ เมื่อต้องการจะปฏิบัติให้ถูกต้องเพื่อเป็นปัจจัยสำหรับปฏิเวธต่อไปนั้น ต้องอาศัยเรียนจากผู้รู้และจากตำราทั้งสิ้น ถ้าหากผู้ใดยืนยันว่า สามารถทำได้โดยมิต้องอาศัยครูอาจารย์หรือตำรา ก็เท่ากับยืนยันว่า ตัวเขาเองเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งนั่นเอง

ก็ตำราหรือคัมภีร์ ที่เป็นอุปกรณ์ในการศึกษาเล่าเรียนคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น ได้แก่ ตำราหรือคัมภีร์พระไตรปิฎก อันประกอบด้วยพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม เพราะคำสอนของพระพุทธเจ้า และของพระสาวกองค์สำคัญ เป็นต้น ได้รับการสังคายนารวบรวมเข้าไว้ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ เพราะฉะนั้น การศึกษาพระพุทธศาสนาก็คือ การศึกษาพระไตรปิฎก นั่นเอง

แต่เนื่องจากคำพูดในพระไตรปิฎก ยังลึกซึ้ง เข้าใจยาก เหตุเพราะตรัสไว้ให้เหมาะต่ออุปนิสัย เป็นต้น เฉพาะของแต่ละคน หรือแต่ละพวกผู้จะรับเอาเทศนาในเวลานั้นเท่านั้น ไม่ได้สาธารณะแก่คนทั่วไปทั้งปวง เพราะฉะนั้น เพื่อเป็นการอุปการะแก่คนทั้งปวงโดยทั่วๆ ไป โดยเฉพาะที่เกิดภายหลัง แต่กาลปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ไม่มีโอกาสได้เข้าฟังธรรมเฉพาะพระพักตร์โดยตรง จึงเกิดมีคัมภีร์ชั้นรองลงไปอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า **อรรถกถา** รวบรวมเอาคำพูดของพระมหาเถระแต่ครั้งโบราณกาลเข้าไว้ ซึ่งท่านเหล่านั้น เป็นผู้ทรงธรรม ทรงวินัย แตกฉานในพระพุทธศาสนา เป็นที่ยกย่องของเพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกัน คำพูดในอรรถกถานั้น อธิบายความในพระไตรปิฎก หรือที่เรียกว่า **บาลี** (คำว่า “บาลี” หมายถึงพระไตรปิฎกก็ได้ ไม่ใช่หมายถึงภาษามคธอย่างเดียว) ไปตามลำดับบทแทบจะทุกบทไปเลยทีเดียว ช่วยให้ผู้ศึกษาพระบาลีเข้าใจความในพระบาลีได้ดี

ลักษณะโดยทั่วๆ ไปของคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เป็นอย่างนี้คือ :-

อธิบายความเป็นมาของสูตร หรือเรื่องนั้นๆ, อธิบาย หรือวิเคราะห์ศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในเรื่องนั้นๆ, แปลและขยายความให้เข้าใจง่าย, ถ้าคำพูดในพระบาลีคำนั้นๆ แปลได้หลายอย่าง ก็จะแสดงคำแปลไว้ทั้งหมด โดยชี้แจงว่า คำนี้ปรากฏอยู่ในที่หลายแห่งหลายสูตร ถ้าในที่นั้นหรือสูตรนั้นต้องแปลว่าอย่างนี้ ในที่โน้น สูตรโน้น จะแปลว่า อย่างนี้ไม่ได้ ต้องแปลอีกอย่างหนึ่ง พร้อมกันนั้นก็แสดงให้ทราบว่า ในที่นี้ต้องแปลว่าอย่างไร, ถ้าหากว่า ข้อความในพระบาลีนั้น กล่าวพาดพิงถึงชื่อบุคคล หรือสถานที่ไว้ ก็จะกล่าวถึงความเป็นมาของบุคคล หรือสถานที่เอาไว้ด้วย, แสดงวาทะของอาจารย์องค์อื่นๆ ที่อธิบายเรื่องนั้นๆ แล้วแสดงถึงความถูกต้อง หรือไม่ถูกต้องในคำพูดของอาจารย์เหล่านั้น โดยยกหลักฐานอ้างอิง, ขยายเนื้อความที่ลึกซึ้งให้เข้าใจง่าย, สงเคราะห์คำพูดในที่นั้นๆ ลงในหมวดธรรมต่างๆ ฯลฯ

ในที่นี้ จะขอยกเอาคำพูดของอรรถกถา ที่อธิบายความในพระบาลีตอนหนึ่ง มาแสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างสักเล็กน้อย

ข้อความพระบาลีตอนหนึ่งใน **โอฆตรณสูตร** สังยุตตนิกาย สคาถวรรค มีว่า :-

ข้าพเจ้า (พระอานนท์) ได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สวนเชตวัน อันเป็นอารามของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี ใกล้เมืองสาวัตถี

ครั้งนั้นแล เมื่อราตรีล่วงไปอยู่ เทวดาตนใดตนหนึ่ง ผู้มีผิวพรรณน่าพอใจยิ่งนัก ได้ยังสวนเชตวันทั้งสิ้นให้สว่างไสว เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ที่ประทับ ครั้นเข้าไปแล้ว ก็ถวายอภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สุดข้างหนึ่ง

เทวดาตนนั้น ครั้นยืนอยู่ ณ ที่สุดข้างหนึ่งแล้ว ก็ได้กราบทูลความข้อนี้กะพระผู้มีพระภาคว่า : -

"ดูกร ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านข้ามโอฆะ (ห้วงน้ำ) ได้อย่างไร?" ตรัสตอบว่า "ดูกร อาวุโส เราเมื่อไม่หยุดเฉย เมื่อไม่ขวนขวาย จึงข้ามโอฆะได้" เทวดาทูลถามต่อไปว่า "ก็แต่ว่า ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านเมื่อไม่หยุดเฉย เมื่อไม่ขวนขวาย จะข้ามโอฆะได้อย่างไร?" ตรัสตอบว่า "ในเวลาใด เรานั้นหยุดเฉยอยู่ ในเวลานั้นเราจม ในเวลาใดเราขวนขวาย (พยายามแหวกว่าย) ในเวลานั้นเราก็จะเลย (ฝั่ง) ไป ก็โดยประการอย่างนี้แล อาวุโส เราเมื่อไม่หยุดเฉย เมื่อไม่ขวนขวาย จึงข้ามโอฆะได้" ดังนี้ เป็นต้น

อรรถกถาก็เริ่มอธิบายตั้งแต่คำว่า "เอวํ เม สุตํ" ที่แปลว่า "ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้" ไปตามลำดับบท ทีละบท จนกระทั่งจบเนื้อหาของสูตรทั้งหมด ในที่นี้ จะขอยกคำอธิบายสูตรนี้ของท่านมาแสดงพอเป็นตัวอย่างสักตอนหนึ่ง

......ในบทว่า **ข้ามโอฆะ** ได้ นี้ ความว่า ชื่อว่า **โอฆะ** (กิเลสเป็นดุจห้วงน้ำ) มี ๔ อย่างคือ กาโมฆะ (โอฆะ คือ กาม) ๑, ภโวฆะ (โอฆะ คือ ภพ) ๑, ทิฏโฐฆะ (โอฆะ คือ ความเห็นผิด) ๑, อวิชโชฆะ (โอฆะ คือ อวิชชา ความไม่รู้) ๑.

ในบรรดาโอฆะ ๔ อย่างนั้น ความพอใจ ความกำหนัดในกามคุณ ๕ ชื่อว่า "กาโมฆะ", ความพอใจ ความกำหนัดในรูปภพ อรูปภพ และความใคร่ในฌาน ชื่อว่า "ภโวฆะ", มิจฉาทิฏฐิ คือความเห็นผิด ๖๒ อย่าง ชื่อว่า "ทิฏโฐฆะ", ความไม่รู้ในสัจจะ ๔ ชื่อว่า "อวิชโชฆะ" ฯลฯ ก็โอฆะแม้ทั้งหมด พึงทราบว่า ชื่อว่า โอฆะ เพราะอรรถว่า ทำให้จมลง และเพราะอรรถว่า เป็นกอง จริงอยู่ กิเลสชนิดนี้ ทำสัตว์ทั้งหลายผู้ตกไปสู่อำนาจของตนให้จมลง คือให้ไปเกิดในทุคติ ที่แตกต่างกัน มีนรก เป็นต้น ฯลฯ เมื่อหยุดอยู่ด้วยอำนาจกามสุขัลลิกานุโยค ชื่อว่า "จม" เมื่อขวนขวายอยู่ด้วยอัตตกิลมัตถานุโยค ชื่อว่า "เลย (ฝั่ง) ไป" ดังนี้ เป็นต้น

จากคำพูดในอรรถกถาจารย์บางตอนเท่าที่ยกมานี้ ก็พอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า ถ้าหากต้องการจะศึกษาพระบาลีให้เข้าใจแล้ว จำเป็นจะต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถาเป็นคู่มืออย่างจะขาดเสียมิได้ทีเดียว

แม้คัมภีร์อรรถกถานั้น ก็ยังมีคำพูดที่ลึกซึ้ง เข้าใจยาก หรือตีความไปได้ต่างๆ จึงมีคัมภีร์ชั้นรอง อธิบายขยายความออกต่อไปอีก เรียกว่า **ฎีกา** รองลงไปจากฎีกา ก็เป็น อนุฎีกา อรรถโยชนา ตามลำดับ

สำหรับวิสุทธิมรรคนี้ เนื่องจากหยิบยกเอาคำพูดในพระบาลีมาอธิบายขยายความ จึงจัดว่าเป็น **อรรถกถา** แต่จะเป็นการอธิบายพระบาลีไปตามลำดับบทจนจบสูตรแต่ละสูตร เหมือนอย่างอรรถกถาเท่าที่ยกมาแสดงก็หาไม่ คือจะเหมือนคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ ทั้งหลาย มีสุมังคลวิลาสินี เป็นต้น ที่อธิบายพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย เป็นต้น ก็หาไม่ หรือว่าจะเป็นปกรณ์พิเศษที่เก็บเนื้อหาสาระในพระบาลี ตลอดจนในอรรถกถาต่างๆ มาเรียบเรียงคำพูดเสียใหม่ แล้วแบ่งเป็นตอนๆ เพื่อสะดวกแก่การศึกษา เหมือนอย่างอภิธัมมาวตาร สุมตาวตาร อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นก็ไม่ใช่อีก ที่แท้แล้วต้องจัดว่า เป็นความพิเศษของอรรถกถาทั้งหลาย มีอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี เป็นต้นนั้น อีกทีหนึ่ง คืออย่างไร?

คือว่า **วิสุทธิมรรค** นี้ เป็นปกรณ์ที่รวบรวมเอาเนื้อหาสาระที่เกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญา และหมวดธรรมต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในปิฎกทั้ง ๓ มาอธิบายขยายความไว้อย่างเป็นหลักการ ให้รายละเอียดในแง่มุมต่างๆ ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันของธรรมที่พึงทราบเหล่านั้น ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจได้ทีเดียวว่า ถ้าหากจะปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว จะต้องประกอบด้วยความรู้ในเรื่องอะไรบ้าง ความรู้เหล่านั้นมีหลักการอย่างไร จะต้องปฏิบัติอะไรก่อน อะไรทีหลัง ดังนี้ เป็นต้น

เพราะเหตุนี้เอง ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายมีสุมังคลวิลาสินี เป็นต้น เมื่อท่านอธิบายพระบาลีไปทีละบท บทใดมีคำอธิบายละเอียดปรากฏอยู่แล้วในวิสุทธิมรรค ท่านก็แนะให้ดูในวิสุทธิมรรค เช่น จากข้อความตอนหนึ่งในอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี ที่อธิบายคำว่า **สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ** ในสามัญญผลสูตร ไว้ว่า :-

สิกฺขติ สิกฺขาปเทสูติ สิกฺขาปเทสุ ตํ ตํ สิกฺขาปทํ สมาทยิตฺวา สิกฺขติ อยเมตฺถ สงฺเขโป วิตฺถาโร ปน วิสุทฺธิมคฺเค วุตฺโต ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งแปลว่า **คำว่า ย่อมศึกษาใน**

สิกขาบททั้งหลาย คือในบรรดาสิกขาบททั้งหลาย ย่อมสมาทานศึกษาสิกขาบทนั้นๆ นี้เป็นคำอธิบายสังเขปในคำนี้ ส่วนคำอธิบายพิสดาร ได้พูดไว้แล้วในวิสุทธิมรรค ดังนี้

หรืออีกตอนหนึ่งที่กล่าวว่า **อิเมสํ ปน จตุนฺนํ ฌานานํ อนุปทวณฺณนา จ ภาวนานโย จ วิสุทฺธิมคฺเค วุตฺโตติ อิธ น วิตฺถาริโต** ซึ่งแปลว่า **ก็คำพรรณนาไปตามลำดับบท และนัยแห่งการเจริญฌาน ๔ เหล่านี้ ได้กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรค เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะไม่ขยายให้พิสดารในที่นี้ละ** ดังนี้ เป็นต้น ถึงในอรรถกถาอื่นๆ มีปปัญจปสูทนี เป็นต้น ก็มีการแนะนำให้ดูความละเอียดพิสดารในวิสุทธิมรรค อย่างนี้เหมือนกัน

เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ตอนจะเริ่มอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี ท่านพระพุทธโฆสาจารย์จึงได้บอกกล่าวให้ทราบเสียก่อนทีเดียวว่า

สีลกถา ธุตธมฺมา กมฺมฏฺฐานานิ เจว สพฺพานิ จริยาวิธานสหิโต ฌานสมาปตฺติวิตฺถาโร ฯเปฯ วิสุทฺธิมคฺเค มยา สุปริสุทฺธํ วุตฺตํ ตสฺมา ภิยฺโย เนตํ อิธ วิจารยิสฺสามิ ซึ่งแปลว่า **เพราะว่าเรื่องราวทั้งหมด คือคำวินิจฉัยศีล, ธุดงคธรรม, กรรมฐานทั้งปวง, ความพิสดารแห่งฌานและสมาบัติ ที่ประกอบด้วยวิธีการแห่งจริตทั้งปวง, ข้อวินิจฉัยทั้งสิ้นเกี่ยวกับปัญญา, ขันธ์, ธาตุ, อายตนะ, อินทรีย์, อริยสัจจ์ ๔, เทศนาปัจจยาการ และวิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีนัยอันละเอียดหมดจดดี ไม่นอกแนวพระบาลี ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้หมดจดดีแล้วในวิสุทธิมรรค เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักไม่วิจารณ์เรื่องราวเหล่านี้ให้มากไปในที่นี้อีก** ดังนี้

ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า วิสุทธิมรรค เป็นอรรถกถาที่เป็นความพิสดารของอรรถกถาทั้งหลายอีกทีหนึ่ง คือเป็นที่รวบรวม หรือเป็นศูนย์กลางแห่งคำอธิบายที่ละเอียดของอรรถกถาทั้งหลายนั่นเอง ซึ่งท่านก็ได้กล่าวไว้เองในอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี นี้แหละ ว่า :-

มชฺเฌ วิสุทฺธิมคฺโค เอส จตุนฺนมฺปิ อาคมานญฺหิ
ฐตฺวา ปกาสิสฺสติ ตตฺถ ยถาภาสิตมตฺถํ

ฯ เป ฯ

ซึ่งแปลว่า ปกรณ์วิสุทธิมรรคนี้ ที่ข้าพเจ้าแต่งไว้อย่างนี้นั่นเทียว
ตั้งอยู่ในท่ามกลางแห่งนิกาย ๔ (คือเป็นศูนย์กลางนั่นเอง)
จักประกาศเนื้อความ ตามที่กล่าวไว้ในนิกายเหล่านั้น
เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงเรียนวิสุทธิมรรคนั้นให้เป็นหลัก
แล้วเข้าใจเนื้อความ ที่มีอยู่ในทีฆนิกาย
ด้วยอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี นี้เถิด ดังนี้

(พึงทราบว่า คำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นต้น ซึ่งเป็นชั้นพระบาลี นอกจากจะจำแนกเป็นปิฎกได้ ๓ ปิฎก มีวินัยปิฎก เป็นต้น แล้ว ท่านยังจำแนกเป็นนิกาย แปลว่า "หมู่" ได้ ๕ นิกายอีกด้วย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย อรรถกถาซึ่งเป็นคำอธิบายใน ๔ นิกายข้างต้นนั้น ท่านพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียงแต่ผู้เดียว แล้วตั้งชื่อเสียใหม่ว่า สุมังคลวิลาสินี เป็นต้น ส่วนขุททกนิกายประกอบด้วยคัมภีร์หลายคัมภีร์ อรรถกถาซึ่งเป็นคำอธิบายในขุททกนิกายแต่ละคัมภีร์เหล่านั้น นอกจากท่านพระพุทธโฆสาจารย์แล้ว ก็ยังมีพระเถราจารย์อื่นๆ อีกหลายรูป เป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียง เพราะเหตุนั้น ท่านพระพุทธโฆสาจารย์หมายเอาอรรถกถาเฉพาะที่เป็นผลงานรวบรวมของท่านเท่านั้น จึงไม่พูดถึงขุททกนิกายนั้น กล่าวถึง ๔ นิกายข้างต้นเท่านั้น ว่า "วิสุทธิมรรค ตั้งอยู่ท่ามกลางแห่งนิกาย ๔" ดังนี้)

เท่าที่กล่าวมาแล้วนี้ ก็เพียงเพื่อแนะนำให้ท่านผู้สนใจในการศึกษาพระปริยัติ ได้รู้จักวิสุทธิมรรค ว่ามีลักษณะแตกต่างจากปกรณ์อื่นๆ อย่างไรเท่านั้น จะเห็นว่าการศึกษาพระบาลีจำเป็นต้องอาศัยอรรถกถาเป็นเครื่องมือ จะละเลยเสียมิได้ ถึงอย่างนั้น ถ้าไม่มีความรู้ในวิสุทธิมรรค แม้ว่าจะหนักแน่นในอรรถกถามากมายเพียงไรก็ตาม ก็หาเข้าถึงนัยที่ละเอียดสุขุมในคำพูดเหล่านั้นไม่ เพราะว่านัยที่ละเอียดสุขุมเหล่านั้น จะหาพบได้ก็โดยอาศัยคำพูดอย่างพิสดารกว้างขวางในวิสุทธิมรรค ดังได้กล่าวแล้วเท่านั้น เพราะฉะนั้น

พูดง่ายๆ ว่าก่อนจะศึกษาพระบาลี พร้อมทั้งอรรถกถาอื่นๆ ทั้งหลาย ชั้นแรกต้องปลูกฝังความรู้ในวิสุทธิมรรค ให้เป็นพื้นฐานไว้ก่อน ไม่เช่นนั้น การศึกษาจะสำเร็จโดยดีมิได้

ปกรณ์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ ชาวมัชฌิมประเทศ ชมพูทวีป ได้แต่งไว้ที่สำนักมหาวิหาร เกาะสีหล (ประเทศลังกาในปัจจุบัน) ตรงกับรัชสมัยของกษัตริย์ลังกา ทรงพระนามว่า พระเจ้ามหานาม ประมาณ พ.ศ. ๙๕๐ กว่าๆ เป็นที่ยกย่องสรรเสริญแห่งบรรดานักปราชญ์ผู้ชำนาญการปริยัติทั้งหลาย และใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาพระ-ศาสนาสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบันนี้.

สำหรับประวัติท่านพระพุทธโฆสาจารย์ผู้แต่งปกรณ์นี้ นั้น ปรากฏความละเอียดอยู่แล้วในตอนท้ายของปกรณ์นี้ เพราะฉะนั้นจะไม่ขอกล่าวเสียก่อนในวาระนี้

อนึ่ง ปกรณ์วิสุทธิมรรคนี้ มีการแปลเป็นภาษาไทยออกเผยแผ่กันมาแล้ว จากหลายฝ่าย นักศึกษาส่วนใหญ่ที่ไม่สันทัดภาษามคธ (ภาษาบาลี) ก็ได้อาศัยฉบับแปลเป็นไทยเหล่านั้นนั่นแหละศึกษาหาความรู้

จากประสบการณ์ของกระผม เท่าที่คลุกคลีอยู่ในวงการปริยัติมานานพอสมควร เห็นว่า ลำพังเฉพาะศึกษาปกรณ์วิสุทธิมรรคอย่างเดียว ยังเป็นภาระหนักในการตีความ เพราะยังมีคำพูดที่ลึกซึ้ง หรือมีคำอธิบายที่ยากแก่การตีความปรากฏอยู่มาก ทำให้เข้าใจไปต่างๆ ตีความกันไปต่างๆ เป็นเหตุให้ถกเถียงหรือตกลงกันไม่ได้ ยอมรับกันไม่ได้อยู่เสมอ เกิดความไม่แน่ใจว่า ความรู้ความเข้าใจที่ได้จากการศึกษานี้ จะตรงกับความประสงค์ของท่านผู้แต่งปกรณ์หรือไม่

เพราะฉะนั้น ในโอกาสนี้ กระผมผู้แปล นอกจากจะแปลเนื้อความในวิสุทธิมรรคแล้ว เพื่ออำนวยความสะดวกในการศึกษาแก่ท่านผู้ใคร่ธรรมให้มากขึ้น ก็จะขอแปลเนื้อความของปกรณ์ ที่มีชื่อว่า **ปรมัตถมัญชุสา** ซึ่งเป็นฎีกาอธิบายความในวิสุทธิมรรคสลับกับคำแปลวิสุทธิมรรคเป็นตอนๆ ไปพร้อมกันไปด้วย

ก็ปกรณ์ชั้นฎีกาที่อธิบายวิสุทธิมรรคนี้ มี ๒ ปกรณ์ ปกรณ์แรก คือปรมัตถมัญชุสา (แปลว่าหีบใส่ปรมัตถ์) นิยมเรียกว่า **มหาฎีกา** ปกรณ์หลัง นิยมเรียกว่า **จูฬฎีกา** ในที่นี้กระผมขอแปลเฉพาะมหาฎีกา

ปกรณ์มหาฎีกานี้ ท่านอาจารย์มหาธรรมปาละ ผู้ทรงพระไตรปิฎกได้แต่งไว้หลังการแต่งวิสุทธิมรรคได้ไม่นานนัก ผลงานของท่าน นอกจากมหาฎีกานี้แล้ว ก็ยังมีอรรถกถาของคัมภีร์ต่างๆ ในขุททกนิกายอีกหลายคัมภีร์ ล้วนแต่ได้รับการยกย่องอ้างอิง ถือเป็นแบบฉบับการศึกษาพระปริยัติสืบมาจนถึงทุกวันนี้

เนื้อความในมหาฎีกานั้น มีมากกว่าเนื้อความวิสุทธิมรรค ๓-๔ เท่าทีเดียว อธิบายหมดทุกด้าน คำอธิบายที่ชัดเจนของท่าน ช่วยให้ได้รับความเบาใจ ความมั่นใจในการศึกษาวิสุทธิมรรคเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งท่านทั้งหลายจะพบเองเมื่อได้ศึกษา

อนึ่ง ในการแปลครั้งนี้ กระผมจะแปลเนื้อความเท่าที่มีอยู่ทั้งหมดไม่ให้มีเหลือ ทั้งหมดมีด้วยกัน ๓ ภาค จะเริ่มตั้งแต่ภาคแรกไป แต่เนื่องจาก เมื่อผนวกคำพูดของมหา-ฎีกาเข้าไปด้วยแล้ว หนังสือก็จะมีความหนามาก ไม่สะดวกแก่การใช้ เพราะฉะนั้น แม้แต่ละภาคนั้น ก็จะขอตัดตอนแบ่งเป็นเล่มๆ ทยอยแปลออกมาทีละเล่มจนจบ

จากภาค ๑ เล่ม ๑ ที่ได้แปลไปแล้ว นักศึกษาภาษาบาลีหลายท่านทักท้วงว่า ไม่ควรตัดเนื้อความบางตอนของมหาฎีกาออกไป เพราะให้ความรู้เกี่ยวกับภาษาบาลีเป็นอย่างดียิ่ง และถ้าตัดออกไปเนื้อความก็จะไม่ครบบริบูรณ์เหมือนต้นฉบับ เป็นต้น กระผมเห็นคล้อยตามท่านที่ปรารถนาดีเหล่านั้น เพราะฉะนั้น เพื่อสนองตอบท่านนักศึกษาที่ต้องการจะเทียบกับต้นฉบับภาษาบาลี กระผมก็จะขอแปลเนื้อความทุกบทในมหาฎีกาอย่างไม่มีการตัดทอนเนื้อความบางตอนเหมือนเล่มแรก

อนึ่ง ในการแปลครั้งนี้ ทั้งตัววิสุทธิมรรคและมหาฎีกา กระผมใช้ฉบับภาษาบาลีของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นต้นฉบับในการแปล ข้อความไหนไม่ชัดเจน ก็ไปเทียบกับฉบับของพม่า ได้ความแน่ชัดแล้ว จึงแปล

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเวลาที่ใช้ในการแปลและตรวจทานมีไม่มากนัก ประกอบกับความรู้เท่าไม่ถึงซึ่งมีอยู่ของกระผม เชื่อว่าที่แปลไว้ผิดพลาดหรือตกหล่น ต้องมีอยู่แน่หากพบก็จะได้ปรับปรุงแก้ไขในโอกาสที่จะได้พิมพ์ในครั้งต่อไป

วิสุทธิมรรคทั้ง ๓ ภาคนั้น ท่านแบ่งเป็นตอนๆ เรียกว่า ปริจเฉท รวมทั้งหมด ๒๓ ปริจเฉท ภาค ๑ เล่ม ๒ ที่แปลนี้มี ๓ ปริจเฉท คือ กรรมฐานคหณนิเทส, ปฐวีกสิณนิเทส และเสสกสิณนิเทส

ท้ายสุดนี้ กระผมขออนุโมทนาในกุศลของท่านผู้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสมทบในการพิมพ์ และทุกท่านที่มีส่วนช่วยเหลือในด้านต่างๆ เพื่อให้หนังสือสำเร็จ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่มงคล พานพบแต่ความสวัสดี ตลอดกาลทุกเมื่อเทอญ และขอบุญที่เกิดจากความขวนขวายเพื่อให้หนังสือสำเร็จนี้ ของกระผมและของท่านทั้งหลายจงเป็นปัจจัยแก่ความสวัสดีของสรรพสัตว์

ด้วยความปรารถนาดี อย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปล

สารบัญ

กรรมฐานคหณนิเทส

ปฐวีกสิณนิเทส

เสสกสิณนิเทส

ภาค ๑ เล่ม ๒
ปริจเฉทที่ ๓ กรรมฐานคหณนิเทส

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ เพราะเหตุที่พระโยคาวจรผู้ตั้งอยู่แล้วในศีลที่ผ่องแผ้วด้วยคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ที่การบริหารธุดงค์ทำให้ถึงพร้อมแล้วอย่างนี้ นี้ พึงเจริญสมาธิที่ท่านแสดงไขไว้แล้วด้วยจิตเป็นประธาน ตามพระดำรัสที่ว่า "นระ ผู้มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญาอยู่" ดังนี้ (สืบต่อไป)

ก็สมาธินั้น เพราะความที่ทรงแสดงไว้สังเขปยิ่งนัก จึงกระทำได้ไม่ง่าย แม้แต่จะเข้าใจ จะกล่าวไปใยถึงการเจริญ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าประสงค์แสดงความพิสดารและนัยแห่งการเจริญแห่งสมาธินั้น ก็ขอมีปัญหากรรมดังต่อไปนี้

- อะไรคือ สมาธิ
- ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร
- อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของสมาธินั้น
- สมาธิมีกี่อย่าง
- ก็อะไรเป็นความมัวหมอง, อะไรเป็นความผ่องแผ้วของสมาธินั้น
- พึงเจริญสมาธิได้อย่างไร
- อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ ดังนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า (ด้วยคุณทั้งหลาย) **มีความมักน้อย เป็นต้น** คือ (ด้วยคุณทั้งหลาย) มีความมักน้อย ความสันโดษ ความประพฤติขูดเกลากิเลส ความสงัด ความไม่สะสมและความปรารภความเพียร เป็นต้น

คำว่า (ในศีล) **ที่ผ่องแผ้ว** คือ (ในศีล) ที่หมดจดดี ที่ไม่มีธรรมเครื่องมัวหมอง

คำว่า **ในศีล...... นี้** ได้แก่ ในจตุปาริสุทธิศีลตามที่กล่าวแล้ว

ท่านอาจารย์กล่าวว่า **เพราะความที่ทรงแสดงไว้สังเขปยิ่งนัก** ดังนี้ หมายเอา

พระเทศนาที่ว่า “เจริญจิตอยู่” นี้นั่นเอง

คำว่า **อะไรคือ สมาธิ** เป็นคำถามถึงสมาธิโดยสภาวะที่มีอยู่

คำว่า **ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร** คือเพราะอรรถอะไร จึงเรียกว่า “สมาธิ” ความว่า บทว่าสมาธิเป็นไปอาศัยอรรถอะไรตั้งชื่อ

คำว่า **มีกี่อย่าง** เป็นคำถามถึงประเภท

วิสัชนาปัญหากรรมข้อว่า อะไรคือ สมาธิ

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้เป็นวิสัชนาในปัญหากรรมเหล่านั้น

ข้อว่า **อะไรคือ สมาธิ** ความว่า สมาธิ มีหลายอย่าง มีนานาประการ วิสัชนาที่ปรารภจะเปิดเผยถึงสมาธินั้นทั้งหมด จะไม่พึงยังประโยชน์ที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ และจะพึงเป็นไปเพื่อความฟั่นเฝือยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าขอกล่าวหมายเอาเฉพาะสมาธิที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้นว่า “ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล ชื่อว่า สมาธิ” ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **อะไรคือ สมาธิ** นี้ เป็นคำถามโดยสภาวะที่มีอยู่ก็จริง แต่ว่าการเปิดเผยโดยสภาวะที่มีอยู่ ซึ่งสมาธิที่มีการจำแนก ย่อมมีได้โดยแสดงการจำแนกไว้เป็นแนวทางเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ก็ควรแสดงการจำแนกไว้อย่างไม่มีเหลือเสียก่อน, เพื่อแสดงว่า “ก็แต่ว่าในการแสดงการจำแนกนั้นมีข้อนี้เป็นโทษอยู่” ดังนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **สมาธิมีหลายอย่าง** ดังนี้ เป็นต้น ไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **มีหลายอย่าง** ได้แก่ มีหลายอย่างเกี่ยวกับเป็นกุศล เป็นต้น

คำว่า **มีนานาประการ** ได้แก่ มีนานาประการ เพราะความแตกต่างกันแห่งอารมณ์, วิโมกข์, สัญญา, มนสิการ, ฉันทะ, ปณิธิ, อธิโมกข์, อภินิหาร, และปัญญาเป็นต้น

คำว่า **จะไม่พึงยังประโยชน์ที่ประสงค์ให้สำเร็จได้** ความว่า การเจริญโลกิยสมาธิชื่อว่า ประโยชน์ที่ประสงค์ในที่นี้ ก็แต่ว่า จะไม่พึงยังประโยชน์ที่ประสงค์นั้นให้สำเร็จได้

จริงอยู่ ในบรรดาฌาน และวิโมกข์ เป็นต้น เมื่อยกสมาธิขึ้น กระทำการวิสัชนาสมาธินั้นโดยการจำแนกที่ได้อยู่ ประเภทแห่งสมาธิที่มาแล้วในพระบาลี มีฌานวิภังค์ เป็นต้น ก็ต้องวิสัชนาไปหมด และเมื่อเป็นอย่างนั้นก็จะไม่มีโอกาสที่จะวิสัชนาวิธีเจริญโลกิยสมาธิที่ประสงค์นี้ได้เลย (เพราะมัวแต่วิสัชนาถึงประเภท ซึ่งมีมากมายไม่รู้จบ)

ขอแสดง (ให้เห็นเป็นตัวอย่าง) สักหน่อยหนึ่ง

คือว่า ประเภทเกี่ยวกับภพของสมาธินั้น เนื่องด้วยพรหมปาริสัชชา เป็นต้น ก็มี ๙ อย่าง ย่อมสำเร็จโดยจำแนกตามความเป็นไป ที่ประกอบด้วยฌาน ๓ หรือ ๔ (คือ มีเวทนาเป็นโสมนัส) ซึ่งแตกต่างกัน โดยความต่างกันด้วยฌานชั้นเลว เป็นต้น อันใด, หรือเนื่องด้วยพรหมชั้นเวหัปผลา เป็นต้น ก็มี ๑๐ อย่างบ้าง ๑๑ อย่างบ้าง ย่อมสำเร็จโดยการจำแนกตามความเป็นไปที่ประกอบด้วยฌานที่ ๕ (มีเวทนาเป็นอุเบกขา) อันใด การจำแนกตามความเป็นไปนั้น ซึ่งสมาธินั้น ที่ถอนออกมากล่าวอยู่ว่า “นี้ได้แก่ สมาธิ นั้น” ดังนี้ พึงมีเพื่อความฟั่นเฝือ ข้อนั้น จึงเหมือนเป็นไปในสิ่งอันไม่ใช่วิสัย (หาข้อยุติไม่ได้) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **และจะพึงเป็นไปเพื่อความฟั่นเฝือยิ่งขึ้น** ดังนี้ไว้

คำว่า **ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล** คือ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล คือ ไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุขเป็นลักษณะ

วิสัชนาปัญหากรรมข้อว่า ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร** ตอบว่า ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าเป็น “สมาธานะ” ถามว่า ชื่อว่า สมาธานะคืออะไร ตอบว่า ได้แก่ ความตั้งมั่นสม่ำเสมอและโดยชอบในอารมณ์เดียว แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย อธิบายว่า เป็นความดำรงอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นธรรมชาติไม่ฟุ้งซ่าน และไม่กระจัดกระจาย ตั้งอยู่ได้สม่ำเสมอและโดยชอบในอารมณ์เดียวด้วยอานุภาพของธรรมใด นี้ชื่อว่า “สมาธานะ”

มหาฎีกา

ความตั้งมั่นสม่ำเสมอ ด้วยอำนาจการไม่ทำจิตและเจตสิกทั้งหลายให้กระจัดกระจายไป เหมือนมีคนรวบรวมอยู่ ชื่อว่า "สมาธานะ" อธิบายว่า สมาธิมีความไม่ทำให้กระจัดกระจายไปเป็นลักษณะ และมีความรวบรวมไว้เป็นรส

อีกอย่างหนึ่ง ความตั้งมั่นโดยชอบ คือด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า "สมาธานะ" อธิบายว่า สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ และมีความกำจัดความฟุ้งซ่านเป็นรส ดังนี้

สมาธินั้น เพราะเหตุที่เป็นเหตุแห่งความตั้งอยู่ได้ในอารมณ์เดียวของจิต เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อธิบายว่า เป็นความดำรงอยู่ได้** ดังนี้ไว้ จริงอย่างนั้น สมาธินี้ท่านแสดงไขไว้แล้วว่า "ได้แก่ ความตั้งอยู่, ความตั้งมั่น, ความตั้งลงแห่งจิต" ดังนี้ ก็ในที่นี้ ท่านใช้ศัพท์ว่า อารมณ์เดียว ก็เพื่อแสดงความตั้งอยู่ได้โดยติดต่อกันแห่งสมาธิ จริงอย่างนั้น ท่านแสดงไขไว้แล้วในอรรถกถาว่า สมาธินั้น มีความตั้งอยู่ดุจเปลวประทีป

คำว่า **ด้วยอานุภาพ** คือด้วยกำลัง ความว่า ด้วยความเป็นปัจจัย

บทว่า **อวิกฺขิปมานา** แปลว่า เป็นธรรมชาติไม่ฟุ้งซ่าน คือ เข้าไปสงบ ด้วยว่า สมาธิมีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุปัฏฐาน ด้วยบทว่า "อวิกฺขิปมานา" นี้ ท่านแสดงถึงความเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่านของสมาธินั้น

บทว่า **อวิปฺปกิณฺณา** แปลว่า ไม่กระจัดกระจาย ด้วยบทว่า "อวิปฺปกิณฺณา" นี้ ท่านแสดงถึงภาวะที่มีความไม่ทำให้กระจัดกระจายไป เป็นลักษณะ

วิสัชนาปัญหากรรมข้อว่า อะไรเป็นลักษณะ, รส, ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน ของสมาธิ

วิสุทธิมรรค

ส่วนต่อไปนี้ เป็นวิสัชนาในข้อว่า อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของสมาธินั้น นี้ ความว่า สมาธิ

- มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ
- มีการกำจัดความฟุ้งซ่านเป็นรส
- มีความไม่หวั่นไหวเป็นปัจจุปัฏฐาน

- เพราะมีพระบาลีว่า “จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น” ดังนี้ สุขจึงเป็นปทัฏฐานแห่งสมาธินั้น

มหาฎีกา

ชื่อว่า **อวิกเขปะ** เพราะอรรถว่า ไม่ฟุ้งซ่าน หรือเป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายไม่ฟุ้งซ่าน ความไม่ฟุ้งซ่านนั้นเป็นลักษณะของสมาธินี้ เพราะเหตุนั้น สมาธินี้จึงชื่อว่า มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ

ชื่อว่า **มีการกำจัดความฟุ้งซ่านเป็นรส** เพราะอรรถว่า กำจัดความฟุ้งซ่านได้ หรือถึงพร้อมโดยอาการที่กำจัดความฟุ้งซ่านนั้น

ชื่อว่า **มีความไม่หวั่นไหวเป็นปัจจุปัฏฐาน** เพราะอรรถว่า ปรากฏขึ้นด้วยอำนาจความไม่หวั่นไหวในอุทธัจจะ หรือเพราะอรรถว่า ยังความไม่หวั่นไหวแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายนั้น ให้ปรากฏขึ้น

คำว่า **สุข** พึงทราบว่า ได้แก่ สุขอันปราศจากอามิส (สุขที่ไม่อาศัยกามคุณเกิดขึ้น)

วิสัชนาปัญหากรรมข้อว่า สมาธิมีกี่อย่าง

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **สมาธิมีกี่อย่าง** ความว่า ก่อนอื่น สมาธิมีอย่างเดียวเท่านั้นโดยลักษณะ คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน มี ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ มี ๒ อย่างเหมือนอย่างนั้น คือ โลกิยสมาธิ และโลกุตรสมาธิ, สมาธิที่มีปีติ และที่ไม่มีปีติ, สมาธิที่สหรคตด้วยสุข และที่สหรคตด้วยอุเบกขา

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ลักษณะ** คือ ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นสภาวะเฉพาะของสมาธิ ด้วยลักษณะนั้น สมาธินั้นจะไม่ได้การจำแนกอะไรๆ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **มีอย่างเดียวเท่านั้นโดยลักษณะ คือความไม่ฟุ้งซ่าน** ดังนี้

วิตก ชื่อว่า อัปปนา เพราะอรรถว่า เป็นไปราวกะยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้แนบแน่นอยู่ในอารมณ์ จริงอย่างนั้น วิตกนั้นทรงแสดงไขไว้แล้วว่า "เป็นอัปปนา, พยัปปนา" ดังนี้ มีคำพูดในอรรถกถาว่า "อัปปนา มีในฌานธรรมที่เป็นมหัคคตะ และโลกุตระทั้งหมด ด้วยอำนาจแห่งความที่มีอัปปนาวิตกนั้น เป็นประมุข" ดังนี้

อนึ่ง โวหารว่า อุปจาระ ย่อมมีในปริตตฌาน (กามาวจรฌาน) อันไม่ใช่สถานที่เกิดขึ้นแห่งอัปปนาวิตกนั้น เหมือนสมญาว่า อุปจาระบ้าน เป็นต้น ย่อมมีในสถานที่ใกล้บ้าน เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **มี ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ** ดังนี้ ก็ในที่นี้ พึงทราบ (คำว่า อุปจาระ และอัปปนา ท่านกล่าวไว้) เกี่ยวกับว่าเป็นสมาธิ

วัฏฏะ เรียกว่า "โลก" เพราะอรรถว่า สลาย ย่อยยับ สมาธิ ชื่อว่า **โลกิยสมาธิ** เพราะอรรถว่า ประกอบเข้าในโลก เพราะความเป็นธรรมที่นับเนื่องเข้าในโลกนั้น หรือเพราะอรรถว่า ประสบได้ในโลกนั้น

ชื่อว่า **โลกุตระ** เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้น คือ ข้ามขึ้นแล้วจากโลก เพราะความเป็นธรรมที่ไม่นับเนื่องเข้าในโลกนั้น ก็ในที่นี้ ท่านถือเอาโลกิยสมาธิโดยความเป็นธรรมที่ควรเจริญก็จริง แต่ว่า เพื่อที่จะรวมเอาสมาธิทั้ง ๒ ให้เป็นส่วนเดียวกัน แล้วถอนเอาโลกุตรสมาธินอกนี้ออกไปเสียจากที่รวมเป็นส่วนเดียวกันนั้น จึงกล่าวคำว่า **มี ๒ อย่าง คือ โลกิยสมาธิ และโลกุตรสมาธิ** ดังนี้

คำว่า **สมาธิที่มีปีติ และที่ไม่มีปีติ** ความว่า สมาธิ ชื่อว่า **มีปีติ** เพราะอรรถว่า เป็นไปกับปีติ ได้แก่ สัมปยุตกับปีติ ชื่อว่า **ไม่มีปีติ** เพราะอรรถว่า สมาธินี้ไม่มีปีติ คือ วิปยุตจากปีติ สมาธิจึงมี ๒ อย่าง คือ สมาธิที่มีปีติ และที่ไม่มีปีติ นั้น

สมาธิ ชื่อว่า **สหรคตด้วยสุข** เพราะอรรถว่า ถึงความเกิดขึ้นพร้อมกัน เป็นต้น กับสุข ความว่า เป็นสมาธิที่สัมปยุตกับสุข แม้ใน **สมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขา** ก็มีนัยเดียวกันนี้แหละ ก็ในบทว่า "อุเบกขา" นี้ ท่านประสงค์เอาอทุกขมสุขเวทนา เพราะว่าอทุกขมสุขเวทนานั้น ย่อมวางเฉยซึ่งความเป็นไปโดยอาการที่เป็นสุขและทุกข์ เพราะความที่ตั้งมั่นอยู่โดยอาการที่เป็นกลาง ก็ในที่นี้ สงเคราะห์เอาสมาธิมีปีติ (ฌาน ๓) และ

ส่วนหนึ่งของสมาธิที่ไม่มีปีติ (ฌาน ๔) เข้าด้วยบทว่า สหรคตด้วยสุข ก็หรือว่าสงเคราะห์เอาอีกส่วนหนึ่งของสมาธิไม่มีปีติ (ฌาน ๕) เข้าด้วยบทว่า สหรคตด้วยอุเบกขา นี้ คือ ความแตกต่างกันของบททั้งหลายเหล่านี้

วิสุทธิมรรค

สมาธิมี ๓ อย่าง คือ สมาธิอย่างเลว สมาธิอย่างกลาง และสมาธิอย่างประณีต มี ๓ อย่าง อย่างนั้น คือ สมาธิที่มีวิตก มีวิจาร เป็นต้น, สมาธิที่สหรคตด้วยปีติ เป็นต้น และสมาธิที่เป็นปริตตะ ที่เป็นมหัคคตะ และที่เป็นอัปปมาณะ

มหาฎีกา

สมาธิ ชื่อว่า **อย่างเลว** เพราะอรรถว่า เลวลงกว่าสมาธิอย่างกลาง และอย่างประณีต โดยสภาวะ โดยปัจจัย และโดยผล หรือ เพราะอรรถว่า เสื่อมรอบแล้วจากคุณทั้งหลายของสมาธิอย่างกลาง และอย่างประณีตเหล่านั้น สมาธิที่ปัจจัยทั้งหลายของตนนำไปสู่ความเป็นประธาน ชื่อว่า **อย่างประณีต** ที่มีในท่ามกลางแห่งสมาธิทั้ง ๒ ชื่อว่า **อย่างกลาง**

สมาธิที่เป็นไปกับวิตก อันเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจการประกอบร่วมกัน ชื่อว่า **มีวิตก** (สวิตกฺก) ที่เป็นไปกับวิจาร ชื่อว่า **มีวิจาร** (สวิจาร) สมาธิมีวิตกด้วย สมาธินั้นมีวิจารด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **มีวิตก มีวิจาร** (สวิตกฺกสวิจาร) ด้วยอาทิศัพท์ที่แปลว่า เป็นต้น ท่านรวมเอาสมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร และสมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารเข้าไว้

ในสมาธิเหล่านั้น สมาธิไม่มีวิตกด้วย เพราะไม่มีการประกอบร่วมกันกับวิตก อันยิ่งด้วยวิจาร สมาธินั้นมีเพียงวิจารด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร** (อวิตกฺกวิจารมตฺต) อีกอย่างหนึ่ง “มตฺต” ศัพท์ มีอรรถว่า ห้ามธรรมพิเศษ อธิบายว่า สมาธิที่มีทั้งวิตกมีทั้งวิจาร ชื่อว่า “มีวิจาร” ด้วยวิจารที่พิเศษด้วยวิตก แต่ว่าสมาธินี้ เพราะมีเพียงวิจารอันเว้นจากธรรมพิเศษ กล่าวคือ วิตก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร**

อีกนัยหนึ่ง เพื่อจะแสดงว่า "สมาธินี้ ชื่อว่า มีเพียงวิจาร เพราะไม่มีวิตก เหตุเพราะความที่วิตกถูกละไปด้วยภาวนา จะชื่อว่า มีเพียงวิจารเพราะไม่มีธรรมอะไรๆ ที่สัมปยุตกับตนอย่างอื่นนอกจากวิจารก็หาไม่" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวกำกับให้พิเศษไปด้วยคำว่า "ไม่มีวิตก" เข้าไว้ (ว่าไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร)

สมาธิที่เว้นจากวิตกและวิจารทั้ง ๒ ชื่อว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร**

คำว่า **สมาธิสหรคตด้วยปีติ** เป็นต้น คือ สมาธิที่สหรคตด้วยปีติ ที่สหรคตด้วยสุข และที่สหรคตด้วยอุเบกขา มีคำใดที่ควรกล่าวเข้าไว้ในติกะนี้ คำนั้นมีนัยอันได้กล่าวแล้วในทุกะแห่งสมาธิที่สหรคตด้วยสุข เป็นต้น นั่นเทียว

สมาธิ ชื่อว่า **ปริตตะ** เพราะความที่ถูกธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายตัดรอนโดยรอบ อีกอย่างหนึ่ง สิ่งที่มีประมาณเล็กน้อย ท่านเรียกว่า "ปริตตะ" แม้สมาธินี้ก็เป็นเหมือนเล็กน้อย เพราะความมีอานุภาพน้อย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปริตตะ**

ชื่อว่า **มหัคคตะ** เพราะอรรถว่า ถึงความยิ่งใหญ่โดยการข่มกิเลสได้ โดยมีผลมาก และโดยมีความสืบต่อได้นาน หรือเพราะอรรถว่าไป คือ ดำเนินไปด้วยธรรมทั้งหลายที่ยิ่งใหญ่ มี ฉันทะ เป็นต้น ที่โอฬาร

ชื่อว่า **อัปปมาณะ** เพราะอรรถว่า สมาธินี้ไม่มีธรรมที่กระทำประมาณทั้งหลาย แม้เกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ (คือ ธรรมที่กระทำประมาณเหล่านั้น กระทำสมาธินี้ให้เป็นอารมณ์ไม่ได้) หรือเพราะอรรถว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรม ที่กระทำประมาณเหล่านั้น (ธรรมที่กระทำประมาณ ได้แก่ กิเลสมีราคะ โทสะ และโมหะ)

วิสุทธิมรรค

สมาธิมี ๔ อย่าง คือทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญสมาธิ เป็นต้น มี ๔ อย่าง อย่างนั้น คือ สมาธิที่เป็นปริตตะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ เป็นต้น, สมาธิที่เป็นองค์แห่งฌาน ๔, สมาธิที่เป็นหานภาคิยะ เป็นต้น, สมาธิที่เป็นกามาวจร เป็นต้น และสมาธิจำแนกตามอธิบดี, มี ๕ อย่าง คือ สมาธิที่เป็นองค์แห่งฌาน ๕ ในปัญจกนัย

มหาฎีกา

ภาวนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น ชื่อว่า “ปฏิปทา” เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องปฏิบัติฌาน สมาธิ ชื่อว่า **ทุกขาปฏิปทะ** เพราะอรรถว่า สมาธินี้มีปฏิปทาที่เป็นทุกข์ คือ ลำบาก ภาวนาปัญญาที่นำมาซึ่งอัปปนา ชื่อว่า “อภิญญา” (แปลว่า ความรู้ยิ่ง) เพราะความที่พิเศษยิ่งกว่าปกติ ปัญญา ชื่อว่า **ทันธาภิญญะ** เพราะอรรถว่า สมาธินี้มีอภิญญาช้า คือ อ่อน, เป็นทุกขาปฏิปทสมาธิด้วย ทุกขาปฏิปทสมาธินั้นเป็นทันธาภิญญสมาธิด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญสมาธิ** ได้แก่ ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญ-สมาธิ เป็นต้น นั้น

บทว่า **จตุกฺกชฺฌานงฺควเสน** แปลว่า คือความเป็นองค์แห่งฌาน ๔ ก็คำนี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจฌานจตุกกนัย

บทว่า **หานภาคิยาทิวเสน** แปลว่า คือสมาธิอันมีส่วนแห่งความเสื่อม เป็นต้น

พรรณนาสมาธิหมวด ๑ และหมวด ๒

วิสุทธิมรรค

ในบรรดาสมาธิเหล่านั้น ส่วนแห่งสมาธิมีอย่างเดียวมีความหมายง่ายอยู่แล้ว จะวินิจฉัยในส่วนแห่งสมาธิมี ๒ อย่าง

เอกัคคตาแห่งจิต (ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต) ที่พระโยคาวจรได้แล้วด้วยอำนาจกรรมฐานเหล่านี้คือ อนุสติฐาน ๖, มรณสติ, อุปสมานุสติ, อาหาเรปฏิกูลสัญญา, จตุธาตุ-ววัฏฐาน และเอกัคคตาในส่วนเบื้องต้น ของอัปปนาสมาธิทั้งหลายก็ดีนี้ชื่อว่า **อุปจาร-สมาธิ**

ส่วนเอกัคคตาอันใด ที่มีในลำดับแห่งบริกรรมโดยพระบาลี ที่ว่า “**ปฐมสฺส ฌานสฺส ปริกมฺมํ ปฐมสฺส ฌานสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย**”[๑] แปลว่า “บริกรรมแห่งปฐมฌานเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ปฐมฌาน” ดังนี้ นี้ชื่อว่า **อัปปนาสมาธิ** สมาธิจึงชื่อว่ามี ๒ อย่าง คือ สมาธิที่เป็นอุปจาระ และที่เป็นอัปปนา โดยประการที่กล่าวแล้วนี้

---

[๑] อภิ.ป. ๔๓/๔๑๕

มหาฎีกา

คำว่า **อนุสติฐาน ๖** ได้แก่ อนุสติกรรมฐาน ๖ มีพุทธานุสติ เป็นต้น

คำว่า **ด้วยอำนาจกรรมฐานเหล่านี้** คือ ด้วยอำนาจกรรมฐาน ๑๐ อย่าง เหล่านี้

ด้วยคำว่า **เอกัคคตาในส่วนเบื้องต้น** นี้ พึงทราบถึงการรวมเอาทั้งอุปจารสมาธิที่มีอาวัชชนะต่างๆ กัน (ในวิถีต่างๆ กันนั่นเอง) อันอุปการะแก่อัปปนาสมาธิ ไม่ใช่เฉพาะอุปจารสมาธิที่มีอาวัชชนะเดียวกัน (กับอัปปนาสมาธิ) เท่านั้น เพราะคำว่า "อปฺปนา-สมาธีนํ" ที่แปลว่า ของอัปปนาสมาธิทั้งหลาย เป็นฉัฏฐีวิภัติในความสัมพันธ์แห่งธรรม ที่พึงถูกอุปการะและธรรมที่เป็นตัวอุปการะ เหมือนอย่างในคำ "ปุริสสฺส อตฺโถ" ที่แปลว่า ประโยชน์ของบุรุษ ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **บริกรรม** (ในคำว่า บริกรรมเป็นปัจจัย) ได้แก่ โคตรภู เพื่อแสดงว่า "ไม่ใช่สมาธิที่เป็นกามาวจร" ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **แห่งปฐมฌาน** ดังนี้ เป็นต้น (เพราะปฐมฌานเป็นมหัคคตะ ไม่ใช่กามาวจร)

สมาธิหมวด ๒ ที่ ๒

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๒ ที่ ๒ ต่อไป

เอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกุศลในภูมิ ๓ ชื่อว่า **โลกิยสมาธิ** เอกัคคตาที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค ชื่อว่า **โลกุตรสมาธิ** สมาธิจึงมี ๒ อย่าง คือ สมาธิเป็นโลกิยสมาธิ และโลกุตรสมาธิ ตามประการที่กล่าวมานี้

มหาฎีกา

คำว่า **ในภูมิ ๓** ได้แก่ ในกามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค** ดังนี้ไว้ เพราะประสงค์เอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกุศล (มรรคเป็นกุศล)

สมาธิหมวด ๒ ที่ ๓

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๒ ที่ ๓ ต่อไป

เอกัคคตาในฌาน ๒ ในจตุกกนัย, ในฌาน ๓ ในปัญจกนัย ชื่อว่า **สมาธิที่มีปีติ** (สัปปีติสมาธิ) เอกัคคตาในฌาน ๒ ที่เหลือ ชื่อว่า **สมาธิที่ไม่มีปีติ** (นิปปีติกสมาธิ) ส่วนอุปจารสมาธิ เป็นสมาธิที่มีปีติก็มี ไม่มีปีติก็มี สมาธิจึงมี ๒ อย่าง คือ สมาธิที่มีปีติ และที่ไม่มีปีติ ตามประการที่กล่าวมานี้แล

มหาฏีกา

คำว่า **เป็นสมาธิที่มีปีติก็มี ไม่มีปีติก็มี** เป็นคำกล่าวที่ไม่กำหนดแน่นอนคือ ไม่มีปีติหามิได้ อีกอย่างหนึ่ง โดยที่เป็นอุปจารสมาธิเหมือนกัน อุปจารสมาธิในวิถีอันมีอาวัชชนะต่างกันแห่งฌานทั้งหลาย แม้ทุกฌาน เป็นสมาธิที่มีปีติก็มี ที่ไม่มีปีติก็มี แต่ว่าในวิถีมีอาวัชชนะเดียวกัน อุปจารสมาธิแห่งฌาน ๒ (จตุกกนัย) ฌาน ๓ (ปัญจกนัย) เป็นสมาธิที่มีปีติอย่างเดียว อุปจารสมาธิแห่งฌานทั้งหลายนอกนี้ (คือฌาน ๔ หรือ ๕) เป็นสมาธิที่ไม่มีปีติอย่างเดียว เพราะจิตที่มีเวทนาผิดกัน ไม่มีความเป็นอาเสวนปัจจัยกัน และเพราะในวิถีเดียวกัน ไม่มีความเปลี่ยนแปลงแห่งเวทนา

สมาธิหมวด ๒ ที่ ๔

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๒ ที่ ๔ ต่อไป

เอกัคคตาในฌาน ๓ ในจตุกกนัย, ในฌาน ๔ ในปัญจกนัย ชื่อว่า **สมาธิที่สหรคตด้วยสุข** เอกัคคตาในฌานที่เหลือ (ฌานที่ ๔ หรือที่ ๕ ที่เหลือ) ชื่อว่า **สมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขา** ส่วนอุปจารสมาธิเป็นสมาธิที่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี สมาธิจึงมี ๒ อย่าง คือ สมาธิที่สหรคตด้วยสุข และที่สหรคตด้วยอุเบกขา โดยประการที่กล่าวแล้วนี้แล

มหาฎีกา

แม้ในคำว่า เป็นสมาธิที่ **สหรคตด้วยสุขก็มี ที่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี** นี้พึงทราบความหมายโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง แต่ว่าในบทนั้น (คือ บทที่ว่าถึงสมาธิที่มีปีติ, ไม่มีปีติ) ข้าพเจ้ากล่าวว่า “อุปจารสมาธิแห่งฌาน ๒ และฌาน ๓ เป็นสมาธิที่มีปีติอย่างเดียว” ดังนี้ไว้ แต่ว่าในบทนี้ ควรกล่าวว่า “อุปจารสมาธิแห่งฌาน ๓ ฌาน ๔ เป็นสมาธิที่สหรคตด้วยสุขอย่างเดียว” ดังนี้

พรรณนาสมาธิหมวด ๓

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในส่วนแห่งสมาธิ มี ๓ อย่างต่อไป

ในบรรดาสมาธิหมวด ๓ ทั้งหลาย จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๓ หมวดแรก (ก่อน)

สมาธิที่สักว่าได้มา ชื่อว่า **อย่างเลว** ที่เจริญได้ไม่ดีนัก ชื่อว่าสมาธิ **อย่างกลาง** ที่เจริญดีแล้วถึงวสี (ความชำนาญ) ชื่อว่า **อย่างประณีต** สมาธิจึงมี ๓ อย่าง คือ สมาธิอย่างเลว สมาธิอย่างกลาง และสมาธิอย่างประณีต ตามประการที่กล่าวมานี้

มหาฎีกา

คำว่า **สักว่าได้มา** คือ สักว่าบรรลุแล้ว ยังไม่เสพคุ้น ยังไม่กระทำให้มาก ก็สมาธินั้น จัดว่า เป็นอย่างเลว ก็เพราะมีกำลังทราม

คำว่า **ที่เจริญได้ไม่ดีนัก** ได้แก่ ที่ให้บรรลุถึงความคล่องแคล่วอย่างยิ่งยังไม่ได้

คำว่า **ที่เจริญดีแล้ว** ได้แก่ ที่เจริญแล้วอย่างดี คือ นำเข้าไปสู่ความคล่องแคล่วได้โดยชอบแล้ว นั่นเอง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ถึงวสี** ดังนี้ไว้ พึงทราบความเป็นอย่างเลวเป็นต้น แห่งสมาธิเหล่านี้ แม้เกี่ยวเนื่องกับความเป็นอย่างเลว เป็นต้นของธรรม มีฉันทะ เป็นต้น จริงอย่างนั้น สมาธิที่ทำให้เป็นไปด้วยความต้องการในผลบุญที่โอฬารชื่อว่า **อย่างเลว** ที่ทำให้เป็นไปเพื่อการยังโลกิยอภิญญาให้สำเร็จ ชื่อว่า **อย่างกลาง** ที่พระโยคีผู้ตั้งอยู่ในอริยภาวะทำให้เป็นไป เพราะความต้องการวิเวก ชื่อว่า **อย่างประณีต**

อีกอย่างหนึ่ง สมาธิที่ทำให้เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน คือ เพื่อภพสมบัติ ชื่อว่า **อย่างเลว** ที่ทำให้เป็นไปด้วยอัชฌาสัยในความไม่โลภอย่างเดียว ชื่อว่า **อย่างกลาง** ที่ทำให้เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลอื่น ชื่อว่า **อย่างประณีต**

อีกอย่างหนึ่ง ที่ทำให้เป็นไปด้วยอัชฌาสัยในวัฏฏะ ชื่อว่า **อย่างเลว** ที่ทำให้เป็นไปด้วยอัชฌาสัยในวิเวก ชื่อว่า **อย่างกลาง** ที่ทำให้เป็นไปเพื่อเป็นบาทแก่โลกุตระด้วยอัชฌาสัยในวิวัฏฏะ ชื่อว่า **อย่างประณีต**

สมาธิหมวด ๓ ที่ ๒

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๓ ที่ ๒ ต่อไป

สมาธิในปฐมฌานพร้อมกับอุปจารสมาธิชื่อว่า **สมาธิที่มีวิตก มีวิจาร** สมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัย ชื่อว่า **สมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร** อธิบายว่า พระโยคาวจรบุคคลใด เห็นโทษในเพียงวิตกเท่านั้น ไม่เห็นในวิจาร เมื่อหวังเพียงการละวิตกอย่างเดียว ก็ก้าวล่วงปฐมฌาน พระโยคาวจรบุคคลผู้นั้น ย่อมได้มาซึ่งสมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร คำว่า สมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารนี้ กล่าวไว้หมายเอาสมาธิของพระโยคาวจรบุคคลนั้น ส่วนเอกัคคตาในฌานทั้งหลาย มีทุติยฌาน เป็นต้น ในจตุกกนัย และในฌาน ๓ มีตติยฌาน เป็นต้น ในปัญจกนัย ชื่อว่า **สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร** สมาธิจึงมี ๓ อย่าง คือ สมาธิที่มีวิตก มีวิจาร เป็นต้น โดยประการที่กล่าวแล้วนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **พร้อมกับอุปจารสมาธิ** คือ พร้อมกับอุปจารสมาธิแห่งฌาน แม้ทุกฌาน

คำว่า **เห็นโทษในเพียงวิตกเท่านั้น** คือ เมื่อทำให้ปรากฏว่า “เป็นของหยาบ” เฉพาะในวิตกเท่านั้น ก็เห็นโทษว่า “วิตกนี้ เป็นธรรมที่กระทำความกำเริบแห่งจิต” และมนสิการวิจารว่า “เป็นธรรมสงบ” เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ไม่เห็นในวิจาร** ดังนี้ไว้

คำว่า **หมายเอาสมาธิของพระโยคาวจรบุคคลนั้น** คือ หมายเอาสมาธิที่พระโยคาวจรได้มาแล้วอย่างนี้นั้น บทที่ ๒ ที่ว่า **สมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร** เป็นอันท่านอธิบายแล้วอย่างนี้

สมาธิหมวด ๓ ที่ ๓

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๓ ที่ ๓ ต่อไป

เอกัคคตาในฌาน ๒ ข้างต้น ในจตุกนัย และในฌาน ๓ ในปัญจกนัย ชื่อว่า **สมาธิที่สหรคตด้วยปีติ** เอกัคคตาในฌานที่ ๓ และฌานที่ ๔ ในนัยเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **สมาธิที่สหรคตด้วยสุข** เอกัคคตาในฌานสุดท้าย ชื่อว่า **สมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขา** ส่วนอุปจารสมาธิเป็นสมาธิที่สหรคตด้วยปีติและสุขบ้าง เป็นสมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขาบ้าง สมาธิจึงมี ๓ อย่าง คือ สมาธิสหรคตด้วยปีติ เป็นต้น ตามประการที่กล่าวมานี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ในฌาน ๓** (ในปัญจกนัย) ได้แก่ ฌาน ๓ ข้างต้น

คำว่า **ในนัยเหล่านั้นนั่นแหละ** ได้แก่ ในจตุกกนัย และปัญจกนัยเหล่านั้นนั่นแหละ

คำว่า **ในฌานสุดท้าย** ได้แก่ ในฌานที่สุดรอบ ในนัยทั้ง ๒ คือในฌานที่ ๔ หรือในฌานที่ ๕ ตามลำดับ แม้ในคำว่า **เป็นสมาธิที่สหรคตด้วยปีติและสุขบ้าง** นี้ พึงทราบความหมายตามนัยที่กล่าวแล้วในตอนต้น

อนึ่ง ในหมวดนี้ พึงทราบว่า สมาธิแม้ที่สหรคตด้วยปีติ แม้เมื่อมีความเป็นสมาธิที่สหรคตด้วยสุข แต่เพื่อแสดงบททั้ง ๓ ไม่ให้ปะปนกัน พระศาสดาจึงแสดงเทศนาปีติกะไว้ เพื่อทรงแสดงความแตกต่างของสุขที่มีปีติจากสุขที่ไม่มีปีติ เพราะเหตุนั้น สมาธิที่สหรคตด้วยสุขก็เป็นอันทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสุขอันหาปีติมิได้ นั่นเอง

สมาธิหมวด ๓ ที่ ๔

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๓ ที่ ๔ ต่อไป

เอกัคคตาในอุปจารภูมิ ชื่อว่า **ปริตตสมาธิ** เอกัคคตาในรูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศล ชื่อว่า **มหัคคตสมาธิ** เอกัคคตาที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค ชื่อว่า **อัปปมาณสมาธิ** สมาธิจึงมี ๓ อย่าง คือ สมาธิที่เป็นปริตตะ, ที่เป็นมหัคคตะ และที่เป็นอัปปมาณะ ตามประการที่กล่าวมานี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ในอุปจารภูมิ** ได้แก่ ในจิตตุปบาทที่สัมปยุตกับอุปจารฌาน จริงอยู่ จิตตุปบาท ท่านเรียกว่า "ภูมิ" เพราะความเป็นสถานที่เกิดขึ้นแห่งสหชาตธรรมทั้งหลาย เช่นอย่างในคำว่า "ในกามาวจรสมาธิในสุขภูมิ" เป็นต้น

ชื่อว่า **ปริตตสมาธิ** ก็เพราะความเป็นกามาวจร

พรรณนาสมาธิในหมวด ๔

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในส่วนแห่งสมาธิ มี ๔ อย่างต่อไป

ในบรรดาสมาธิหมวด ๔ ทั้งหลาย จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๔ หมวดแรก (ก่อน)

สมาธิเป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญะ (ปฏิบัติลำบาก รู้ช้า) ก็มี, สมาธิเป็นทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญะ (ปฏิบัติลำบาก รู้เร็ว) ก็มี, สมาธิเป็นสุขาปฏิปทาทันธาภิญญะ (ปฏิบัติสะดวก รู้ช้า) ก็มี, สมาธิเป็นสุขาปฏิปทาขิปปาภิญญะ (ปฏิบัติสะดวก รู้เร็ว) ก็มี ดังนี้แล

ในบรรดาสมาธิเหล่านั้น สมาธิภาวนา (การเจริญสมาธิ) ที่เป็นไป จำเดิมแต่ปฐมสมันนาหาร (การประมวลจิตใจให้ตั้งอยู่ในกรรมฐานครั้งแรก) ตราบจนอุปจาระแห่งฌานนั้นๆ เกิดขึ้น เรียกว่า "ปฏิปทา" ส่วนปัญญาที่เป็นไปจำเดิมแต่อุปจาระ ตราบจนอัปปนาเกิดขึ้น เรียกว่า "อภิญญา" ก็ปฏิปทานี้นั้น สำหรับพระโยคีบางคนเป็นทุกข์ คือ ลำบาก

เพราะความที่ปัจจนิกธรรม มีนิวรณ์ เป็นต้น ยึดไว้ โดยการเที่ยวพล่านไป (ในจิต) ความว่า ส้องเสพไม่สะดวก สำหรับพระโยคีบางคนสะดวก เพราะไม่มีปัจจนิกธรรมนั้น แม้อภิญญาสำหรับพระโยคีบางคนจัดว่า "ช้า" คือ อ่อน เป็นไปได้ไม่ฉับพลัน สำหรับพระโยคีบางคน "เร็ว" คือ ไม่อ่อน เป็นไปได้ฉับพลัน

มหาฎีกา

ความน้อม (จิต) เข้าไปครั้งแรกในกรรมฐาน โดยนัยว่า "ปฐวี ปฐวี (ดิน, ดิน)" ดังนี้เป็นต้น แห่งพระโยคีผู้เริ่มเจริญ ชื่อว่า **ปฐมสมันนาหาร**

คำว่า **อุปจาระแห่งฌานนั้น ๆ** ได้แก่ กามาวจรฌานที่ถึงความมั่นคง ในเพราะความเข้าไปสงบปัจจนิกธรรมทั้งหลาย มีนิวรณ์ วิตก วิจาร และนิกันติ (ความใคร่) เป็นต้นได้

ด้วยคำว่า **ตราบจนอัปปนาเกิดขึ้น** นี้ กล่าวได้ว่า ความเป็นอภิญญาปรากฏเหมือนกับว่า ท่านกล่าวไว้ สำหรับปัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต้นเท่านั้น ถึงอย่างนั้นปัญญาในอัปปนา จัดเป็นอภิญญาได้ทีเดียว เพราะว่า ปัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต้น จะมีความช้าความเร็วได้เพราะเหตุใด แม้ปัญญาในอัปปนาก็มีความช้าความเร็วได้ก็เพราะเหตุนั้นฉะนี้แล

คำว่า **เพราะความที่ (ปัจจนิกธรรม) ยึดไว้โดยการเที่ยวพล่านไป** คือเพราะความที่ปัจจนิกธรรม อันเที่ยวพล่านไป ยึดไว้ ความว่า เพราะปัจจนิกธรรม มีความเป็นไปมาก

คำว่า **ส้องเสพไม่สะดวก** ได้แก่ เจริญได้ยาก

วิสุทธิมรรค

ในบรรดาปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้น สิ่งที่เป็นสัปปายะ และที่เป็นอสัปปายะทั้งหลายก็ดี บุพกิจทั้งหลาย มีการตัดปลิโพธ (เครื่องกังวลใจ) เป็นต้น ก็ดี อัปปนาโกศลทั้งหลายก็ดี อันใด ข้าพเจ้าจักพรรณนาข้างหน้า

ในบรรดาสิ่งที่เป็นสัปปายะ และที่เป็นอสัปปายะ เป็นต้น เหล่านั้น พระโยคีบุคคลใดเสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะ ปฏิปทาของพระโยคีบุคคลนั้นลำบาก และอภิญญาก็ช้า ปฏิปทาของพระโยคีผู้เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะสะดวก และอภิญญาก็เร็ว ส่วนพระโยคีบุคคลใดในตอนต้น เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะแล้ว ในตอนหลังเป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ หรือว่าในตอนต้น เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะแล้ว ในตอนหลังเป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะ ก็พึงทราบความที่พระโยคีผู้นั้นมีปฏิปทา และอภิญญาคละกัน

มหาฎีกา

คำว่า **บุพกิจทั้งหลาย มีการตัดปลิโพธ เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า “เป็นต้น” ท่านสงเคราะห์เอากิจมีวิธีเจริญ (กรรมฐาน) การป้องกันไม่ให้กรรมฐานเสื่อมรอบ เป็นต้น เข้าไว้

คำว่า **เป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะ** ความว่า เพราะความเป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะ ในเบื้องต้นแก่การบรรลุอุปจาระ จึงเป็นทุกขาปฏิปทา เพราะความเป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะในภายหลัง จึงเป็นทันธาภิญญา แม้ในคำว่า **ปฏิปทาของพระโยคีผู้เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ** นี้ ก็มีนัยเดียวกันนี่แหละ

คำว่า **ในตอนต้น** คือ ในส่วนเบื้องต้นแต่การบรรลุอุปจารฌาน

คำว่า **ในตอนหลัง** ได้แก่ ในภายหลังแต่การบรรลุอุปจารฌานนั้น

คำว่า **ความที่พระโยคีบุคคลนั้นมีปฏิปทา และอภิญญาคละกัน** ความว่า พระโยคีบุคคลใดในตอนต้น เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะแล้ว ในตอนหลังเป็นผู้เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ พระโยคีบุคคลนั้นมีปฏิปทาลำบาก อภิญญาเร็ว พระโยคีนอกนั้น (ผู้เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะในตอนต้น มาในตอนหลังเสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะ) มีปฏิปทาสะดวก อภิญญาช้า

เพราะความที่ปฏิปทา และอภิญญาที่ ๑ กับที่ ๔ คละกันอย่างนี้ ปฏิปทาและอภิญญาที่ ๒ กับที่ ๓ จึงมีขึ้น

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง สำหรับพระโยคีผู้ตามประกอบซึ่งภาวนาไม่ยังบุพกิจมีการตัดปลิโพธ เป็นต้นให้สำเร็จ ก็มีปฏิปทาลำบาก โดยปริยายตรงข้าม ก็มีปฏิปทาสะดวก

ส่วนสำหรับพระโยคีผู้ไม่ทำอัปปนาโกศลทั้งหลายให้สำเร็จ ก็มีอภิญญาช้า สำหรับท่านผู้ทำให้สำเร็จ มีอภิญญาเร็ว

มหาฎีกา

ปฏิปทาของพระโยคี ผู้ไม่ได้ทำการตัดปลิโพธ เป็นอันลำบากก็เพราะมีความขัดข้อง ปฏิปทาของพระโยคีนอกนี้ เป็นอันสะดวก

อภิญญาของท่านผู้ไม่ได้ทำอัปปนาโกศลให้สำเร็จเป็นอันช้า เพราะความที่ญาณไม่มีความสละสลวย ของพระโยคีนอกนี้เป็นธรรมชาติเร็ว เพราะญาณมีความสละสลวย

วิสุทธิมรรค

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบประเภทแห่งปฏิปทา และอภิญญาเหล่านี้ ด้วยอำนาจตัณหาและอวิชชา และแม้ด้วยอำนาจอธิการ (การสั่งสม) ในสมถะและวิปัสสนา

อธิบายว่า สำหรับพระโยคีผู้ถูกตัณหาครอบงำ ก็มีปฏิปทาลำบาก สำหรับท่านผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำก็มีปฏิปทาสะดวก

อนึ่ง สำหรับพระโยคีผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ก็มีอภิญญาช้า, สำหรับท่านผู้ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ ก็มีอภิญญาเร็ว

อนึ่ง พระโยคีบุคคลใดไม่ได้กระทำอธิการไว้ในสมถะ พระโยคีบุคคลนั้นก็มีปฏิปทาลำบาก, สำหรับพระโยคีผู้ใดกระทำอธิการในสมถะไว้แล้ว ก็มีปฏิปทาสะดวก

ส่วนพระโยคีบุคคลใด ไม่ได้กระทำอธิการไว้ในวิปัสสนา พระโยคีบุคคลนั้นก็มีอภิญญาช้า, สำหรับพระโยคีผู้กระทำอธิการในวิปัสสนาไว้แล้ว ก็มีอภิญญาเร็ว

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอำนาจตัณหาและอวิชชา** คือ ด้วยอำนาจความครอบงำ และไม่ครอบงำแห่งตัณหา และอวิชชา

คำว่า **ด้วยอำนาจอธิการในสมถะและวิปัสสนา** คือ ด้วยอำนาจอธิการที่ไม่มีและมีอยู่ในสมถะ และวิปัสสนา

เพราะความที่ตัณหาเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อสมาธิ ตัณหานั้น จึงจัดเป็นเหตุขัดข้องแห่งการปฏิบัติสมถะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **อธิบายว่า สำหรับพระโยคีผู้ถูกตัณหาครอบงำ ก็มีปฏิปทาลำบาก** ดังนี้ไว้ ก็ตัณหานั้นมีการครอบงำ ก็เพราะความเป็นกิเลสที่ยิ่งกว่ากิเลสทั้งหลายนอกนี้

คำว่า **สำหรับท่านผู้ไม่ถูกตัณหาครอบงำ** โดยอธิการ ก็ควรทราบ

อนึ่ง เหมือนอย่างนั้น อวิชชา เป็นปฏิปักษ์ตรงต่อปัญญา เพราะเหตุนั้น ความเป็นผู้มีอภิญญาช้า ท่านจึงกล่าวไว้ สำหรับพระโยคีผู้ถูกอวิชชานั้นครอบงำ

คำว่า **ไม่ได้กระทำอธิการไว้** คือ ไม่ได้ทำการสั่งสมไว้ในภพก่อน ภาวนาของพระโยคีผู้ทำการสั่งสมไว้ในภพก่อนย่อมสำเร็จได้โดยไม่ยากเลย เหมือนอย่างคันถะ (การเรียน) ที่เขาทำให้คล่องแคล่วได้ ก็เลิก (ขวนขวาย) ย่อมเป็นอันขึ้นสู่วาจา โดยเป็นไปอย่างสะดวก (คล่องปาก) ด้วยความพยายามเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **สำหรับพระโยคีผู้กระทำอธิการในสมถะไว้แล้ว ก็มีปฏิปทาสะดวก** ดังนี้ไว้

ก็อธิการที่ไม่ได้กระทำไว้ และที่กระทำไว้แล้ว อันอาศัยสมถะนี้นั้น ท่านกล่าวเข้าไว้สำหรับปฏิปทา เหตุเพราะปฏิปทามีสมาธิเป็นประธาน อธิการที่อาศัยวิปัสสนา ท่านกล่าวเข้าไว้สำหรับอภิญญา เหตุเพราะอัปปนามีญาณ เป็นประธาน

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ประเภทแห่งปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ พึงทราบแม้ด้วยอำนาจกิเลสและอินทรีย์ อธิบายว่า สำหรับพระโยคีผู้มีกิเลสกล้าแข็ง มีอินทรีย์อ่อน ก็มีปฏิปทาลำบากและ

มีอภิญญาช้า ส่วนสำหรับท่านผู้มีอินทรีย์กล้าแข็ง ก็มีอภิญญาเร็ว

ส่วนสำหรับพระโยคีผู้มีกิเลสอ่อนและมีอินทรีย์อ่อน ก็มีปฏิปทาสะดวก และมีอภิญญาช้า ส่วนสำหรับท่านผู้มีอินทรีย์กล้าแข็ง ก็มีอภิญญาเร็ว ดังนี้แล

ในบรรดาปฏิปทา และอภิญญาทั้งหลายเหล่านี้อย่างนี้ บุคคลใดบรรลุสมาธิด้วยปฏิปทาที่ลำบาก และด้วยอภิญญาที่ช้า สมาธิของบุคคลนั้นเรียกว่า **ทุกขาปฏิปทา-ทันธาภิญญสมาธิ** แม้ในสมาธิ ๓ ที่เหลือ ก็มีนัยนี้ สมาธิจึงมี ๔ อย่าง คือ ทุกขา-ปฏิปทาทันธาภิญญสมาธิ เป็นต้น โดยประการที่กล่าวมานี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอำนาจกิเลสและอินทรีย์** คือ ด้วยอำนาจแห่งกิเลสและอินทรีย์ที่กล้าแข็ง และไม่กล้าแข็งทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **สำหรับพระโยคีผู้มีกิเลสกล้าแข็ง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น ชื่อว่า **กิเลส** ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย มีกามฉันท์ เป็นต้น ชื่อว่า **อินทรีย์** ได้แก่ ธรรมชาติทั้งหลาย มีศรัทธา เป็นต้น

ปฏิปทาและอภิญญาตามที่กล่าวแล้ว เป็นบุคคลาธิษฐาน (เทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงแม้ธรรมนิเทสไว้โดยบุคคลาธิษฐานเป็นช่องทาง จึงกล่าวคำว่า **บุคคลใด** ดังนี้ เป็นต้นเข้าไว้

สมาธิหมวด ๔ ที่ ๒

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๔ ที่ ๒ ต่อไป

สมาธิเป็นปริตตปริตตารัมมณะ (เป็นปริตตะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ) ก็มี, สมาธิเป็นปริตตอัปปมาณารัมมณะ (เป็นปริตตะ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ) ก็มี, สมาธิเป็นอัปปมาณ-ปริตตารัมมณะ (เป็นอัปปมาณะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ) ก็มี, สมาธิเป็นอัปปมาณ-อัปปมาณารัมมณะ (เป็นอัปปมาณะ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ) ก็มี ดังนี้

ในบรรดาสมาธิ ๔ อย่างนั้น สมาธิใดยังไม่คล่องแคล่วไม่อาจที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้ สมาธินี้ ชื่อว่า **ปริตตะ** อนึ่ง สมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ ที่ยังไม่ขยาย สมาธินี้ ชื่อว่า **ปริตตารัมมณะ** สมาธิใดคล่องแคล่วเจริญได้ดีแล้ว อาจที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้ สมาธินี้ ชื่อว่า **อัปปมาณะ** อนึ่ง สมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว สมาธินี้ ชื่อว่า **อัปปมาณารัมมณะ** ก็นัยแห่งสมาธิที่เจือกัน พึงทราบโดยภาวะที่เจือกันแห่งลักษณะที่กล่าวแล้วเถิด สมาธิจึงจัดว่ามี ๔ อย่าง คือ ปริตตปริตตารัมมณะ เป็นต้น โดยประการที่กล่าวแล้วนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ยังไม่คล่องแคล่ว** ได้แก่ ที่ยังไม่เจริญดี คือ ให้บรรลุถึงความเป็นวสี (ความชำนาญ) ยังไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **ไม่อาจที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้** ดังนี้ไว้

คำว่า **สมาธินี้ ชื่อว่า ปริตตะ** คือ สมาธินี้ ชื่อว่า “ปริตตะ” เพราะความมีอานุภาพน้อย

คำว่า **ในอารมณ์ ที่ยังไม่ขยาย** คือในอารมณ์ที่ยังไม่ขยายแม้เพียง ๑ หรือ ๒ นิ้วจริงอยู่ ในอารมณ์ตามที่ปรากฏแล้ว อารมณ์ที่ขยายแล้วแม้เพียงนิ้วเดียว ท่านก็กล่าวว่า “อัปปมาณะ”

ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวว่า **คล่องแคล่วเจริญได้ดีแล้ว** ดังนี้แล้ว ก็กล่าวถึงสมาธิแม้ที่เจริญดีแล้วว่าเป็นอัปปมาณะทีเดียว เพราะสำเร็จกิจที่เจริญดีแล้ว กล่าวคือ ความเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงไว้ด้วยคำว่า **อาจที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้** นี้ เพราะอรรถว่า สมาธิของพระโยคีผู้ยิ่งด้วยญาณเป็นอัปปมาณะไม่เป็นปริตตะ โดยการทำฌานเบื้องสูงให้เกิดขึ้นได้ โดยการนั่งเพียงครั้งเดียวเท่านั้น เช่นเดียวกับที่สมาธิ แม้ว่าคล่องแคล่ว เมื่อไม่อาจเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูง ก็เป็นปริตตสมาธิอย่างเดียว ไม่เป็นอัปปมาณะ ฉะนั้น

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ถ้าหากว่าเป็นสมาธิที่เจริญดีแล้ว คล่องแคล่ว ถึงความเป็นวสีแล้วไซร้ แม้ว่าเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงไม่ได้ ก็จัดเป็นอัปปมาณะ นั่นแหละ เพราะภาวะที่อยู่ในที่ไกลเป็นอย่างดีต่อธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ มีราคะเป็นต้น อันเป็นผู้กระทำประมาณทั้งหลาย” ดังนี้

คำว่า **โดยภาวะที่เจือกันแห่งลักษณะที่กล่าวแล้ว** ความว่า พึงทราบถึงนัยแห่งสมาธิที่เจือกัน อันสงเคราะห์ เอาสมาธิที่ ๒ และที่ ๓ โดยภาวะที่เจือกัน แห่งลักษณะที่กล่าวไว้สำหรับสมาธิที่ ๑ และที่ ๔ อย่างนี้ คือ สมาธิใดไม่คล่องแคล่ว ไม่อาจที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูง (แต่) เป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว สมาธินี้ ชื่อว่า ปริตตอัปป-มาณารัมมณะ (เป็นปริตตะ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ) ส่วนสมาธิใดคล่องแคล่วอาจเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงได้ เป็นไปในอารมณ์ ที่ยังไม่ขยาย สมาธินี้ ชื่อว่า อัปปมาณ-ปริตตารัมมณะ (เป็นอัปปมาณะ มีอารมณ์เป็นปริตตะ) ดังนี้

สมาธิหมวด ๔ ที่ ๓

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๔ ที่ ๓ ต่อไป

ได้แก่ ปฐมฌานมีองค์ ๕ ด้วยอำนาจแห่งวิตกวิจารปีติสุข และสมาธิ อันข่มนิวรณ์ทั้งหลายได้แล้ว ถัดจากนั้นไปเป็นทุติยฌาน สงบระงับวิตกวิจารได้ มีองค์ ๓ ถัดจากนั้นไปเป็นตติยฌานคลายปีติได้ มีองค์ ๒ ถัดจากนั้นเป็นจตุตถฌานละสุขได้มีองค์ ๒ ด้วยสามารถแห่งสมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา โดยเหตุนี้ สมาธิจึงมี ๔ อย่าง คือ เป็นองค์แห่งฌาน ๔ เหล่านี้ สมาธิจึงจัดว่ามี ๔ อย่าง คือ เป็นองค์แห่งฌาน ๔ ตามประการที่กล่าวมานี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ถัดจากนั้นไป** คือ เหนือแต่ปฐมฌานนั้นไป

คำว่า **คลายปีติได้** ได้แก่ ก้าวล่วงปีติได้ หรือ รังเกียจปีติได้

ส่วนย่อยของส่วนใหญ่ ท่านเรียกว่า “องค์” เหมือนอย่างในคำทั้งหลายที่ว่า “องค์-เสนา องค์รถ” เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **สมาธิจึงจัดว่ามี ๔ อย่าง คือ เป็นองค์แห่งฌาน ๔** ดังนี้ไว้

สมาธิหมวด ๔ ที่ ๔

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๔ ที่ ๔ ต่อไป

สมาธิเป็นหานภาคิยะ (มีส่วนแห่งความเสื่อม) ก็มี, สมาธิเป็นฐิติภาคิยะ (มีส่วนแห่งความตั้งอยู่) ก็มี, สมาธิเป็นวิเสสภาคิยะ (มีส่วนแห่งคุณวิเศษเบื้องสูง) ก็มี, สมาธิเป็นนิพเพธภาคิยะ (มีส่วนแห่งการแทงทะลุสัจจะ) ก็มี

ในบรรดาสมาธิทั้ง ๔ อย่างนี้ พึงทราบความเป็นหานภาคิยะ ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก ความเป็นฐิติภาคิยะ ด้วยอำนาจความหยุดอยู่แห่งสติอันมีความเหมาะสมต่อสมาธินั้น ความเป็นวิเสสภาคิยะ ด้วยอำนาจเป็นเหตุบรรลุคุณวิเศษเบื้องสูง และความเป็นนิพเพธภาคิยะ ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสัญญา และมนสิการที่สหรคตด้วยนิพพิทา (ความเบื่อหน่าย)

มหาฎีกา

สมาธิ ชื่อว่า **หานภาคิยะ** เพราะอรรถว่า คบกะความเสื่อม อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **หานภาคิยะ** เพราะอรรถว่า มีส่วนแห่งความเสื่อม ความว่า เป็นสมาธิมีส่วนแห่งความเสื่อมรอบ

สมาธิ ชื่อว่า **ฐิติภาคิยะ** เพราะอรรถว่า คบกะความตั้งอยู่ เพราะสละความเยื่อใยซึ่งอาลัย (กามคุณ) ยังไม่ได้ (หรือเพราะอรรถว่า มีส่วนแห่งความตั้งอยู่)

สมาธิ ชื่อว่า **วิเสสภาคิยะ** เพราะอรรถว่า คบกะคุณวิเศษ (หรือเพราะอรรถว่า มีส่วนแห่งคุณวิเศษเบื้องสูง)

คำว่า **ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก** คือ ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย มี นิวรณ์ วิตกวิจาร เป็นต้น อันเป็นข้าศึกของฌานนั้นๆ

บทว่า **ตทนุธมฺมตาย** แปลว่า แห่งสติอันมีความเหมาะสมต่อสมาธินั้น

บทว่า **สณฺฐนวเสน** แปลว่า ด้วยอำนาจความหยุดอยู่ คือ ด้วยอำนาจความยั้งอยู่ มีคำกล่าวไว้ในปกรณ์สัมโมหวิโนทนี ว่า “ก็สตินั้น เป็นมิจฉาสติ กล่าวคือ ความยินดีในสมาธินั้น หรือนามขันธ์ที่สัมปยุตด้วยความยินดีในสมาธินั้น” ดังนี้ ในคำนั้น สตินั้น ควรที่จะกล่าวว่า เป็นสติในการบริหารสมาธินั้นๆ อันยังไม่ปราศจากความใคร่ เพราะพระโยคีผู้มีความเยื่อใยไม่พึงอาจที่จะยังคุณวิเศษเบื้องสูงให้บังเกิดได้ ก็ครั้นทำอธิบายอย่างนี้ คำพูดถึงข้อกำหนดว่า “แห่งสติก็ได้ แห่งนิกันติ (ความใคร่) ก็ได้” ดังนี้ จึงเป็นอันใช้ได้ด้วย

คำว่า **ด้วยอำนาจเป็นเหตุบรรลุคุณวิเศษ** คือด้วยอำนาจความเป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ สมาธิ ชื่อว่า “วิเสสาธิคม” เพราะอรรถว่า เป็นเหตุบรรลุคุณวิเศษได้แก่ ด้วยอำนาจเป็นเหตุบรรลุคุณวิเศษนั้น

คำว่า **ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสัญญา และมนสิการที่สหรคตด้วยนิพพิทา** คือ ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสัญญา อันสัมปยุตกับนิพพิทาญาณ ซึ่งมีการเห็นโทษเป็นเบื้องต้น และแห่งความคำนึงถึง

คำว่า **ความเป็นนิพเพธภาคิยะ** ความว่า ความเป็นสมาธิมีในฝ่ายแห่งการแทงทะลุสัจจะทั้งหลาย ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อวิปัสสนา

วิสุทธิมรรค

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ใน อภิ.วิ.๓๕/๔๔๗) ว่า “สัญญา และมนสิการ ที่มีกามเป็นอารมณ์ ย่อมรบกวนบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ปัญญา ชื่อว่า หานภาคินี, สติอันถึงความเหมาะสมต่อปฐมฌานนั้นย่อมหยุดอยู่ ปัญญา ชื่อว่า “ฐิติภาคินี”, สัญญาและมนสิการที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นอารมณ์ ย่อมรบกวนบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ปัญญา ชื่อว่า “วิเสสภาคินี”, สัญญาและมนสิการที่สหรคตด้วยนิพพิทา ย่อมเป็นไปประกอบด้วยวิราคะ ปัญญา ชื่อว่า “นิพเพธภาคินี” ดังนี้ ก็แม้สมาธิที่สัมปยุตกับปัญญานั้น ก็จัดได้ว่ามี ๔

อย่าง สมาธิจึงจัดว่ามี ๔ อย่าง คือ หานภาคิยสมาธิ เป็นต้น ตามประการที่กล่าวมานี้แล

มหาฎีกา

บทว่า **กามสหคตา** แปลว่า ที่มีกามเป็นอารมณ์ หรือที่เกลื่อนกล่นด้วยกามสัญญาทั้งหลาย

คำว่า **ที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นอารมณ์** ความว่า ที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นอารมณ์ คือ ที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นวิสัยอย่างนี้ คือ "ฌานที่ไม่มีวิตกพึงเกิดแก่เราได้อย่างไรหนอ ?" ดังนี้ ความว่า พระบาลีที่ว่า "ของบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน" เป็นต้นนี้มาแล้วเกี่ยวข้องกับปัญญาก็จริง แต่ว่าในบทพระบาลีนี้ แม้สมาธิก็มีการสงเคราะห์เข้าได้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงภาวะที่อุทาหรณ์ (อันเป็นเรื่องเกี่ยวกับปัญญา) นั้นเป็นสิ่งมีประโยชน์ (คือการแสดงสมาธิ) ท่านอาจารย์ จึงกล่าวไว้เกี่ยวกับสมาธิเหล่านั้นอย่างนี้ว่า **ก็แม้สมาธิที่สัมปยุตกับปัญญานั้น ก็จัดได้ว่ามี ๔ อย่าง** ดังนี้ไว้

สมาธิหมวด ๔ ที่ ๕

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๔ ที่ ๕ ต่อไป

สมาธิ มี ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ กามาวจรสมาธิ, รูปวจรสมาธิ, อรูปาวจรสมาธิ และอปริยาปันนสมาธิ

ในสมาธิ ๔ อย่างนั้น เอกัคคตาในอุปจารฌาน แม้ทั้งหมด ชื่อว่า กามาวจรสมาธิ เอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกุศล มีรูปาวจรจิต เป็นต้น ชื่อว่า สมาธิ ๓ อย่างนอกนี้ (คือ รูปาวจรสมาธิ เป็นต้น) สมาธิจึงมี ๔ อย่าง คือ กามาวจรสมาธิ เป็นต้น ตามประการที่กล่าวมานี้แล

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **เอกัคคตาในอุปจารฌาน ชื่อว่า กามาวจรสมาธิ** ดังนี้ไว้ เพราะในที่นี้ ท่านประสงค์เอาสมาธิที่สำเร็จด้วยภาวนา(เพราะกามาวจรกุศลจิตทั้งหลาย

ที่ไม่เป็นไปในภาวนาก็มีเอกัคคตาเหมือนกัน ในที่นี้ มิได้ประสงค์เอาเอกัคคตาเหล่านี้ ทั้งๆ ที่เป็นกามาวจรเหมือนกัน)

สมาธิหมวด ๔ ที่ ๖

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๔ ที่ ๖ ต่อไป

สมาธิ มี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอธิบดี อย่างนี้ คือ

"ถ้าหากว่าภิกษุกระทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ ถ้าหากว่าภิกษุกระทำวิริยะ ฯลฯ, ถ้าหากว่าภิกษุกระทำจิต ฯลฯ, ถ้าหากว่าภิกษุกระทำวิมังสาให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต นี้เรียกว่า วิมังสาสมาธิ"[๑] ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **กระทำฉันทะให้เป็นอธิบดี** คือ เพราะคิดว่า "ถ้าหากว่า สมาธิจะมีแก่คนผู้มีฉันทะแล้วไซร้ ก็จะมีแก่เราได้เหมือนกัน" ดังนี้ จึงกระทำฉันทะให้เป็นอธิบดี คือ ให้เป็นธุระ ให้เป็นใหญ่ ให้ออกหน้า

คำว่า **ได้สมาธิ** คือ ได้สมาธิใดโดยประการอย่างนี้ (โดยประการที่ทำฉันทะให้เป็นอธิบดี) สมาธินี้เรียกว่า **ฉันทสมาธิ** ความว่า สมาธิที่มีฉันทะเป็นอธิบดี สมาธิที่เหลือมีวิริยสมาธิ เป็นต้น ก็พึงทราบตามประการที่กล่าวนี้

พรรณนาสมาธิหมวด ๕

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในสมาธิหมวด ๕ ต่อไป

พึงทราบฌานทั้งหลายว่ามี ๕ เพราะแตกทุติยฌาน (ในจตุกนัย) เป็น ๒ อย่าง

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๒๙๖

อย่างนี้คือ

ทุติยฌานใดที่กล่าวไว้ในสมาธิหมวด ๔ ทุติยฌานนั้น ชื่อว่า ทุติยฌาน ก็โดยการก้าวล่วงเพียงวิตก ชื่อว่า ตติยฌาน ก็โดยการก้าวล่วงทั้งวิตก ทั้งวิจาร สมาธิอันเป็นองค์แห่งฌานเหล่านั้นจึงมี ๕ พึงทราบความที่สมาธิมี ๕ อย่าง คือ เป็นองค์แห่งฌาน ๕ ตามประการที่กล่าวมานี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ในสมาธิหมวด ๔** ได้แก่ ในการแสดงไขประเภทสมาธิไว้เกี่ยวกับหมวด ๔

วิตกที่เป็นไปพร้อมกับวิจาร ด้วยอำนาจความประกอบร่วมกันในนัยอื่น (ในจตุกนัย) แม้ว่าถูกพรากไปแล้วในฌานที่ ๒ ในปัญจกนัย ก็ไม่ชื่อว่า พรากไปด้วยดี เพราะเหตุนั้น เพื่อที่จะแสดงการก้าวล่วงวิจารพร้อมกับวิตกนั้นเลยทีเดียว ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า ชื่อว่า ตติยฌานก็โดยการก้าวล่วงทั้งวิตก ทั้งวิจาร ดังนี้ไว้ ประกอบความว่า แตกฌานที่ ๒ ที่ได้กล่าวไว้ ในประเภทแห่งจตุกนัย ออกเป็น ๒ ฌาน

คำว่า **คือ เป็นองค์แห่งฌาน ๕** ความว่า พึงทราบถึงความที่สมาธิมี ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งความเป็นองค์แห่งฌาน ๕

วิสัชนาปัญหากรรมข้อว่า อะไรเป็นความมัวหมอง อะไรเป็นความผ่องแผ้วของสมาธินั้น

วิสุทธิมรรค

ส่วนวิสัชนาในปัญหากรรมข้อว่า "ก็อะไรเป็นความมัวหมอง อะไรเป็นความผ่องแผ้วของสมาธินั้น" นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปกรณ์วิภังค์แล้วทีเดียว จริงอยู่ ในที่นั้นพระองค์ตรัสไว้แล้วว่า "หานภาคิยธรรม ชื่อว่า ความมัวหมอง วิเสสภาคิยธรรม ชื่อว่า ความผ่องแผ้ว" ดังนี้

ในบทเหล่านั้น พึงทราบ หานภาคิยธรรม โดยนัยว่า "สัญญา และมนสิการ ที่มีกามเป็นอารมณ์ย่อมรบกวนบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ปัญญาชื่อว่า หานภาคินี (มีส่วนแห่ง

ความเสื่อม)" ดังนี้ นี้ พึงทราบวิเสสภาคิยธรรม โดยนัยว่า "สัญญา และมนสิการที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นอารมณ์ย่อมรบกวนบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ปัญญา ชื่อว่า วิเสสภาคินี (มีส่วนแห่งคุณวิเศษ)" ดังนี้ นี้

มหาฎีกา

คำว่า **ในปกรณ์วิภังค์** ได้แก่ ในฌานวิภังค์ จริงอยู่ ในฌานวิภังค์นั้น ตรัสคำว่า "ความมัวหมอง" เป็นต้น ไว้ในบทที่ว่า "ฌาน, วิโมกข์, สมาธิและสมาบัติทั้งหลาย มีความมัวหมอง และความผ่องแผ้ว" นี้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **หานภาคิยธรรม** ได้แก่ ความแล่นไปสู่กาม เป็นต้น เนืองๆ แห่งสัญญา และมนสิการของพระโยคีผู้ออกจากฌานทั้งหลาย มีปฐมฌาน เป็นต้น ที่ยังไม่คล่องแคล่ว

คำว่า **วิเสสภาคิยธรรม** ได้แก่ ความแล่นไปสู่ทุติยฌาน เป็นต้น เนืองๆ แห่งสัญญา และมนสิการของพระโยคีผู้ออกจากฌานทั้งหลาย มีปฐมฌานเป็นต้น ที่คล่อง-แคล่วแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "บุคคลผู้ได้ปฐมฌาน" ดังนี้ เป็นต้นไว้ ความหมายของคำนั้น คือ "บุคคลที่ได้ปฐมฌานที่ยังไม่คล่องแคล่ว"

สัญญา และมนสิการ เป็นธรรมชาติชื่อว่า **กามสหคตะ** ก็เกี่ยวกับเป็นอารมณ์ (คือ มีกามเป็นอารมณ์) ย่อมรบกวน คือ ย่อมบังคับ ย่อมย้ำ พระโยคีนั้นผู้ออกจากปฐมฌานนั้น ปัญญาในปฐมฌานนั้น ย่อมเสื่อมไปด้วยอำนาจแห่งสัญญา และมนสิการที่แล่นไปสู่กามเนืองๆ ของพระโยคีนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **หานภาคินี** (มีส่วนแห่งความเสื่อม)

คำว่า **สัญญา และมนสิการที่มีฌานอันหาวิตกมิได้เป็นอารมณ์** ความว่า สัญญา และมนสิการ ที่เป็นอวิตักกสหคตะ ด้วยอำนาจอารมณ์ (คือ มีฌานที่หาวิตกมิได้เป็นอารมณ์) ของพระโยคีผู้มนสิการอยู่ซึ่งทุติยฌาน อันไม่มีวิตก ว่าเป็นธรรมสงบ ว่าเป็นธรรมประณีต ย่อมรบกวน คือ ย่อมบังคับ ย่อมย้ำ พระโยคีผู้ออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่ว โดยความเป็นเหตุบรรลุถึงทุติยฌาน ปัญญาในปฐมฌาน ชื่อว่า **วิเสสภาคินี**

(มีส่วนแห่งคุณวิเศษ) เพราะความเป็นปทัฏฐานแห่งความเกิดขึ้นของทุติยฌาน อันเป็นคุณวิเศษ ได้แก่ ด้วยอำนาจสัญญา และมนสิการที่แล่นไปสู่ทุติยฌานเนืองๆ ของพระโยคีนั้น ที่ประสงค์เอาในที่นี้ ได้แก่ สมาธิที่สัมปยุตกับปัญญานั้น

คำว่า **โดยนัยนี้** ความว่า ควรทราบถึงหานภาคิยธรรม และวิเสสภาคิยธรรม แม้ในฌานที่เหลือทั้งหลาย มีทุติยฌาน เป็นต้น โดยวิธีที่กล่าวไว้ในปฐมฌานนี้เถิด

พรรณนาปลิโพธ ๑๐ อย่าง

วิสุทธิมรรค

ส่วนวิสัชนาในปัญหากรรมข้อที่ว่า **พึงเจริญสมาธิอย่างไรนี้** มีความว่า ก่อนอื่น สมาธิที่สัมปยุตกับพระอริยมรรคนี้ใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในคำว่า “สมาธิมี ๒ อย่าง คือ โลกิยสมาธิ และโลกุตรสมาธิ” เป็นต้น นัยแห่งการเจริญสมาธิ ที่สัมปยุตกับพระอริยมรรคนั้น สงเคราะห์เข้าด้วยนัยแห่งการเจริญปัญญานั่นเอง เพราะว่า เมื่อเจริญปัญญาแล้ว ก็เป็นอันเจริญสมาธิแล้วทีเดียว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะไม่หมายเอาสมาธิที่สัมปยุตกับพระอริยมรรคนั้น มาแยกกล่าวไว้เป็นอีกอย่างต่างหากว่า “พึงเจริญสมาธิที่สัมปยุตกับพระอริยมรรคอย่างนี้” ดังนี้ เป็นต้น อะไรๆ อีก แต่ว่า โลกิยสมาธิใด โลกิยสมาธินั้น อันภิกษุผู้ชำระศีลทั้งหลายให้หมดจด โดยนัยที่กล่าวแล้ว ตั้งอยู่ในศีลที่หมดจดดีแล้ว ภิกษุมีปลิโพธอันใด ในบรรดาปลิโพธ ๑๐ อย่างอยู่ ก็ควรเข้าไปตัดปลิโพธนั้นเสีย แล้วเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ถือเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากรรมฐาน ๔๐ อย่าง ที่เหมาะสมต่อจริยาของตน ละวิหารที่ไม่เหมาะสมต่อการเจริญสมาธิเสีย แล้วอยู่ในวิหารที่เหมาะสม กระทำการตัดปลิโพธเล็กๆ น้อยๆ ไม่ยังวิธีเจริญทั้งปวงให้เสื่อมไป เจริญไปเถิดดังนี้ แล นี้เป็นความสังเขปในการเจริญสมาธินี้

มหาฎีกา

คำว่า **ที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค** ได้แก่ สมาธิที่สัมปยุตกับพระอริยมรรคที่กล่าวไว้โดยไม่สาธารณะด้วยโลกิยสมาธิทั้งหลาย ด้วยศัพท์ว่า โลกุตระบ้าง อัปปมาณะ

บ้าง อปริยาปันนะบ้าง และกล่าวไว้โดยสาธารณะด้วยโลกิยสมาธิ ด้วยศัพท์ว่า สัปปีติกะ (มีปีติ) เป็นต้น ชื่อว่า **เป็นอันเจริญสมาธิแล้ว** ทีเดียว ก็เพราะเป็นธรรมที่สัมปยุตกับปัญญา

บทว่า **ตํ** ได้แก่ อริยมรรคสมาธิ

บทว่า **วิสุํ** (อีกอย่างต่างหาก) ความว่า ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวทำให้เป็นอีกอย่างต่างหากจากการเจริญปัญญา

อาวาส (ที่อยู่) เป็นต้น ชื่อว่า **ปลิโพธ** เพราะอรรถว่า รบกวน คือ เข้าไปขัดขวางการเจริญกรรมฐาน ไม่ให้เพื่อที่จะดำเนินไปได้ ท่านทำอักษร “ร” ให้เป็นอักษร “ล” เสีย (คือที่จริงเป็นปริโพธ) มีความหมายว่า “พัวพัน”

คำว่า **เข้าไปตัด (ปลิโพธ)** คือ เข้าไปขัดขวาง ด้วยการทำให้เสร็จหรือรวบรัดเสีย ความว่า ทำให้ไม่เป็นปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

ส่วนต่อไปนี้ เป็นความพิสดาร

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ก่อนว่า “ภิกษุมีปลิโพธ อันใดในบรรดาปลิโพธ ๑๐ อย่างอยู่ ก็ควรเข้าไปตัดปลิโพธนั้นเสีย” ดังนี้ จะอธิบายในความข้อนี้

ธรรม ๑๐ อย่าง คือ

อาวาส (ที่อยู่), กุละ (ตระกูล), ลาภ (ปัจจัย ๔)
คณะ (คณะผู้เรียนพระสูตร เป็นต้น), กัมมะ (การงาน) เป็นที่ ๕
อัทธานะ (การเดินทาง), ญาติ, อาพาธ (ความป่วยไข้)
คันถะ (การเรียน) และอิทธิ (การแสดงฤทธิ์) ดังนี้ นั้น

ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ปลิโพธ ๑๐

ในปลิโพธ ๑๐ อย่างนั้น อาวาส นั่นเอง ชื่อว่า “**อาวาสปลิโพธ**” ในปลิโพธที่เหลือมีกุลปลิโพธ เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ

ในบรรดาปลิโพธเหล่านั้น ห้องชั้นในแม้ห้องเดียว, บริเวณแม้บริเวณเดียว, สังฆารามแม้ทั้งสิ้น เรียกได้ว่า “อาวาส” อาวาสนี้นั้น ไม่ใช่จะเป็นปลิโพธสำหรับภิกษุทุกรูปเสีย

ทีเดียว แต่ว่า ภิกษุรูปใดถึงความขวนขวายในการงาน มีงานก่อสร้าง เป็นต้น เป็นผู้สะสมภัณฑะเอาไว้มากก็ดี เป็นผู้มีอาลัยมีจิตผูกพัน ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งก็ดี ก็ย่อมเป็นปลิโพธสำหรับภิกษุรูปนั้นเท่านั้น ไม่ใช่สำหรับภิกษุนอกนี้

มหาฎีกา

ชื่อว่า **อาวาส** เพราะอรรถว่า เป็นที่มาอยู่ ชื่อว่า **บริเวณ** เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมรู้ได้ คือปรากฏด้วยอำนาจเป็นขอบเขต ได้แก่ สถานที่อยู่นั้นๆ ของภิกษุทั้งหลายในวิหาร ปลิโพธนั้น ได้แก่ อาวาสนี้

คำว่า **ในการงาน มีงานก่อสร้าง เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า “เป็นต้น” ท่านสงเคราะห์เอาเหตุกังวลแห่งอาวาสอย่างอื่น จากงานก่อสร้างนั้นเข้าไว้

คำว่า **ด้วยเหตุ (ใดเหตุหนึ่ง)** คือ ด้วยเหตุว่า เป็นสถานที่อันเพียบพร้อมด้วยร่มเงา ด้วยน้ำ มีภิกษาหาง่าย เป็นต้น

บทว่า **อเปกฺขวา** แปลว่า ผู้มีอาลัย

เรื่องนิทัสสนะในความเป็นผู้ไม่มีอาวาสเป็นปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้เป็นเรื่องนิทัสสนะในความไม่มีอาวาสเป็นปลิโพธนั้น

มีเรื่องว่า กุลบุตร ๒ คน ออกจากกรุงอนุราธปุระไป แล้วก็บวชในถูปารามตามลำดับ บรรดาภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งเรียน ๒ มาติกา ทำให้คล่องแคล่วได้ พอมีพรรษาครบ ๕ ก็ปวารณาแล้วไปสู่ชนบท ชื่อ ปาจีนขัณฑราชี รูปหนึ่งคงอยู่ ณ ที่นั้นนั่นเอง ภิกษุรูปที่ไปปาจีนขัณฑราชีอยู่ในที่นั้นเสียนาน จนเป็นเถระ คิดว่า “สถานที่นี้ควรแก่ความประพฤติหลีกเร้น เอาเถอะ, เราจะบอกความนั้น แม้แก่ภิกษุผู้สหาย” ดังนี้ จึงออกจากที่นั้น เข้าไปสู่ถูปารามตามลำดับ

พระเถระผู้มีพรรษาเสมอกัน เห็นท่านผู้กำลังเข้าไปแล้วก็ต้อนรับ ได้กระทำวัตรรับบาตรและจีวร พระเถระผู้อาคันตุกะ เข้าไปสู่เสนาสนะแล้วคิดว่า “สักประเดี๋ยว สหายเรา

จักส่งเนยใสหรือน้ำอ้อย หรือน้ำปานะให้ เพราะว่าเธอผู้นี้อาศัยอยู่ในนครนี้มานาน" ดังนี้ พระเถระผู้คันตุกะนั้นไม่ได้อะไรตลอดราตรี พอเช้าก็คิดว่า "สักประเดี๋ยว เขาจักส่งยาคูและของเคี้ยวที่พวกอุปัฏฐากส่งให้ มาให้" ดังนี้ ไม่ได้เห็นแม้ของนั้น ชื่อว่า ของที่พวกอุปัฏฐากส่งให้หามีไม่ จึงคิด (ต่อไป) ว่า "เห็นทีพวกอุปัฏฐากจักถวายให้ตอนเข้าไป" ดังนี้ จึงเข้าไปสู่นครพร้อมกับพระเถระนั้นตั้งแต่เช้านั่นเทียว

พระเถระทั้ง ๒ นั้นเที่ยว (บิณฑบาต) ไปบนถนนสายหนึ่ง ได้ยาคูเพียงกระบวยเดียว จึงนั่งดื่มกันที่อาสนะศาลา จากนั้น พระอาคันตุกะ คิดว่า "ยาคูที่เขาถวายประจำเห็นทีจะไม่มี แต่สักประเดี๋ยวในเวลาฉันภัต พวกคนทั้งหลายจักถวายภัตที่ประณีตให้" ดังนี้ ต่อจากนั้นไป แม้ในเวลาฉันภัต ก็ได้บริโภคยาคูที่เที่ยวบิณฑบาตมาได้นั่นเอง พระเถระผู้อาคันตุกะนอกนี้ จึงกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ, ท่านยังอัตภาพให้ดำเนินไปได้ตลอดกาลทั้งปวง อย่างนี้นะหรือ?" อีกรูปหนึ่งตอบรับว่า "อย่างนี้ อาวุโส" จึงกล่าวต่อไปว่า "ท่านผู้เจริญ, ชนบทปาจีนขัณฑราชีเป็นที่ผาสุก ขอพวกเราจงไปในที่นั้นเถิด" ดังนี้

พระเถระ (ตกลงใจจะไปแล้ว) เมื่อจะออกจากพระนครไปทางประตูด้านทิศใต้ จึงเดินไปตามทางแห่งหมู่บ้านช่างหม้อ พระเถระรูปนอกนี้ จึงกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ, พวกเราจะเดินไปตามทางนี้หรืออย่างไร?" ตอบว่า "นี่แน่ะท่าน ท่านได้กล่าวสรรเสริญปาจีน-ขัณฑราชีมิใช่หรือ?" พระอาคันตุกะ จึงท้วงติงว่า "แต่ว่าท่านผู้เจริญในสถานที่ที่ท่านอยู่มาตลอดกาลเพียงนี้ อดิเรกบริขารอะไรๆ ไม่มีเชียวหรือ?" จึงตอบ "ใช่แล้ว ท่าน เตียงและตั่งก็เป็นของสงฆ์ ซึ่งผมก็เก็บมันไว้แล้วทีเดียว อะไรๆ อื่นก็ไม่มี" ดังนี้ พระอาคันตุกะ จึงบอกว่า "แต่ว่าท่านผู้เจริญ ไม้เท้า, กระบอกน้ำมัน, รองเท้าและถลกบาตรของผมยังอยู่ที่นั่นเลย" พระเถระนอกนี้ จึงกล่าวว่า "นี่แน่ะท่าน ท่านอยู่ได้วันเดียวยังวางของไว้ถึงเท่านี้เชียว" พระอาคันตุกะยอมรับว่า "ครับ ท่าน"

พระอาคันตุกะนั้น มีจิตเลื่อมใส จึงไหว้พระเถระแล้วกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ การอยู่ป่าในที่ทุกแห่งนั่นเทียว, ถูปารามอันเป็นสถานที่บรรจุพระธาตุของพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์, การฟังธรรมที่เป็นสัปปายะในโลหปราสาท, การได้เห็นพระมหาเจดีย์ และการได้เห็นพระเถระ ย่อมประสบได้ก็สำหรับภิกษุทั้งหลายที่เป็นเช่นตัวท่าน จะเป็นไปเหมือนครั้ง

พุทธกาล ขอท่านจงอยู่ในที่นี้แหละ” ดังนี้ ในวันที่ ๒ จึงถือบาตรและจีวรได้ไปแต่ลำพังเอง ดังนี้แล อาวาส จึงชื่อว่า ไม่เป็นปลิโพธสำหรับภิกษุผู้เป็นเช่นนี้

มหาฎีกา

คำว่า **สู่ชนบทชื่อปาจีนขัณฑราชี** คือ สู่สถานที่เป็นไร่ป่า ในระหว่างแห่งภูเขาขาดทางด้านทิศตะวันออก (ปาจีน แปลว่า ทิศตะวันออก, ขัณฑ แปลว่า ภูเขาขาด, ราชี คือ วนราชี แปลว่า ไร่ป่า) ด้วยคำว่า **ชื่อ** (จากคำว่า ชื่อ ปาจีนขัณฑราชี) นี้ ท่านแสดงว่า ปาจีนขัณฑราชี นี้ เป็นชื่อของสถานที่แห่งนั้น

คำว่า **ซึ่งผมก็เก็บมันไว้แล้วทีเดียว** ท่านแสดงว่า “ผมเก็บมันแล้ว จึงจะออกไปจากวิหาร ตลอดกาลเป็นนิตย์ทีเดียว” ดังนี้

คำว่า **สถานที่บรรจุพระธาตุ** คือ สถานที่เก็บพระบริโภคธาตุ (เครื่องใช้สอย) กล่าวคือ รัดประคต, กระบอกกรองน้ำ, ผ้าสรงน้ำ และพระสรีรธาตุ (อัฏฐิธาตุ) กล่าวคือ กระดูกไหปลาร้า สำหรับภิกษุผู้ไม่มีจิตติดข้อง (ในอาวาสนี้) เห็นเช่นนี้ ก็เป็นอย่างพระเถระนี้ เป็นอันท่านอาจารย์ให้โอวาทว่า “ชื่อว่า ภิกษุนี้ควรเป็นคนเช่นนี้ในอาวาส” ในเรื่องนิทัสสนะทั้งหลาย แม้อื่นๆ จากนี้ก็มีนัยเดียวกันนั่นเอง

กุลปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

ตระกูลญาติก็ดี ตระกูลอุปัฏฐากก็ดี ชื่อว่า **กุละ** ความว่า สำหรับภิกษุบางรูป แม้ตระกูลอุปัฏฐากก็จัดเป็นปลิโพธสำหรับเธอผู้อยู่คลุกคลี โดยนัยว่า “เมื่อเขาสุข ย่อมสุขด้วย” ดังนี้ เป็นต้น ก็ภิกษุรูปนั้นจะละคนทั้งหลายในตระกูล ไปสู่แม้วิหารใกล้เคียง เพื่อการฟังธรรมก็ไม่ได้ สำหรับภิกษุบางรูป เช่นอย่างภิกษุหนุ่มผู้เป็นหลานของพระติสสเถระผู้อยู่ที่โกรันทกวิหาร แม้มารดาบิดาก็ไม่เป็นปลิโพธ

มหาฎีกา

คำว่า **กุละ** ท่านใช้ศัพท์ว่า “กุละ” หมายเอาคนทั้งหลายในตระกูล เหมือนอย่างใช้

ศัพท์ว่า "คามะ (บ้าน)" ก็หมายเอาคนทั้งหลายในบ้านฉะนั้น

คำว่า **แม้ตระกูลอุปัฏฐาก** ด้วย ปิ ศัพท์ (ที่แปลว่า "แม้") ท่านแสดงว่า "ป่วยกล่าวไปใยถึงตระกูลญาติเล่า" (หมายความว่า แม้ตระกูลอุปัฏฐากยังเป็นปลิโพธได้ ป่วยกล่าวไปใยว่า ตระกูลญาติจะไม่เป็นปลิโพธเล่า)

เรื่องนิทัสสนะในความเป็นผู้ไม่มีตระกูลเป็นปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

มีเรื่องว่า ภิกษุหนุ่มรูปนั้น ได้ไปสู่โรหณชนบท เพื่อเรียนพระบาลี แม้อุบาสิกาผู้เป็นน้องหญิงของพระเถระนั้น ก็ถามถึงความเป็นไปของท่านกะพระเถระอยู่ทุกเมื่อ พระเถระคิดว่า "สักวันหนึ่งเราจักนำภิกษุหนุ่มมาเสียที" ดังนี้ จึงเป็นผู้มุ่งหน้าตรงไปสู่โรหณชนบท แม้ภิกษุหนุ่มก็คิดว่า "เราอยู่ในที่นี้นานแล้ว จักไปเยี่ยมอุปัชฌาย์เดี๋ยวนี้ ทราบความเป็นไปของอุบาสิกาด้วยแล้วจึงจะกลับ" ดังนี้ จึงออกจากโรหณชนบทไป

ท่านทั้ง ๒ นั้น พบกันที่ฝั่งแม่น้ำคงคา ภิกษุหนุ่มนั้น กระทำวัตรแก่พระเถระที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่งแล้ว พอถูกถามว่า "เธอจะไปยังที่ไหน?" จึงได้แจ้งซึ่งความข้อนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า "เธอทำดีแล้ว แม้อุบาสิกาก็ถามถึงอยู่เรื่อย ถึงเราก็มาเพื่อเรื่องนี้เหมือนกัน ขอเธอจงไปเถอะ ส่วนตัวเราจักจำพรรษาอยู่ ณ ที่นี้แหละ" ดังนี้ แล้วก็ส่งภิกษุหนุ่มนั้นไป

ภิกษุหนุ่มรูปนั้นถึงโกรันทกวิหารนั้น ในวันเข้าพรรษานั่นเอง (ไปจนถึง) แม้เสนาสนะที่บิดาให้เขาทำไว้เพื่อท่านเลยทีเดียว

ครั้งนั้น บิดาของท่านมาในวันที่ ๒ ถามว่า "นี่แน่ะ ท่าน เสนาสนะของเราถึงแก่ใคร?" ได้ยิน (เขาบอกว่า) "ถึงแก่ภิกษุอาคันตุกะหนุ่ม" ดังนี้ ก็เข้าไปหาท่าน ไหว้แล้วกล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ วัตรสำหรับผู้อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกเรามีอยู่" ท่านจึงถามว่า "วัตรอะไร หรืออุบาสก?" ตอบว่า "ตลอด ๓ เดือน ต้องรับภิกษาในเรือนของข้าพเจ้าเท่านั้น ในเวลาที่ปวารณาแล้วจะไป ควรบอกลา" ดังนี้ เธอยอมรับโดยดุษณี

แม้อุบาสกไปสู่เรือนแล้ว กล่าว (กะอุบาสิกา) ว่า "มีพระคุณเจ้าอาคันตุกะรูปหนึ่งอยู่จำพรรษาในอาวาสของพวกเรา เธอควรบำรุงโดยเคารพ" อุบาสิการับคำว่า "ดีละ"

แล้วจึงจัดแจงของควรเคี้ยว ของควรฉันไว้

แม้ภิกษุหนุ่ม ได้มาสู่เรือนญาติในเวลาฉันภัต ใครๆ ก็จำท่านไม่ได้ ท่านอยู่จำพรรษา ฉันบิณฑบาตในที่นั้นตลอด ๓ เดือนแล้ว จึงบอกลาว่า “อาตมาจะไปละ” ดังนี้ ลำดับนั้น พวกญาติทั้งหลายของพวกท่าน จึงกล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ พรุ่งนี้ค่อยไปเถิด” ดังนี้ ในวันที่ ๒ ให้ท่านฉันในเรือนนั่นแหละ ใส่กระบอกน้ำมันให้จนเต็ม ถวายน้ำอ้อยงบก้อนหนึ่ง และผ้าสาฎกยาวเก้าศอกไป แล้วก็กล่าวว่า “ขอท่านผู้เจริญจงไปเถิด” ดังนี้ ท่านทำอนุโมทนาแล้วก็มุ่งหน้าตรงไปสู่โรหณชนบท

แม้อุปัชฌาย์ของท่านเมื่อปวารณาแล้ว ย้อนทางกลับมาพบท่านเข้า ณ สถานที่พบกันในตอนแรกนั่นเอง ครั้งนั้น พระเถระถามท่านว่า “ดูก่อน เจ้าภัททมุข (เจ้าหน้าใส) เธอพบอุบาสิกาแล้วหรือ?” ท่านตอบว่า “พบแล้วครับท่าน” ดังนี้แล้ว ก็แจ้งความเป็นไปทั้งหมด แล้วก็ใช้น้ำมันทาเท้าทั้ง ๒ ของพระเถระ ใช้น้ำอ้อยงบทำเป็นน้ำปานะ ถวายผ้าสาฎก แม้ผืนนั้นแก่พระเถระนั่นเทียว ไหว้พระเถระแล้วกล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ โรหณชนบทเท่านั้นที่เป็นสัปปายะสำหรับกระผม” ดังนี้ แล้วจึงไป

แม้พระเถระก็มาสู่วิหารแล้ว ในวันที่ ๒ จึงได้ไปสู่โกรันทกคาม แม้อุบาสิกา “เพราะคิดว่า สักประเดี๋ยวพี่ชายเราจักพาบุตรเรามา” ดังนี้ จึงคอยยืนดูหนทางอยู่ตลอดเวลาทีเดียว

หญิงนั้น ครั้นเห็นพระเถระนั้นมาเพียงรูปเดียวเท่านั้น ก็คิดว่า “เห็นทีบุตรของเราคงตายเสียแล้ว พระเถระนี้จึงมาเพียงรูปเดียวเท่านั้น” ดังนี้ แล้วก็ทอดตัวลงนอนคร่ำครวญอยู่ที่แทบเท้าของพระเถระ พระเถระคิดว่า “ภิกษุหนุ่มจากไปโดยไม่ยอมให้ใครๆ รู้จักตน เพราะความเป็นคนมักน้อยหรือหนอ” ดังนี้ แล้วจึงปลอบหญิงนั้น เล่าความเป็นไปทั้งหมด นำผ้าสาฎกออกจากถลกบาตรแสดง (ให้เห็นเป็นพยาน) อุบาสิกาจึงเลื่อมใส แล้วหันหน้าตรงไปทางทิศที่บุตรไป ทอดอกลงนอนนมัสการอยู่ กล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคทรงแสดงรถวินีตปฏิปทา นาลกปฏิปทา ตุวัฏฏกปฏิปทา และมหาอริยวังสปฏิปทา ซึ่งแสดงความสันโดษในปัจจัย ๔ และความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดีไว้ เห็นทีจะทรงกระทำภิกษุผู้เป็นดั่งเช่นบุตรเราให้เป็นกายสักขี (เป็นพยาน) ไว้หนอ เธอ แม้ฉันอยู่ใน

เรือนของบุคคล ชื่อว่า เป็นมารดาผู้ให้กำเนิด ก็ไม่ยอมกล่าวว่า 'อาตมาเป็นบุตรของท่าน ตัวท่านเป็นมารดา' โอ้ อัจฉริยมนุษย์" ดังนี้

สำหรับภิกษุผู้เป็นเช่นนี้ แม้แต่มารดาบิดาก็ยังไม่เป็นปลิโพธ ป่วยกล่าวไปใยถึงตระกูลอุปัฏฐากอื่นเล่า ดังนี้แล

มหาฎีกา

บทว่า **อุทฺเทสตฺถํ** (ที่แปลว่า เพื่อเรียนพระบาลี) คือเพื่อให้อาจารย์แนะนำให้ ความว่า เพื่อให้อาจารย์แนะพระบาลีแล้วจะได้สาธยาย

คำว่า **ณ ที่นี้แหละ** (ในคำว่า "ขอเธอจงไปเถอะ ส่วนตัวเราจักจำพรรษาอยู่ ณ ที่นี้แหละ") คือ ประเทศนี้แหละ ความว่า ในวิหารใด วิหารหนึ่ง

คำว่า **ตลอดเวลา** (ในคำว่า จึงคอยยืนดูหนทางอยู่ตลอดเวลา) ได้แก่ ตลอดกาลทุกเมื่อ คือทุกๆ วัน นับตั้งแต่กาลที่พระเถระจากไปแล้ว โดยพิเศษก็ตั้งแต่วันที่พระเถระปวารณาแล้ว

คำว่า **คร่ำครวญอยู่** ได้แก่ คร่ำครวญไปต่างๆ ด้วยอำนาจการกล่าวพร่ำเพ้อถึงเรื่องนั้นๆ

คำว่า **เล่าความเป็นไปทั้งหมด** คือ เล่าความเป็นไปของภิกษุทั้งหมดเริ่มตั้งแต่กาลที่ตนได้พบกับท่านแล้ว กลับมาพบกันอีกครั้งสุดท้าย ณ ที่เคยพบกันครั้งแรกนั้น

คำว่า **ทำให้เป็นกายสักขี** คือ ทำให้เป็นผู้รับรอง (ยืนยัน) ต่อหน้าได้ว่า "ขอเธอจงดูเถอะ ผู้นี้ไงล่ะ" ดังนี้

คำว่า **รถวินีตปฏิปทา** ได้แก่ ปฏิปทา คือวิสุทธิ ๗ อันมาแล้วใน รถวินีตสูตร ที่พระปุณณมันตานีบุตรเถระแสดงไว้โดยการอุปมาด้วยรถ ๗ ผลัด ที่มีการยกย่องกถาวัตถุ ๑๐ เป็นเบื้องต้น

คำว่า **นาลกปฏิปทา** ได้แก่ ปฏิปทาที่พระศาสดาทรงแสดงแก่พระนาลกเถระด้วยพระดำรัสว่า "โมเนยฺยนฺเต อุปญฺญิสฺสํ"[๑] ที่แปลว่า "เราจะแนะนำปฏิปทาอันเป็นของ

---

[๑] ขุ.สุ. ๒๕/๕๑๓

มุนีแก่เธอ" ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **ตุวัฏฏกปฏิปทา** ได้แก่ ปฏิปทาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ด้วยพระดำรัสว่า "มูลํ ปปญฺจสงฺขาย"[๑] แปลว่า "ตัณหา เป็นมูลแห่งความเนิ่นช้า" ดังนี้ เป็นต้น จริงอยู่ กถาว่าด้วยความมักน้อยอย่างยิ่ง มาแล้วในนาลกสูตรและตุวัฏฏกสูตร ตามลำดับอย่างนี้ว่า

มุนี ถึงบ้านแล้ว ไม่พึงเที่ยวไปด้วยความคลุกคลีในสกุลทั้งหลาย
พึงเป็นผู้ตัดคำพูด ไม่กล่าววาจาแสวงหาอาหาร อันประกอบด้วย
โอภาส, ปริกถา, นิมิตและวิญญัติ

(และว่า)

(ภิกษุ) **ไม่พึงติดข้อง (ด้วยความคลุกคลีกับคฤหัสถ์) ในบ้าน**
ไม่พึงป้อยอใครเพราะความเป็นผู้ใคร่ลาภ ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **ซึ่งแสดงความสันโดษในปัจจัย ๔ และความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี** คือ ซึ่งประกาศถึงความสันโดษในปัจจัย ๔ มีจีวร เป็นต้น และความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี

ลาภปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

ปัจจัย ๔ ชื่อว่า **ลาภ**

ถามว่า ปัจจัยเหล่านั้นเป็นปลิโพธได้อย่างไร ?

ตอบว่า คือว่า คนทั้งหลายย่อมถวายปัจจัยทั้งหลายอันมีของบริวารมาก ในสถานที่ที่ภิกษุผู้มีบุญมากไปแล้วแต่ละครั้ง เธอ เมื่อมัวอนุโมทนาอยู่ เมื่อมัวแสดงธรรมอยู่แก่คนเหล่านั้น ย่อมไม่ได้โอกาสที่จะกระทำสมณธรรม ตั้งแต่อรุณขึ้นจนถึงปฐมยามแล้ว ก็ยังตัดความคลุกคลีด้วยพวกคนทั้งหลายไม่ได้ ซ้ำพอพวกภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต ซึ่งมักมากในปัจจัยมาในเวลาเช้ามืดทีเดียว บอกว่า "นี่แน่ะ ท่าน, อุบาสกโน้น อุบาสิกาโน้น

---

[๑] ขุ.สุ. ๒๕/๕๕๖

อำมาตย์โน้น บุตรอำมาตย์โน้น ธิดาอำมาตย์โน้น เป็นผู้ต้องการพบท่าน” ดังนี้ เธอจึงกล่าวว่า “นี่แน่ะ ท่าน ช่วยถือบาตรและจีวรที” ดังนี้ แล้วก็จัดแจงจะไปทีเดียว จึงเป็นคนที่ขวนขวายอยู่ประจำ ปัจจัยเหล่านั้นจึงเป็นปลิโพธสำหรับเธอได้ทีเดียว

อันภิกษุผู้จะถือเอากรรมฐานนั้น ควรละหมู่คณะเสีย แล้วเป็นคนเดียวเที่ยวไปในสถานที่ที่ใครๆ ไม่รู้จักเธอเถิด เธอจะตัดปลิโพธได้โดยประการอย่างนี้

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ลาภ** เพราะอรรถว่า บุคคลย่อมได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า ปัจจัย ๔ ดังนี้ไว้

คำว่า **มหาปริวาเร** แปลว่า อันมีของบริวารมาก ความว่า คนทั้งหลาย เมื่อจะถวายบิณฑบาตก่อน ย่อมกระทำบาตรและจีวร เป็นต้น อันเป็นเครื่องพุทธบูชา ให้เป็นบริวารแห่งบิณฑบาตนั้น แล้วถวายไป แม้ในการถวายปัจจัยที่เหลือมีจีวร เป็นต้น ก็อย่างนั้น

คำว่า **บอกว่า** คือ บอกไปตามที่ได้ยินในเวลาที่เที่ยวไปเพื่อภิกษาในวันก่อน

ชื่อว่า **เป็นคนที่ขวนขวายอยู่ประจำ** ก็ในเพราะการสงเคราะห์พวกคนทั้งหลายมีอุบาสก เป็นต้น

คณปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

คณะผู้เรียนพระสูตรก็ดี คณะผู้เรียนพระอภิธรรมก็ดี ชื่อว่า **คณะ** ภิกษุใด เมื่อให้อุเทสหรือปริปุจฉาอยู่แก่คณะนั้น ย่อมไม่ได้โอกาสสำหรับสมณธรรม คณะจึงเป็นปลิโพธสำหรับเธอ ภิกษุนั้นพึงตัดปลิโพธนั้นเสียโดยอาการอย่างนี้คือ ถ้าหากว่า กิจ มีการให้อุเทส เป็นต้น แก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นเป็นสิ่งที่เธอทำไปได้มากแล้ว เหลืออยู่เล็กน้อย ควรทำกิจนั้นให้เสร็จแล้วเข้าไปสู่ป่าเถิด ถ้าหากว่าเธอทำได้เล็กน้อย เหลืออยู่มาก ก็ควรเข้าไปหาคณวาจา (ภิกษุผู้บอกกล่าวสั่งสอนคณะ) รูปอื่น ในขอบเขตภายใน ๑ โยชน์ ไม่ไปเกินกว่า ๑ โยชน์ แล้วกล่าวว่า “นี่แน่ะท่าน, ขอจงสงเคราะห์ภิกษุเหล่านี้ด้วยอุเทส

เป็นต้น ทีเถิด” ดังนี้ เมื่อไม่ได้แม้ตามประการที่ว่านี้ ก็ควรบอกกล่าวคณะว่า “นี่แน่ะ ท่านทั้งหลาย, กิจอย่างหนึ่งของผมมีอยู่ ขอท่านทั้งหลายจงไปสู่สถานที่ตามผาสุกเถิด” ดังนี้แล้ว ละคณะไปทำการงานของตนเถิด

มหาฎีกา

คำว่า **โดยอาการอย่างนี้** คือ โดยอาการที่จะกล่าวถึงอยู่ในบัดนี้ แม้การเที่ยวแสวงหาคณวาจาก็เป็นสิ่งที่ภิกษุพึงปรารถนา

คำว่า **การงานของตน** ท่านกล่าวถึงสมณธรรม

กัมมปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

งานก่อสร้าง ชื่อว่า **กัมมะ** ภิกษุ เมื่อจะกระทำงานก่อสร้างนั้น จำต้องรู้ถึงอุปกรณ์ที่คนงาน มีช่างไม้ เป็นต้น ได้แล้วและยังไม่ได้ จึงต้องถึงความขวนขวายในงานก่อสร้างที่ทำแล้วและยังมิได้ทำ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นปลิโพธ แม้โดยประการทั้งปวง

ก็กัมมปลิโพธ แม้นั้น อันภิกษุพึงตัดเสียได้โดยอาการอย่างนี้ คือ ถ้าหากว่างานก่อสร้างเป็นสิ่งที่เหลืออยู่น้อย ก็ควรทำเสียให้เสร็จ ถ้าหากว่า เหลืออยู่มาก, ถ้าเป็นงานก่อสร้างของสงฆ์ ก็พึงมอบให้แก่สงฆ์หรือแก่พวกภิกษุ ซึ่งเป็นผู้นำภาระ (ของสงฆ์) ไป. ถ้าเป็นของของตน ก็ควรมอบให้แก่ผู้นำภาระของตนไป เมื่อไม่ได้บุคคลเห็นเช่นนั้นก็ควรสละให้แก่สงฆ์ แล้วไปเถิด

มหาฎีกา

คำว่า **ในงานก่อสร้างที่ทำแล้วและยังมิได้ทำ** ได้แก่ ต้องถึงความขวนขวายเกี่ยวกับการต้องรับทราบ ในงานก่อสร้างที่ทำแล้วและยังมิได้ทำ

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **กตากเต** แปลว่า ในงานก่อสร้างน้อยและใหญ่ที่ทำเสร็จไปแล้ว เหมือนอย่าง คำว่า “ผลาผเล” ที่แปลว่า ในผลน้อยผลใหญ่ ฉะนั้น

ภิกษุอันเป็นผู้นำในกิจของสงฆ์ทั้งหลาย ชื่อว่า **ผู้นำภาระ**

อัทธานปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

การเดินทาง ชื่อว่า **อัทธานะ** ความว่า ภิกษุรูปใดมีบรรพชาเปกขะ (การเจาะจงตัวให้ไปทำการบวช) ในที่บางแห่งอยู่ก็ดี มีปัจจัยหรือสิ่งที่ควรได้อะไรๆ อยู่ก็ดี ถ้าหากว่าเธอ เมื่อยังไม่ได้สิ่งนั้น ก็ไม่อาจที่จะนิ่งเฉยอยู่ได้ ธรรมดาว่า จิตคิดจะไปของเธอผู้แม้เข้าป่ากระทำสมณธรรมอยู่ ย่อมเป็นสิ่งที่บรรเทาได้ยาก เพราะเหตุนั้น เธอควรไปทำกิจนั้นเสียให้เสร็จ แล้วจึงทำความขวนขวายในสมณธรรมเถิด

มหาฎีกา

บทว่า **บรรพชาเปกขะ** ความว่า ได้ยินว่า พิธีบรรพชาของพวกเด็กในสกุลทั้งหลายในสีหลทวีป ก็เป็นเหมือนพิธีอาวาหะ และวิวาหะ (พิธีแต่งงาน) เพราะเหตุนั้น ภิกษุไม่อาจที่จะล่วงเลยวันที่เขากำหนดไว้นั้นได้

ด้วยคำว่า **ถ้าหากว่าเธอ เมื่อยังไม่ได้สิ่งนั้น ก็ไม่อาจที่จะนิ่งเฉยอยู่ได้** เป็นต้น ท่านกล่าวถึงการตัดปลิโพธด้วยการทำให้เสร็จ ส่วน โดยเป็นคำพูดที่ยังเหลืออยู่ ก็พึงทราบถึงการตัดปลิโพธโดยสงเคราะห์ว่า เป็นอันท่านแสดงความหมายนี้ไว้ว่า “ถ้าหากว่าเธอ เมื่อไม่ได้สิ่งนั้น ไม่อาจที่จะนิ่งเฉยอยู่ได้แล้วไซร้ ก็ควรเข้าป่ากระทำสมณธรรมได้เลย” ดังนี้เถิด แม้ในปลิโพธที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ

ญาติปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

บุคคลทั้งหลาย คือ ในวิหาร ได้แก่ อาจารย์, อุปัชฌาย์, สัทธิวิหาริก, อันเตวาสิก, ภิกษุร่วมอุปัชฌาย์, ภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ ในเรือน ได้แก่ มารดา, บิดา, พี่น้องหญิง, พี่น้องชาย ดังนี้ อย่างนี้ เป็นต้น ชื่อว่า **ญาติ** บุคคลเหล่านั้นที่เป็นไข้ จึงเป็นปลิโพธสำหรับภิกษุนี้ เพราะเหตุนั้น ปลิโพธนั้น เธอควรตัดเสียด้วยการทะนุบำรุงรักษาท่านให้หายเป็นปกติ

ในบุคคลเหล่านั้น ว่าถึงอุปัชฌาย์เป็นไข้ก่อน ถ้าหากว่า ไม่หายได้เร็วก็ควรปรนนิบัติท่านไป แม้ตลอดชีวิต ถึงอาจารย์ผู้ให้บรรพชา, อาจารย์ผู้ให้อุปสมบท, สัทธิวิหาริก, อันตวาสิกที่ตนให้บรรพชาแล้วอุปสมบทและภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ก็อย่างนั้น ส่วนอาจารย์ผู้ให้นิสัย, อาจารย์ผู้ให้อุเทส, อันเตวาสิกผู้รับนิสัย, อันเตวาสิกผู้เรียนอุเทส และภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ทั้งหลาย ก็ควรปรนนิบัติท่านไปตราบเท่าที่นิสัยและอุเทสยังไม่ขาด เมื่อสามารถก็ควรปรนนิบัติ แม้ยิ่งไปกว่านั้นทีเดียว

ในมารดาบิดาก็ควรปรนนิบัติเหมือนอย่างที่ปรนนิบัติในอุปัชฌาย์ ก็ท่านเหล่านั้นแม้หากว่าเป็นผู้ดำรงอยู่ในราชสมบัติ ก็ยังหวังการทะนุบำรุงจากบุตร จึงควรกระทำ (การปรนนิบัติ) ทีเดียว ถ้าว่ายาของท่านไม่มี ก็ควรให้ของของตนไป เมื่อของของตนไม่มีก็ควรแม้เที่ยวแสวงหาโดยการภิกขาจารให้ไปนั่นเทียว

ส่วนสำหรับพี่น้องชาย พี่น้องหญิงทั้งหลาย ควรประกอบยาอันเป็นของของคนเหล่านั้นนั่นเองให้ไป ถ้าหากว่าไม่มีก็ควรให้ยาอันเป็นของของตน ให้เป็นของยืมไป เมื่อได้ (คืน) ภายหลังควรถือเอา เมื่อไม่ได้ก็ไม่ควรทักท้วง การที่เธอจะทำยา ให้ยาแก่สามีของพี่น้องหญิงผู้ไม่ใช่ญาติไป ย่อมไม่ควร ควรให้แก่พี่น้องหญิง กล่าวว่า “ขอจงให้แก่สามีของเธอ” ดังนี้เถิด แม้ในภรรยาของพี่น้องชายก็มีนัยนี้แหละ แต่ว่าบุตรของคนเหล่านั้นเป็นญาติของภิกษุนี้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น การที่จะทำยาให้แก่บุตรของเขาทั้งหลายเหล่านั้นย่อมควร

มหาฎีกา

บทว่า **ตถา** (ก็อย่างนั้น) ความว่า อันเตวาสิกที่ตนให้อุปสมบทแล้ว คืออันเตวาสิกของตน ที่ตนให้กล่าวกรรมวาจาแล้วอุปสมบท ควรทะนุบำรุงตลอดชีวิต เหมือนอย่างที่ควรทะนุบำรุงอุปัชฌาย์ไข้ตลอดชีวิตฉะนั้น

อาพาธปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

โรคอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อาพาธ** โรคนั้น เมื่อเบียดเบียน จึงชื่อว่า เป็น

“ปลิโพธ” เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงตัดเสียด้วยการใช้ยา แต่หากว่า เมื่อเธอ แม้ใช้ยาล่วงไป ๒-๓ วันแล้ว โรคก็ยังไม่สงบ ก็ควรติเตียนอัตภาพว่า “เราไม่ใช่ทาส ไม่ใช่ลูกจ้างของเจ้า ก็เมื่อมัวเลี้ยงดูเจ้าอยู่นั่นเอง จึงถึงทุกข์ในสังสารวัฏอันมีที่สุดที่ใครๆ รู้ไม่ได้” ดังนี้ แล้วกระทำสมณธรรมเถิด

มหาฎีกา

คำว่า **โรคอย่างใดอย่างหนึ่ง** ได้แก่ โรคที่เป็นมูล (แห่งความไข้) หรือที่ติดพัน (ยังไม่หายขาด) อันเกิดขึ้นแล้วแก่ตน

คำว่า **ในสังสารวัฏอันมีที่สุดที่ใครๆ รู้ไม่ได้** คือ รู้ว่าไม่มีเบื้องต้นในสังสารวัฏอันมีที่สุดที่ใครๆ ตามรู้ไม่ได้

คันถปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

การบริหารปริยัติ ชื่อว่า **คันถะ** การบริหารปริยัตินั้น เป็นปลิโพธก็สำหรับภิกษุผู้ขวนขวายเป็นประจำ ด้วยกิจทั้งหลาย มีการสาธยายเป็นต้น เท่านั้น ไม่เป็นปลิโพธสำหรับภิกษุนอกนี้ ต่อไปนี้เป็นเรื่องนิทัสสนะในความเป็นผู้ไม่มีคันถะเป็นปลิโพธนั้น

มหาฎีกา

ด้วยบทว่า “คันถะ” นี้ ในที่นี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงคันถปลิโพธ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า **การบริหารปริยัติ** ดังนี้ไว้

คำว่า **ด้วยกิจทั้งหลาย มีการสาธยายเป็นต้น** คือ ด้วยกิจทั้งหลาย มีการสาธยาย (สวด) การจดจำ, การทำความคุ้นเคยและการสอบถาม เป็นต้น

คำว่า (ไม่เป็นปลิโพธ) **สำหรับภิกษุนอกนี้** คือสำหรับภิกษุผู้ไม่ขวนขวาย

เมื่อภิกษุรูปใด แม้ทอดทิ้งคันถธุระ หยุดเฉยอยู่ คันถะก็ยังเป็นไปนั่นเทียว คันถะของภิกษุรูปนั้นไม่เป็นปลิโพธ เหมือนอย่างคันถะของพระเถระทั้งหลาย ผู้มาในเรื่องนิทัส-

สนะทั้งหลายนั้นๆ ทั้งยังไม่เป็นปลิโพธสำหรับภิกษุผู้ไม่ขวนขวายในคันถะโดยประการทุกอย่าง

เรื่องนิทัสสนะในความเป็นผู้ไม่มีคันถะเป็นปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

มีเรื่องว่า พระเทวเถระผู้สอนมัชฌิมนิกาย ไปสู่สำนักของพระเทวเถระผู้อยู่ในแคว้นมลัย แล้วขอกรรมฐาน พระเถระถามว่า "นี่แน่ะ อาวุโส ท่านเป็นอย่างไรในพระปริยัติ?" จึงตอบว่า "ท่านผู้เจริญ มัชฌิมนิกายคล่องแคล่วสำหรับผม" จึงบอกว่า "ดูก่อนอาวุโส ชื่อว่า มัชฌิมนิกายนี้บริหารได้ยาก เมื่อท่านสาธยายมูลปัณณาสก์ มัชฌิมปัณณาสก์ก็จะมา เมื่อสาธยายมัชฌิมปัณณาสก์นั้น อุปริปัณณาสก์ก็จะมา กรรมฐานจักมีแก่ท่านได้แต่ไหนเล่า?" จึงตอบไปว่า "ท่านผู้เจริญ ผมได้รับกรรมฐานในสำนักท่านแล้วจักไม่เหลียวแล (ปริยัติ) อีกเลย" ดังนี้ แล้วรับเอากรรมฐานไม่กระทำสาธยายตลอด ๑๙ ปี บรรลุพระอรหัตในปีที่ ๒๐ ได้ เมื่อภิกษุทั้งหลายมา เพื่อประโยชน์แก่การสาธยาย จึงกล่าวว่า "ดูก่อน อาวุโส เมื่อเราไม่เหลียวแลปริยัติตลอดถึง ๒๐ ปี แต่ว่าเราได้กระทำความคุ้นเคยไว้ในปริยัตินี้แล้วแล ขอท่านทั้งหลาย จงเริ่มเถิด" ดังนี้ (เมื่อภิกษุเหล่านั้นสาธยายไป) ความสงสัยไม่มีแก่ท่านเลย แม้ในพยัญชนะเดียว ตั้งแต่ต้นจนจบ

มหาฎีกา

ชื่อว่า **มัชฌิมปัณณาสก์ก็จะมา** เพราะความหลงเลอะเทอะ เพราะความที่ส่วนแห่งพระสูตรและวาระทั้งหลาย มีความคล้ายกัน

คำว่า **จักไม่เหลียวแลอีกเลย** มีความหมายว่า "ผมรับกรรมฐานแล้วจะสละคันถธุระเสีย" ดังนี้

วิสุทธิมรรค

แม้พระนาคเถระผู้อยู่ที่ภูเขา ชื่อว่า กุรุนธิยะ ทอดทิ้งปริยัติไป ๑๘ ปี ก็ยังแสดง

ธาตุกถาแก่ภิกษุทั้งหลายได้ เมื่อภิกษุเหล่านั้นเทียบคียงกับพระเถระทั้งหลายผู้เป็นคาม-วาสี แม้สักปัญหาเดียวก็มิได้มีมาโดยผิดลำดับกัน

มหาฎีกา

คำว่า (เทียบเคียง) **กับพระเถระทั้งหลายผู้เป็นคามวาสี** ได้แก่ กับพระเถระทั้งหลายผู้อยู่ในกรุงอนุราธปุระ

วิสุทธิมรรค

แม้ที่มหาวิหาร พระเถระ ชื่อว่า ติปิฎกจุฬาภัย ไม่ทันเรียนอรรถกถาเลยให้คนตีกลองทองประกาศว่า “เราจักปริวัตรพระไตรปิฎกในวงปัญจนิกาย” ดังนี้ ภิกษุสงฆ์พูดกันว่า “มีการเรียนต่ออาจารย์ไหนกัน ขอให้เขากล่าวเฉพาะที่เรียนต่ออาจารย์เท่านั้น พวกเราไม่ยอมให้ที่เขาจะพูดไปโดยประการนอกนี้” ดังนี้ แม้อุปัชฌาย์ก็ถามเธอผู้มาเพื่ออุปัฏฐากตนนั้นว่า “ดูก่อน อาวุโส เธอให้เขาตีกลองหรือ?” ยอมรับว่า “ใช่ครับท่าน” ถามว่า “เพราะเหตุอะไรหรือ?” ตอบว่า “ท่านผู้เจริญ ผมจักปริวัตรพระปริยัติ” อุปัชฌาย์ จึงกล่าวว่า “ดูก่อน ท่านอภัย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวบทนี้ไว้ว่าอย่างไร?” เธอก็ตอบว่า “ท่านผู้เจริญ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ๆ” พระเถระคอยขัดว่า “หุง หุง” เธอจึงกล่าวโดยปริยายอื่นๆ อีกสิ้น ๓ ครั้ง ว่า “กล่าวไว้อย่างนี้ อย่างนี้ ท่านผู้เจริญ” พระเถระก็ขัดว่า “หุง หุง” เสียทุกครั้ง แล้วบอกว่า “ดูก่อน อาวุโส บทที่เธอกล่าวทีแรกนั่นแหละเป็นอาจริยมรรค (แนวทางของอาจารย์) แต่เพราะเธอไม่ได้เรียนจากปากของอาจารย์ จึงไม่อาจที่จะยืนยันว่า ‘อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้’ ขอเธอจงไป จงฟังในสำนักของอาจารย์ทั้งหลายของตนเถิด” ดังนี้ เธอจึงเรียนถามพระอุปัชฌาย์ว่า “ท่านผู้เจริญ ผมต้องไปที่ไหน?” อุปัชฌาย์ตอบว่า “ท่านชื่อว่า พระมหาธรรมรักขิตเถระ ผู้ชำนาญปริยัติทั้งปวง ประจำอยู่ที่ตุลาธาร-ปัพพตวิหาร ใกล้โรหณชนบท ทางฝั่งแม่น้ำคงคาฟากข้างโน้น ขอเธอจงไปสู่สำนักของท่านผู้นั้น” ดังนี้ เธอตอบรับว่า “ สาธุ ภนฺเต” กราบไหว้พระเถระแล้วจึงไปสู่สำนักของพระมหา-ธรรมรักขิตเถระพร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ กราบไหว้แล้วนั่งลง

มหาฎีกา

คำว่า **ไม่ทันเรียน (อรรถกถา) เลย** ได้แก่ ไม่ได้เรียน คือ ไม่ได้ทำการสั่งสมไว้ในอรรถกถานั้น

คำว่า **ในวงปัญจนิกาย** คือ ในบริษัทที่ศึกษานิกาย ๕ มีทีฆนิกาย เป็นต้น

คำว่า **เราจักปริวัตร** คือ เราจักพรรณนา (อธิบาย)

คำว่า **กลองทอง** ได้แก่ กลองชั้นเยี่ยม

คำว่า **มีการเรียนต่ออาจารย์ไหนกัน** คือ มีการเรียนต่ออาจารย์เหล่าไหน อธิบายว่า อาจารย์ไหนให้เขาปริวัตรได้

คำว่า **อาจริยมรรค** ได้แก่ กถามรรค (คำพูดที่เป็นแนวทาง) ของอาจารย์ทั้งหลาย

คำว่า (ขอเธอจงไป จงฟังในสำนัก) **ของอาจารย์ทั้งหลายของตนเถิด** ได้แก่ ของอาจารย์ทั้งหลายผู้ควรที่จะบอกได้ของตน

ปริยัติ คือ พระไตรปิฎกทั้งหมดที่วินิจฉัยดีแล้ว มีอยู่ในภิกษุรูปนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุรูปนี้จึง ชื่อว่า **สพฺพปริยตฺติก** (ผู้ชำนาญปริยัติทั้งปวง) ความว่า ทรงพระไตรปิฎก

วิสุทธิมรรค

พระเถระถามเธอว่า “ท่านมาทำไมหรือ ?” ตอบว่า “ท่านผู้เจริญ, ผมมาเพื่อฟังธรรม” จึงกล่าวว่า “ดูก่อน อาวุโสอภัย, พวกภิกษุถามเราเป็นครั้งคราวในทีฆนิกายและมัชฌิมนิกาย ส่วนพระสูตรที่เหลือ เราไม่เคยเหลียวแลเลยตลอด ๓๐ ปีเต็ม เอาอย่างนี้เถิด กลางคืนให้ท่านปริวัตรในสำนักของเรา กลางวันเราจักบอกแก่ท่าน” พระอภัยเถระนั้น รับว่า “สาธุ ภนฺเต” ดังนี้ แล้ว ได้กระทำโดยประการอย่างนั้น พวกชาวบ้านให้ช่างทำมณฑปใหญ่ไว้ที่ประตูบริเวณ แล้วมาเพื่อการฟังธรรมกันทุกๆ วัน

พระเถระ เมื่อกล่าวปริยัติที่พระอภัยเถระปริวัตรไว้ในกลางคืน ก็ทำให้สิ้นสุดลงได้ตามลำดับในเวลากลางวันแล้ว (ครั้นเห็นว่ามีอรรถมิได้ผิดเพี้ยนไปจากอรรถกถา) ก็นั่งบนเสื่อในสำนักของพระอภัยเถระ กล่าวว่า “นี่แน่ะ อาวุโส ขอท่านจงบอกกรรมฐานแก่เราเถิด” ดังนี้ พระอภัยเถระ กล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ, ท่านพูดอะไร ผมฟังอยู่ในสำนักของท่าน

นี่เองมิใช่หรือ ผมจะบอกกรรมฐานอะไรที่ท่านยังไม่รู้อีกเล่า?" ลำดับนั้น พระเถระจึงกล่าวกะพระอภัยเถระนั้นว่า "ดูก่อน อาวุโส ธรรมดาว่า ทางแห่งบุคคลผู้ถึงแล้วนี้ เป็นอีกอย่างหนึ่ง" ดังนี้ ทราบกันว่า ในเวลานั้น พระอภัยเถระเป็นพระโสดาบัน

ครั้งนั้น พระอภัยเถระนั้น เมื่อให้กรรมฐานแก่พระเถระนั้นแล้ว (กลับไป) ปริวัตรธรรมอยู่ที่โลหปราสาทก็ทราบว่า "พระเถระท่านปรินิพพานแล้ว" ครั้นทราบแล้ว จึงกล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า "นี่แน่ะ ท่าน ขอท่านจงนำเอาจีวรมา" ดังนี้ ห่มจีวรแล้ว จึงกล่าวว่า "ดูก่อน ท่านทั้งหลาย พระอรหัตมรรค จัดว่าสมควรแก่อาจารย์ของพวกเรา ดูก่อน ท่านทั้งหลาย อาจารย์ของพวกเราเป็นคนซื่อตรง เป็นบุรุษอาชาไนย ท่านผู้นั้นนั่งบนเสื่อในที่ใกล้ศิษย์ผู้เรียนธรรมของตนแล้วยังกล่าวว่า 'ขอท่านจงบอกกรรมฐานแก่เราเถิด' ดังนี้ได้ ดูก่อน ท่านทั้งหลาย พระอรหัตมรรคจัดว่าสมควรแก่พระเถระ" ดังนี้แล

คันถะจึงไม่เป็นปลิโพธสำหรับภิกษุทั้งหลายที่เป็นอย่างนี้

มหาฎีกา

พระเถระนั่งอยู่แล้วบนตั่ง, หย่อนตัวลงจากตั่งนั้นแล้วนั่งบนเสื่อที่พื้นดิน

คำว่า (ธรรมดาว่า ทาง) **แห่งบุคคลผู้ถึงแล้ว** คือ แห่งบุคคลผู้ถึงแล้วโดยการไปด้วยข้อปฏิบัติ ได้แก่ แห่งบุคคลผู้เห็นสัจจะแล้ว

คำว่า **ห่มจีวร** คือ ห่มจีวรเป็นปริมณฑล เพื่อการแสดงความเคารพต่ออาจารย์

ชื่อว่า **ซื่อตรง** ก็เพราะไม่มีสาไถย (เสแสร้ง)

ชื่อว่า **อาชาไนย** ก็เพราะรู้จักเหตุและไม่ใช่เหตุ

อิทธิปลิโพธ

วิสุทธิมรรค

ฤทธิ์ที่มีในปุถุชน ชื่อว่า **อิทธิ** ก็ฤทธิ์นั้นเป็นสิ่งที่บริหารได้ยาก ดุจทารกนอนแบเบาะ และดุจข้าวกล้าอ่อน ฉะนั้น ย่อมแตกทำลายได้ด้วยเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ก็ฤทธิ์นั้นจัดเป็นปลิโพธสำหรับวิปัสสนา ไม่ใช่สำหรับสมาธิ เพราะบุคคลจะพึงบรรลุได้ เพราะ

บรรลุสมาธิ ก็เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้ต้องการวิปัสสนาควรตัดอิทธิปลิโพธ ภิกษุนอกนี้ควรตัดปลิโพธที่เหลือ ดังนี้แล นี้ เป็นความพิสดารในปลิโพธกถา ที่พึงทราบก่อน

มหาฎีกา

บทว่า **โปถุชฺชนิกา** แปลว่า มีในปุถุชน

ฤทธิ์ ชื่อว่า **บริหารได้ยาก** เพราะความที่มีอันตราย (สิ่งขัดขวาง) มาก

จริงอย่างนั้น ท่านแสดงฤทธิ์นั้นว่า เป็นดุจทารกนอนแบเบาะ และข้าวกล้าอ่อน

ฤทธิ์ ชื่อว่า **เป็นปลิโพธสำหรับวิปัสสนา** ของพระโยคีผู้เป็นสมถยานิก (มีสมถะเป็นยาน), ไม่ใช่ของพระโยคีผู้เป็นวิปัสสนายานิก (มีวิปัสสนาเป็นยาน) จริงอยู่ โดยมากพระโยคีผู้ได้ฌาน มักเป็นผู้มีสมถะเป็นยานนั่นแหละ เพราะมีความสะดวกต่อการพิจารณาเห็นแจ้ง

คำว่า **ภิกษุนอกนี้** ได้แก่ ภิกษุผู้ต้องการสมถะ

ชื่อว่า **ปลิโพธที่เหลือ** คือ ปลิโพธ ๙ (เว้นฤทธิ์)

พรรณนากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน

วิสุทธิมรรค

ส่วนวินิจฉัยในข้อว่า **เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน** นี้ มีดังนี้

กรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ สัพพัตถกกรรมฐาน (กรรมฐานจำปรารถนาในที่ทั้งปวง) และปาริหาริยกรรมฐาน (กรรมฐานที่ต้องบริหาร)

ในกรรมฐาน ๒ อย่างนั้น เมตตาในบุคคลทั้งหลาย มีภิกษุสงฆ์ เป็นต้น และมรณสติ ชื่อว่า “สัพพัตถกกรรมฐาน” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “อสุภสัญญาก็ชื่อว่า เป็นสัพพัตถกกรรมฐาน” ดังนี้ก็มี

อธิบายว่า ภิกษุผู้ประกอบกรรมฐาน ครั้งแรก ควรกำหนดภิกษุสงฆ์นั้นก่อน แล้วเจริญเมตตาไปในภิกษุสงฆ์ผู้อยู่ในสีมาว่า “ขอภิกษุทั้งหลาย จงเป็นผู้มีความสุข มีความไม่เบียดเบียนกันเถิด” ดังนี้ ถัดจากนั้น จึงเจริญไปในพวกเทวดาผู้อยู่ในสีมา, ถัดจากนั้น

เจริญไปในชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม, ถัดจากนั้นไป จึงเจริญไปในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในโคจรคามนั้น จับตั้งแต่พวกมนุษย์ไป

จริงอยู่เธอนั้น อาศัยเมตตาในภิกษุสงฆ์ ย่อมยังความเป็นผู้มีจิตอ่อนโยนให้เกิดแก่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ร่วมกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุเหล่านั้นก็ย่อมเป็นผู้มีสุขสังวาส (การอยู่ร่วมกันเป็นสุข) กับเธอ

อาศัยเมตตาในพวกเทวดาผู้อยู่ในสีมา เธอจะเป็นผู้ที่เหล่าเทวดา ผู้มีจิตอันเมตตากระทำให้อ่อนโยนแล้ว ป้องกันรักษาไว้อย่างดี โดยการรักษาอันประกอบด้วยธรรม

อาศัยเมตตาในชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม เธอจะเป็นผู้ที่เหล่าชนผู้เป็นใหญ่ผู้มีจิตสันดาน อันเมตตากระทำให้อ่อนโยนแล้ว รักษาแวดล้อมไว้อย่างดี โดยการรักษาอันประกอบด้วยธรรม

อาศัยเมตตาในพวกมนุษย์ในโคจรคามนั้น เธอจะเป็นผู้ที่พวกมนุษย์ ผู้มีจิตที่เมตตาทำให้เลื่อมใสแล้วเหล่านั้นไม่ข่มเหงเอา เที่ยวไป เธออาศัยเมตตาในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงก็เป็นผู้เที่ยวไปได้ ไม่ขัดข้องในที่ทั้งปวง

ส่วนอาศัยมรณสติ เธอเมื่อคิดว่า “เราต้องตายเป็นแน่แท้” ดังนี้ จะละอเนสนา (การแสวงหาที่ไม่สมควร) แล้วก็จะเป็นผู้มีความสังเวชเจริญยิ่งๆ ขึ้นไป มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน

ส่วนสำหรับภิกษุ ผู้มีจิตสั่งสมไว้ในอสุภสัญญานั้น อารมณ์ทั้งหลายแม้ที่เป็นทิพย์ก็หาครอบงำจิตด้วยอำนาจของโลภะได้ไม่

กรรมฐาน ๓ มีเมตตา เป็นต้นนี้ เรียกว่า “สัพพัตถกกรรมฐาน” เพราะอรรถว่า พึงต้องการ คือ พึงปรารถนาได้ในกิจทั้งปวง เพราะความมีอุปการะมากอย่างนี้ และเพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งการงาน คือ การประกอบเนืองๆ ซึ่งการบำเพ็ญเพียรที่ประสงค์

ส่วนกรรมฐานใดในบรรดากรรมฐาน ๔๐ อย่าง ที่อนุกูลต่อพระโยคีบุคคลใด กรรมฐานนั้น เรียกว่า “ปาริหาริยกรรมฐาน” เพราะเป็นกรรมฐานที่พระโยคีบุคคลนั้น พึงบริหารเป็นประจำ และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งการงานในภาวนาอันเป็นส่วนเบื้องสูง กัลยาณมิตรใด ให้กรรมฐานทั้ง ๒ นี้ อย่างนี้ กัลยาณมิตรนี้ ชื่อว่า “กัลยาณมิตรผู้ให้

กรรมฐาน" ได้แก่ เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐานผู้นั้น

มหาฎีกา

ภิกษุผู้ประกอบในกรรมฐาน ชื่อว่า **กัมมัฏฐานิกะ** คือภิกษุผู้บำเพ็ญภาวนา ได้แก่ ภิกษุผู้ประกอบในกรรมฐานผู้นั้น

คำว่า **ควรกำหนด** (ภิกษุสงฆ์นั้น) คือ ควรกำหนดอย่างนี้ว่า "ขอให้ภิกษุทั้งหลายทั้งปวงในวิหารนี้ ...." ดังนี้

คำว่า **ยังความเป็นผู้มีจิตอ่อนโยนให้เกิดแก่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ร่วมกัน** คือ ยังความเป็นผู้มีจิตอ่อนโยนในตนให้เกิดขึ้น ก็ความหมายของคำว่า "ยังความอ่อนโยนแห่งจิต ให้เกิดแก่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ร่วมกัน" เป็นต้นนี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วย เมตตานิสังสสูตร (องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๗๑) ที่เป็นไปโดยนัยว่า "ย่อมเป็นที่รักของพวกมนุษย์ทั้งหลาย" ดังนี้ เป็นต้นเถิด

ภิกษุ ชื่อว่า **เป็นผู้มีความประพฤติไม่ย่อหย่อน** ก็คือ เป็นผู้มีความประพฤติไม่ย่อหย่อนในสัมมาปฏิบัติ

(สำหรับภิกษุผู้มีจิตสั่งสมไว้ในอสุภสัญญา) ชื่อว่า **อารมณ์ทั้งหลายแม้ที่เป็นทิพย์ ก็หาครอบงำจิตได้ไม่** ป่วยการกล่าวไปใยถึงอารมณ์ที่ไม่เป็นทิพย์นอกนี้เล่า

กรรมฐาน ๓ มี เมตตา เป็นต้น ชื่อว่า (พึงต้องการ) **ในกิจทั้งปวง** คือในกิจที่สมณะพึงกระทำ (เพื่อความเป็นสมณะ) ทั้งปวง หรือในการประกอบเนืองๆ ซึ่งกรรมฐานทั้งปวง ด้วยอำนาจความเสพคุ้นในเบื้องต้น

การประกอบเนืองๆ ซึ่งการบำเพ็ญเพียร ชื่อว่า **อนุโยคะ** อนุโยคะนั่นเอง ชื่อว่า "การงาน" เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งที่ควรทำ ได้แก่ เป็นที่ตั้ง คือเป็นเหตุบังเกิดขึ้นแห่งการงาน คือ การประกอบเนืองๆ ซึ่งการบำเพ็ญเพียรนั้น

คำว่า **เพราะเป็นกรรมฐานที่พระโยคีบุคคลนั้น พึงบริหารเป็นประจำ** คือ เพราะเป็นกรรมฐานที่พระโยคีพึงประกอบเนืองๆ ไว้คราวหนึ่งเหมือนอย่างสัพพัตถกกรรมฐานนั่นเทียว แล้วก็บริหาร คือ ประกอบเนืองๆ ไปตลอดกาลทั้งปวง

ลักษณะของบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร

วิสุทธิมรรค

คำว่า **กัลยาณมิตร** ได้แก่ มิตรที่ดี อันตั้งอยู่ในฝักฝ่ายของความเจริญ แสวงหาแต่ประโยชน์โดยส่วนเดียว ถึงพร้อมด้วยคุณอย่างนี้ คือ

ปิโย ครุภาวนีโย วตฺตา จ วจนกฺขโม
คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โน จฏฺฐาเน นิโยชเย[๑]

แปลว่า น่ารัก ๑, น่าเคารพ ๑, น่ายกย่อง ๑, เป็นผู้ว่ากล่าว ๑, อดทนต่อการว่ากล่าว ๑, แต่งกถาที่ลึกซึ้งได้ ๑, และไม่ยังสัตว์ทั้งหลายให้ประกอบในฐานะที่ไม่ควร ๑ ดังนี้ เป็นต้น

มหาฎีกา

บทว่า **เอวมาทิคุณสมนฺนาคตํ** ความว่า ถึงพร้อมด้วยคุณทั้งหลาย มีความเป็นคนน่ารัก เป็นต้น จริงอยู่ ชื่อว่า กัลยาณมิตร ย่อมเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา, ถึงพร้อมด้วยศีล, ถึงพร้อมด้วยสุตะ, ถึงพร้อมด้วยจาคะ, ถึงพร้อมด้วยวิริยะ, ถึงพร้อมด้วยสติ, ถึงพร้อมด้วยสมาธิ, ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ในบรรดาคุณเหล่านั้น เพราะศรัทธาสมบัติ ท่านจึงเชื่อความตรัสรู้ของตถาคต ทั้งกรรมและผลของกรรมด้วย เพราะเหตุนั้น จึงไม่สละความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นเหตุแห่งการตรัสรู้เองโดยชอบ (ท่านกล่าวถึงกัลยาณมิตร โดยมีพระพุทธเจ้า เป็นประธาน)

เพราะศีลสมบัติ ท่านจึงเป็นคนน่ารักสำหรับสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้น่าเคารพ น่ายกย่อง, เป็นผู้โจทก์ คือ ติเตียนบาป, เป็นผู้ว่ากล่าว, อดทนต่อการว่ากล่าว

เพราะสุตสมบัติ ท่านจึงเป็นผู้แต่งกถาที่ลึกซึ้ง ที่เกี่ยวกับสัจจะและปฏิจจสมุปบาทได้

เพราะจาคสมบัติ ท่านจึงเป็นคนมักน้อย สันโดษ สงบสงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่

---

[๑] องฺ. สตฺตก ๒๓/๓๘

เพราะวิริยสมบัติ ท่านจึงเป็นผู้ปรารภความเพียรในการปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น

เพราะสติสมบัติ ท่านจึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่น

เพราะสมาธิสมบัติ ท่านจึงเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตตั้งมั่น

เพราะปัญญาสมบัติ ท่านจึงรู้ชัดได้ ไม่ผิดพลาด

ท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้น เมื่อใช้สติแสวงหาอยู่โดยชอบซึ่งคติแห่งธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลทั้งหลาย ก็ย่อมรู้ตามความเป็นจริง ซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล และไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยปัญญา, มีจิตถึงความมีอารมณ์เดียวในสิ่งที่รู้แล้วนั้น ด้วยสมาธิ, ห้ามสัตว์ทั้งหลายไว้จากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูลแล้ว ให้ประกอบในสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ด้วยวิริยะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า "**ถึงพร้อมด้วยคุณ เป็นต้น อย่างนี้ คือ น่ารัก ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้น**" ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อันว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า นั่นเอง ทรงเป็นกัลยาณมิตร ผู้ถึงพร้อมโดยอาการทั้งปวง เพราะมีพระดำรัสตรัสไว้ ว่า "**มมญฺหิ อานนฺท กลฺยาณมิตฺตํ อาคมฺม ฯเปฯ ชาติยา ปริมุจฺจนฺติ**[๑] **-** ดูก่อน อานนท์ เป็นความจริงว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อาศัยเราเป็นกัลยาณมิตรแล้ว จึงหลุดพ้นจากความเกิดได้" ดังนี้ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ยังมีอยู่ (ยังทรงพระชนม์อยู่) กรรมฐานที่ภิกษุถือเอาในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั่นแหละ จัดเป็นอันถือเอาได้ดีแล้ว แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคนั้น ทรงปรินิพพานไปแล้ว พระสาวกรูปใด ในบรรดาพระมหาสาวก ๘๐ องค์ ดำรงอยู่ การที่เธอถือเอากรรมฐานในสำนักของท่านเหล่านั้น ย่อมควร แม้เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มี ภิกษุเป็นผู้ใคร่ถือเอากรรมฐานข้อใด เธอควรถือเอาในสำนักของพระขีณาสพ ผู้ยังฌาน ๔ ฌาน ๕ ให้บังเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งกรรมฐานข้อนั้นนั่นแหละ เจริญวิปัสสนา อันมี

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๑๒๑

ฌานเป็นปทัฏฐาน บรรลุถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายเถิด

ถามว่า ก็พระขีณาสพจะประกาศตนว่า “เราเป็นพระขีณาสพ” หรือ ?

ตอบว่า จะต้องพูดอะไรกันเล่า ก็ท่านรู้ความเป็นการกบุคคล (ความเป็นบุคคลผู้ทำจริง) แล้วก็ย่อมประกาศ พระอัสสคุตตเถระทราบว่า “ภิกษุรูปนี้ มีกรรมฐานอันปรารภแล้ว ผู้นี้เป็นการกบุคคล” ดังนี้แล้ว จึงปูท่อนหนังในอากาศ แล้วนั่งคู้บัลลังก์บนท่อนหนังนั้น บอกกรรมฐานให้มิใช่หรือ

เพราะเหตุนั้น ถ้าหากว่า ได้พระขีณาสพแล้วไซร้ การได้อย่างนี้นี่เป็นการดี หากว่าไม่ได้ ก็ควรถือเอาในสำนักของพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุถุชนผู้ได้ฌาน ท่านผู้ทรง ๓ ปิฎก, ทรง ๒ ปิฎก และทรงปิฎกเดียว ลดหลั่นกันไป แม้ท่านผู้ทรงปิฎกเดียวไม่มี ก็ควรถือเอาในสำนักของท่านผู้มีแม้สังคีติเดียวคล่องแคล่ว พร้อมด้วยอรรถกถา และตัวท่านเองก็เป็นลัชชีด้วย เพราะว่า ท่านผู้เป็นเช่นนี้ จะเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งแบบแผน เป็นผู้ตามรักษาวงศ์ รักษาประเพณี เป็นอาจารย์เป็นผู้ถือมติของอาจารย์เท่านั้น ไม่ถือเอามติของตน เพราะเหตุนั้นนั่นเอง พระเถระชาวโบราณทั้งหลาย จึงกล่าวถึง ๓ ครั้งว่า “ลัชชีจักรักษา, ลัชชีจักรักษา, ลัชชีจักรักษา” ดังนี้

มหาฎีกา

ก็ท่านอาจารย์ เพื่อที่จะแสดงถึงกัลยาณมิตรผู้ถึงความสูงส่งอย่างยิ่งนั้น จึงกล่าวคำว่า **อาศัยเรา** (เป็นกัลยาณมิตร) ดังนี้ เป็นต้น

พระขีณาสพทราบความเป็นบุคคลผู้กระทำโยคกรรมจริง ย่อมประกาศตนเพื่อให้ (ภิกษุ) มีความอุตสาหะ และเพื่อให้มีความบันเทิง โดยการแสดงถึงความที่ข้อปฏิบัติไม่เป็นโมฆะ อธิบายว่า “เพื่อเป็นการรักษาแบบแผนเอาไว้ (มิให้ขาดสาย) ก็บอกได้มิใช่หรือ?”

คำว่า **ท่านผู้เป็นเช่นนี้** ได้แก่ ท่านผู้พหูสูต เป็นผู้เชี่ยวชาญ

คำว่า **เป็นผู้ตามรักษาวงศ์** คือ เป็นผู้ตามรักษาวงศ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอนุพุทธเจ้า

คำว่า **รักษาประเพณี** คือ เป็นผู้ตามรักษาการเรียนต่ออาจารย์ ตามประเพณี

คำว่า **เป็นผู้ถือมติของอาจารย์** คือ เป็นผู้ประกอบในมติของอาจารย์ โดยไม่ละเลยมติของอาจารย์นั้น

ชื่อว่า **ไม่ถือเอามติของตน** ก็เพราะอรรถว่า ไม่ประกาศ คือไม่กล่าวมติของตน ความว่า ไม่เป็นผู้ยกมติของตนขึ้นกล่าว

วิสุทธิมรรค

ก็ในเรื่องบอกกรรมฐานนี้ พระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระขีณาสพ เป็นต้น ที่กล่าวในตอนก่อน ย่อมบอกได้แต่ทางที่ท่านเองบรรลุเท่านั้น แต่ภิกษุผู้พหูสุต เพราะความที่เธอเข้าไปหาอาจารย์นั้นๆ แล้วชำระอุคคหะ (บาลี) และปริปุจฉา (อรรถกถา) ให้หมดจด กำหนดสูตรและการณะจากสูตรนั้น สูตรนี้แล้ว ประกอบให้เป็นสัปปายะน้อยใหญ่แล้ว จักบอกกรรมฐาน แสดงไว้เป็นทางกว้างใหญ่ เหมือนช้างใหญ่เดินไปในที่รก จักแสดงทางกว้างใหญ่เอาไว้ ฉะนั้น

มหาฎีกา

เพื่อแสดงว่า ภิกษุผู้พหูสูต ยังดีกว่าพระขีณาสพบางท่าน ในการให้กรรมฐาน ท่านอาจารย์ จึงเริ่มคำว่า **พระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระขีณาสพ เป็นต้น ที่กล่าวในตอนก่อน** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **พระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระขีณาสพ เป็นต้น ที่กล่าวในตอนก่อน** ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระขีณาสพ เป็นต้น ที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า “(แม้เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มี) ภิกษุเป็นผู้ใคร่ถือเอากรรมฐานข้อใด” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า “**เพราะความที่เธอ... แล้วชำระอุคคหะและปริปุจฉาให้หมดจด**” ความว่า เพราะความที่เธอชำระพระบาลีอันมีอุปการะต่อกรรมฐาน ที่ได้ชื่อแล้วว่า “อุคคหะ” เพราะเป็นบทที่ต้องเรียน และชำระอรรถสังวรรณา (อรรถกถา) ที่ได้ชื่อแล้วว่า “ปริปุจฉา”

เพราะเป็นเครื่องใช้สอบถามถึงความหมายแห่งพระบาลีนั้น ได้โดยวิเศษ คือ เพราะความที่เธอทำไม่ให้ปิดบัง ไม่ให้ยุ่งเหยิงได้ แล้วจึงถือเอา

ชื่อว่า **กำหนดสูตร และการณะจากสูตรนั้นสูตรนี้** คือ เข้าไปกำหนดเป็นอย่างดีถึงบทแห่งพระสูตรที่สมควรต่อกรรมฐานนั้นๆ จากสูตรนั้นสูตรนี้ในนิกายทั้ง ๕ และยุตติ (คำอธิบายที่ชอบด้วยเหตุผล) อันคล้อยตามสูตรนั้น

คำว่า **ประกอบให้เป็นสัปปายะน้อยใหญ่** ความว่า ประกอบหรือว่าถือเอา (สูตรหรือการณะนั้น) ให้เป็นเครื่องอุปการะใหญ่น้อย แก่ภิกษุที่ท่านจะบอกกรรมฐานโดยการแสวงหาคำอธิบายที่ชอบด้วยเหตุผลให้ ความว่า ตั้งเข้าไว้ในใจโดยชอบนั่นเอง

คำว่า **แสดงไว้เป็นทางกว้างใหญ่** คือ ทำกรรมฐานวิธี แสดงให้เป็นทางกว้างใหญ่

วิธีการเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน

วิสุทธิมรรค

เพราะฉะนั้น ภิกษุเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐานที่เป็นเช่นนี้แล้ว ควรทำวัตรปฏิบัติต่อท่านทีเดียว แล้วถือเอากรรมฐานเถิด

ก็ถ้าหากว่า เธอได้กัลยาณมิตรนั้นในวิหารเดียวกันเลย การได้อย่างนี้ นี่เป็นการดี ถ้าหากว่า ไม่ได้ เธอควรไปที่วิหารที่กัลยาณมิตรนั้นอยู่เถิด อันภิกษุผู้จะไปไม่ควรเป็นผู้ล้างเท้าทาน้ำมัน สวมรองเท้า ถือร่ม ให้อันเตวาสิกถือกะโหลกน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้นแวดล้อมไป แต่ควรทำคมิกวัตร (วัตรของภิกษุผู้ไป) ให้เต็ม ถือบาตรและจีวรของตนเสียเองทีเดียว เข้าไปสู่วิหารใดๆ ในระหว่างทาง ก็ทำวัตรปฏิบัติในทุกวิหาร มีบริขารเบาพร้อมมีความประพฤติเป็นบรมสัลเลขะไปเถิด

มหาฎีกา

คำว่า **ในทุกวิหาร** คือ ในวิหารนั้นๆ

คำว่า **ทำวัตรปฏิบัติ** (ในทุกวิหาร) ได้แก่ ทำวัตรนั้นๆ ให้เต็มตามสมควร คือ ใน

เวลาเข้าไป (สู่วิหาร) ก็ทำอาคันตุกวัตร (วัตรของภิกษุผู้มา) ในเวลาออกมา (จากวิหาร) ก็ทำคมิกวัตร (วัตรของภิกษุผู้ไป) ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อันภิกษุผู้จะเข้าไปสู่วิหารนั้น ควรให้เขาทำไม้ชำระฟันให้เป็นกัปปิยะเสียในระหว่างทางเลยทีเดียว ถือเอาแล้วเข้าไปเถิด แต่ไม่ควรเข้าไปสู่บริเวณอื่น เพราะคิดว่า "เราจักพักสักครู่ ทำกิจทั้งหลายมีล้างเท้า ทาน้ำมัน เป็นต้น แล้วจึงเข้าไปสู่สำนักของอาจารย์" ดังนี้

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะถ้าหากว่า ในวิหารนั้น พึงมีพวกภิกษุที่เป็นวิสภาคะ (ไม่ถูกกัน) ต่ออาจารย์ผู้นั้นอยู่ ภิกษุเหล่านั้นถามเหตุแห่งการมาแล้ว ประกาศความไม่ดีของอาจารย์แล้วจะกล่าวว่า "บรรลัยละท่าน ถ้าหากว่า ไปสู่สำนักของคนผู้นั้น" ดังนี้ ก็จะพึงยังความไม่สบายใจ (ของเธอ) ให้เกิดขึ้น เป็นเหตุให้เธอพึงกลับจากสถานที่นั้นเสีย เพราะฉะนั้นเธอถามถึงที่อยู่ของอาจารย์แล้ว พึงตรงไปในที่นั้นเลยทีเดียว

ถ้าหากว่า อาจารย์เป็นผู้อ่อนกว่า ก็ไม่ควรยินดีกิจทั้งหลาย มีการรับบาตรและจีวรเป็นต้น (ที่ท่านจะทำให้) ถ้าหากว่าท่านแก่กว่า ไปถึงแล้วควรไหว้อาจารย์แล้วยืนอยู่ พอท่านบอกว่า "อาวุโส, จงวางบาตรจีวรลงเถิด" ดังนี้ จึงควรวางลง ท่านบอกว่า "ท่านจงดื่มน้ำเถิด" ดังนี้ ถ้าหากต้องการก็ควรดื่ม ท่านบอกว่า "จงล้างเท้า" ดังนี้ ยังไม่ควรล้างเท้าก่อน เพราะว่า ถ้าหากว่า เป็นน้ำที่อาจารย์ตักมา ก็จะพึงเป็นสิ่งที่ไม่สมควรไป แต่ท่านบอกว่า "อาวุโส จงล้างเท้าเถิด ไม่ใช่น้ำที่เราตักมา ผู้อื่นตักมา" ดังนี้ ก็ควร (ไป) นั่งในที่แจ้ง อันเป็นที่ว่างที่เขากั้นไว้ หรือแม้ในที่สุดข้างหนึ่งแห่งวิหาร อย่างที่อาจารย์จะมองไม่เห็น แล้วล้างเท้าทั้งสองเถิด ถ้าหากว่า อาจารย์นำกะโหลกน้ำมันมาให้ ก็ควรลุกขึ้น ใช้มือทั้ง ๒ ข้างรับเอาโดยเคารพ เพราะว่า ถ้าหากว่า เธอไม่รับกะโหลกน้ำมันนั้นแล้วไซร้ ความเข้าใจเป็นอย่างอื่นจะพึงมีแก่อาจารย์ได้ว่า "ภิกษุรูปนี้ ทำการใช้สอยร่วมกันให้เสียหาย (รังเกียจการใช้สอยร่วมกัน) ตั้งแต่บัดนี้เลยทีเดียวนะ" ดังนี้ แต่ว่า รับแล้วไม่ควร

ทาเท้าก่อนทีเดียว เพราะว่า ถ้าหากว่า ของนั้น พึงเป็นน้ำมันสำหรับชโลมตัวของอาจารย์ ก็จะพึงเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมไป เพราะเหตุนั้น จึงควรทาศีรษะก่อน แล้วจึงทาส่วนอื่น มีคอ เป็นต้น แต่พออาจารย์บอกว่า “น้ำมันนี้ใช้ได้ทุกอย่าง ท่านจะทาแม้เท้าก็ได้” ดังนี้ ก็แตะ (น้ำมัน) ที่ศีรษะหน่อยหนึ่ง ถัดจากนั้น จึงทาเท้า (เสร็จแล้ว) ก็บอกท่านว่า “ท่านขอรับ กระผมขอวางกะโหลกน้ำมันนี้ละครับ” เมื่ออาจารย์จะรับไปก็ควรมอบให้ท่านไป

มหาฎีกา

คำว่า **น้ำมันนี้ใช้ได้ทุกอย่าง** คือเป็นน้ำมันที่ควรใช้เพื่อประโยชน์แก่อวัยวะได้ทุกส่วน หรือ แก่ภิกษุได้ทุกรูป

คำว่า **กระผมขอวาง** (กะโหลกน้ำมันนี้) เป็นการขอให้ท่านอนุญาต

วิธีขอกรรมฐาน

วิสุทธิมรรค

เริ่มแต่วันที่ไปถึง ภิกษุไม่ควรพูดอย่างนี้ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านโปรดบอกกรรมฐานแก่ผมเถิด” ดังนี้ แต่ว่า นับแต่วันที่ ๒ ไป (ถัดจากวันที่ไปถึง) ถ้าหากว่า ภิกษุผู้เป็นอุปัฏฐากตามปกติของอาจารย์มีอยู่ ควรขอร้องกะท่านผู้นั้น กระทำวัตร (แทน) ถ้าหากท่านแม้ถูกเธอขอร้องแล้ว ก็ยังไม่ยอมให้ ก็ควรทำเมื่อได้โอกาสเท่านั้น อนึ่ง ภิกษุเมื่อจะทำ ควรน้อมนำไม้ชำระฟัน ๓ อัน คือ ขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่เข้าไป (ถวาย) ควรจัดแจงน้ำล้างหน้าและน้ำอาบ ๒ อย่าง คือ เย็น ร้อน ไว้ นับแต่วันนั้นไป อาจารย์ใช้สอยไม้ชำระฟัน และน้ำอย่างใดไปตลอด ๓ วัน ก็ควรน้อมนำอย่างนั้นนั่นแหละเข้าไปถวายประจำ เมื่ออาจารย์ใช้สอยของอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ไม่ทำให้แน่นอนไว้ ก็ควรน้อมนำของตามที่เธอได้เข้าไปถวาย ประโยชน์อะไรด้วยคำที่ต้องกล่าวให้มากไป

สัมมาวัตรที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ใน **มหาขันธกะ**[๑] ว่า "**อนฺเตวาสิเกน ภิกฺขเว อาจริยมฺหิ สมฺมาวตฺติตพฺพํ ฯ เป ฯ ยาคุ อุปนาเมตพฺพา** - ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย อันเตวาสิกควรประพฤติชอบในอาจารย์ นี้เป็นความประพฤติชอบในข้อนั้น คือ ควรลุกขึ้นให้ทันเวลาทีเดียว ถอดรองเท้า กระทำอุตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง แล้วถวายไม้ชำระฟัน ถวายน้ำล้างหน้า ปูลาดอาสนะ ถ้าหากว่า ยาคูมีอยู่ เธอควรล้างภาชนะแล้วน้อมนำยาคูเข้าไปถวาย" ดังนี้ เป็นต้น นั้นอันใด สัมมาวัตรอันนั้นแม้ทั้งหมด เธอก็ควรทำ

อันภิกษุผู้ยังครูให้ยินดีอยู่ด้วยวัตรสมบัติอย่างนี้ ในเวลาเย็นถูกท่านปล่อยว่า "ท่านไปได้แล้วละ" ดังนี้ ก็ควรกราบไหว้ท่าน แล้วไปเถิด ในเวลาใดท่านถามว่า "เธอมาเพื่อประโยชน์อะไร?" ดังนี้ ในเวลานั้น ควรบอกเหตุแห่งการมา ถ้าหากว่า ท่านไม่ถามเลย แต่ว่ายังยินดีวัตร (ของภิกษุ) อยู่ เมื่อ ๑๐ วันหรือปักษ์หนึ่งล่วงไปแล้ว วันหนึ่ง เธอแม้ว่า ท่านปล่อยแล้วก็อย่าไป ควรให้ท่านเปิดโอกาสให้แล้วแจ้งเหตุแห่งการมาเถิด

อีกอย่างหนึ่ง เธอควรไปในเวลาที่ไม่สมควร พอถูกท่านถามว่า "เธอมาเพื่อประโยชน์อะไร ?" ดังนี้แล้ว พึงแจ้งให้ท่านทราบเถิด ถ้าหากท่านกล่าวว่า "เธอจงมาแต่เช้าเลย" ดังนี้ ก็ควรไปแต่เช้าทีเดียว แต่ถ้าหากในเวลานั้น ท้องของเธอถูกโรคดีแผดเผาเอาก็ดี อาหารไม่ย่อย เพราะไฟธาตุอ่อนไปก็ดี โรคอย่างใดอย่างหนึ่งเบียดเบียนเอาก็ดี ควรเปิดเผยถึงข้อนั้นตามความเป็นจริง แจ้งเวลาที่เป็นสัปปายะของตนแล้วเข้าไปในเวลานั้นเถิด เพราะว่า ในเวลาที่ไม่เป็นสัปปายะนั้น เธอไม่อาจจะมนสิการกรรมฐานแม้ที่พระอาจารย์กล่าวอยู่ได้ ดังนี้แล นี้เป็นความพิสดารในข้อว่า "เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน" นี้

มหาฎีกา

เชื่อมความว่า "สัมมาวัตรที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้นั้น อันใด" ดังนี้

ประกอบความ (ให้สมบูรณ์) ว่า "วันหนึ่งในเวลาเย็น เธอแม้ว่าท่านปล่อยแล้ว (ก็

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๙๓

อย่าไป)” ดังนี้

เรื่องที่พึงแจ้งให้ท่านทราบ ก็คือ เหตุแห่งการมา

สมัยที่ร่างกายและจิตใจสบาย ชื่อว่า **เวลาที่เป็นสัปปายะ**

พรรณนาจริยา

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า กรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยาของตน นี้

คำว่า **จริยา** ความว่า จริยามี ๖ คือ ราคจริยา ๑, โทสจริยา ๑, โมหจริยา ๑, สัทธาจริยา ๑, พุทธิจริยา ๑, วิตักกจริยา ๑ ส่วนอาจารย์บางพวก ย่อมปรารถนาจริยาเป็น ๑๔ พร้อมกับจริยา ๘ เหล่านี้ คือ จริยา ๔ แม้อย่างอื่นด้วยอำนาจแห่งความระคนปนกัน และรวมกันแห่งจริยา ๓ มีราคจริยา เป็นต้น และจริยา ๔ เหมือนอย่างนั้น ด้วยอำนาจแห่งความระคนกัน และรวมกันแห่งจริยา ๓ มีสัทธาจริยา เป็นต้น ก็เมื่อจะกล่าวถึงประเภทกันอย่างนี้ จริยาย่อมมีได้มากมาย เพราะทำจริยา ๓ มีราคจริยา เป็นต้นให้ปะปนแม้กับจริยา ๓ มีสัทธาจริยา เป็นต้น เพราะเหตุนั้น โดยสังเขป พึงทราบจริยาว่ามี ๖ เท่านั้น

มหาฎีกา

ความประพฤติ คือ ความเป็นไปโดยภาวะที่หนาแน่นแห่งราคะในสันดานชื่อว่า **ราคจริยา** ราคจริยานั้น พึงทราบว่า เป็นเหมือนทิฏฐิทั้งหลาย มีสัสสตทิฏฐิ เป็นต้น ถึงจริยาทั้งหลาย มีโทสจริยา เป็นต้น ก็อย่างนั้น

พึงทราบถึง **ความระคนกัน** ด้วยอำนาจความควรต่อความประกอบร่วมกันได้ (สัมปโยคะ) เช่นว่า ราคโมหจริยา, โทสโมหจริยา ดังนี้ เป็นต้น พึงทราบถึง ความรวมกันด้วยอำนาจความนับเนื่องอยู่ในความสืบต่ออันเดียวกัน เช่นว่า ราคโทสจริยา, ราคโทส-โมหจริยา ดังนี้ เป็นต้น ก็เพราะหมายเอาจริยาที่ระคนกันเป็นต้น เหล่านี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **จริยา ๔ แม้อย่างอื่น** ดังนี้ไว้

คำว่า **เหมือนอย่างนั้น** คือจริยา ๔ แม้อย่างอื่นเหล่านี้ ก็ย่อมมีด้วยสามารถความระคนกันและรวมกันแห่งธรรม มีศรัทธา เป็นต้น เช่นเดียวกับธรรม มีราคะ เป็นต้น คือ สัทธาพุทธิจริยา ๑, สัทธาวิตักกจริยา ๑, พุทธิวิตักกจริยา ๑, สัทธาพุทธิวิตักกจริยา ๑

คำว่า **อย่างนี้** คือ ด้วยอำนาจความระคนกันและรวมกัน

บทว่า **สํสคฺค** แปลว่า ปะปนกัน คือ กระทำให้เจือกันโดยนัยเป็นต้นว่า ราคสัทธาจริยา, โทสสัทธาจริยา ดังนี้

คำว่า **มีได้มากมาย** คือ มี ๖๓ อย่าง หรือแม้เกินกว่านั้น ก็จริยาเหล่านั้น ท่านแสดงไว้โดยพิสดารในฎีกาพระสูตรสังยุตตนิกาย เพราะเหตุนั้น เมื่อจะไม่ฟั่นเฝือ ก็ควรจะทราบโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในที่นั้นเถิด

ด้วยคำว่า **ปกติ** นี้ ท่านอาจารย์แสดงถึงความที่จริยาเป็นสภาวะมีจริงในสันดานนั้นๆ ในเมื่อยังไม่มีภาวนาอันเป็นปฏิปักษ์

ภาวะที่ธรรมทั้งหลาย มี ราคะ เป็นต้น เป็นธรรมชาติที่ยิ่งกว่าธรรมทั้งหลาย เหล่าอื่น ชื่อว่า **ความหนาแน่น** เมื่อบุคคลผู้เป็นราคจริต เป็นต้น มีความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย ก็เป็นเหตุให้ราคะ เป็นต้น มีกำลัง และเป็นไปบ่อยๆ

บุคคลจริตต่าง ๆ

วิสุทธิมรรค

บุคคลย่อมมีได้ ๖ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งจริยาทั้งหลายเหล่านั้น คือ บุคคลราคจริต ๑, บุคคลโทสจริต ๑, บุคคลโมหจริต ๑, บุคคลสัทธาจริต ๑, บุคคลพุทธิจริต ๑, บุคคลวิตกจริต ๑

ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น สำหรับบุคคลราคจริต เพราะเหตุที่ในสมัยแห่งความเป็นไปของกุศล ศรัทธาย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลัง เพราะความที่ศรัทธามีคุณใกล้ต่อราคะ อุปมาเหมือนว่า ในฝ่ายอกุศล ราคะเป็นธรรมที่แจ่มใสไม่มัวหมองจนเกินไปฉันใด ในฝ่ายกุศล ศรัทธาเป็นธรรมที่แจ่มใสไม่มัวหมองฉันนั้น ราคะย่อมแสวงหาวัตถุกามทั้งหลายฉันใด ศรัทธาย่อมแสวงหาคุณทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น ฉันนั้น ราคะย่อมไม่สละสิ่งที่หาประโยชน์

มิได้ ฉันใด ศรัทธาก็ย่อมไม่สละสิ่งที่มีประโยชน์ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลสัทธาจริต จึงเป็นสภาคะต่อบุคคลราคจริต

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งจริยาทั้งหลายเหล่านั้น** คือ ด้วยอำนาจแห่งจริยา อันเป็นรากเหง้า ๖ มีอธิบายว่า บุคคลย่อมมีได้ ๖ เท่านั้น ว่าโดยประการอื่น จะพึงมีบุคคลได้มากมาย เมื่อเป็นอย่างนั้น ความสำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์จะพึงมีไม่ได้ด้วย

ศรัทธา ชื่อว่า เป็นธรรมชาติมีกำลังก็เพราะในสันดานที่หนาแน่นด้วยราคะ ธรรมที่มีคุณคล้อยตามราคะนั้น มีความเป็นธรรมชาติที่ยิ่ง โดยการประกอบเป็นประจำ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **เพราะความที่ศรัทธามีคุณใกล้ต่อราคะ** ดังนี้ ความว่า เพราะความเป็นธรรมที่เป็นสภาคะกัน (มีส่วนเหมือน) ด้วยเหตุทั้งหลายมีความแจ่มใส, การแสวงหาและความไม่สละ จริงอยู่ธรรมที่เป็นสภาคะกัน แม้ว่าอยู่ไกลกัน ก็เหมือนอยู่ใกล้กัน เพราะเหตุนั้น ศัพท์ว่า อาสันนะ (ที่แปลว่าใกล้) ในที่นี้ จึงมีความเป็นสภาคะกันเป็นลักษณะ

ในเหตุที่เป็นสภาคะกันได้เหล่านั้น ความแจ่มใส คือ ความไม่ขุ่นมัว ไม่มัวหมองของศรัทธา ย่อมมีด้วยอำนาจความเลื่อมใส, ของราคะย่อมมีด้วยอำนาจความกำหนัดแห่งใจ

การแสวงหา คือ ภาวะที่น้อมไปในสิ่งนั้น ของศรัทธาย่อมมีด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ, ของราคะ ย่อมมีด้วยอำนาจความติดข้อง โดยประการที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น (คือ ศรัทธากับราคะ) แม้ว่ามีสภาวะแตกต่างกัน ก็มีความเป็นสภาคะกัน เพราะเสมอกันด้วยเหตุมีความเป็นธรรมที่ไม่มัวหมอง เป็นต้น ฉันใด ถึงบุคคลทั้งหลาย แม้ถึงพร้อมเพรียงด้วยธรรมเหล่านั้น ก็มีความเป็นสภาคะกันฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **บุคคลสัทธาจริตจึงเป็นสภาคะต่อบุคคลราคจริต** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง สำหรับบุคคลโทสจริต เพราะเหตุที่ในสมัยแห่งความเป็นไปของกุศล ปัญญาย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลัง เพราะความที่ปัญญามีคุณใกล้ต่อโทสะ เหมือนอย่างว่า ในฝ่ายอกุศล โทสะเป็นธรรมที่ไม่มีความเยื่อใย จึงไม่ติดอารมณ์ฉันใด ในฝ่ายกุศล ปัญญาเป็นธรรมที่ไม่มีความเยื่อใย จึงไม่ติดอารมณ์ฉันนั้น อนึ่ง โทสะย่อมแสวงหาโทษ แม้ที่ไม่มีจริงเลยฉันใด ปัญญาย่อมแสวงหาโทษที่มีจริงเท่านั้น ฉันนั้น โทสะย่อมเป็นไปโดยอาการละเว้น (ไม่ใยดี) สัตว์ฉันใด ปัญญาย่อมเป็นไปโดยอาการละเว้นสังขารฉันนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลพุทธิจริต จึงเป็นสภาคะต่อบุคคลโทสจริต

มหาฎีกา

ปัญญาเป็นธรรมชาติที่มีกำลังก็เพราะในสันดานที่หนาแน่นด้วยโทสะ ธรรมที่คุณคล้อยตามโทสะนั้น มีความเป็นธรรมชาติที่ยิ่งเพราะประกอบเป็นประจำ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **เพราะความที่ปัญญามีคุณใกล้ต่อโทสะ** ดังนี้ไว้ ความว่า เพราะความเป็นธรรมที่เป็นสภาคะกันด้วยเหตุทั้งหลาย มีความไม่ติด (อารมณ์) การแสวงหา (โทษ) และความละเว้น (สัตว์หรือสังขาร)

ในบรรดาเหตุเหล่านั้น ความไม่ติดอารมณ์ คือ ความไม่ติดข้องของปัญญา ย่อมมีด้วยอำนาจความหยั่งรู้ซึ่งอารมณ์นั้นโดยสภาวะตามความเป็นจริง, ของโทสะย่อมมีด้วยอำนาจความพยาบาท

การแสวงหาของปัญญาเป็นการเลือกเฟ้นโทษตามที่มีจริง การแสวงหาของโทสะเป็นการค้นหาโทษที่ไม่มีจริง

ความละเว้นของปัญญา คือ ความสะดุ้งกลัวด้วยญาณ ย่อมมีด้วยอำนาจความเบื่อหน่าย เป็นต้น, ของโทสะ คือ ความทอดทิ้ง (สิ่งอันเป็นประโยชน์เกื้อกูล) ย่อมมีด้วยอำนาจไม่เป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล โดยประการที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น (คือ โทสะและปัญญา) แม้ว่ามีสภาวะแตกต่างกัน ก็มีความเป็นสภาคะกัน เพราะเสมอกันด้วยเหตุมีความไม่ติด (อารมณ์) เป็นต้น ฉันใด ถึงบุคคลทั้งหลาย แม้ที่

พร้อมเพรียงด้วยธรรมเหล่านั้น ก็มีความเป็นสภาคะกันด้วยเหตุมีความไม่ติด (อารมณ์) เป็นต้น ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **บุคคลพุทธิจริตเป็นสภาคะต่อบุคคลโทสจริต** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง เพราะเหตุที่เมื่อบุคคลโมหจริต พยายามเพื่อให้กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น วิตกทั้งหลาย อันเป็นตัวกระทำอันตราย ย่อมเกิดขึ้นได้โดยมาก เพราะความที่วิตกมีลักษณะใกล้เคียงต่อโมหะ เหมือนอย่างว่า โมหะหยุดนิ่งไม่ได้เพราะความวุ่นวายฉันใด วิตกก็หยุดนิ่งไม่ได้เพราะความตรึกไปโดยประการต่างๆ ฉันนั้น อนึ่ง โมหะเป็นธรรมที่หวั่นไหวเพราะความจับได้ไม่มั่น ฉันใด วิตกก็เป็นธรรมที่หวั่นไหวเพราะความที่ตรึกไปเร็ว ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลวิตกจริตจึงเป็นสภาคะต่อบุคคลโมหจริต ดังนี้แล

อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า “ยังมีจริยา ๓ อย่าง แม้อื่นอีก ด้วยอำนาจแห่งตัณหา มานะ และทิฏฐิ” ดังนี้ ในคำของอาจารย์พวกนั้น ตัณหาก็คือราคะนั่นเอง และมานะก็ได้แก่ ธรรมที่สัมปยุตกับราคะนั้น เพราะเหตุนั้น ตัณหาและมานะทั้ง ๒ นั้น หาได้พ้นราคจริยาไปไม่ และเพราะความที่ทิฏฐิมีโมหะเป็นเหตุ ทิฏฐิจริยาจึงตกไปตามโมหจริยานั่นเอง

มหาฎีกา

คำว่า **วิตก... อันเป็นตัวกระทำอันตราย** ความว่า มิจฉาวิตก คือ มิจฉาสังกัปปะ ย่อมเกิดขึ้นก็เพราะในสันดานที่หนาแน่นด้วยโมหะ ธรรมอันมีคุณคล้อยตามโมหะนั้นมีความเป็นไปโดยมาก

วิตกก็เหมือนอย่างนั้น มีความตรึกไปเร็ว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **เพราะความที่วิตกมีลักษณะใกล้เคียงต่อโมหะ** ดังนี้ไว้ ความว่า เพราะความเป็นธรรมที่เป็นสภาคะกันด้วยความหยุดนิ่งไม่ได้ และความหวั่นไหว ในความหยุดนิ่งไม่ได้และความหวั่นไหวนั้น วิตกมีความหยุดนิ่งไม่ได้ เพราะความแผ่ไปด้วยอำนาจความตรึก,

โมหะมีความหยุดนิ่งไม่ได้ เพราะความวุ่นวายด้วยอำนาจความลุ่มหลง

อย่างนั้นเหมือนกัน วิตก ชื่อว่า มีความหวั่นไหว ก็เพราะมีความหวั่นไหวเป็นครั้งคราวด้วยมีความตรึกไปได้เร็ว โมหะ ชื่อว่า มีความหวั่นไหวก็เพราะความที่จับได้ไม่มั่น ดังนี้ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น (คือ วิตกกับโมหะ) แม้ว่ามีสภาวะแตกต่างกัน ก็มีความเป็นสภาคะกัน เพราะเสมอกันด้วยเหตุมีความหยุดนิ่งไม่ได้ เป็นต้น ฉันใด ถึงบุคคลทั้งหลาย แม้ที่พร้อมเพรียงด้วยธรรมเหล่านั้น ก็มีความเป็นสภาคะกันได้ด้วยเหตุมีความหยุดนิ่งไม่ได้ เป็นต้น ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **บุคคลวิตกจริตเป็นสภาคะต่อบุคคลโมหจริต** ดังนี้ไว้

ชื่อว่า **ตัณหา** โดยสภาวะ คือ ราคะ นั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงไม่พ้นจากราคจริต ความว่า ตัณหาจริยาหามีไม่

บทว่า **ตํสมฺปยุตฺโต** แปลว่า สัมปยุตกับราคะนั้น อธิบายว่า มานะที่วิปปยุตจากราคะดุจธรรมมีโทสะ เป็นต้น นั้น หามีไม่

บทว่า **ตทุภยํ** แปลว่า ตัณหาและมานะทั้ง ๒ นั้น

คำว่า **หาได้พ้น (ราคจริยา) ไปไม่** คือ หาได้เป็นไปพ้น (ราคจริยา) โดยสภาวะและโดยอำนาจความประกอบร่วมกัน (สัมปโยคะ) ไม่

ก็ในอธิการนี้ สำหรับโมหะที่กำลังเป็นไปพร้อมกันกับราคะและโทสะ ด้วยอำนาจประกอบร่วมกัน ก็สมควรมีความเป็นจริยาแผนกหนึ่งต่างหาก เกี่ยวกับภาวะที่หนาแน่น ไม่ใช่เฉพาะแต่โมหะเท่านั้น ถึงศรัทธา, พุทธิและวิตกก็อย่างนั้น ฉันใด, สำหรับมานะ แม้เมื่อมีการประกอบร่วมกันกับราคะ ก็สมควรมีความเป็นจริยาแผนกหนึ่งต่างหาก ฉันนั้นเหมือนกัน ก็จริงอยู่ แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ เฉพาะสำหรับธรรมทั้งหลาย มีราคะ เป็นต้น เหล่านี้เท่านั้น ที่มีสภาวะเป็นจริยาแผนกหนึ่งได้ เฉกเช่นธรรม คือ ราคะ, ปฏิฆะ, มานะ, ทิฏฐิ, วิจิกิจฉา และอวิชชาเท่านั้น มีสภาวะเป็นอนุสัยได้ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น มานะจริยาไม่มีเลย

เพราะเหตุที่ท่านกล่าวว่า “จริยา ได้แก่ ปกติ” และว่า “ปกติ ก็คือ สภาวะ” ดังนี้ ก็ด้วยคำนี้นั่นเอง พึงทราบว่า เป็นอันสังวรรณนา (อธิบาย) แล้วว่า แม้ทิฏฐิก็ไม่มีความเป็น

จริยา

ส่วนในอรรถกถา เพื่อจะแสดงว่า ทิฏฐิจริยาก็หยั่งลงภายในโมหจริยานั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **และเพราะความที่ทิฏฐิมีโมหะเป็นเหตุ** ดังนี้ เป็นต้น ไว้ ในคำที่ว่านั้น ด้วย "จ" ศัพท์ ท่านผนวกเอาการประกอบร่วมกันเข้าไว้ ความว่า เพราะความที่ทิฏฐิมีโมหะเป็นเหตุ และเพราะความที่ทิฏฐิประกอบร่วมกันกับโมหะ ดังนี้

เหตุแห่งจริยาตามมติของอาจารย์บางท่าน

วิสุทธิมรรค

ถามว่า ก็จริยานี้นั้น มีอะไรเป็นเหตุ ? และจะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลผู้นี้เป็นคนราคจริต, บุคคลนี้เป็นคนจริตอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาจริตทั้งหลาย มีโทสจริต เป็นต้น ? และว่า บุคคลจริตอะไร มีอะไรเป็นสัปปายะ ?

ตอบว่า ในจริยาทั้ง ๖ นั้น ว่าถึงจริยา ๓ ข้างต้นก่อน อาจารย์บางท่านกล่าวว่า "มีอาจิณกรรมในชาติก่อนเป็นเหตุ และมีธาตุและโทษเป็นเหตุ ได้ยินว่า ท่านกล่าวว่า มีอาจิณกรรมในชาติก่อนเป็นเหตุ อย่างนี้ คือ บุคคลผู้มากด้วยประโยคที่น่าปรารถนา และกรรมดีงามในชาติก่อน หรือว่าจุติจากสวรรค์แล้วเข้าถึง (มาเกิด) ในโลกนี้จะเป็นคนราคจริต

บุคคลผู้มากไปด้วยเวรกรรม คือ การตัดฟัน การทุบตี การฆ่า การจองจำในชาติก่อน หรือว่าเคลื่อนจากกำเนิดนรก หรือกำเนิดนาค เป็นต้น แล้วเข้าถึง (มาเกิด) ในโลกนี้ จะเป็นคนโทสจริต

บุคคลผู้มากไปด้วยการดื่มน้ำเมา และเสื่อมจากการสดับ การไต่ถาม ในชาติก่อน หรือว่าเคลื่อนจากกำเนิดเดรัจฉาน แล้วเข้าถึง (มาเกิด) ในโลกนี้ จะเป็นคนโมหจริต ดังนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **มีอะไรเป็นสัปปายะ** คือ สัปปายะ มีเสนาสนะ เป็นต้น เป็นเช่นไร

ชื่อว่า **อาจิณกรรมในชาติก่อน** คือ กรรมที่ประพฤติบ่อยๆ ในชาติก่อนๆ

คำว่า **อาจารย์บางท่าน** ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอา พระอุปติสสเถระ เพราะว่า พระอุปติสสเถระนั้น กล่าวไว้อย่างนั้นในคัมภีร์วิมุตติมรรค

คำว่า **ปุพเพ กิร** "กิระ" ศัพท์ ที่แปลว่า ได้ยินว่า มีอรรถเป็น อรุจิสูจนะ (บอกความแย้ง คือ ไม่เห็นด้วย)

ชื่อว่า **ประโยคที่น่าปรารถนา** คือ กิริยาที่น่าชอบใจ

ชื่อว่า **ผู้มากด้วยกรรมดีงาม** คือ เป็นผู้มีปกติกระทำกรรมดีงามโดยมาก ก็บุคคลเหล่านั้นไม่ได้จัดเป็นคนราคจริตไปเสียหมดทีเดียว เพราะแม้บุคคลที่ไม่ขี้โลภ แต่มากด้วยประโยคที่น่าชอบใจ และกรรมที่ดีงามก็มีอยู่ และเคลื่อนจากสวรรค์แล้วเข้าถึง คือ บังเกิดในโลกนี้ด้วย ก็มีอยู่ ด้วยคำนี้ ท่านแสดงความหมายนี้ไว้ว่า "เมื่อข้อกำหนดถึงเหตุในชาติก่อนไม่มีอยู่ บุคคลเหล่านั้นจะมีความเป็นคนโลภและมีราคจริยา อันเป็นเหตุแห่งความเป็นคนโลภ ด้วยเหตุสักว่าเท่าที่กล่าวแล้ว ก็หาไม่" ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า มีธาตุและโทษเป็นเหตุอย่างนี้ คือ เพราะความที่ธาตุ ๒ อย่างหนาแน่น คือ ปฐวีธาตุและอาโปธาตุ บุคคลจึงเป็นโมหจริต, เพราะความที่ธาตุ ๒ อย่างนอกนี้หนาแน่น บุคคลจึงเป็นโทสจริต เพราะความที่ธาตุทั้งหมดเสมอกัน บุคคลจึงเป็นราคจริต ดังนี้

อนึ่ง ในบรรดาโทษทั้งหลาย บุคคลผู้ยิ่งด้วยเสมหะเป็นราคจริต ยิ่งด้วยลมเป็นโมหจริต หรือว่ายิ่งด้วยเสมหะเป็นโมหจริต ยิ่งด้วยลมเป็นราคจริต ดังนี้

ในคำที่ว่านั้น เพราะเหตุที่บุคคลทั้งหลาย แม้มากไปด้วยประโยคที่น่าปรารถนาและกรรมที่ดีงาม และแม้เคลื่อนจากสวรรค์แล้วเข้าถึง (มาเกิด) ในโลกนี้ จะเป็นคนราคจริตเท่านั้นไปหมดก็หาไม่ หรือบุคคลนอกนี้จะเป็นโทสจริต หรือโมหจริตเท่านั้นก็หาไม่ อนึ่ง ชื่อว่า ข้อกำหนดแห่งความหนาแน่นแห่งธาตุทั้งหลาย โดยนัยตามที่ท่านกล่าวไว้นั่นแหละ หามีไม่ ทั้งในข้อกำหนดแห่งโทษก็กล่าวเฉพาะราคะและโมหะ ๒ อย่างเท่านั้น แม้

คำที่กล่าวนั้นก็มีคำก่อนกับคำหลังผิดกันทีเดียว อนึ่ง ในบรรดาจริยาที่เหลือ มีสัทธาจริยา เป็นต้น ทั้งหลาย เหตุแห่งจริยา แม้สักอย่างเดียวก็ไม่ได้กล่าวไว้เลย เพราะเหตุนั้น ทั้งหมดนี้จึงเป็นคำที่ไม่กำหนดให้เด็ดขาด

มหาฎีกา

คำว่า **บุคคลนอกนี้** (ในคำว่า บุคคลนอกนี้จะเป็นโทสจริต หรือโมหจริตเท่านั้น) ประกอบความได้ว่า "บุคคลผู้มากไปด้วยกรรม มีการตัดฟัน เป็นต้น และที่เคลื่อนจากทุคติ มีนรก เป็นต้น แล้วเข้าถึง (มาเกิด) ในโลกนี้จะเป็นโทสจริตหรือโมหจริตเท่านั้นไปหมดก็หาไม่" แม้ในข้อนี้ พึงทราบว่า เพราะเหตุในความเป็นคนมักโกรธและในความเป็นคนมักหลงหาความแน่นอนมิได้ ความเป็นคนโทสจริตและโมหจริต จึงหาความแน่นอนมิได้

ข้อกำหนดถึงความหนาแน่นของธาตุทั้งหลาย เช่นว่า โดยประมาณ ข้อกำหนดนั้นหามีไม่ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์เมื่อแสดงว่า ข้อกำหนดที่แน่นอนอย่างที่ใช้การได้แม้นั้นหามีไม่ ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ชื่อว่า ข้อกำหนดแห่งความหนาแน่นแห่งธาตุทั้งหลาย โดยนัยตามที่ท่านกล่าวไว้นั่นแหละ หามีไม่** ดังนี้ไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **โดยนัยตามที่ท่านกล่าวไว้นั่นแหละ** คือโดยประการที่ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า "เพราะความที่ธาตุ ๒ อย่างหนาแน่น" ดังนี้ เป็นต้น นั่นแหละ

คำว่า **ในข้อกำหนดแห่งโทษ** คือ ในข้อกำหนดแห่งจริยาเกี่ยวกับโทษ ว่า "บุคคลเป็นราคจริต เป็นต้น ก็เพราะความเป็นผู้ยิ่งด้วยโทษมีเสมหะ เป็นต้น" ดังนี้

เพราะท่าน กล่าวว่า "บุคคลผู้ยิ่งด้วยเสมหะเป็นราคจริต" ดังนี้ แล้วยังกล่าวว่า "บุคคลผู้ยิ่งด้วยเสมหะเป็นโมหจริต" ดังนี้อีก กล่าวว่า "บุคคลผู้ยิ่งด้วยลมเป็นโมหจริต" ดังนี้แล้ว ยังกล่าวว่า "บุคคลผู้ยิ่งด้วยลมเป็นราคจริต" ดังนี้อีก คำในข้อกำหนดเกี่ยวกับโทษ แม้นั้น จึงมีคำก่อนกับคำหลังผิดกันทีเดียว

คำว่า **เป็นคำที่ไม่กำหนดให้เด็ดขาด** คือ เป็นคำที่กล่าวไว้ไม่กำหนดให้เด็ดขาดด้วยปัญญา ซึ่งเป็นผู้กระทำการกำหนด ความว่า เป็นคำพูดที่ยังไม่ได้ไตร่ตรอง (ให้ดี)

เหตุแห่งจริยา และบุคคลจริตต่าง ๆ ตามมติของพระอรรถกถาจารย์

วิสุทธิมรรค

ส่วนต่อไปนี้ เป็นวินิจฉัยตามแนวแห่งมติของพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายในข้อว่า จริยามีอะไรเป็นเหตุนี้

จริงอยู่ ในการแสดงถึงธรรมที่หนาแน่น ท่านกล่าวคำนี้ไว้ว่า

สัตว์เหล่านี้ ว่าโดยนิยาม (ข้อกำหนด) แห่งเหตุในภพก่อน เป็นผู้มีโลภะหนาแน่นก็มี มีโทสะหนาแน่นก็มี มีโมหะหนาแน่นก็มี มีอโลภะหนาแน่นก็มี มีอโทสะหนาแน่นก็มี และมีอโมหะหนาแน่นก็มี

มหาฎีกา

คำว่า **ในการแสดงถึงธรรมที่หนาแน่น** ได้แก่ ในการแสดงธรรมที่หนาแน่นที่ท่านถือเอาในกถาอันว่าด้วยวิบาก

คำว่า **โดยนิยามแห่งเหตุในภพก่อน** คือ โดยนิยามแห่งเหตุ มีโลภะ เป็นต้น ที่เป็นไปในภพก่อน อนึ่ง คำว่า นิยาม พึงทราบว่า ได้แก่ สภาวะที่อยากได้ เป็นต้น อันเป็นของประจำเฉพาะสำหรับธรรม มีโลภะ เป็นต้น เหล่านั้นนั่นเอง

บุคคล ชื่อว่า **โลภุสฺสท** เพราะอรรถว่า มีโลภะเป็นธรรมที่หนาแน่น ความว่า มีโลภะหนาแน่น คือ ยิ่งด้วยโลภะ

ในบทว่า **อโมหุสฺสทา จ** ความว่า “จ” ศัพท์ มีอรรถว่า รวบรวม ก็ด้วย “จ” ศัพท์นั้น ท่านรวมไว้อย่างไม่มีเหลือ ซึ่งบุคคลที่ท่านต้องการ ๑๔ ประเภท โดยภาวะที่โลภะอันหนาแน่น เป็นต้น แต่ละอย่างต่างเจือปนกัน เพราะบุคคลเหล่านั้นก็หยั่งลงในบุคคล ๖ ประเภทตามที่กล่าวแล้วนั่นเอง

วิสุทธิมรรค

ความว่า ในขณะพยายามกระทำกรรม โลภะของบุคคลใดเป็นธรรมชาติมีกำลัง อโลภะอ่อน อโทสะและอโมหะมีกำลัง โทสะและโมหะอ่อน อโลภะที่อ่อนของบุคคลนั้น ไม่

สามารถครอบงำโลภะได้ ส่วนอโทสะและอโมหะมีกำลังสามารถที่จะครอบงำโทสะและโมหะได้ เพราะเหตุนั้น ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิที่กรรมนั้นให้แล้ว บุคคลนั้นก็บังเกิดเป็นคนโลภ มีปกติเป็นสุข ไม่มักโกรธ มีปัญญา มีญาณปานดั่งเพชร

มหาฎีกา

บัดนี้ ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงบุคคลผู้มีโลภะหนาแน่น เป็นต้น นั้น โดยการจำแนกภาวะที่บุคคลเหล่านั้น มีโลภะหนาแน่น เป็นต้น เป็นแต่ละอย่าง และเจือปนกันเป็นต้น จึงเริ่มคำว่า “ยสฺส หิ” เป็นต้นไว้

คำว่า **ในขณะพยายามกระทำกรรม** คือ ในเวลากระทำกรรม

คำว่า **โลภะมีกำลัง** คือ ในเพราะความพร้อมเพรียงกันแห่งเหตุปัจจัยอันเกิดในขณะพยายามกระทำกรรมนั้น โลภะเป็นธรรมที่ยิ่งโดยความสามารถ

คำว่า **อโลภะอ่อน** คือ อโลภะที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับโลภะนั้น มีกำลังทราม

ถามว่า ก็โลภะและอโลภะเหล่านี้ เป็นข้าศึกซึ่งกันและกันโดยตรง จะเป็นไปในขณะเดียวกันได้อย่างไร ?

ตอบว่า ก็เรื่องนี้แล ไม่พึงเข้าใจอย่างนี้ว่า “เป็นไปในขณะเดียวกัน” แต่ว่าที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะกระทำนิกันติขณะ (ขณะที่อยาก) ให้เนื่องอยู่ในฝ่ายของความพยายามนั่นเอง (คือรวมเข้าเป็นพวกเดียวกัน แต่ไม่ใช่ขณะเดียวกัน) แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยอย่างนี้เหมือนกัน

บทว่า **ปริยาทาตุํ** แปลว่า ไม่สามารถที่จะครอบงำ อธิบายว่า อโลภะอันใดที่สัมปยุตกับเจตนาอันเป็นไปด้วยอำนาจความสละได้ไม่พ้น เป็นต้น โดยนัยว่า “เราไม่อาจจะให้ภัณฑะที่ดีอย่างนี้ ที่มากมายอย่างนี้และที่มีค่ามากอย่างนี้ได้” ดังนี้ เป็นต้น อโลภะนั้น ย่อมไม่สามารถจะครอบงำโลภะด้วยดีได้เลย

เพราะโทสะและโมหะไม่เกิดขึ้น และเพราะการได้ภาวะเช่นนั้นเป็นปัจจัย อโทสะและอโมหะ จึงมีกำลัง

คำว่า **เพราะเหตุนั้น** ความว่า ท่านย้อนมาจับเอาเหตุที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละคือ เพราะภาวะที่โลภะ อโทสะและอโมหะมีกำลัง และเพราะภาวะที่อโลภะ โทสะและโมหะทรามกำลัง ดังนี้

คำว่า **บุคคลนั้น** คือ บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยภาวะนั้น

คำว่า **ที่กรรมนั้น** (ให้แล้ว) คือ ที่กุศลกรรม อันมีโลภะ เป็นต้น เป็นอุปนิสัยนั้น (ให้แล้ว)

คำว่า **มีปกติเป็นสุข** คือ มีความเยือกเย็น ท่านกล่าวอรรถนั้นนั่นแหละโดยปริยายว่า “ไม่มักโกรธ”

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ในขณะพยายามกระทำกรรม โลภะกับโทสะของบุคคลใดเป็นธรรมชาติมีกำลัง อโลภะกับอโทสะอ่อน และอโมหะมีกำลัง โมหะอ่อน บุคคลนั้นย่อมเป็นคนโลภตามนัยที่กล่าวแล้วข้างต้นนั่นเองด้วย เป็นคนขี้ขัดเคืองด้วย แต่ว่าจะเป็นคนมีปัญญา มีญาณปานดั่งเพชร เหมือนอย่างพระทัตตอภัยเถระฉะนั้น

ในขณะพยายามกระทำกรรม โลภะกับโมหะของบุคคลใดเป็นธรรมชาติมีกำลัง ธรรมนอกนี้อ่อน บุคคลนั้นย่อมเป็นคนโลภตามนัยที่กล่าวแล้วข้างต้นนั่นเองด้วย เป็นคนทึบด้วย แต่ว่าจะเป็นผู้มีปกติเป็นสุข ไม่มักโกรธ เหมือนอย่างพระพากุลเถระฉะนั้น

มหาฎีกา

คำว่า **ตามนัยที่กล่าวแล้วข้างต้นนั่นเอง** คือ ตามทำนองแห่งนัยที่กล่าวไว้แล้วในตอนต้น พึงทราบถึงเนื้อความที่ยังเหลือในวาระนั้นๆ ตามสมควรอย่างนี้ว่า “อโลภะอโทสะที่อ่อน ไม่สามารถจะครอบงำโลภะและโทสะได้ ส่วนอโมหะมีกำลัง ย่อมสามารถจะครอบงำโมหะได้” ดังนี้เถิด

คำว่า **ขี้ขัดเคือง** คือ “มักโกรธ” คำว่า **ทึบ** คือ มีปัญญาอ่อน คำว่า **สุขสีลก** แปลว่า มีปกติเป็นสุข

วิสุทธิมรรค

อย่างนั้นเหมือนกัน ในขณะพยายามกระทำกรรม โลภะ โทสะ โมหะรวมทั้ง ๓ ของบุคคลใดเป็นธรรมชาติมีกำลัง อโลภะเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้นย่อมเป็นคนโลภตามนัยข้างต้นนั่นเอง ขี้ขัดเคืองด้วย ลุ่มหลงด้วย

อนึ่ง ในขณะพยายามกระทำกรรม อโลภะ โทสะ โมหะของบุคคลใดมีกำลัง ธรรมนอกนี้อ่อน บุคคลนั้นย่อมเป็นคนไม่โลภตามนัยข้างต้นด้วย มีกิเลสน้อยด้วย เห็นแม้อารมณ์ที่เป็นทิพย์ก็ไม่มีความหวั่นไหว แต่ว่าจะเป็นคนขี้ขัดเคืองและปัญญาทึบ

ในขณะพยายามกระทำกรรม อโลภะ อโทสะ โมหะของบุคคลใดเป็นธรรมชาติมีกำลัง ธรรมนอกนี้อ่อน บุคคลนั้นย่อมเป็นคนไม่โลภตามนัยข้างต้นนั่นเองด้วย มีปกติสุขด้วย แต่ว่าจะเป็นคนทึบ

เหมือนอย่างนั้น ในขณะพยายามกระทำกรรม อโลภะ โทสะ อโมหะของบุคคลใดเป็นธรรมชาติมีกำลัง ธรรมนอกนี้อ่อน บุคคลนั้นย่อมเป็นคนไม่โลภตามนัยข้างต้นนั่นเองด้วย มีปัญญาด้วย แต่ว่าจะเป็นคนขี้ขัดเคือง คือ มักโกรธ

อนึ่ง ในขณะพยายามกระทำกรรม ธรรมทั้ง ๓ มีอโลภะ เป็นต้น ของบุคคลใดมีกำลัง โลภะ เป็นต้น อ่อน บุคคลนั้นย่อมเป็นคนไม่โลภ ไม่ขัดข้อง และมีปัญญา เหมือนอย่างพระมหาสังฆรักขิตเถระฉะนั้น ดังนี้แล

มหาฎีกา

ก็ในบรรดาจริยาเหล่านี้ เกี่ยวกับธรรม มีโลภะ เป็นต้น ที่หนาแน่น ในฝ่ายของอกุศลนั่นเองจะได้ถึง ๗ วาระ คือ วาระที่มีธรรมอย่างเดียวหนาแน่น ๓ วาระ คือ เนื่องด้วยโลภะ ๑ เนื่องด้วยโทสะ ๑ เนื่องด้วยโมหะ ๑, วาระที่มีธรรม ๒ อย่างหนาแน่น ๓ วาระ คือ เนื่องด้วยโลภะกับโทสะ ๑ เนื่องด้วยโลภะกับโมหะ ๑ เนื่องด้วยโทสะกับโมหะ ๑, วาระที่มีธรรม ๓ อย่างหนาแน่น วาระเดียว คือ เนื่องด้วยโลภะกับโทสะกับโมหะ, ถึงในฝ่ายของกุศลก็ได้ ๗ วาระอย่างนั้นเหมือนกัน เกี่ยวกับธรรม มีอโลภะเป็นต้นที่หนาแน่น จึงรวมได้ ๑๔ วาระ

ในวาระเหล่านั้น วาระที่มีโทสะหนาแน่นเป็นอันท่านถือเอาแล้วทีเดียวด้วยวาระที่ ๓ อันมาแล้วในฝ่ายของกุศล (มีกุศลมากกว่าอกุศล) ว่า **อโลภะ โทสะ อโมหะ มีกำลัง** ดังนี้, วาระที่มีโมหะหนาแน่น ถือเอาด้วยวาระที่ ๒ อันมาแล้วในฝ่ายของกุศล ว่า **อโลภะ โทสะ โมหะ มีกำลัง** ดังนี้, วาระที่มีโทสะกับโมหะหนาแน่น ถือเอาด้วยวาระที่ ๑ อันมาแล้วในฝ่ายของกุศล ว่า **อโลภะ โทสะและโมหะ มีกำลัง** ดังนี้

เหมือนอย่างนั้น วาระที่มีอโทสะหนาแน่น เป็นอันท่านถือเอาแล้วทีเดียวด้วยวาระที่ ๓ อันมาแล้วในฝ่ายของอกุศล (มีอกุศลมากกว่ากุศล) ว่า **โลภะ อโทสะ และโมหะ มีกำลัง** ดังนี้, วาระที่มีอโมหะหนาแน่น ถือเอาด้วยวาระที่ ๒ อันมาแล้วในฝ่ายของอกุศล ว่า **โลภะ โทสะ อโมหะ มีกำลัง** ดังนี้, วาระที่มีอโทสะกับอโมหะหนาแน่น ถือเอาด้วยวาระที่ ๑ อันมาแล้วในฝ่ายของกุศล ว่า **โลภะ อโทสะ อโมหะ มีกำลัง** ดังนี้, ดังนี้แล

เป็นอันว่าท่านกระทำวาระทั้ง ๓ ในฝ่ายของอกุศล, วาระทั้ง ๓ ในฝ่ายของกุศล ให้เนื่องอยู่ภายในกัน แล้วแสดงวาระทั้งหลายไว้ ๘ เท่านั้น (แทนที่จะว่าเต็มทั้ง ๑๔)

ส่วน ๔๙ วาระอื่น มีวาระที่มีโลภะกับอโลภะหนาแน่น เป็นต้น ด้วยอำนาจความเจือกันแห่งวาระทั้ง ๒ ฝ่าย ซึ่งควรแสดงไว้ใด วาระทั้ง ๔๙ นั้น ท่านไม่แสดงไว้เพราะหาไม่ได้เลย เพราะว่า ข้อว่า ธรรมที่หนาแน่นอย่างหนึ่ง มีที่ตั้งลงในสันดานเดียวกันกับธรรมที่หนาแน่นอีกอย่างหนึ่ง คือ ทั้งโลภะก็มีกำลัง ทั้งอโลภะก็มีกำลัง ดังนี้ เป็นต้น ย่อมไม่ถูกต้อง ด้วยว่าภาวะที่ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า มีกำลังหรือทรามกำลัง ก็เกี่ยวกับธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ หรือเกี่ยวกับธรรมที่เกิดร่วมกัน

ในบรรดาธรรมอันเป็นปฏิปักษ์และเกิดร่วมกันเหล่านั้น ลำดับแรก ภาวะที่โลภะมีกำลังก็เพราะความที่ไม่ถูกอโลภะครอบงำ เกี่ยวกับว่าเป็นปฏิปักษ์ ถึงภาวะที่โทสะและโมหะมีกำลัง เพราะไม่ถูกอโทสะและอโมหะครอบงำ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน

ส่วนภาวะที่อโลภะ เป็นต้น มีกำลัง ก็เพราะครอบงำโลภะ เป็นต้นได้ และเพราะธรรมมีอโลภะ เป็นต้น ทั้งหมดเป็นธรรมที่เกิดร่วมกันได้ ด้วยอำนาจความเป็นไปครอบงำธรรมที่มีชาติเสมอกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า **โลภะมีกำลัง อโลภะอ่อน, อโทสะ และอโมหะมีกำลัง โทสะและโมหะอ่อน** ดังนี้

อนึ่ง พึงทราบภาวะที่ธรรมเหล่านั้นอ่อนและมีกำลังนั้น ก็เพราะความที่อัชฌาสัยถูกอุปนิสัยปัจจัยในชาติก่อนๆ อบรมไว้อย่างนั้น

วิสุทธิมรรค

ก็ในเรื่องแสดงถึงธรรมที่หนาแน่นนี้ บุคคลใดที่ท่านเรียกว่า “คนโลภ” นี้ คือ คนราคจริต ส่วนบุคคลที่เรียกว่า “ขี้ขัดเคือง” และที่เรียกว่า “ทึบ” ก็คือ คนโทสจริตและคนโมหจริต ที่เรียกว่า “มีปัญญา” ก็คือ คนพุทธิจริต ที่เรียกว่า “ไม่โลภ” และ “ไม่ขัดเคือง” ก็คือ คนสัทธาจริต เพราะความเป็นผู้มีปกติผ่องใส

มหาฎีกา

คำว่า **บุคคลใดที่ท่านเรียกว่า คนโลภ** คือ ในการแสดงถึงธรรมที่หนาแน่น บุคคลใดที่ท่านเรียกว่า “คนโลภ” พึงทราบว่า ในที่นี้ คือ ในข้อวิจารณ์ถึงจริยานี้ บุคคลนี้ คือ คนราคจริต

บทว่า **ทุฏฺฐทนฺธา** คือ ที่เรียกว่า “ขี้ขัดเคือง” และที่เรียกว่า “ทึบ” ก็คือ คน “โทสจริต” และคน “โมหจริต” ตามลำดับ

คำว่า **มีปัญญา** ความว่า แม้เมื่อศรัทธาและวิตกมีอยู่ บุคคลผู้มีปัญญาล้ำยิ่งก็เป็นเหตุให้ เรียกว่า คนพุทธิจริต

ภาวะที่อโลภะและอโทสะมีกำลัง เว้นภาวะที่มีศรัทธาเป็นอุปนิสัยเสียก็ย่อมมีไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า “ที่เรียกว่า ไม่โลภและไม่ขี้ขัดเคือง ก็คือ คนสัทธา-จริต” ดังนี้ไว้ ก็นัยที่ว่านี้ ท่านกล่าวไว้โดยเป็นสาธารณะ ฉะนี้แล

วิสุทธิมรรค

อีกอย่างหนึ่ง กรรมที่ทำปฏิสนธิให้เกิด ที่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้งหลาย มีโลภะ เป็นต้น เป็นบริวาร พึงทราบว่า เป็นเหตุแห่งจริยาทั้งหลายอย่างนี้ คือ เหมือนอย่างว่า บุคคลบังเกิดแล้วด้วยกรรม อันมีอโมหะเป็นบริวาร ย่อมเป็นคนพุทธิจริต ฉันใด บุคคลที่บังเกิดแล้วด้วยกรรม อันมีศรัทธาที่มีกำลังเป็นบริวาร ย่อมเป็น

คนสัทธาจริต บุคคลที่บังเกิดแล้วด้วยกรรม อันมีกามวิตก เป็นต้น เป็นบริวาร ย่อมเป็นคนวิตกจริต บุคคลที่บังเกิดแล้วด้วยกรรม อันมีธรรมเจือปนกัน มีโลภะเป็นต้นเป็นบริวาร ย่อมเป็นคนจริตเจือ ฉันนั้น ดังนี้แล

มหาฎีกา

เพื่อจะแสดงบุคคลทั้งหลาย แม้ที่เป็นพุทธิจริต เป็นต้นไว้ เกี่ยวกับข้อกำหนดแห่งเหตุในภพก่อนที่บังเกิดแล้วนั่นเทียว ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ยถา วา** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **อันมีอโมหะเป็นบริวาร** คือ ที่แวดล้อมแล้วด้วยอโมหะ ความว่า เป็นกรรมที่ปัญญาตกแต่งแล้ว โดยเป็นอุปนิสัยปัจจัย (เป็นเหตุมีกำลัง) และโดยการประกอบร่วมกัน แม้ใน ๓ บทที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ

ในคำว่า **อันมีธรรมเจือปนกัน มีโลภะเป็นต้นเป็นบริวาร** นี้ ความว่า อันมีธรรมที่ไม่เป็นข้าศึกกันและกันเจือปนกันได้ มีโลภะกับโมหะ เป็นต้น เป็นบริวาร ก็ชื่อว่าความไม่เป็นข้าศึกกัน พึงทราบโดยความไม่เป็นไปด้วยอำนาจความจับกันเป็นคู่ จริงอย่างนั้น ชื่อว่า โคตรแห่งสัทธานุสารีและธัมมานุสารีมีสภาวะแตกต่างแม้กันและกันทีเดียว (คือ ศรัทธากับปัญญา แม้ว่าไม่เป็นข้าศึกกัน แต่ก็มิได้เป็นไปเสมอคู่เคียงกัน ในบุคคลผู้เป็นจริตอย่างใดอย่างหนึ่ง)

ก็แม้จริยาที่เจือปนกัน บัณฑิตพึงยอมรับได้โดยส่วนเดียว เพราะเป็นจริยาสำเร็จด้วยข้อกำหนดแห่งเหตุในภพก่อน และพึงยอมรับการแสดงถึงธรรมที่หนาแน่นอันเป็นไปอย่างนั้น เพราะธรรมมีโลภะ อโลภะ เป็นต้น มีความเป็นปัจจัยแก่วิบากตามสมควร เพราะเหตุนั้น ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระธรรมเสนาบดี จึงกล่าวว่า : "**คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุตฺเต ฯเปฯ วิญฺญาณปจฺจยาปิ นามรูปํ**[๑] แปลว่า ในขณะแห่งปฏิสนธิที่สัมปยุตด้วยญาณในคติสมบัติ **ถามว่า** ความบังเกิดย่อมมีเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ อย่างเป็นไฉน ? **ตอบว่า** ในชวนขณะแห่งกุศลกรรม กุศลเหตุ ๓ ย่อมเป็นสหชาตปัจจัยแก่

[๑] ขุ.ปฏิ. ๓๑/๓๗๐

เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า สังขารทั้งหลายย่อมมี แม้เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย[๑] ในนิกันติขณะ (ขณะแห่งความโลภ) อกุศลเหตุ ๒ ย่อมเป็นสหชาตปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า สังขารทั้งหลายย่อมมีแม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ อัพยากตเหตุ ๓ ย่อมเป็นสหชาตปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า วิญญาณย่อมมี แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย" ดังนี้ เป็นอาทิ

บุคคลผู้มีเหตุ ๒ ไม่มีปัญญารู้แจ่มแจ้งเหมือนอย่างบุคคลผู้มีเหตุ ๓ ก็โดยนิยามแห่งเหตุในชาติก่อน บุคคลผู้ไม่มีเหตุ ก็ไม่มีเนปักกปัญญา (ปาริหาริกปัญญา) คือ ภาวะที่ควรทำอย่างนี้ๆ เหมือนอย่างบุคคลผู้มี ๒ เหตุ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ในอธิการนี้จึงควรถึงข้อที่จบลงได้ว่า "บุคคลทั้งหลายที่มีโลภะหนาแน่น เป็นต้น จัดเป็นคนราคจริตเป็นต้น" ดังนี้ อย่างนี้แล

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงด้วยอำนาจการย้ำถึงเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว จึงกล่าวคำว่า **กรรมที่ทำปฏิสนธิให้เกิด ที่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้งหลาย มีโลภะ เป็นต้น เป็นบริวาร.......อย่างนี้คือ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ช่องทางให้ทราบว่า เป็นคนราคจริต เป็นต้น

วิสุทธิมรรค

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "และจะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลผู้นี้เป็นคนราคจริต" ดังนี้ เป็นต้น ต่อไปนี้เป็นนัยในคำถามนั้น

อิริยาปถโต กิจฺจา โภชนา ทสฺสนาทิโต
ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว จริยาโย วิภาวเย

แปลว่า บัณฑิตพึงแสดงจริยาทั้งหลายได้โดยอิริยาบถ ๑

---

[๑] อรรถกถา – คำว่า "สังขารทั้งหลายย่อมมี แม้เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย" ท่านกล่าวไว้โดยนัยของปัจจยาการ ซึ่งเป็นไปในขณะจิตเดียว และด้วยคำที่เป็นพหุวจนะที่ว่า "สังขารทั้งหลาย" พึงทราบว่า ท่านถือเอาเจตสิกทั้งหลายที่สงเคราะห์เข้าด้วยสังขารขันธ์ ในขณะแห่งปฏิสนธินั้น

โดยกิจ ๑, โดยการบริโภค ๑, โดยอาการ มีการดู เป็นต้น ๑,

โดยความเป็นไปแห่งธรรมนั่นเอง ๑

คำว่า **โดยอิริยาบถ** มีอธิบายว่า บุคคลราคจริต เมื่อจะเดินไปโดยการเดินไปตามปกติจะค่อยๆ เดินอย่างน่ารัก ค่อยๆ วางเท้า, วางเท้าลงอย่างเรียบร้อย ยกเท้าขึ้นอย่างเรียบร้อย และรอยเท้าของเขานั้นเว้ากลาง

บุคคลโทสจริต ย่อมเดินดุจใช้ปลายเท้าทั้ง ๒ ขุด (พื้นดิน) ไป ย่อมวางเท้าลงโดยเร็ว ยกเท้าขึ้นโดยเร็วและรอยเท้าของเขานั้นเป็นรอยขยุ้ม (จิก)

บุคคลโมหจริต ย่อมเดินไปมีคติ (ท่าทาง) งกๆ เงิ่นๆ โดยรอบ จะวางเท้าลงก็เหมือนหวาดสะดุ้ง จะยกเท้าขึ้นก็เหมือนหวาดสะดุ้ง และรอยเท้าของเขาเป็นรอยเลอะเลือน

มหาฎีกา

คำว่า **โดยการเดินไปตามปกติ** คือ โดยการเดินไปตามสภาพที่เป็นจริง ไม่แสร้งทำ

บทว่า **จาตุริเยน** แปลว่า อย่างน่ารัก คือ ให้ความรัก

คำว่า **เว้ากลาง** ได้แก่ ตรงกลางเท้าไม่แตะพื้น

บทว่า **ขณนฺโต วิย** แปลว่า ดุจขุดพื้นดินอยู่ ฉะนั้น

คำว่า **รอยขยุ้ม** อธิบายว่า ในสมัยที่วางเท้าลง ย่อมเป็นดุจกระชากเท้ามาวางไว้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น รอยเท้าของเขานั้น จึงเป็นรอยขยุ้ม คือ เป็นรอยลากมาข้างหลัง

บทว่า **ปริพฺยากุลาย** แปลว่า มีคติ (ท่าทาง) งกๆ เงิ่นๆ โดยรอบ

บทว่า **ฉมฺภิโต วิย** แปลว่า ดุจหยุดอยู่มิได้ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า แปลว่าเหมือนหวาดสะดุ้ง

บทว่า **สหสานุปีฬิตํ** คือ เป็นรอยกดไปอย่างเร็วๆ ทีเดียว ทั้งทางปลายเท้าและทางส้นเท้า (ในที่นี้เลยแปลเสียว่า รอยเลอะเลือน)

สมจริงตามคำ แม้ที่กล่าวไว้ในเรื่องอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่ง มาคัณฑิยสูตร ว่า

รตฺตสฺส หิ อุกฺกุฏิกํ ปทํ ภเว ทุฏฺฐสฺส โหติ อนุกฑฺฒิตํ ปทํ
มุฬฺหสฺส โหติ สหสานุปีฬิตํ วิวฏฺฏจฺฉทสฺส อิทมีทิสํ ปทํ[๑]

แปลว่า ก็รอยเท้าของคนเจ้าราคะ พึงเป็นรอยเว้ากลาง

รอยเท้าของคนเจ้าโทสะ เป็นรอยขยุ้ม

รอยเท้าของคนลุ่มหลง เป็นรอยเลอะเลือน

รอยเท้าเช่นนี้นี้ เป็นของท่านผู้มีเครื่องมุงบัง (คือ กิเลส) อันเปิดแล้ว ดังนี้

แม้การยืน ของคนราคจริตน่าเลื่อมใส มีอาการนุ่มนวล ของคนโทสจริต มีอาการแข็งกระด้าง ของคนโมหจริต มีอาการส่ายไปมา แม้ในการนั่งก็มีนัยนี้แหละ

อนึ่ง คนราคจริตไม่รีบร้อน ปูที่นอนได้เรียบ แล้วค่อยๆ ล้มตัวลงนอน รวบอวัยวะใหญ่น้อยทั้งหลายดีแล้ว จึงนอนหลับโดยอาการน่าเลื่อมใส และเมื่อ (ถูก) ปลุกให้ลุกขึ้น จะไม่ลุกขึ้นโดยเร็ว แล้วค่อยๆ ให้คำตอบ (ขานรับ) ราวกะว่ารังเกียจ ฉะนั้น

คนโทสจริตรีบร้อนปูที่นอนโดยอาการที่พอจะใช้ได้ ทิ้งกายลงนอนทำหน้านิ่ว และเมื่อถูกปลุกให้ลุกขึ้น จะลุกขึ้นโดยเร็ว ให้คำตอบราวกะว่าโกรธ

คนโมหจริตปูที่นอนเป็นรูปน่าเกลียด มีกายเกะกะ (คืออวัยวะซัดไปข้างนั้นข้างนี้) นอนคว่ำหน้าเป็นส่วนมาก และเมื่อถูกปลุกให้ลุกขึ้นจะทำเสียง (คราง) หุงๆ (อือๆ) ลุกขึ้นเฉื่อยชา

ส่วนบุคคลผู้เป็นสัทธาจริตเป็นต้น เพราะเหตุที่เป็นสภาคะต่อบุคคลราคจริต เป็นต้น เพราะเหตุนั้น อิริยาบถแม้ของบุคคลผู้เป็นสัทธาจริต เป็นต้น เหล่านั้น ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน บัณฑิตพึงแสดงจริยาทั้งหลายโดยอิริยาบถ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ก่อนแล

---

[๑] อรรถกถา ธรรมบท ๖/๖๒

มหาฎีกา

คำว่า **ของท่านผู้มีเครื่องมุงบังอันเปิดแล้ว** คือ ของท่านผู้มีเครื่องมุงบังเปิดออกไว้วิเศษแล้ว ได้แก่ ของท่านผู้มีกิเลสอันละได้แล้ว นางพราหมณี เพราะเห็นรอยพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงกล่าวว่า "**รอยเท้าเช่นนี้ นี้**" ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **น่าเลื่อมใส** คือ นำมาซึ่งความเลื่อมใส

คำว่า **มีอาการนุ่มนวล** คือ มีอาการน่าปรารถนา

คำว่า **มีอาการแข็งกระด้าง** คือ มีอาการขัดแข็ง

บทว่า **อตรมโน** แปลว่า ไม่รีบร้อน มีความหมายว่า "ค่อยๆ"

คำว่า **รวบ** (อวัยวะใหญ่น้อย) คือ วางลงไว้อย่างดีทีเดียว ไม่ให้เกะกะ

บทว่า **นิปชฺชิตฺวา** (อันแปลว่า นอน) ได้แก่ นอนบนที่นอน โดยการนอน ที่มีการเหยียดกายเป็นลักษณะ

บทว่า **สยติ** แปลว่า นอนหลับ

บทว่า **ทิ้งกาย** คือ มีกายไม่เกะกะ ล้มตัวลงโดยเร็วราวกะว่าหมดอำนาจ

คำว่า **ปูที่นอนเป็นรูปน่าเกลียด** คือ มีทรวดทรงไม่น่าดู

คำว่า **มีกายเกะกะ** คือ มีอวัยวะใหญ่น้อยซัดไปข้างนั้นข้างนี้

วิสุทธิมรรค

คำว่า **โดยกิจ** ความว่า ในบรรดากิจทั้งหลายมีการปัดกวาด เป็นต้น บุคคลราคจริตจะจับไม้กวาดได้เหมาะเจาะดี ไม่รีบเร่ง ไม่ปัดทรายให้กลาดเกลื่อน กวาดได้หมดจด ราบเรียบราวกะปูเครื่องลาดเสื่อดอกย่างทรายไว้ฉะนั้น

บุคคลโทสจริตจะจับไม้กวาดแน่น มีท่าทางเร่งรีบ ทำทรายให้พูนไปทั้ง ๒ ข้าง มีเสียงดุดัน กวาดได้หมดจดแต่ไม่เรียบ

บุคคลโมหจริตจะจับไม้กวาดหลวมๆ กวาดไปมาทำให้สับสน ไม่หมดจด ไม่เรียบ

ในการปัดกวาดเป็นฉันใด ถึงในบรรดากิจทั้งปวง มีการซัก การย้อมจีวร เป็นต้น ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน บุคคลราคจริตเป็นผู้มีปกติกระทำได้ละเอียดนุ่มนวล เรียบร้อย

และโดยเคารพ บุคคลโทสจริตเป็นผู้มีปกติกระทำได้มั่นคงเข้มแข็ง แต่ไม่เรียบร้อย บุคคลโมหจริตเป็นผู้มีปกติกระทำได้ไม่ละเอียด ยุ่งเหยิงไม่เรียบร้อยและให้สำเร็จรอบคอบไม่ได้

อนึ่ง แม้การทรงจีวร สำหรับบุคคลราคจริตไม่รัดแน่นนัก ไม่หย่อนนักเป็นปริมณฑลน่าเลื่อมใส สำหรับบุคคลโทสจริตจะรัดแน่นเกินไป ไม่เป็นปริมณฑล สำหรับบุคคลโมหจริตจะหย่อน รุงรัง แม้บุคคลทั้งหลายที่เป็นสัทธาจริต เป็นต้น ก็ควรทราบโดยทำนองแห่งบุคคลราคจริต เป็นต้น เหล่านั้นนั่นแหละ เพราะเป็นสภาคะต่อบุคคลเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงจริยาทั้งหลาย โดยกิจ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้แล

มหาฎีกา

บทว่า **สมฺปริวตฺตกํ** แก้เป็น สมฺปริวตฺติตฺวา (แปลว่า กวาดไปมา)

ชื่อว่า **ทำให้สับสน** คือ ทำทรายและหยากเยื่อให้สับสน

คำว่า **เป็นผู้มีปกติกระทำได้ละเอียด นุ่มนวล เรียบร้อยและโดยเคารพ** คือ เป็นผู้มีปกติกระทำได้ชำนาญ สวยงาม เรียบร้อย ไม่ใช่ไม่เรียบร้อย และมีการตกแต่งในกิจทั้ง ๓ (มีการปัดกวาด, การซักจีวร และการย้อมจีวร)

คำว่า **เป็นผู้มีปกติกระทำได้มั่นคงเข้มแข็ง แต่ไม่เรียบร้อย** คือ เป็นผู้มีปกติกระทำได้มั่นคง ไม่ย่อหย่อน แต่ไม่เรียบร้อย

บทว่า **อปริจฺฉินฺน** แปลว่า ให้สำเร็จรอบคอบไม่ได้

วิสุทธิมรรค

คำว่า **โดยการบริโภค** ความว่า บุคคลราคจริตเป็นผู้ชอบใจในโภชนะที่ประณีตมีรสหวาน และเมื่อบริโภค จะทำให้เป็นคำไม่ให้ใหญ่นักเป็นปริมณฑล (พอเหมาะ) เป็นผู้รู้จักรส ไม่มีการรีบร้อนบริโภค ได้โภชนะดีนิดหน่อยเท่านั้น ก็จะถึงซึ่งความดีใจ

บุคคลโทสจริต เป็นผู้ชอบใจในโภชนะง่ายๆ มีรสเปรี้ยว และเมื่อบริโภคจะทำให้เป็นคำ (ใหญ่) เต็มปาก เป็นผู้ไม่รู้จักรส รีบร้อนบริโภค ได้โภชนะไม่ดีนิดหน่อยเท่านั้น ก็จะถึงซึ่งความเสียใจ

บุคคลโมหจริต เป็นผู้ชอบใจอะไรไม่แน่นอน และเมื่อจะบริโภคจะทำให้เป็นคำเล็กๆ ไม่เป็นปริมณฑล เหลือเม็ดข้าวไว้ในภาชนะ ทำปากให้เปื้อน มีจิตฟุ้งซ่านนึกถึงเรื่องนั้นๆ บริโภคไป แม้บุคคลสัทธาจริต เป็นต้น ก็พึงทราบ โดยทำนองแห่งบุคคลราคจริต เป็นต้น เหล่านั้นนั่นเอง เพราะความที่เป็นสภาคะต่อบุคคลเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงจริยาทั้งหลายโดยการบริโภค โดยประการอย่างนี้แล

มหาฏีกา

คำว่า **ทำให้เป็นคำเต็มปาก** คือ ทำให้เป็นคำใหญ่เต็มปาก

คำว่า **อรสปฏิสํเวที** แปลว่า เป็นผู้ไม่รู้จักรส

คำว่า **เหลือเม็ดข้าวไว้ในภาชนะ** คือ เหลือเม็ดข้าวไว้ในภาชนะที่ใส่อาหาร

คำว่า **ทำปากให้เปื้อน** คือ ทำภายนอกปากให้เปื้อน

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **โดยอาการมีการดู เป็นต้น** ความว่า บุคคลราคจริตเห็นรูปที่รื่นรมย์ใจ แม้สักนิดหน่อยก็จะแลดูอยู่นาน ราวกะว่าเกิดจับใจขึ้น จะติดข้องอยู่ในคุณทั้งหลาย แม้ที่เล็กน้อย ไม่ถือเอาโทษ แม้ที่เห็นชัด แม้เมื่อจะหลีกไปก็เป็นเหมือนไม่อยากจะพ้นไป จะเป็นผู้มีความอาลัยหลีกไป

บุคคลโทสจริต เห็นรูปที่ไม่รื่นรมย์ใจ แม้นิดหน่อย ก็แลดูอยู่ได้ไม่นาน เหมือนมีท่าทางเหน็ดเหนื่อย จะเดือดร้อนอยู่ในโทษ แม้เล็กน้อย ไม่ถือเอาคุณ แม้ที่เห็นชัด แม้เมื่อจะหลีกไป ก็เป็นเหมือนอยากจะพ้นๆ ไป

บุคคลโมหจริตเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จะเป็นผู้มีผู้อื่นเป็นปัจจัย ได้ยินผู้อื่นติเตียนก็จะติเตียน (ตาม) ได้ยินผู้อื่นสรรเสริญ ก็จะสรรเสริญ (ตาม) ลำพังตนเองจะเป็นผู้วางเฉยอย่างเดียว ด้วยความวางเฉย อันเป็นความไม่รู้ ถึงในอาการทั้งหลาย มีการฟังเสียง เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้

ส่วนบุคคลสัทธาจริต เป็นต้น ทั้งหลาย ควรทราบตามทำนองแห่งบุคคลราคจริต

เป็นต้น เหล่านั้นนั่นเอง เพราะความที่เป็นสภาคะต่อบุคคลเหล่านั้น บัณฑิตทั้งหลายพึงแสดงจริยาทั้งหลายโดยอาการมีการดู เป็นต้น โดยประการอย่างนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **เหมือนมีท่าทางเหน็ดเหนื่อย** คือ เหมือนเป็นผู้ถึงความลำบาก เพราะทนไม่ได้ต่อรูปนั้น

บทว่า **อญฺญาณุเปกฺขาย** แปลว่า ด้วยความวางเฉย อันเป็นความไม่รู้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "แปลว่า ด้วยความวางเฉย ที่เรียกว่า ไม่รู้"

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **และโดยความเป็นไปแห่งธรรมนั่นเอง** ความว่า ก็สำหรับบุคคลราคจริต ธรรมทั้งหลายอย่างนี้ คือ มายา (ความประพฤติหลอกลวง), สาไถย (ความเจ้าเล่ห์), มานะ (ความถือตัว), ปาปิจฉตา (ความปรารถนาชั่วช้า), มหิจฉตา (ความมักมาก), อสันตุฏฐิตา (ความไม่สันโดษ), สิงคะ (ความรักใคร่), จาปัลยะ (ความฟุ้งเฟ้อ), ดังนี้ เป็นต้น ย่อมเป็นไปมาก

สำหรับบุคคลโทสจริต ธรรมทั้งหลายอย่างนี้ คือ โกธะ (ความโกรธ), อุปนาหะ (ความผูกโกรธ), มักขะ (ความลบหลู่), ปลาสะ (ความแข่งดี), อิสสา (ความริษยา), มัจฉริยะ (ความตระหนี่), ดังนี้ เป็นต้น ย่อมเป็นไปมาก

สำหรับบุคคลโมหจริต ธรรมทั้งหลายอย่างนี้ คือ ถีนะ (ความท้อถอยจากการงาน), มิทธะ (ความโงกง่วง), อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน), กุกกุจจะ (ความหงุดหงิดรำคาญ), วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย), อาทานัคคาหิตา (ความถือผิด), ทุปปฏินิสสัคคิตา (ความเป็นคนที่ผู้อื่นเปลื้องได้ยาก) ดังนี้ เป็นต้น ย่อมเป็นไปมาก

มหาฎีกา

ในบรรดาโทษทั้งหลาย มีมายา เป็นต้น **มายา** (ความประพฤติหลอกลวง) มีการ

ปกปิดโทษที่มีอยู่ เป็นลักษณะ **สาไถย** (ความเจ้าเล่ห์) มีการประกาศคุณที่ไม่มีอยู่ เป็นลักษณะ **มานะ** (ความถือตัว) มีการพองตัว เป็นลักษณะ **ปาปิจฉตา** (ความปรารถนาชั่วช้า) มีความไม่รู้จักประมาณในการรับ โดยการแสดงคุณที่ไม่มีอยู่เป็นช่องทาง เป็นลักษณะ **มหิจฉตา** (ความมักมาก) มีความไม่รู้จักประมาณในการรับ โดยการแสดงคุณที่มีอยู่เป็นช่องทาง เป็นลักษณะ **อสันตุฏฐิตา** (ความไม่สันโดษ) มีความไม่ยินดีด้วยลาภของตน เป็นลักษณะ ชื่อว่า **สิงคะ** (ความรักใคร่) ด้วยอรรถว่า "ทิ่มแทง" ได้แก่ กิเลสสิงคะ (ความรักใคร่ คือกิเลส) กล่าวคือ ความรักใคร่ที่เป็นของบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน ความละโมบที่เป็นไปเกี่ยวกับการตกแต่งร่างกายและบริขาร มีจีวร เป็นต้น ของตน ชื่อว่า **จาปัลยะ** (ความฟุ้งเฟ้อ) ในบทว่า **เอวมาทโย (**เป็นต้น อย่างนี้ คือ) นี้ ด้วยอาทิศัพท์ท่านสงเคราะห์โทษทั้งหลายมีอหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาปทุจริต), อโนตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อบาปทุจริต), มทะ (ความมัวเมา), ปมาทะ (ความประมาท) เป็นต้นเข้าไว้

อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) มีการเข้าไปผูกไว้ซึ่งความผิดพลาดของผู้อื่น เป็นลักษณะ **มักขะ** (ความลบหลู่) มีการลบหลู่คุณของผู้อื่น เป็นลักษณะ **ปลาสะ** (ความแข่งดี) มีการถือโดยคู่เคียง เป็นลักษณะ ดุจแสดงคุณทั้งหลายของผู้อื่นให้ปรากฏแล้วกำจัดเสีย **อิสสา** (ความริษยา) มีความริษยาสมบัติของผู้อื่น เป็นลักษณะ **มัจฉริยะ** (ความตระหนี่) มีการซ่อนสมบัติของตน เป็นลักษณะ ก็ในอธิการแห่งบุคคลโทสจริตนี้ ด้วยอาทิศัพท์ ที่แปลว่า เป็นต้น พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาโทษทั้งหลาย มีโทวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่ายาก) ปาปมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว) เป็นต้น เข้าไว้

ความหดหู่เพราะหมดอุตสาหะ ชื่อว่า **ถีนะ** ความล้มเลิกเพราะหมดความยินดีชื่อว่า **มิทธะ** ความไม่สงบแห่งใจ ชื่อว่า **อุทธัจจะ** ความเดือดร้อนใจ ชื่อว่า **กุกกุจจะ** ความสงสัย ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** ความยึดมั่นโดยไม่ถูกทาง ชื่อว่า **อาทานัคคาหิตา** (ความถือผิด) ภาวะที่การยึดถือผิดตามที่ได้ถือเอาแล้ว เป็นสิ่งที่เปลื้องได้ยาก ชื่อว่า **ทุปปฏินิส-สัคคิตา** (ความเป็นคนที่ผู้อื่นเปลื้องได้ยาก) ก็ในอธิการแห่งบุคคลโมหจริตนี้ ด้วยอาทิ

ศัพท์ ที่แปลว่า เป็นต้น พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาโทษทั้งหลาย มีมุฏฐสัจจะ (ความหลงลืมสติ), อสัมปชัญญะ (ความไม่รู้สึกตัว) เป็นต้น เข้าไว้

วิสุทธิมรรค

สำหรับบุคคลสัทธาจริต ธรรมทั้งหลายอย่างนี้ คือ มุตตจาคตา (ความเป็นผู้สละได้พ้น) อริยานังทัสสนกามตา (ความเป็นผู้ใคร่จะพบเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย), สัทธัมมัง-โสตุกามตา (ความเป็นผู้ใคร่จะฟังพระสัทธรรม), ปาโมชชพหุลตา (ความเป็นผู้มากไปด้วยความปราโมช), อสถตา (ความไม่โอ้อวด), อมายาวิตา (ความเป็นผู้ไม่มีมายา), ปสาทนีเยสุ ฐาเนสุ ปสาโท (ความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใสทั้งหลาย) ดังนี้ เป็นต้น

สำหรับบุคคลพุทธิจริต ธรรมทั้งหลายอย่างนี้ คือ โสวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย), กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร), โภชเนมัตตัญญุตา (ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ), สติสัมปชัญญะ (ความระลึกได้และความรู้สึกตัว), ชาคริยานุโยคะ (ความประกอบเนืองๆ ซึ่งชาคริยธรรม คือไม่มากในการหลับ), สังเวชนีเยสุ ฐาเนสุ สังเวคะ (ความสังเวชในฐานะทั้งหลายที่ควรสังเวช), สังวิคคัสสะโยนิโส ปธานะ (ความเพียรโดยถูกทางแห่งบุคคลผู้มีจิตสังเวช) ดังนี้ เป็นต้น ย่อมเป็นไปมาก

สำหรับบุคคลวิตกจริต ธรรมทั้งหลายอย่างนี้ คือ ภัสสพหุลตา (ความเป็นผู้พูดมากกว่าทำ), คณารามตา (ความเป็นผู้ยินดีด้วยหมู่คณะ), กุสลานุโยเค อรติ (ความไม่ยินดีในการประกอบเนืองๆ ซึ่งกุศล), อนวัฏฐิตกิจจตา (ความเป็นผู้มีกิจจับจด), รัตติ-ธุมายนา (กลางคืนสุมควัน), ทิวาปัชชลนา (กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว), หุราหุรังธาวนา (ความพล่านไปข้างนั้นข้างนี้) ดังนี้ เป็นต้น ย่อมเป็นไปมาก บัณฑิตพึงแสดงจริยาทั้งหลายโดยความเป็นไปแห่งธรรม ตามประการอย่างนี้แล

มหาฎีกา

บทว่า **มุตฺตจาคตา** (ความเป็นผู้สละได้พ้น) คือ ความเป็นผู้สละได้ไม่ติดขัด ได้แก่บริจาคได้ไม่ขัดข้อง พึงทราบว่า อกุศลขันธ์ทั้งหลาย เป็นไปก็เช่นอย่างเวลาที่มายาเป็นต้น

เป็นไป กุศลขันธ์ทั้งหลายเป็นไป ก็เช่นอย่างเวลาที่ความเป็นผู้ใคร่จะพบเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นต้น เป็นไป

วัตถุ ๓ อย่าง (พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์) ชื่อว่า **ฐานะที่ควรเลื่อมใส**

ฐานะทั้งหลาย มีชาติ เป็นต้น (ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ฯลฯ) ชื่อว่า **ฐานะที่ควรสังเวช**

คำว่า **ในการประกอบเนือง ๆ ซึ่งกุศล** คือ ในการเจริญกุศลธรรม

การที่พร่ำตรึกไปถึงกิจทั้งหลายในตอนกลางคืนว่า "เราจักทำอย่างนี้และอย่างนี้" ดังนี้ ชื่อว่า **กลางคืนสุมควัน** การไม่ขวนขวายซึ่งกิจทั้งหลายเหล่านั้นที่ตรึกแล้วอย่างนั้นในตอนกลางวัน ชื่อว่า **กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว**

คำว่า **ความพล่านไปข้างนั้นข้างนี้** คือ การปล่อยจิตไปข้างนั้นข้างนี้ในอารมณ์นั้นๆ เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงตรัสไว้ว่า "**อิทํ ปุเร จิตฺตมจาริ จาริกํ เยนิจฺฉกํ ยตฺถกามํ ยถาสุขํ**[๑] แปลว่า จิตนี้เที่ยวจาริกไปข้างหน้า ตามความปรารถนา ตามความใคร่ ตามความสะดวก" และ "**จิตฺตมสฺส วิธาวติ**"[๒] แปลว่า "จิตของเขาย่อมพล่านไป" ดังนี้

วิสุทธิมรรค

แต่เพราะเหตุที่ วิธีแสดงจริยาทั้งหลาย ข้อ (ที่ว่ามา) นี้ ไม่ได้มาในพระบาลี ไม่ได้มาในอรรถกถา โดยอาการทั้งปวง ข้าพเจ้ากล่าวไปตามแนวแห่งมติของอาจารย์อย่างเดียว เพราะเหตุนั้น บัณฑิตไม่ควรเชื่อถือเป็นสาระ เพราะว่า ธรรมชาติทั้งหลาย มีอิริยาบถเป็นต้น ที่กล่าวไว้สำหรับคนราคจริต คนอื่นแม้ที่เป็นโทสจริต เป็นต้น ซึ่งอยู่ด้วยความไม่เผอเรอ ก็อาจทำได้ อนึ่ง สำหรับบุคคลจริตปะปนกันบุคคลเดียวนั่นเทียว จะเกิดอิริยาบถเป็นต้น ที่มีลักษณะต่างๆ กัน หาได้ไม่ ดังนี้ ส่วนวิธีแสดงจริยาทั้งหลาย ที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายนี้ใด อันนั้นแหละ ควรเชื่อเป็นสาระได้ จริงอยู่ ท่านกล่าวคำนี้ไว้ว่า "อาจารย์ผู้ได้เจโตปริยญาณทราบจริยา (ของศิษย์) แล้วจักบอกกรรมฐานให้ อาจารย์นอก

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๘๐

[๒] สํ. สคาถ. ๑๕/๕๑

นี้ควรถามศิษย์เอา" ดังนี้ เพราะฉะนั้น ข้อที่จะพึงทราบได้ว่า "บุคคลนี้เป็นราคจริต บุคคลนี้เป็นจริตอื่นในบรรดาจริตทั้งหลาย มีโทสะ เป็นต้น" ดังนี้ ก็ด้วยเจโตปริยญาณ หรือพึงซักถามบุคคลนั้นเอา

มหาฎีกา

ก็ในบรรดาเหตุให้ทราบถึงจริยาทั้งหลายมีความเป็นไปแห่งธรรม และอาการมีการดู เป็นต้น ไม่อาจที่จะกล่าวได้ว่า มิได้มาในพระบาลี และอรรถกถาเสียทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "โดยอาการทั้งปวง" ดังนี้ไว้ มีอธิบายว่าแม้ที่มาแล้ว (ในบาลีและอรรถกถา) ก็มีอยู่เหมือนกันนิดๆ หน่อยๆ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ไม่ควรเชื่อถือเป็นสาระ** ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงถึงเหตุในข้อนั้น จึงกล่าวว่า "**ราคจริตฺสฺส หิ**" ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **ซึ่งอยู่ด้วยความไม่เผอเรอ** คือ เป็นผู้มีปกติกระทำความไม่เผอเรอ โดยการปฏิบัติได้สงบเสงี่ยม ในอิริยาบถนั้น

คำว่า **อิริยาบถ เป็นต้น ที่มีลักษณะต่างๆ กัน** คือ อิริยาบถ มีการเดิน เป็นต้น ที่น่ารัก, ไม่น่ารัก, ช้าและเร็ว

คำว่า **จะเกิด (อิริยาบถ เป็นต้น ที่มีลักษณะต่างๆกัน) หาได้ไม่** คือไม่ถูกต้อง

คำว่า **พึงซักถามบุคคลนั้นเอา** คือซักถามถึงเหตุมีความเป็นไปแห่งธรรม เป็นต้น ก็จะพึงทราบได้

สัปปายะของคนจริตต่างๆ

สัปปายะของคนราคจริต

วิสุทธิมรรค

ส่วนในข้อว่า บุคคลจริตอะไรมีอะไรเป็นสัปปายะ นี้ มีวินิจฉัย ดังนี้

ว่าถึงเสนาสนะก่อน สำหรับบุคคลราคจริต เสนาสนะที่มียกพื้นที่ไม่ได้ล้าง ที่ตั้งอยู่บนดิน เงื้อมเขาที่มิได้ตกแต่ง เสนาสนะ มีกุฎิหญ้า ศาลาใบไม้ เป็นต้น อย่างใด

อย่างหนึ่งที่เกลื่อนไปด้วยฝุ่น เต็มไปด้วยค้างคาว หักๆ พังๆ สูงเกินไปหรือเตี้ยเกินไป แห้งแล้ง น่าระแวงภัย มีทางไปไม่สะอาดและขรุขระ เป็นที่ซึ่งแม้เตียงและตั่งก็เต็มไปด้วยเรือด น่าเกลียด มีสีไม่สวย ซึ่งเมื่อดูอยู่นั่นเทียว ก็เกิดความรังเกียจขึ้น เสนาสนะเห็นเช่นนั้น จึงจะเป็นสัปปายะ

ผ้านุ่งผ้าห่มที่ชายขาด ที่รุงรังไปด้วยเส้นด้ายห้อยย้อย เป็นเหมือนขนมตาข่าย มีสัมผัสกระด้างราวกะผ้าป่านดิบ เศร้าหมอง เป็นภาระ (หนัก) บริหารได้ยาก จึงจะเป็นสัปปายะ

แม้บาตรก็เป็นบาตรดินมีสีไม่สวย หรือเป็นบาตรเหล็กที่ถูกเจาะพรุนไปด้วยลิ่มและหมุด ที่หนัก มีสัณฐานเลว น่าเกลียดเหมือนกะโหลกศีรษะ จึงจะควร

แม้ทางไปภิกขาจาร ก็ไม่น่าชอบใจ อยู่ไกลบ้าน ขรุขระ จึงควร แม้ละแวกบ้านที่ภิกขาจารเล่า ในละแวกบ้านใด พวกคนทั้งหลายเที่ยวไปอยู่เหมือนมองไม่เห็นเธอ ในละแวกบ้านใด พวกคนทั้งหลายนิมนต์เธอผู้ไม่ได้ภิกษา แม้ในสกุลหนึ่งแล้ว ให้เข้าไปสู่อาสนศาลาว่า “นี่แน่ะ ท่าน จงมาเถอะ” ดังนี้ ถวายยาคูและภัตแล้วไป เหมือนต้อนแม่โคให้เข้าไปในคอกแล้วไป ไม่เหลียวแลฉะนั้น ละแวกบ้านเช่นนั้นจึงจะควร แม้พวกคนทั้งหลายที่อังคาส ที่เป็นทาสหรือกรรมกร อันมีผิวพรรณทรามไม่น่าดู มีที่อยู่เศร้าหมอง มีกลิ่นเหม็นน่ารังเกียจทีเดียว อังคาสยาคูและภัตโดยอาการไม่เคารพ เสมือนว่ากำลังเททิ้ง พวกคนเช่นนั้นเป็นสัปปายะ แม้ยาคู ภัต และของขบเคี้ยวที่เลวๆ มีสีน่าเกลียด สำเร็จด้วยข้าวฟ่าง ลูกเดือย ปลายข้าว เป็นต้น กับข้าวก็มีเปรียงบูดน้ำผักดอง ผักเหี่ยวๆ ซึ่งก็อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น เป็นเพียงทำท้องให้เต็มได้อย่างเดียว จึงจะควร แม้อิริยาบถการยืนหรือจงกรม จึงจะควรแก่เธอ อารมณ์ (ที่เป็นสัปปายะ) ก็ ได้แก่ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาวรรณกสิณทั้งหลาย มีกสิณเขียว เป็นต้น อันมีสีไม่บริสุทธิ์ ดังนี้แล นี้จัดเป็น สัปปายะสำหรับคนราคจริต

มหาฎีกา

คำว่า **สัปปายะ** ได้แก่ สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล คือ กำจัดกิเลสได้

คำว่า **เสนาสนะที่มียกพื้นที่ไม่ได้ล้าง** คือ เสนาสนะที่มียกพื้นไม่หมดจด

คำว่า **ที่ตั้งอยู่บนดิน** คือ ที่ตั้งขึ้นบนพื้นดินเลยทีเดียว ปราศจากพื้นเบื้องบน (ไม่ยกพื้น)

ส่วนเบื้องล่างแห่งตีนเขา ที่โน้มไปข้างหนึ่ง ซึ่งไม่ได้ทำฝา ไม่ทำการปรับพื้นที่ไว้ ชื่อว่า **เงื้อมเขาที่มิได้ตกแต่ง**

คำว่า **ที่เต็มไปด้วยค้างคาว** คือ เต็มไปด้วยค้างคาวตัวเล็กๆ ที่คว่ำหน้าห้อยหัวลง

บทว่า **โอลุคฺควิลุคฺคํ** แปลว่า หักๆ พังๆ

ชื่อว่า **ที่แห้งแล้ง** ได้แก่ ที่อยู่เลวๆ มอซอ ปราศจากร่มเงาและน้ำ

ชื่อว่า **น่าระแวงภัย** เพราะภัยมีสีหะ และเสือโคร่ง เป็นต้น

บทว่า **ทุรูปํ** แปลว่า น่าเกลียด บทว่า **ทุพฺพณฺณํ** แปลว่า มีสีไม่สวย หรือมีทรวดทรงเลว

ขนมที่เขาทำไว้โดยอาการดังข่าย ชื่อว่า **ขนมตาข่าย**

คำว่า **มีสัมผัสกระด้างราวกะผ้าป่านดิบ** คือ มีสัมผัสเป็นทุกข์เสมือนผืนผ้าป่านดิบ

ผ้านุ่งและผ้าห่ม เพราะภาวะที่เป็นภาระ (หนัก) และเพราะต้องเย็บชุนในระหว่างๆ จึงชื่อว่า **บริหารได้ยาก**

คำว่า **ที่ถูกเจาะพรุนไปด้วยลิ่มและหมุด** คือ ที่ความสวยงามถูกทำลายไปด้วยลิ่มและหมุด นี่เป็นสัปปายะสำหรับคนราคจริต อธิบายว่า "โดยประการอย่างนี้ เขาจะไม่มีความฟุ้งขึ้นแห่งกิเลส" แม้ในสัปปายะที่เหลือทั้งหลายก็มีนัยนี้แหละ

สัปปายะของคนโทสจริต และคนโมหจริต

วิสุทธิมรรค

สำหรับบุคคลโทสจริต เสนาสนะที่ไม่สูงเกินไป ไม่เตี้ยเกินไป เพียบพร้อมไปด้วยร่มเงาและน้ำ มีฝา เสาและบันไดแบ่งไว้ดี (เป็นสัดส่วน) มีการตกแต่งด้วยไม้ดอก, ตกแต่ง

ด้วยไม้เถาเรียบร้อยดี แพรวพราวไปด้วยจิตรกรรมหลายๆ แบบ มีพื้นภูมิที่เรียบ, เกลี้ยงเกลาและอ่อนนุ่ม ประดับเพดานด้วยพวงดอกไม้และผ้าสีวิจิตรดุจวิมานพรหม เครื่องลาดเตียงและตั่งสะอาดน่ารื่นรมย์ใจ แต่งตั้งไว้ดี มีกลิ่นหอมด้วยดอกไม้เครื่องอบและของหอมที่เขาวางไว้เพื่อประโยชน์แก่การอบ (กลิ่น) ในที่นั้นๆ ซึ่งโดยเพียงแต่เห็นเท่านั้น ก็ยังปีติและปราโมทย์ให้เกิดขึ้นได้ เสนาสนะเช่นนี้ เป็นสัปปายะ

ส่วนแม้ทางไปสู่เสนาสนะนั้น ที่พ้นจากอันตรายทั้งปวง มีพื้นสะอาดเรียบที่เขาจัดแจงตกแต่งแล้ว จึงจะควร อนึ่ง บริขารแห่งเสนาสนะ (เครื่องใช้ประจำเสนาสนะ) ในเสนาสนะนี้ ที่มีไม่มากเกินไป เพื่อตัดที่อาศัยแห่งแมลง เรือด งูและหนูทั้งหลาย มีเพียงเตียงหรือตั่งอย่างเดียวเท่านั้น จึงจะควร

แม้ผ้านุ่งผ้าห่มเล่า ได้แก่ ผ้าทั้งหลาย มีผ้าจีน, ผ้าโสมาร, ผ้าไหม, ผ้าฝ้ายเนื้อละเอียด, ผ้าใยไม้เนื้อละเอียด เป็นต้น แต่ละอย่างที่ประณีต ที่ทำเป็นชั้นเดียว หรือ ๒ ชั้นจากที่นั้นๆ ที่เบาพร้อม ย้อมดีแล้วมีสีบริสุทธิ์ดีตามสมณสารูป จึงจะควรแก่เธอ แม้บาตรที่มีสัณฐานงามเหมือนต่อมน้ำ เกลี้ยงเกลาดี ปราศจากมลทิน ราวกะแก้วมณีระบมดีแล้ว มีสีบริสุทธิ์ดีตามสมณสารูป ทำด้วยเหล็ก จึงจะควร

ทางไปภิกขาจารที่พ้นจากอันตราย เรียบ น่าพอใจ ไม่ไกลไม่ใกล้บ้านนัก จึงจะควร แม้ละแวกบ้านที่ภิกขาจาร ในละแวกบ้านใด พวกคนทั้งหลายคิดว่า “เดี๋ยวพระคุณเจ้าจักมา” ดังนี้ แล้วปูลาดอาสนะไว้ตรงส่วนที่ราดน้ำขัดถูไว้แล้ว ลุกต้อนรับ รับบาตรนิมนต์ให้เข้าไปสู่เรือน ให้นั่ง ณ อาสนะที่ปูลาดไว้ แล้วอังคาสด้วยมือของตนโดยความเคารพ ละแวกบ้านเช่นนั้นจึงจะควร ส่วนพวกคนที่อังคาสเล่า พวกคนเหล่าใดที่รูปงามน่าเลื่อมใส อาบน้ำดีแล้ว ลูบไล้ดีแล้ว มีตัวหอมไปด้วยกลิ่นธูป เครื่องอบและดอกไม้ตกแต่งด้วยอาภรณ์ผ้าอันมีลวดลายต่างๆ สะอาดน่าพึงใจ มีปกติกระทำอย่างเคารพ มีอยู่พวกคนเห็นเช่นนั้น เป็นสัปปายะ ทั้งยาคู ภัต และของเคี้ยวเล่า ที่เพียบพร้อมด้วยสี กลิ่นและรส มีโอชะ น่าชื่นใจ ประณีตโดยอาการทั้งปวง มีมากเท่าที่ต้องการ จึงจะควร

แม้อิริยาบถ สำหรับคนโทสจริตนั้น การนอนหรือการนั่ง จึงจะควร, อารมณ์ก็ได้แก่ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาวรรณกสิณทั้งหลาย มีกสิณเขียว เป็นต้น ที่มีสี

บริสุทธิ์ดี จึงจะควร ดังนี้แล นี้จัดเป็นสัปปายะสำหรับคนโทสจริต

สำหรับบุคคลโมหจริต เสนาสนะที่หันหน้าตรงทิศ ไม่คับแคบ จึงจะควร เป็นสถานที่เมื่อนั่งลงแล้ว แม้ทิศทั้งหลายจะปรากฏโล่ง, ในบรรดาอิริยาบถทั้งหลายการจงกรม จึงจะควร ส่วนว่าอารมณ์ สำหรับคนโมหจริตนั้น กสิณขนาดเล็กประมาณครกหรือประมาณขัน ไม่เหมาะสม เพราะว่าในโอกาสที่คับแคบ จิตจะถึงซึ่งความลุ่มหลงยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นกสิณใหญ่กว้างขวาง จึงจะควร สัปปายะที่เหลือก็เหมือนกับที่กล่าวไว้สำหรับคนโทสจริตนั่นเอง ดังนี้แล นี้จัดเป็นสัปปายะสำหรับคนโมหจริต

มหาฎีกา

บทว่า **ทิสามุขํ** แปลว่า หันหน้าตรงทิศ อธิบายว่า หันหน้าตรงสู่ที่โล่งแจ้ง

ชื่อว่า **กสิณใหญ่** คือ ดวงกสิณที่ใหญ่

ในบรรดาสัปปายะทั้งหลายมีเสนาสนะ เป็นต้น สัปปายะที่เหลือที่ควรกล่าวไว้สำหรับคนโมหจริต อันใด สัปปายะนั้นก็เหมือนกับที่อาจารย์กล่าวไว้สำหรับคนโทสจริตนั่นเอง

สัปปายะสำหรับคนสัทธาจริต, พุทธิจริต และวิตกจริต

วิสุทธิมรรค

สำหรับบุคคลสัทธาจริต ก็มีวิธีที่กล่าวไว้ในบุคคลโทสจริตทั้งหมด เป็นสัปปายะ อนึ่ง ในบรรดาอารมณ์ทั้งหลาย สำหรับบุคคลสัทธาจริต แม้อนุสติกรรมฐานก็ย่อมควร

สำหรับบุคคลพุทธิจริต ในบรรดาเสนาสนะ เป็นต้น ชื่อว่า “สิ่งนี้ไม่เป็นสัปปายะ” ดังนี้ หามีไม่

สำหรับบุคคลวิตกจริต เสนาสนะที่โล่งแจ้ง หันหน้าตรงทิศ, เป็นสถานที่เมื่อนั่งลงแล้ว อาราม, ป่า สระโบกขรณีที่น่ารื่นรมย์, แนวหมู่บ้าน นิคม ชนบทและภูเขาสีเขียวครามปรากฏ (ให้เห็น) เสนาสนะนั้นไม่ควร เพราะว่า เสนาสนะนั้น จะเป็นปัจจัยแก่ความพล่านไปแห่งวิตกได้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น บุคคลวิตกจริตจึงควรอยู่ในซอกเขาลึก ในเสนาสนะ

ที่มีป่าปิดบัง เหมือนอย่างเงื้อมเขาหัตถิกุจฉิ (คงจะมีสัณฐานเหมือนท้องช้าง) และถ้ำมหินทร์, แม้อารมณ์สำหรับบุคคลวิตกจริตนั้น ดวงกสิณที่กว้างขวางย่อมไม่สมควร เพราะว่า อารมณ์เห็นเช่นนั้น จะเป็นปัจจัยแก่ความพล่านไปแห่งวิตก แต่ว่าดวงกสิณเล็กๆ ย่อมควร สัปปายะที่เหลือก็เหมือนกับที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้สำหรับบุคคลราคจริตนั่นเอง ดังนี้แล นี้จัดเป็นสัปปายะสำหรับบุคคลวิตกจริต นี้จัดเป็นความพิสดาร โดยการกำหนดถึงประเภท, เหตุ, การแสดงและสิ่งที่เป็นสัปปายะ แห่งจริยาทั้งหลายที่มาแล้วในข้อว่า "กรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยาของตน" นี้

ก็กรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา ข้าพเจ้ายังไม่กระทำให้แจ้งไว้โดยอาการทั้งปวงก่อน เพราะว่ากรรมฐานนั้นจักมีแจ้งเองทีเดียว ในความพิสดารแห่งบทมาติกาที่มีในลำดับ

มหาฎีกา

ชื่อว่า **จะเป็นปัจจัยแก่ความพล่านไปแห่งวิตกได้ทีเดียว** ข้อนั้นก็เหมือนอย่างที่มีแก่ท่านพระเมฆิยเถระ

บทว่า **ทริมุเข** แปลว่า ในซอกเขา

คำว่า **ดวงกสิณเล็กๆ** ได้แก่ ดวงกสิณที่มีขนาดครกหรือขัน

ศัพท์ว่า **การกำหนด** พึงประกอบเข้าไว้แต่ละบทว่า "โดยการกำหนดถึงประเภท, โดยการกำหนดถึงเหตุ, โดยการกำหนดถึงการแสดง, โดยการกำหนดถึงสิ่งที่เป็นสัปปายะ" ดังนี้

บทว่า **การแสดง** ได้แก่ การแสดงให้รู้โดยนัยว่า "บุคคลนี้ เป็นคนราคจริต" ดังนี้เป็นต้น

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ก็กรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา ข้าพเจ้ายังไม่กระทำให้แจ้งไว้โดยอาการทั้งปวงก่อน** ดังนี้ เพราะเพียงแต่กสิณและอนุสติฐานบางอย่างเท่านั้นที่ท่านได้กล่าวแล้วโดยประสงค์

พรรณนากรรมฐาน ๔๐
ข้อวินิจฉัยกรรมฐานโดยอาการ ๑๐

วิสุทธิมรรค

เพราะฉะนั้น คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า "ถือเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดากรรมฐาน ๔๐ อย่าง" ดังนี้ ในคำนี้ พึงทราบถึงข้อวินิจฉัยในกรรมฐานโดยอาการ ๑๐ เหล่านี้ก่อน คือ

๑. โดยการแสดงไขด้วยการนับจำนวน (สงฺขาตนิทฺเทสโต)

๒. โดยเป็นกรรมฐานนำมาซึ่งอุปจารฌาน และอัปปนาฌาน (อุปจารปฺปนาวหโต)

๓. โดยประเภทแห่งฌาน (ฌานปฺปเภทโต)

๔. โดยการก้าวล่วง (สมติกฺกมโต)

๕. โดยเป็นกรรมฐานควรขยายและไม่ควรขยาย (วฑฺฒนาวฑฺฒนโต)

๖. โดยอารมณ์ (อารมฺมณโต)

๗. โดยภูมิ (ภูมิโต)

๘. โดยการถือเอา (คหณโต)

๙. โดยปัจจัย (ปจฺจยโต)

๑๐. โดยเป็นกรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา (จริยานุกูลโต) ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **โดยการแสดงไขด้วยการนับจำนวน** (สงฺขาตนิทฺเทสโต) คือ โดยการแสดงไขกรรมฐานที่ท่านนับจำนวนไว้ คือ ถือเอาด้วยอำนาจการนับจำนวน ยกขึ้นแสดงไว้ว่า "กรรมฐาน ๔๐" ดังนี้

ชื่อว่า **โดยเป็นกรรมฐานนำมาซึ่งอุปจารฌาน และอัปปนาฌาน** คือ ในบรรดากรรมฐาน ๔๐ อย่าง เหล่านี้ กรรมฐานจำนวนเท่านี้นำมาซึ่งอุปจารฌาน กรรมฐานจำนวนเท่านี้นำมาซึ่งอัปปนาฌาน

ชื่อว่า **โดยประเภทแห่งฌาน** คือ กรรมฐานจำนวนเท่านี้ได้ฌานเดียว กรรมฐานจำนวนเท่านี้ได้ ๒ หรือ ๓ ฌาน กรรมฐานจำนวนเท่านี้ได้ฌานทั้งสิ้น

ชื่อว่า **โดยการก้าวล่วง** เป็นอย่างนี้ คือ ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ มีการก้าวล่วงองค์ ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้มีการก้าวล่วงอารมณ์

ชื่อว่า **โดยเป็นกรรมฐานควรขยายและไม่ควรขยาย** คือในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ กรรมฐานจำนวนเท่านี้ควรขยาย, กรรมฐานจำนวนเท่านี้ไม่ควรขยาย

คำว่า **โดยอารมณ์** คือ โดยการจำแนกอารมณ์ เกี่ยวกับเป็นอารมณ์ที่เป็นสภาว-ธรรม, นิมิตและนวัตตัพพะ (อารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ คือ เป็นบัญญัติ) และเกี่ยวกับเป็นอารมณ์ที่เคลื่อนไหว และไม่เคลื่อนไหว

คำว่า **โดยภูมิ** คือ โดยการจำแนกภูมิ (ของกรรมฐาน) มีกามาวจร เป็นต้น

คำว่า **โดยการถือเอา** คือ โดยการจำแนกการถือเอาด้วยอำนาจเป็นกรรมฐานที่ต้องดู เป็นต้น

คำว่า **โดยปัจจัย** คือ โดยความเป็นปัจจัยแก่ธรรมอื่นทั้งหลาย มีอรูปฌาน เป็นต้นตามสมควร

คำว่า **โดยเป็นกรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา** คือ โดยความเป็นกรรมฐานที่อนุกูล (เหมาะสม) ต่อจริยาทั้งหลาย มีราคจริยา เป็นต้น

คำว่า **กรรมฐาน** ได้แก่ ที่ตั้งแห่งความเป็นไปของการบำเพ็ญเพียร โดยความเป็นอารมณ์

วินิจฉัยโดยการแสดงไขด้วยการนับจำนวน

วิสุทธิมรรค

ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า โดยการแสดงไขด้วยการนับจำนวน (สงฺขาต-นิทฺเทสโต) ความว่า ก็คำที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า “ในบรรดากรรมฐาน ๔๐ อย่าง” ดังนี้ นี้ในคำนั้น มีวินิจฉัยว่า ชื่อว่า กรรมฐานมี ๔๐ อย่าง เหล่านี้ คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสติ ๑๐, พรหมวิหาร ๔, อรูป ๔, สัญญา ๑ และววัฏฐาน ๑ ดังนี้

ในบรรดากรรมฐานเหล่านั้น ชื่อว่า "กสิณ ๑๐" เหล่านี้ คือ ปฐวีกสิณ ๑, อาโป-กสิณ ๑, เตโชกสิณ ๑, วาโยกสิณ ๑, นีลกสิณ ๑, ปีตกสิณ ๑, โลหิตกสิณ ๑, โอทาต-กสิณ ๑, อาโลกกสิณ ๑, ปริจฉินนากาสกสิณ ๑

ชื่อว่า "อสุภะ ๑๐" เหล่านี้คือ อุทธุมาตกะ ๑, วินีลกะ ๑, วิปุพพกะ ๑, วิจฉิททกะ ๑, วิกขายิตกะ ๑, วิกขิตตกะ ๑, หตวิกขิตตกะ ๑, โลหิตกะ ๑, ปุฬุวกะ ๑, อัฏฐิกะ ๑

ชื่อว่า "อนุสติ ๑๐" เหล่านี้คือ พุทธานุสติ ๑, ธัมมานุสติ ๑, สังฆานุสติ ๑, สีลา-นุสติ ๑, จาคานุสติ ๑, เทวตานุสติ ๑, มรณานุสติ ๑, กายคตาสติ ๑, อานาปานสติ ๑, อุปสมานุสติ ๑

ชื่อว่า "พรหมวิหาร ๔" เหล่านี้ คือ เมตตา ๑, กรุณา ๑, มุทิตา ๑, อุเบกขา ๑

ชื่อว่า "อรูป ๔" เหล่านี้ คือ อากาสานัญจายตนะ ๑, วิญญานัญจายตนะ ๑, อากิญจัญญายตนะ ๑, เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑

ความสำคัญว่าเป็นปฏิกูลในอาหาร ชื่อว่า สัญญา ๑, การกำหนดธาตุ ๔ ชื่อว่า ววัฏฐาน ๑ ดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยการแสดงไขด้วยการนับจำนวน โดยประการที่กล่าวแล้วนี้เถิด

(ไม่มีคำอธิบายของมหาฎีกา)

วินิจฉัยโดยเป็นกรรมฐาน นำมาซึ่งอุปจารฌาน และอัปปนาฌาน

วิสุทธิมรรค

บทว่า **โดยเป็นกรรมฐานนำมาซึ่งอุปจารฌาน และอัปปนาฌาน** มีวินิจฉัยว่า ก็ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ กรรมฐาน ๑๐ เหล่านี้เท่านั้น คือ อนุสติ ๘ ที่เหลือเว้นกายคตาสติ และอานาปานสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัฏฐาน ๑ ชื่อว่า **นำมาซึ่งอุปจารฌาน** กรรมฐานที่เหลือ ชื่อว่า **นำมาซึ่งอัปปนาฌาน** ดังนี้

วินิจฉัยโดยเป็นกรรมฐานนำมาซึ่งอุปจารฌาน และอัปปนาฌาน ก็มีอย่างที่กล่าวมานี้

(ไม่มีคำอธิบายของมหาฎีกา)

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งฌาน

วิสุทธิมรรค

บทว่า โดยประเภทแห่งฌาน มีวินิจฉัยว่า ก็ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ ในบรรดากรรมฐานที่นำมาซึ่งอัปปนาฌาน กสิณ ๑๐ พร้อมกับอานาปานสติ ๑ จัดเป็นจตุกกฌานิกา (ได้ฌานทั้ง ๔) อสุภ ๑๐ พร้อมกับกายคตาสติ ๑ จัดเป็นปฐมฌานิกา (ได้ฌานแรก) พรหมวิหาร ๓ ข้างต้น จัดเป็นติกฌานิกา (ได้ฌาน ๓) พรหมวิหารที่ ๔ และอรูป ๔ จัดเป็นจตุตถฌานิกา (ได้ฌานที่ ๔) ดังนี้

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งฌาน ก็มีอย่างที่กล่าวมานี้

มหาฎีกา

บทว่า **จตุกกฌานิกา** (ได้ฌาน ๔) คือ ได้รูปาวจรฌานทั้ง ๔ อย่าง ความว่า เป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌานทั้ง ๔ เหล่านี้ ก็คำนี้ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจฌานจตุกกนัย

วินิจฉัยโดยการก้าวล่วง

วิสุทธิมรรค

บทว่า **โดยการก้าวล่วง** (สมติกฺกมโต) มีวินิจฉัยว่า การก้าวล่วงมี ๒ อย่าง คือ ก้าวล่วงองค์ ๑ ก้าวล่วงอารมณ์ ๑

ในการก้าวล่วง ๒ อย่างนั้น ในบรรดากรรมฐานแม้ทั้งหมดที่ได้ฌาน ๓ ได้ฌาน ๔ มีการก้าวล่วงองค์ เพราะพระโยคีพึงก้าวล่วงองค์ฌานทั้งหลาย มีวิตก และวิจาร เป็นต้น ในอารมณ์เหล่านั้นนั่นเอง จึงจะบรรลุทุติยฌาน เป็นต้นได้ แม้ในพรหมวิหารที่ ๔ (อุเบกขาพรหมวิหาร) ก็มีการก้าวล่วงองค์เหมือนอย่างนั้น ด้วยว่า พระโยคีพึงก้าวล่วงโสมนัสในอารมณ์ของพรหมวิหาร ๓ มีเมตตา เป็นต้น เท่านั้น จึงจะบรรลุพรหมวิหารที่ ๔ แม้นั้นได้ ดังนี้

ส่วนในบรรดาอรูปกรรมฐานทั้ง ๔ มีการก้าวล่วงอารมณ์ ด้วยว่าพระโยคีพึงก้าวล่วงกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณ ๙ อย่างข้างต้น จึงบรรลุอากาสานัญจายตนะได้ และพึงก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ เป็นต้น จึงจะบรรลุวิญญานัญจายตนะ เป็นต้น

ได้ ในบรรดากรรมฐานที่เหลือไม่มีการก้าวล่วง ดังนี้ วินิจฉัยโดยการก้าวล่วงก็มีประการดังกล่าวมานี้

มหาฏีกา

คำว่า **ในบรรดากรรมฐานที่ได้ฌาน ๓ ฌาน ๔** คือ ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นซึ่งได้ฌาน ๓ ในอานาปานสติ และกสิณซึ่งได้ฌาน ๔

คำว่า **ในบรรดากรรมฐานที่เหลือ** คือ ในบรรดากรรมฐาน ๒๑ อย่างที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว

วินิจฉัยโดยเป็นกรรมฐานควรขยาย และไม่ควรขยาย

วิสุทธิมรรค

บทว่า **โดยเป็นกรรมฐานควรขยาย และไม่ควรขยาย** (วฑฺฒนาวฑฺฒนโต) มีวินิจฉัยว่า

ในบรรดากรรมฐาน ๔๐ อย่างเหล่านี้ กสิณ ๑๐ เท่านั้น ชื่อว่า ควรขยาย ด้วยว่าพระโยคีใช้กสิณแผ่ไปสู่โอกาสมีประมาณเพียงใด ในภายในแห่งโอกาสมีประมาณเพียงนั้น ย่อมเป็นผู้สามารถที่จะฟังเสียงด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์ ที่จะเห็นรูปด้วยจักขุอันเป็นทิพย์ และที่จะรู้จิตของสัตว์อื่นทั้งหลายด้วยจิต (ของตน) ได้

ส่วน กายคตาสติและอสุภทั้งหลายไม่ควรขยาย **ถามว่า** เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะถูกตัดตอนด้วยโอกาสและเพราะไม่มีอานิสงส์ ก็ความที่กรรมฐานเหล่านั้นถูกตัดตอนด้วยโอกาสนั้น จักมีแจ้งในภาวนานัย อนึ่ง เมื่อพระโยคีขยายกรรมฐานเหล่านั้นแล้ว กองซากศพเท่านั้นเพิ่มขึ้น อานิสงส์อะไรๆ หามีไม่ แม้คำนี้สมจริงตามที่พระโสปากเถระกล่าวไว้ในโสปากปัญหาพยากรณ์ว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค รูปสัญญาปรากฏชัด อัฏฐิกสัญญาไม่ปรากฏชัดพระเจ้าข้า” ดังนี้ ก็ในคำนั้น ท่านกล่าวรูปสัญญาว่า ปรากฏชัดเกี่ยวกับมีการขยายนิมิต อัฏฐิกสัญญาท่านกล่าวว่า ไม่ปรากฏชัด ก็เกี่ยวกับไม่มีการขยายนิมิต ดังนี้แล

ส่วนคำที่ท่านกล่าวว่า “ข้าพระองค์ใช้อัฏฐิกสัญญาแผ่ไปสู่ปฐวีนี้ทั้งสิ้น” นี้ใด คำนั้นท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับอาการที่ปรากฏแก่ตัวท่าน ซึ่งเป็นผู้ได้ความชำนาญ

เหมือนอย่างว่า ในกาลแห่งพระเจ้าธรรมาโศก นกการะเวกเห็นเงาของตนในฝากระจกโดยรอบ ก็เป็นผู้สำคัญว่า มีนกการะเวกในทิศทั้งปวง จึงเปล่งเสียงร้องไพเราะออกมา ฉันใดนั่นเทียว แม้พระเถระ เพราะเป็นผู้ได้ความชำนาญในอัฏฐิกสัญญา เมื่อเห็นนิมิตที่ปรากฏในทิศทั้งปวง จึงคิดว่าปฐวีแม้ทั้งสิ้นเต็มไปด้วยกระดูก ฉันนั้นเหมือนกัน ดังนี้แล

มหาฎีกา

พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (แรกได้ฌานหรืออภิญญา) ย่อมสามารถที่จะกำหนดจิตของสัตว์ผู้ซึ่งตนใช้ทิพยจักษุเห็นหทัยรูปแล้วด้วยเจโตปริยญาณได้ ไม่ใช่สามารถที่จะกำหนดจิตของสัตว์นอกนี้ เพราะเหตุนั้น การแผ่ไปด้วยกสิณจึงเป็นปัจจัยแม้แก่เจโตปริยญาณได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ย่อมเป็นผู้สามารถที่จะรู้จิตของสัตว์อื่นทั้งหลาย ด้วยจิต (ของตน)** ดังนี้ไว้

คำว่า **เพราะถูกตัดตอนด้วยโอกาส** มีอธิบายว่า เพราะถูกตัดตอนด้วยโอกาสที่ตั้งอยู่แห่งตน (คือ แห่งตัวกรรมฐานเอง) คือ เพราะพระโยคีทำอุคคหโกศลให้ถึงพร้อมไว้โดยอาการอย่างนั้น กรรมฐานเหล่านั้นจึงปรากฏขึ้นโดยอาการที่ถูกตัดตอนทีเดียว เพราะฉะนั้น จึงไม่มีการขยาย

เมื่อจะแสดงว่า “แต่ถ้าหากว่า ใครจะขยาย คุณอะไรๆ เพราะการขยายนั้น หามีไม่” ดังนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า “**และเพราะไม่มีอานิสงส์**” ดังนี้ไว้

ด้วยคำว่า **อนึ่ง เมื่อพระโยคีขยายกรรมฐานเหล่านั้น** ดังนี้ เป็นต้น ท่านอาจารย์ เปิดเผยถึงความไม่มีอานิสงส์นั้นนั่นเอง เพราะว่าเมื่อขยายกรรมฐานเหล่านั้นแล้ว กองซากศพเท่านั้นเพิ่มขึ้น ซึ่งแม้เมื่อไม่ขยาย ก็มีการข่มกามราคะได้อยู่แล้วทีเดียว เพราะเหตุนั้น จึงไม่มีอานิสงส์

บทว่า **วิภูตา** แปลว่า ปรากฏชัด เพราะความเป็นอารมณ์กว้างขวาง ความว่า ชัดเจนโดยความเป็นอารมณ์ที่หาประมาณมิได้ เพราะความเป็นนิมิตที่ขยายแล้ว

คำว่า **สู่ปฐวีนี้ทั้งสิ้น** คือ สู่ปฐวีทั้งสิ้นไม่มีเหลือ คำว่า สู่ปฐวี นี้ พระเถระกล่าวไปตามอาการที่ปรากฏ อธิบายว่า ไม่ใช่กล่าวไว้เพราะมีการขยายนิมิต

คำว่า **เพราะเป็นผู้ได้ความชำนาญ** ความว่า เพราะความเป็นผู้ได้ความชำนาญอย่างยิ่ง คือ เพราะวสีภาวะ (ความเป็นผู้ได้ความชำนาญ) ที่ถึงความสูงส่ง

จริงอยู่ พระเถระเพราะถึงความชำนาญอย่างยิ่ง ไม่ว่านั่งอยู่ ไม่ว่ายืนอยู่ในที่ใด ย่อมเข้าฌานในที่นั้นได้เลย เหมือนขี่ม้าให้ควบไปในสนามม้า ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น นิมิตจึงปรากฏแก่ท่านโดยรอบ เหมือนกับว่าขยาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า ".....**ในทิศทั้งปวง**" ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

หากมีคำถามว่า "เมื่อเป็นอย่างนี้ไซร้ ความเป็นอัปปมาณารมณ์ (เป็นอารมณ์หาประมาณมิได้) แห่งอสุภฌานทั้งหลายที่ตรัสไว้อันใด ความเป็นอัปปมาณารมณ์นั้นจะไม่ผิดไปหรือ ?" ก็ขอตอบว่า ก็ความเป็นอัปปมาณารมณ์อันนั้นจะไม่ผิดไปหรอก คือว่า พระโยคีบางรูปย่อมถือเอานิมิตในซากที่ใหญ่อันเป็นซากที่ขึ้นพองก็ได้ เป็นซากกระดูกก็ได้, พระโยคีบางรูปย่อมถือเอาในซากเล็ก โดยปริยายนี้ พระโยคีบางรูปจึงมีฌานที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ (อารมณ์เล็กน้อย) พระโยคีบางรูปมีฌานที่มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ดังนี้แล

อีกอย่างหนึ่ง พระโยคีบุคคลใด เมื่อไม่เห็นโทษในการขยาย จึงขยายอสุภนิมิตนี้ไป ตรัสคำว่า อสุภฌานมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ดังนี้ไว้ก็เพราะทรงหมายเอาพระโยคีบุคคลนั้น แต่เพราะไม่มีอานิสงส์ จึงชื่อว่า ไม่ควรขยาย ดังนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ที่ตรัสไว้** คือ ที่ตรัสไว้ในปกรณ์ธรรมสังคหะ (ธรรมสังคณี)

บทว่า **มหนฺเต** แปลว่า ในนิมิตที่ใหญ่ ด้วยว่า เมื่อพระโยคาวจรถือเอานิมิตในซากศพ ด้วยอำนาจการถือเอาโดยรอบทั้งตัว ไม่ใช่หยุดอยู่ที่ส่วนหนึ่ง คือส่วนที่เว้าหรือส่วนที่นูน เป็นต้น นิมิตนั้นย่อมเป็นนิมิตใหญ่ หรือว่า ได้แก่ ถือเอานิมิตในซากที่ใหญ่ก็ได้

คำว่า **ในซากเล็ก** มีคำประกอบความว่า ย่อมถือเอานิมิตตรงส่วนหนึ่งแห่งซากศพ หรือว่า ได้แก่ ถือเอานิมิตในซากทารกซึ่งเป็นซากเล็กก็ได้

คำว่า (ไม่เห็น) **โทษ** ได้แก่ ไม่เห็นโทษที่ท่านกล่าวไว้ว่า **กองซากศพเท่านั้นเพิ่มขึ้น อานิสงส์อะไรๆ หามีไม่** ดังนี้

วิสุทธิมรรค

เหมือนอย่างว่า อสุภกรรมฐานเหล่านี้ไม่ควรขยายฉันใด แม้กรรมฐานที่เหลือทั้งหลาย (เว้นกสิณ ๑๐) ก็ไม่ควรขยายฉันนั้นแล **ถามว่า** เพราะเหตุไร **ตอบว่า** เพราะว่า ในบรรดากรรมฐานเหล่านั้น ก่อนอื่น เมื่อขยายอานาปานนิมิต กองลมเท่านั้นเพิ่มขึ้น และเป็นกรรมฐานถูกตัดตอนด้วยโอกาสด้วย เพราะมีโทษ และเพราะถูกตัดตอนด้วยโอกาสอย่างนี้ จึงเป็นกรรมฐานที่ไม่ควรขยาย

มหาฎีกา

เพื่อจะเปิดเผยซึ่งเนื้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า **แม้กรรมฐานที่เหลือทั้งหลายก็ไม่ควรขยาย** ดังนี้ อย่างเข้าถึงเหตุ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ถามว่า เพราะเหตุไร** ดังนี้ เป็นต้นไว้

เพราะทำอธิบายว่า นิมิตแม้ที่ปรากฏอยู่ เกี่ยวกับว่า เหมือนปุยนุ่น เป็นต้น ก็มีกองลมเป็นที่อิงอาศัย ดังนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **กองลมเท่านั้น เพิ่มขึ้น** ดังนี้ ไว้

คำว่า **และเป็นกรรมฐานที่ถูกตัดตอนด้วยโอกาสด้วย** คือ มีการตัดตอนด้วยโอกาส คือ นิมิต (ที่หมายกำหนด) มีปลายจมูก ริมปาก เป็นต้น คุณอะไรๆ ในการขยายอานาปานนิมิตนี้ เหมือนอย่างในการขยายวาโยกสิณหามีไม่ เป็นการเพิ่มกองลมขึ้นอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **เพราะมีโทษ** ดังนี้ไว้

อันว่า พรหมวิหารทั้งหลายก็มีสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อขยายนิมิตแห่งพรหมวิหารเหล่านั้นไป กองสัตว์เท่านั้นพึงเพิ่มขึ้น และประโยชน์ด้วยการเพิ่มขึ้นนั้น หามีไม่ เพราะฉะนั้น แม้นิมิตแห่งพรหมวิหารนั้น พระโยคีก็ไม่ควรขยาย

ส่วนพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุ มีใจอันสหรคตด้วยเมตตา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่ง” ดังนี้ เป็นต้น คำนั้นตรัสไว้ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอา คือว่า พระโยคี เมื่อกำหนดถือเอาสัตว์ทั้งหลายในทิศหนึ่ง เจริญ (พรหมวิหาร) ไปตามลำดับโดยสถานที่มีอาวาสเดียว ๒ อาวาส เป็นต้น เรียกว่า “แผ่ไปตลอดทิศหนึ่ง” ไม่ใช่ขยายนิมิต ก็พระโยคีนี้ พึงขยายปฏิภาคนิมิตใด ในการเจริญพรหมวิหารนี้ ปฏิภาคนิมิตนั้น นั่นเทียว หามีไม่ อนึ่งในพรหมวิหารนี้ พึงทราบความเป็นกรรมฐานมีอารมณ์เป็นปริตตะและอัปปมาณะ ก็ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอา

แม้ในอารมณ์แห่งอรูปกรรมฐานทั้งหลาย อากาศ (อารมณ์ของอากาสานัญจายตนะ) ก็เป็นเพียงการเพิกกสิณเท่านั้น จริงอยู่ พระโยคีพึงมนสิการอากาศนั้นได้ก็ด้วยอำนาจความไปปราศแห่งกสิณนั่นเอง เมื่อขยายให้ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ผลอะไรๆ ก็ไม่มี (เพราะเหตุนั้น อรูปกรรมฐานนั้น จึงไม่ควรขยาย) วิญญาณ (คือ อากาสานัญจายตนวิญญาณ อันเป็นอารมณ์ของวิญญานัญจายตนะ) เพราะเป็นสภาวธรรมจึงไม่ควรขยาย จริงอยู่ ใครๆ ไม่อาจที่จะขยายสภาวธรรมได้ ความไปปราศแห่งวิญญาณ (อันเป็นอารมณ์ของอากิญจัญญายตนะ) เพราะเป็นเพียงความไม่มีแห่งวิญญาณ จึงไม่ควรขยาย อารมณ์แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ (คืออากิญจัญญายตนะ) เพราะเป็นสภาวธรรมเหมือนกัน จึงไม่ควรขยาย กรรมฐานที่เหลือทั้งหลายไม่ควรขยาย เพราะไม่มีนิมิต ด้วยว่าปฏิภาคนิมิตเท่านั้นพึงได้ชื่อว่า “ควรขยาย” ก็กรรมฐานทั้งหลายมีพุทธานุสติ เป็นต้น หาอารมณ์ที่เป็นปฏิภาคนิมิตไม่ได้เลย เพราะเหตุนั้น กรรมฐานมีพุทธานุสติเป็นต้นนั้นจึงไม่ควรขยายแล วินิจฉัยโดยเป็นกรรมฐานควรขยายและไม่ควรขยาย มีอย่างที่กล่าวมานี้

มหาฎีกา

ชื่อว่า **นิมิต** (แห่งพรหมวิหาร) ได้แก่ ตัวอารมณ์

คำว่า **และประโยชน์ด้วยการเพิ่มขึ้นนั้น หามีไม่** คือ ประโยชน์อะไรๆ ด้วยการขยายกองสัตว์นั้นเหมือนอย่างในการขยายปฐวีกสิณ เป็นต้น หามีไม่

คำว่า **ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอา** คือ ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอาอารมณ์แห่งภาวนาที่ยังมิได้กำหนดถือเอา ไม่ใช่ด้วยอำนาจการขยายนิมิต เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวคำว่า **อาวาสเดียว ๒ อาวาส เป็นต้น** ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **เอตฺถ** แปลว่า ในการเจริญพรหมวิหาร

บทว่า **ยทยํ** ตัดบทว่า ยํ ได้แก่ ปฏิภาคนิมิต (แปลว่า ปฏิภาคนิมิตใด) อยํ ได้แก่ พระโยคี (แปลว่า พระโยคีนี้) ก็ในการเจริญพรหมวิหารนี้ ความบังเกิดขึ้นแห่งอุปจารฌานมีได้ด้วยสีมาสัมเภทะ (ทำการรวมแดน คือ เจริญเมตตาในสัตว์เสมอหน้ากัน) เท่านั้น ไม่ใช่มีได้ด้วยความเกิดขึ้นแห่งนิมิต

มีข้อทักท้วงว่า "ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ไซร้ ความมีอารมณ์เป็นปริตตะ เป็นต้นแห่งฌาน จะมีได้อย่างไร" ดังนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวตอบว่า "**ในพรหมวิหารนี้ พึงทราบความเป็นกรรมฐานมีอารมณ์เป็นปริตตะ และอัปปมาณะ ก็ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอา**" ดังนี้ไว้ ความว่า ธรรมมีเมตตา เป็นต้น ที่เป็นไป กำหนดถือเอา สัตว์ทั้งหลายมีจำนวนเล็กๆ น้อยๆ ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปริตตะ ที่เป็นไปกำหนดถือเอาสัตว์เป็นจำนวนมาก ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ดังนี้

ประกอบความว่า ไม่ต้องขยายอากาศ เพราะเป็นการเพิกกสิณ หรือว่าจักกล่าวถึงกรรมฐานใด (ต่อไป) ก็ควรเชื่อมความด้วยกรรมฐานนั้น

อารมณ์ที่เกิดจากบริกรรมเท่านั้น จึงอาจที่จะขยายได้ ไม่ใช่อารมณ์นอกนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **จริงอยู่ ใคร ๆ ไม่อาจที่จะขยายสภาวธรรมได้** ดังนี้ไว้ พึงทราบความมีอารมณ์เป็นปริตตะ และอัปปมาณะแห่งอรูปกรรมฐานทั้งหลาย ก็โดยความเป็นไปในอากาศที่เพิกกสิณเล็ก ในอากาศที่เพิกกสิณกว้างใหญ่

ชื่อว่า **กรรมฐานที่เหลือทั้งหลาย** (ที่ว่าไม่ควรขยาย) ได้แก่ กรรมฐาน ๑๐ มีพุทธานุสติ เป็นต้น

คำว่า **เพราะไม่มีนิมิต** ได้แก่ เพราะไม่มีปฏิภาคนิมิต

วินิจฉัยโดยอารมณ์

วิสุทธิมรรค

บทว่า **โดยอารมณ์** (อารมฺมณโต) มีวินิจฉัยว่า ก็ในบรรดากรรมฐาน ๔๐ เหล่านี้ กรรมฐาน ๒๒ เหล่านี้ คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อานาปานสติ ๑, กายคตาสติ ๑, มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ กรรมฐานที่เหลือหามีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ไม่

อนึ่ง เหมือนอย่างนั้น กรรมฐาน ๑๒ เหล่านี้ คือ ในบรรดาอนุสติ ๑๐ ยกเว้นอานาปานสติ และกายคตาสติเสีย ได้แก่ อนุสติที่เหลือ ๘, อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑, จตุธาตุววัฏฐาน ๑, วิญญานัญจายตนะ ๑, เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑ มีสภาวธรรมเป็นอารมณ์

กรรมฐาน ๒๒ เหล่านี้ คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อานาปานสติ ๑, กายคตาสติ ๑, มีนิมิตเป็นอารมณ์ กรรมฐาน ๖ ที่เหลือ มีนวัตตัพพธรรม เป็นอารมณ์ (นวัตตัพพ-ธรรม คือ บัญญัติธรรมนั่นเอง)

อนึ่ง เหมือนอย่างนั้น นั้น กรรมฐาน ๘ เหล่านี้ คือ วิปุพพกะ ๑, โลหิตกะ ๑, ปุฬุวกะ ๑, อานาปานสติ ๑, อาโปกสิณ ๑, เตโชกสิณ ๑, วาโยกสิณ ๑, กสิณในอาโลกกสิณที่มีวงแสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ เป็นต้น เป็นอารมณ์ ๑, ชื่อว่า มีอารมณ์สั่นไหว แต่ว่าอารมณ์ที่สั่นไหวเหล่านั้น มีได้ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นแล ส่วนปฏิภาค-นิมิตเป็นอารมณ์สงบนิ่งทีเดียว กรรมฐานที่เหลือทั้งหลายไม่มีอารมณ์ที่สั่นไหว ดังนี้ วินิจฉัยโดยอารมณ์ก็มีอย่างที่กล่าวมานี้

มหาฎีกา

บทว่า **ปฏิภาคนิมิตฺตารมฺมณานิ** แปลว่า ปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์

ชื่อว่า **กรรมฐานที่เหลือ** (ซึ่งไม่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์) ได้แก่ กรรมฐาน ๑๘ ที่เหลือ

คำว่า **กรรมฐาน ๖ ที่เหลือ** (มีนวัตตัพพธรรมเป็นอารมณ์) ได้แก่ กรรมฐาน ๖ เหล่านี้ คือ พรหมวิหาร ๔, อากาสานัญจายตนะ ๑, อากิญจัญญายตนะ ๑

อสุภกรรมฐาน ชื่อว่า **วิปุพพกะ** เพราะภาวะที่มีหนองไหลหลั่งอยู่

ชื่อว่า **โลหิตกะ** เพราะภาวะที่มีโลหิตหลั่งไปทั่ว (ชุ่มด้วยโลหิต)

ปุฬุวกอสุภกรรมฐาน ท่านกล่าวว่า มีอารมณ์สั่นไหว เพราะมีความสั่นไหวไปทั่วแห่งพวกหนอนทั้งหลาย

อาการสั่นไหวแห่งอารมณ์มีแสงสว่างแห่งพระอาทิตย์เป็นต้น ที่เข้าไปข้างใน(ห้อง) ทางช่องหน้าต่าง เป็นต้น ย่อมปรากฏได้ เพราะเหตุนั้น แม้อารมณ์ คือวงแสงสว่าง ท่านก็กล่าวว่า เป็นอารมณ์สั่นไหว

คำว่า **ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น** คือ ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นแต่ความเกิดขึ้นของปฏิภาคนิมิต

คำว่า **เป็นอารมณ์สงบนิ่งทีเดียว** คือ เป็นอารมณ์สงบปราศจากการสั่นไหวทีเดียว

วินิจฉัยโดยภูมิ

วิสุทธิมรรค

บทว่า **โดยภูมิ** (ภูมิโต) มีบทวินิจฉัยว่า ก็ในบรรดากรรมฐาน ๔๐ เหล่านี้ กรรมฐาน ๑๒ เหล่านี้ คือ อสุภะ ๑๐, กายคตาสติ ๑, อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑, ย่อมไม่เป็นไปในเทวโลกทั้งหลาย กรรมฐาน ๑๓ เหล่านี้ คือ กรรมฐาน ๑๒ เหล่านั้น และอานาปานสติ ๑ ย่อมไม่เป็นไปในพรหมโลก ส่วนในอรูปภพ ยกเว้นอรูปกรรมฐาน ๔ เสียแล้ว กรรมฐานอื่นย่อมไม่เป็นไป ในมนุษยโลก กรรมฐานย่อมเป็นไปได้แม้ทุกกรรมฐาน ดังนี้แล วินิจฉัยโดยภูมิ ก็มีอย่างที่กล่าวมานี้

มหาฎีกา

คำว่า **ในเทวโลกทั้งหลาย** คือ ในเทวโลกชั้นกามาวจรทั้งหลาย เพราะในเทวโลกชั้นกามาวจรนั้น ไม่มีซากอสุภทั้งหลายและอาหารที่เป็นปฏิกูล

เพราะในพรหมโลกไม่มีลมหายใจเข้าลมหายใจออก ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า (กรรมฐาน ๑๒ เหล่านั้น) **และอานาปานสติ ๑** ดังนี้ เป็นต้นไว้

วินิจฉัยโดยการถือเอา

วิสุทธิมรรค

บทว่า **โดยการถือเอา** (คหณโต) มีวินิจฉัยว่า ก็ในข้อนี้ พึงทราบถึงการวินิจฉัยโดยการถือเอาด้วยการดู ด้วยการกระทบ ด้วยการฟัง

ในบรรดากรรมฐานเหล่านั้น กรรมฐาน ๑๙ เหล่านี้ คือ กสิณ ๙ ที่เหลือ ยกเว้นวาโยกสิณ อสุภะ ๑๐ พระโยคีพึงถือเอาได้ด้วยการดู ความว่า ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น พระโยคีพึงแลดูด้วยตา แล้วจึงถือเอานิมิตแห่งกรรมฐานเหล่านั้น ในกายคตาสติ อารมณ์แห่งกายคตาสตินั้น พระโยคีพึงถือเอาได้ด้วยการดูและการฟัง อย่างนี้ คือ อารมณ์ที่เป็นตจปัญจกะ (หมวด ๕ มีหนังเป็นที่สุด) พึงถือเอาได้ด้วยการดู อารมณ์ที่เหลือพึงถือเอาได้ด้วยการฟัง อานาปานสติ พึงถือเอาด้วยการกระทบ วาโยกสิณ พึงถือเอาได้ด้วยการดู และการกระทบ กรรมฐานที่เหลือ ๑๘ อย่าง พึงถือเอาโดยการฟัง ก็ในข้อนี้ กรรมฐานเหล่านี้ คือ อุเบกขาพรหมวิหาร ๑, อรูป ๔ พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (เริ่มทำ) ยังไม่ควรถือเอา ควรถือเอากรรมฐาน ๓๕ ที่เหลือ ดังนี้ วินิจฉัยโดยการถือเอา ก็มีอย่างที่กล่าวมานี้

มหาฎีกา

บทว่า **ทิฏฺเฐน** แปลว่า ด้วยการดู คือ ด้วยวัตถุ (จักขุวัตถุ) อันเป็นเหตุ (แห่งการเห็น)

คำว่า **พึงถือเอา** ความว่า พึงเรียนเอาอุคคหนิมิตที่จะพึงยังให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น** ดังนี้ไว้

บทว่า **ตสฺสา** แปลว่า (อารมณ์) แห่งกายคตาสติ

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **วาโยกสิณ พึงถือเอาได้ด้วยการดู และการกระทบ** ดังนี้ไว้ เพราะว่า วาโยกสิณนั้น พระโยคีพึงถือเอาในใบอ้อยและใบข้าวกล้า เป็นต้น หรือด้วยการจับเอาตรงผิวกายที่กำลังสั่นไหวอยู่ เป็นช่องทาง

คำว่า **น อาทิกมฺมิเกน คเหตพฺพานิ** แปลว่า พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (ผู้เริ่มทำ) ไม่ควรถือเอา คือ ไม่ควรตั้งเข้าไว้ก่อน เกี่ยวกับการเริ่มเจริญ เพราะบรรลุพรหมวิหาร ๓ เบื้องต่ำและรูปาวจรฌานที่ ๔ ในกสิณทั้งหลายไม่ได้แล้ว ก็ไม่อาจที่จะยังให้ถึงพร้อมให้สำเร็จได้

วินิจฉัยโดยปัจจัย

วิสุทธิมรรค

บทว่า โดยปัจจัย (ปจฺจยโต) มีวินิจฉัยว่า ก็ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ ยกเว้นอากาสกสิณเสีย กสิณ ๙ ที่เหลือ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อรูปทั้งหลาย

กสิณแม้ทั้ง ๑๐ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อภิญญาทั้งหลาย

พรหมวิหาร ๓ ย่อมเป็นปัจจัยแก่พรหมวิหารที่ ๔

อรูปชั้นต่ำๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อรูปชั้นสูงๆ

เนวสัญญานาสัญญายตนะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ

กรรมฐานแม้ทั้งหมด ย่อมเป็นปัจจัยแก่สุขวิหาร, วิปัสสนาและภพสมบัติ ดังนี้

วินิจฉัยโดยปัจจัย ก็มีอย่างที่กล่าวมานี้

มหาฎีกา

ในคำว่า **ก็ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้** นี้ ด้วยศัพท์ว่า กรรมฐาน พึงทราบถึงการถือเอาทั้งอารมณ์และฌานทั้งหลายตามสมควร

คำว่า **แก่สุขวิหาร** คือ แก่ทิฏฐธรรมสุขวิหาร (ความอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)

วินิจฉัยโดยเป็นกรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา

วิสุทธิมรรค

บทว่า โดยเป็นกรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา (จริยานุกูลโต) มีวินิจฉัยว่า

ก็ในกรรมฐานเหล่านี้ พึงทราบถึงข้อวินิจฉัยโดยเป็นกรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยาทั้งหลายต่อไป คืออย่างไร ? คือว่า ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ อันดับแรกกรรมฐาน ๑๑ คือ อสุภะ ๑๐, กายคตาสติ ๑ อนุกูลต่อบุคคลราคจริต กรรมฐาน ๘ คือ พรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ อนุกูลต่อบุคคลโทสจริต อานาปานสติกรรมฐานอย่างเดียวเท่านั้น อนุกูลต่อบุคคลโมหจริต และวิตกจริต อนุสติ ๖ ข้างต้น อนุกูลต่อบุคคลสัทธาจริต กรรมฐาน ๔ คือ มรณสติ ๑, อุปสมานุสติ ๑, จตุธาตุววัฏฐาน ๑, อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ อนุกูลต่อบุคคลพุทธิจริต กสิณที่เหลือทั้งหลายและอรูป ๔ อนุกูลต่อบุคคลจริตทั้งปวง ก็ในบรรดากสิณทั้งหลาย กสิณอย่างหนึ่งอย่างใดที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ อนุกูลต่อบุคคลวิตกจริต, ที่มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ อนุกูลต่อบุคคลโมหจริต ดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยในกรรมฐานเหล่านี้ โดยเป็นกรรมฐานที่อนุกูลต่อจริยา อย่างที่กล่าวมานี้เถิด

มหาฎีกา

คำว่า **กรรมฐาน ๑๑ อนุกูล** (ต่อบุคคลราคจริต) นี้ ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับเป็นกรรมฐานที่เป็นข้าศึกโดยตรง (ต่อจริต) แม้ในกรรมฐานที่เหลือก็อย่างนี้ เพราะว่าท่านจักกล่าวคำว่า “ก็คำทั้งหมดนี้” ดังนี้ เป็นต้นไว้

(กรรมฐาน ๑๑) ชื่อว่า **อนุกูลต่อบุคคลราคจริต** เพราะความเป็นอุบายข่มราคะ

ประกอบความ (ให้บริบูรณ์) ว่า กรรมฐาน ๘ อนุกูล (ต่อบุคคลโทสจริต) แม้ในบทที่เหลือก็ประกอบคำว่า อนุกูล เข้าไว้อย่างนี้

คำว่า **อย่างเดียว** (ในคำว่า อานาปานสติอย่างเดียว) นี้ เล็งถึงพวกอนุสติว่าเป็นกรรมฐานอย่างเดียวในบรรดาอนุสติทั้งหลาย หาได้เล็งถึงบุคคลโมหจริต หรือวิตกจริตไม่ เพราะบุคคลโมหจริตและวิตกจริตเหล่านั้น ยังได้กรรมฐานที่อนุกูลแม้อย่างอื่น

คำว่า **อนุสติ ๖ อนุกูลต่อบุคคลสัทธาจริต นี้** ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับว่าเป็นสัปปายะยิ่ง

(กสิณที่เหลือทั้งหลายและอรูป ๔) ชื่อว่า อนุกูลต่อบุคคลจริตทั้งปวง เพราะความพิเศษที่ควรยึดถือว่า "(กรรมฐานนี้) เป็นข้าศึกโดยตรงต่อบุคคลจริตนี้เท่านั้น (กรรมฐานนี้) เป็น สัปปายะยิ่งต่อบุคคลจริตนี้" ดังนี้ หามีไม่

คำว่า มีอารมณ์เป็นปริตตะ คือ มีอารมณ์ขนาดขัน (หรือชามอ่าง)

คำว่า มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ คือ มีอารมณ์ขนาดใหญ่ยิ่งกว่าขัน (หรือชามอ่าง) นั้น อีกนัยหนึ่ง อารมณ์ขนาดกระด้งหรือขัน ชื่อว่า ปริตตะ, ที่มีขนาดใหญ่ยิ่งกว่า ชื่อว่า อัปปมาณะ, ได้แก่ มณฑลหม้อ (วงหม้อ) เป็นต้น ที่พระโยคีกำหนดถือเอาโดยความเป็นกสิณ

วิสุทธิมรรค

ก็คำทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ด้วยอำนาจเป็นกรรมฐานที่เป็นข้าศึกโดยตรง และด้วยอำนาจเป็นกรรมฐานที่เป็นสัปปายะยิ่ง ด้วยว่าการเจริญกุศลที่ข่มกิเลสมีราคะเป็นต้นไม่ได้ หรือว่าที่อุปการะต่อคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นไม่ได้ หามีไม่ คำนี้สมจริงตามที่ตรัสไว้ในเมฆิยสูตร ว่า "**จตฺตาโร ธมฺมา อุตฺตริ ภาเวตพฺพา อสุภา ภาเวตพฺพา**" เป็นต้น แปลว่า "ธรรม ๔ อย่างภิกษุควรเจริญให้ยิ่งขึ้นไป คือ ภิกษุควรเจริญอสุภะเพื่อละราคะ ควรเจริญเมตตาเพื่อละพยาบาท ควรเจริญอานาปานสติเพื่อตัดวิตก ควรเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสมิมานะ" ดังนี้

แม้ในราหุลสูตร ก็ตรัสกรรมฐานสำหรับบุคคลเดียวเท่านั้นไว้ถึง ๗ กรรมฐาน โดยนัยว่า "**เมตฺตํ ราหุล ภาวนํ ภาเวหิ**"[๑] แปลว่า "ดูก่อน ราหุล ขอเธอจงเจริญเมตตาภาวนา" ดังนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ก็ไม่ควรทำความยึดมั่นในสักว่าคำพูดเท่านั้น ให้แสวงหาคำอธิบายในที่ทั้งปวงเถิด ดังนี้แล

---

[๑] ม.ม. ๑๓/๑๒๙

นี้เป็นข้อวินิจฉัย ในกถาอันว่าด้วยกรรมฐาน ในข้อว่า **ถือเอากรรมฐาน** นี้

มหาฎีกา

คำว่า **ธรรม ๔ อย่าง** ได้แก่ ธรรมที่ภิกษุควรมนสิการ ๔ อย่าง

คำว่า **ให้ยิ่งขึ้นไป** คือ ให้สูงขึ้นกว่าความตั้งมั่นในธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ ศีลสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งศีล) ๑, กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร) ๑, สัปปายธัมมสวนะ (การฟังธรรมอันเป็นสัปปายะ) ๑, วิริยะ ๑, ปัญญา ๑

คำว่า **อสุภะ** ได้แก่ อสุภภาวนา คือการประกอบเนืองๆ ซึ่งภาวนาในอสุภกรรมฐาน ๑๑ (อสุภ ๑๐, กายคตาสติ ๑)

คำว่า **เมตตา** ได้แก่ เมตตาภาวนาที่เป็นไปไม่เจาะจงทิศหรือเจาะจงทิศ

คำว่า **อานาปานสติ** คือ สมาธิภาวนาในอานาปานสติ อันมีวัตถุ ๑๖

คำว่า **เพื่อตัดวิตก** คือ เพื่อประโยชน์แก่การเข้าไปตัดเสียซึ่งมิจฉาวิตกทั้งหลาย

คำว่า **อนิจจสัญญา** ได้แก่ อนิจจานุปัสสนาที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง” ดังนี้

คำว่า **เพื่อถอนอัสมิมานะ** คือ เพื่อตัดขาดมานะ ๙ อย่าง ที่เกิดขึ้นว่า “เรามีอยู่” ดังนี้ จริงอยู่ ในสูตรนี้ ตรัสถึงธรรม ๔ อย่าง ว่าควรเจริญไว้สำหรับบุคคลคนเดียวเท่านั้น หาใช่ว่า ด้วยสูตรนั้นจะแสดงถึงภาวะที่บุคคลเดียวมีจริต ๔ อย่างไม่ คือกรรมฐานแม้ทั้งหมดเป็นเครื่องข่มอกุศลทั้งปวง เป็นเครื่องเพิ่มพูนกุศลทั้งปวง เพราะเหตุนั้น จึงตรัสกรรมฐานไว้ถึง ๗ สำหรับบุคคลๆ เดียวไว้ อธิบายว่า ท่านพระราหุล มิได้เป็นบุคคลจริตทุกจริต

คำว่า (ไม่ควรทำความยึดมั่น) **ในสักว่าคำพูดเท่านั้น** คือ (ไม่ควรทำความยึดมั่น) ในสักว่าคำที่กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า “กรรมฐานอย่างโน้น อนุกูลต่อบุคคลจริตอย่างโน้น” ดังนี้

คำว่า (แสวงหา) **คำอธิบาย** คือ แสวงหาคำอธิบายแห่งคำพูดอย่างนั้น ก็คำอธิบายนั้น ท่านอาจารย์ก็เปิดเผยแล้วด้วยคำว่า เป็นต้นว่า **สพฺพญฺเจตํ** (ก็คำนี้ทั้งหมด) ดังนี้ เป็นต้น

วิธีมอบตัวต่อกัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน

วิสุทธิมรรค

ส่วนต่อไปนี้ เป็นการแสดงความหมายแห่งบทว่า **ถือเอา** นี้ ในข้อว่า “เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน” ดังนี้ ความว่า พระโยคีนั้น ครั้นเข้าไปหากัลยาณมิตรมีประการดังกล่าวแล้ว โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นเทียว ก็ควรมอบตนต่อพระผู้มีพระภาค-พุทธเจ้า หรือต่ออาจารย์ เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม และมีอธิมุติอันถึงพร้อม ขอกรรมฐานเถิด

ในการมอบตนนั้น พระโยคีควรมอบตนต่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าอย่างนี้ คือ “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอสละอัตภาพนี้ต่อพระองค์พระเจ้าข้า” ดังนี้ ด้วยว่าพระโยคี เมื่อไม่ได้มอบตนไว้อย่างนี้แล้วอยู่ในเสนาสนะทั้งหลายที่สงัด เมื่ออารมณ์ที่น่ากลัวมาสู่คลอง (แห่งทวาร) ก็ไม่อาจที่จะนิ่งเฉยอยู่ได้ จะพึงเป็นผู้แล่นไปสู่ชายบ้าน แล้วคลุกคลีด้วยพวกคฤหัสถ์ ถึงการแสวงหาที่ไม่สมควรแล้วก็พึงได้รับความเสื่อมเสีย ส่วนพระโยคีผู้ได้มอบอัตภาพแล้วนั้น แม้เมื่ออารมณ์ที่น่ากลัวมาสู่คลอง (แห่งทวาร) แล้วความกลัวก็จะไม่เกิดขึ้น แต่ทว่าเมื่อเธอพิจารณาอยู่ว่า “ดูก่อน บัณฑิต ท่านมอบตนต่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายไปในวันก่อนนั่นเทียวแล้วมิใช่หรือ?” ดังนี้ ก็จะเกิดแต่โสมนัสอย่างเดียว

เหมือนอย่างว่า บุรุษมีผ้าทอจากแคว้นกาสี ซึ่งมีค่าสูงสุด เมื่อผ้าของเขานั้นถูกหนูหรือพวกแมลงกัดแทะ ก็จะพึงเกิดแต่โทมนัสอย่างเดียว แต่ถ้าหากว่า เขาพึงถวายผ้านั้นไปแก่ภิกษุผู้ยังขาดจีวร ต่อมา แม้เห็นผ้านั้นถูกภิกษุนั้นทำให้ขาดเป็นชิ้นน้อยชิ้นใหญ่ เขาก็พึงเกิดแต่โสมนัสอย่างเดียวฉันใด ก็พึงทราบอุปมัยฉันนั้น

อันว่าพระโยคี แม้เมื่อจะมอบตนต่ออาจารย์ ควรกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญกระผมขอสละอัตภาพนี้ต่อท่าน” ดังนี้ ด้วยว่า พระโยคีผู้ไม่ได้มอบอัตภาพไว้อย่างนี้ จะเป็นผู้ที่อาจารย์พึงตักเตือนไม่ได้บ้าง เป็นผู้ว่ายากบ้าง ไม่กระทำตามโอวาท, ไปเสียตามชอบใจบ้าง คือไปเสียในที่ที่ปรารถนา ไม่บอกลาอาจารย์เลย อาจารย์จะสงเคราะห์เธอผู้นี้นั้นด้วยอามิส หรือด้วยธรรมก็ไม่ได้ ให้เรียนคันถะที่ลึกซึ้งก็ไม่ได้ พระโยคีนั้น เมื่อไม่ได้

การสงเคราะห์สองอย่างนี้ ย่อมไม่ได้ที่พึ่งในพระศาสนา จะถึงความเป็นผู้ทุศีล หรือความเป็นคฤหัสถ์ต่อกาลไม่นานเลย

ส่วนพระโยคีผู้มอบอัตภาพแล้ว จะไม่เป็นผู้ที่อาจารย์พึงตักเตือนไม่ได้ ไม่เป็นผู้ไปเสียตามชอบใจ เป็นผู้ว่าง่าย มีความประพฤติเนื่องด้วยอาจารย์เท่านั้น พระโยคีรูปนั้นเมื่อได้การสงเคราะห์สองอย่างจากอาจารย์ ก็ย่อมถึงความเจริญ ความงอกงาม ความไพบูลย์ในพระศาสนา เหมือนอย่างภิกษุผู้เป็นอันเตวาสิกของพระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระ ฉะนั้น

มหาฎีกา

พระโยคี ชื่อว่า **เข้าไปหากัลยาณมิตรมีประการดังกล่าวแล้ว** ก็ด้วยคำว่า "เป็นผู้น่ารัก น่าเคารพ" อย่างนี้ เป็นต้น ชื่อว่า **โดยนัยที่กล่าวไว้** ก็ด้วยคำว่า ถือเอาบาตรและจีวรของตนเสียเองเท่านั้น" ดังนี้ เป็นต้น

ชื่อว่า **จะเกิดแต่โสมนัสอย่างเดียว** ก็เพราะพิจารณาว่า "อัตภาพอันมีอันตรายมากอย่างนี้ นี้ เราได้มอบไปในฐานะที่ควรแล้ว" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวอุปมาว่า "ยถา หิ" ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **อตชฺชนีโย** แปลว่า เป็นผู้ที่อาจารย์พึงตักเตือนไม่ได้ คือ พึงข่ม (ห้ามปราม) ไม่ได้ ความเป็นบุคคลผู้ที่อาจารย์พึงตักเตือนไม่ได้นั้น พึงมีเพื่อความเป็นผู้ว่ายากบ้าง เพื่อไม่ได้ความรักใคร่ติดอยู่ในตัวอาจารย์บ้าง เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงผลทั้งสองอย่างนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **เป็นผู้ว่ายากบ้าง** ดังนี้ เป็นต้น อธิบายว่า บุคคลใดเมื่อถูกอาจารย์ตักเตือนอยู่ ย่อมกระทำความขัดเคือง ความโกรธ และความไม่เชื่อถือให้ปรากฏก็ดี บุคคลใดคิดว่า "ประโยชน์อะไรด้วยการอยู่ในสำนักของคนผู้นั้น" ดังนี้ แล้วหลีกไปเสียก็ดี บุคคลแม้ ๒ ประเภทนี้ ชื่อว่า **บุคคลผู้ที่อาจารย์พึงตักเตือนไม่ได้**

คำว่า (สงเคราะห์) **ด้วยธรรม** ได้แก่ ด้วยธรรม คือ โอวาทและอนุศาสนี

คำว่า **คันถะที่ลึกซึ้ง** คือกรรมฐานคันถะ (บทเรียนเกี่ยวกับกรรมฐาน) อันประกอบ

ด้วยสัจจะและปฏิจจสมุปบาท และที่เกี่ยวข้องกับสุญญตาอันลึกซึ้ง

เรื่องภิกษุผู้ยอมสละชีวิตเพื่ออาจารย์

วิสุทธิมรรค

มีเรื่องว่า ภิกษุ ๓ รูป มาสู่สำนักของพระเถระ ในภิกษุ ๓ รูปนั้น รูปหนึ่งกล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เพื่อประโยชน์แก่ตัวท่าน กระผมพึงอาจที่จะกระโดดลงในเหวอันลึกชั่ว ๑๐๐ คนได้" ภิกษุรูปที่ ๒ กล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เพื่อประโยชน์แก่ตัวท่าน กระผมพึงอาจที่จะถูอัตภาพนี้บนหลังแผ่นหิน เริ่มตั้งแต่ส้นเท้าจนไม่มีเหลือ" ภิกษุรูปที่ ๓ กล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เพื่อประโยชน์แก่ตัวท่าน กระผมพึงอาจที่จะกลั้นลมหายใจเข้าหายใจออก จนตายไป" ดังนี้

พระเถระคิดว่า "ภิกษุเหล่านี้เป็นภัพพบุคคลหนอ" ดังนี้ แล้วจึงบอกกรรมฐานให้ภิกษุเหล่านั้นเพราะตั้งอยู่ในโอวาทของพระเถระนั้น จึงบรรลุพระอรหัตแล้วทั้ง ๓ รูปแลนี้ เป็นอานิสงส์ในการมอบตน เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคำว่า "ควรมอบตนต่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือต่ออาจารย์" ดังนี้ไว้

มหาฎีกา

คำว่า **กล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญเพื่อประโยชน์แก่ตัวท่าน** คือ ภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า "ประโยชน์อะไรๆ แก่ท่าน ด้วยการกระโดดลงไปในเหวที่ลึกชั่ว ๑๐๐ คน (แห่งกระผม) มีอยู่ละก็"

คำว่า **ถู** ความว่า รูปหนึ่งกล่าวว่า "ประโยชน์อะไรๆ แก่ตัวท่านด้วยผงมนุษย์มีอยู่ละก็ กระผมพึงอาจถูอัตภาพจนไม่เหลือ" อีกรูปหนึ่งกล่าวว่า "ประโยชน์อะไรๆ แก่ตัวท่าน มีโรคหายได้ เป็นต้น ด้วยความดับแห่งลมหายใจเข้า หายใจออกของกระผมมีอยู่ละก็ ฯลฯ" ก็เป็นอันภิกษุทั้ง ๓ ประกาศการริเริ่มความเพียร โดยประกาศความภักดีในตัวอาจารย์ไว้เป็นมุข (เป็นสำคัญ)

วินิจฉัยในข้อว่า เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม และมีอธิมุติอันถึงพร้อม

วิสุทธิมรรค

ส่วนวินิจฉัยในข้อว่า เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม และมีอธิมุติอันถึงพร้อมนี้ มีว่า

อันพระโยคีนั้น พึงเป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมด้วยอาการ ๖ ด้วยสามารถแห่งคุณทั้งหลาย มีอโลภะ เป็นต้น ด้วยว่า พระโยคีผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมอย่างนี้ ย่อมบรรลุโพธิ (การตรัสรู้) อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งโพธิทั้ง ๓

เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า อัชฌาสัย ๖ อย่างของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความสุกรอบแห่งโพธิ คือ พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีอัชฌาสัยในอโลภะ มีปกติเห็นโทษในโลภะ ๑, พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีอัชฌาสัยในอโทสะ มีปกติเห็นโทษในโทสะ ๑, พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีอัชฌาสัยในอโมหะ มีปกติเห็นโทษในโมหะ ๑, พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีอัชฌาสัยในเนกขัมมะ (การบวช) มีปกติเห็นโทษในฆราวาส ๑, พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีอัชฌาสัยในปวิเวก (ความสงัด) มีปกติเห็นโทษในการคลุกคลีด้วยหมู่ ๑, พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีอัชฌาสัยในนิสสรณะ (ที่สลัดออกจากทุกข์หมายถึงนิพพาน) มีปกติเห็นโทษในภพทั้งปวงและในคติทั้งปวง ๑ ดังนี้แล

มหาฎีกา

จิต แม้ว่าเป็นไปในอารมณ์อื่นแล้ว กลับมาอาศัยอยู่ในอารมณ์ใด อารมณ์นั้น ชื่อว่า "อาสยะ" แปลว่า ที่อาศัยแห่งจิตนั้น เหมือนอย่างที่อาศัยแห่งเนื้อ ฉะนั้น อาสยะนั่นเอง เป็นอัชฌาสัย อัชฌาสัยนั้นมี ๒ อย่าง คือ อัชฌาสัยวิบัติ ๑, อัชฌาสัยที่ถึงพร้อม ๑ ในอัชฌาสัย ๒ อย่างนั้น อัชฌาสัยวิบัติ อาศัยความยึดมั่นผิด มียึดมั่นว่า เที่ยง เป็นต้น อัชฌาสัยที่ถึงพร้อมมี ๒ อย่าง คือ ที่อาศัยวัฏฏะ ๑, ที่อาศัยวิวัฏฏะ ๑ ในอัชฌาสัยที่ถึงพร้อม ๒ อย่างนั้น อัชฌาสัยที่อาศัยวิวัฏฏะ ท่านประสงค์เอาแล้วในคำว่า **เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม** นี้

บัดนี้ ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงอัชฌาสัยนั้นโดยการจำแนก จึงกล่าวคำว่า **ด้วย**

สามารถแห่งคุณทั้งหลาย มีอโลภะเป็นต้น ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ด้วยอาการ ๖** คือ ด้วยอาการ ๖ มีความไม่โลภเป็นต้น

คำว่า **เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม** ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม ก็เพราะอรรถว่า มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว เกี่ยวกับการยังคุณทั้งหลายอันเป็นส่วนเบื้องต้น มีศีลสัมปทาเป็นต้นให้สำเร็จ และโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่โลกุตร-ธรรมทั้งหลาย ได้แก่ เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมนั้น

ก็ธรรมทั้งหลาย มีอโลภะเป็นต้น เพราะกำจัดโทษทั้งหลายได้เป็นอเนก และเพราะนำมาซึ่งคุณทั้งหลายได้เป็นอเนก จึงมีอุปการะมากต่อสัตว์ทั้งหลาย, มีอุปการะมากต่อพระโยคีโดยพิเศษ

จริงอย่างนั้น ธรรมมีอโลภะเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อมลทิน คือ มัจฉริยะเป็นต้น คำนี้สมจริงตามที่กล่าวไว้ว่า “อโลภะเป็นปฏิปักษ์ต่อมลทิน คือ มัจฉริยะ (ความตระหนี่) อโทสะเป็นปฏิปักษ์ต่อมลทิน คือ ความเป็นผู้ทุศีล อโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่อความไม่เจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย” ดังนี้

อนึ่ง ในบรรดาธรรม ๓ อย่างนี้ อโลภะเป็นเหตุแห่งทาน (การให้) อโทสะเป็นเหตุแห่งศีล อโมหะเป็นเหตุแห่งภาวนา

ในบรรดาธรรมมีอโลภะเป็นต้นนั้น บุคคลย่อมถือเอาไม่มากเกินไปก็เพราะอโลภะ เพราะว่าคนโลภย่อมถือเอามากเกินไป บุคคลย่อมไม่ถือเอาบกพร่องก็เพราะอโทสะ เพราะว่าคนมักโกรธย่อมถือเอาความบกพร่อง บุคคลย่อมถือเอาไม่ผิดพลาดก็เพราะอโมหะ เพราะว่าคนหลงย่อมถือเอาผิดพลาด

อนึ่ง ในบรรดาธรรม ๓ อย่างนี้ บุคคลยอมรับโทษที่มีอยู่โดยความเป็นโทษ ย่อมเป็นไป (สารภาพ) ในโทษก็เพราะอโลภะ เพราะว่าคนโลภย่อมปกปิดโทษ บุคคลยอมรับคุณความดีที่มีอยู่โดยความเป็นคุณความดี ย่อมเป็นไป (ประพฤติ) ในคุณความดีก็เพราะอโทสะ เพราะว่าคนมักโกรธย่อมลบหลู่คุณความดี บุคคลยอมรับสภาวะตามที่เป็นจริงตามความเป็นจริง ย่อมเป็นไป (ประพฤติ) ในสภาวะตามที่เป็นจริงก็เพราะอโมหะ เพราะว่าคนหลงย่อมถือสิ่งที่จริงว่า ไม่จริง และสิ่งที่ไม่จริงว่า จริง

อนึ่ง ทุกข์เพราะความพลัดพรากจากสิ่งที่รักจะไม่มีก็เพราะอโลภะ เพราะคนโลภต้องมีสิ่งที่ตนรักเป็นปกติ และทนความพลัดพรากจากสิ่งที่รักไม่ได้ ทุกข์เพราะความประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รักจะไม่มีก็เพราะอโทสะ เพราะคนมักโกรธต้องมีสิ่งที่ตนไม่รักเป็นปกติ และทนความประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รักไม่ได้ ทุกข์เพราะไม่ได้สิ่งที่ต้องการจะไม่มีก็เพราะอโมหะ เพราะคนผู้ลุ่มหลงมีการพิจารณาโดยนัยอย่างนี้ว่า "ในข้อนี้ เราพึงหาสิ่งนั้นได้จากที่ไหนกัน" ดังนี้เป็นต้น เป็นปกติ

อนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้ง ๓ นี้ ชาติทุกข์จะไม่มีก็เพราะอโลภะ เพราะอโลภะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา และเพราะความที่ชาติทุกข์มีตัณหาเป็นมูล ชราทุกข์จะไม่มีก็เพราะอโทสะ เพราะบุคคลผู้มีโทสะกล้าจะมีความแก่เร็ว มรณทุกข์จะไม่มีก็เพราะอโมหะ เพราะความหลงตายเป็นทุกข์ และทุกข์ชนิดนี้นั้นย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่ลุ่มหลง

อนึ่ง พวกคฤหัสถ์จะมีความอยู่ร่วมกันเป็นสุขก็เพราะอโลภะ ส่วนพวกบรรพชิตจะมีความอยู่ร่วมกันเป็นสุขก็เพราะอโมหะ บรรพชิตและคฤหัสถ์แม้ทั้งหมดจะมีความอยู่ร่วมกันเป็นสุขก็เพราะอโทสะ

อนึ่ง ว่าโดยพิเศษ ในธรรม ๓ อย่างนี้ ความเกิดขึ้นในเปรตวิสัยจะไม่มีก็เพราะอโลภะ เพราะว่าโดยมาก สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงซึ่งเปรตวิสัยก็เพราะตัณหา แต่อโลภะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา ความเกิดขึ้นในนรกจะไม่มีก็เพราะอโทสะ เพราะว่าบุคคลย่อมเข้าถึงนรกอันเหมือนกับโทสะเพราะความมีชาติดุร้ายได้ก็เพราะโทสะ แต่อโทสะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ ความบังเกิดขึ้นในกำเนิดเดียรัจฉานจะไม่มีก็เพราะอโมหะ เพราะว่าบุคคลย่อมเข้าถึงกำเนิดเดียรัจฉานอันลุ่มหลงก็เพราะโมหะ แต่อโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ

อนึ่งในบรรดาธรรม ๓ อย่างนี้ อโลภะเป็นตัวกระทำมิให้มีความเข้าใกล้ด้วยอำนาจราคะ อโทสะเป็นตัวกระทำมิให้มีความเข้าใกล้ด้วยอำนาจโทสะ อโมหะเป็นตัวกระทำมิให้มีความเป็นกลาง (วางเฉย) ด้วยโมหะ[๑]

---

[๑] อโมโห โมเหน อมชฺฌตฺตภาวสฺส ที่จริงแปลว่า อโมหะเป็นตัวกระทำมิให้มีความเป็นกลางด้วยโมหะ แต่ในอัฏฐสาลินีเป็น ....มชฺฌตฺตภาวสฺส ซึ่งแปลไปตามนี้ เพราะได้ความดีกว่า

อนึ่ง สัญญา ๓ เหล่านี้ เนกขัมมสัญญา ๑, อัพยาปาทสัญญา ๑, อวิหิงสาสัญญา ๑ และสัญญา ๓ เหล่านี้ คือ อสุภสัญญา ๑, อัปปมาณสัญญา ๑, ธาตุสัญญา ๑ มีได้เพราะธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ ตามลำดับ

อนึ่ง เพราะอโลภะ จึงมีการเว้นส่วนสุด คือ กามสุขัลลิกานุโยค เพราะอโทสะ จึงมีการเว้นส่วนสุด คือ อัตตกิลมถานุโยค เพราะอโมหะ จึงมีการปฏิบัติข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง

อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะอโลภะจึงมีการทำลายอภิชฌากายคันถะ, เพราะอโทสะจึงมีการทำลายพยาปาทกายคันถะ, เพราะอโมหะ จึงมีการทำลายคันถะ ๒ ที่เหลือ

อนึ่ง สติปัฏฐาน ๒ ข้างต้น (กายานุปัสสนาและเวทนานุปัสสนา) ย่อมสำเร็จได้ด้วยอานุภาพแห่งธรรม ๒ ข้างต้น (อโลภะ อโทสะ) สติปัฏฐาน ๒ ข้อหลัง ย่อมสำเร็จได้ด้วยอานุภาพแห่งธรรมข้อหลัง (อโมหะ) นั่นเทียว

อนึ่ง ในบรรดาธรรม ๓ อย่างนี้ อโลภะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค เพราะว่าคนไม่โลภ ย่อมไม่เสพสิ่งที่เป็นอสัปปายะ แม้ว่าน่าโลภ เพราะเหตุนั้น จึงไม่มีโรค อโทสะย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นหนุ่มเป็นสาว เพราะว่าคนไม่มักโกรธ เมื่อไม่ถูกไฟคือโทสะอันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้มีหนังเหี่ยว ผมหงอก แผดเผาอยู่ ย่อมเป็นหนุ่มเป็นสาวอยู่ได้นาน อโมหะ เป็นปัจจัยแก่ความเป็นผู้มีอายุยืน เพราะว่า บุคคลผู้ไม่ลุ่มหลง เมื่อทราบถึงสิ่งอันเป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์แล้ว เว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เสีย และส้องเสพแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ย่อมเป็นผู้มีอายุยืน

อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านี้ อโลภะเป็นปัจจัยแก่โภคสมบัติ เพราะการได้มาซึ่งโภคะก็โดยการบริจาค อโทสะเป็นปัจจัยแก่มิตรสมบัติ เพราะการได้มิตรและไม่เสื่อมจากมิตรก็โดยเมตตา อโมหะเป็นปัจจัยแก่อัตตสมบัติ เพราะคนผู้ไม่ลุ่มหลง เมื่อกระทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนเท่านั้น ชื่อว่า ย่อมทำตนให้ถึงพร้อมได้

อนึ่ง อโลภะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ทิพวิหาร อโทสะเป็นปัจจัยแก่พรหมวิหาร อโมหะเป็นปัจจัยแก่อริยวิหาร

อนึ่ง ในบรรดาธรรม ๓ อย่างนี้ เพราะอโลภะ บุคคลจึงไม่มีความผิดแปลกในสัตว์

และสังขารทั้งหลายอันเป็นฝ่ายตน เพราะในความพินาศไปแห่งสัตว์และสังขารเหล่านั้น ไม่มีทุกข์ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกันอย่างยิ่ง เป็นเหตุ เพราะอโทสะ จึงไม่มีความผิดแปลกในสัตว์และสังขารทั้งหลายอันเป็นฝ่ายอื่น เพราะคนไม่มักโกรธไม่มีความสำคัญแม้ในชนผู้มีเวรกันทั้งหลายว่า มีเวรกัน เพราะอโมหะ จึงไม่มีความผิดแปลกในสัตว์และสังขารทั้งหลาย อันเป็นฝ่ายที่ควรวางเฉย (คือ ไม่ถือว่าเป็นฝ่ายตน หรือฝ่ายอื่น) เพราะบุคคลผู้ไม่ลุ่มหลงไม่มีความเกี่ยวข้องอย่างยิ่งในบุคคลทั้งปวง

อนึ่ง จะมีการเห็นอนิจจังก็เพราะอโลภะ เพราะว่า คนโลภย่อมเห็นสังขารทั้งหลายแม้ที่ไม่เที่ยงว่าเป็นของเที่ยง เพราะมุ่งจะใช้สอย, จะมีการเห็นทุกข์ก็เพราะอโทสะ เพราะว่า บุคคลผู้มีอัชฌาสัยในอโทสะ เป็นผู้สละความยึดถือในอาฆาตวัตถุ ย่อมเห็นสังขารนั่นแหละ ว่าเป็นทุกข์, จะมีการเห็นอนัตตาก็เพราะอโมหะ เพราะว่าบุคคลผู้ไม่ลุ่มหลง เป็นผู้ฉลาดในการถือเอาตามความเป็นจริง ย่อมตรัสรู้ขันธ์ ๕ อันไม่มีนาย ว่าไม่มีนาย (คือไม่มีผู้บังคับบัญชา)

เหมือนอย่างว่า การเห็นอนิจจัง เป็นต้น ย่อมมีได้เพราะธรรมมีอโลภะ เป็นต้นเหล่านี้ ฉันใด แม้ธรรมมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ก็ย่อมมีได้เพราะการเห็นอนิจจัง เป็นต้น ฉันนั้น คืออโลภะจะมี ก็เพราะมีการเห็นอนิจจัง อโทสะจะมี ก็เพราะมีการเห็นทุกข์ อโมหะจะมี ก็เพราะมีการเห็นอนัตตา ก็ใครเล่า รู้โดยชอบว่า “สิ่งนี้ชื่อว่า ไม่เที่ยง” ดังนี้แล้ว ก็ยังทำความรักให้เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่สิ่งนั้น, หรือว่าเมื่อทราบอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์” ดังนี้แล้ว ก็ยังทำทุกข์ คือ ความโกรธจัดให้เกิดขึ้นโดยส่วนเดียวแม้อีก และรู้ชัดถึงความว่างเปล่าจากอัตตา ก็ยังถึงความลุ่มหลงอีก ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “ชื่อว่า ผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม ก็เพราะอรรถว่า มีอัชฌาสัยถึงพร้อมแล้ว เกี่ยวกับการยังคุณทั้งหลาย อันเป็นส่วนเบื้องต้น มีศีลสัมปทาเป็นต้น ให้สำเร็จ และโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่โลกุตรธรรมทั้งหลาย” ดังนี้ไว้ ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “(พระโยคี ผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมอย่างนี้) **ย่อมบรรลุโพธิ (การตรัสรู้) อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งโพธิ ๓**” ดังนี้ ไว้

บัดนี้ ท่านอาจารย์ เพื่อจะเปิดเผยอัชฌาสัยเหล่านั้น โดยพระบาลีนั่นเอง จึงกล่าว

ว่า **เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **๖** เป็นการกำหนดจำนวนนับ คำว่า **อัชฌาสัย** เป็นการแสดงถึงธรรมที่ได้กำหนดไว้ แต่เพราะรวมคำทั้ง ๒ ให้เป็นคำเดียว จึงมีความหมายว่า "อัชฌาสัยมี ๖ อย่าง" ดังนี้

สัตว์ผู้ตรัสรู้ ชื่อว่า **โพธิสัตว์** อีกอย่างหนึ่ง สัตว์คือผู้ข้อง ได้แก่ น้อมไปยิ่งโดยความเป็นสัตว์ที่เที่ยงต่อการตรัสรู้ ชื่อว่า **โพธิสัตว์** ความว่า เป็นผู้เอียงไปในการตรัสรู้นั้น, โอนไปในการตรัสรู้นั้น

คำว่า **ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความสุกรอบแห่งโพธิ** คือ ย่อมมีเพื่อการทำโพธิที่ตนพึงบรรลุให้สุกรอบได้ตามสมควรแก่อภินิหาร

คำว่า **เป็นผู้มีอัชฌาสัยในอโลภะ** คือ เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันเป็นไปโดยอาการที่ไม่โลภ ได้แก่ มีอัชฌาสัยเป็นไปด้วยอำนาจความไม่โลภมาตั้งแต่ต้น และในท่ามกลางโดยนัยว่า "เราจักเป็นคนไม่โลภเลยในที่ทั้งปวง และตลอดกาลทั้งปวงได้อย่างไรหนอ?" ดังนี้ และด้วยอำนาจยังความไม่โลภนั่นเอง ให้ปรากฏได้ในภายหลัง

คำว่า **มีปกติเห็นโทษในโลภะ** คือ มีปกติเห็นโทษโดยประการทั้งปวงในโลภะอันมีความอยากเป็นลักษณะ คำว่า เป็นผู้มีปกติเห็นโทษในโลภะนี้ เป็นการแสดงอาการที่งอกงามโดยส่วนหนึ่งแห่งอัชฌาสัยนั้น ด้วยว่า เมื่อบุคคลเห็นอยู่ซึ่งโทษในโลภะ และอานิสงส์ในอโลภะ อัชฌาสัยในอโลภะย่อมเจริญโดยรอบ เป็นอันท่านเปิดเผยวิธีเห็นโทษในโลภะ และอานิสงส์ในอโลภะเป็นต้นนั้นนั่นเอง แม้ในบทที่เหลือทั้งหลาย ก็ควรทราบความหมายโดยนัยนี้

ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แปลกไป

คำว่า **เนกขัมมะ** ในที่นี้ ได้แก่ การบวช

ชื่อว่า **ปวิเวก** ได้แก่ ตทังควิเวก, วิกขัมภนวิเวก, กายวิเวก และจิตตวิเวก

ชื่อว่า **นิสสรณะ** ได้แก่ พระนิพพาน

คำว่า **สพฺพภวคตีสุ** แปลว่า ในภพทั้งปวงและในคติทั้งปวง

วิสุทธิมรรค

จริงอยู่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระขีณาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า และสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ท่านเหล่านั้นทั้งหมด บรรลุคุณวิเศษที่แต่ละท่านจะพึงบรรลุได้ ก็ด้วยอาการ ๖ เหล่านั้น นั่นเทียว เพราะฉะนั้น พระโยคีพึงเป็นผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อม ด้วยอาการ ๖ เหล่านี้เถิด ส่วนจะพึงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอธิมุติได้ ก็เพราะความเป็นผู้น้อมใจไปในธรรมเหล่านั้น ความว่า พึงเป็นผู้น้อมใจไปในสมาธิ หนักไปในสมาธิ เงื้อมไปในสมาธิ, น้อมในไปในพระนิพพาน หนักไปในพระนิพพาน และเงื้อมไปในพระนิพพาน ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **เพราะความเป็นผู้น้อมใจไปในธรรมเหล่านั้น** ความว่า การประกอบภาวนาเนืองๆ มีเพื่อธรรมใดเป็นประโยชน์ และการบวชมีธรรมใดเป็นประโยชน์ก็พึงเป็นผู้น้อมใจไปในธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ความว่า พึงเป็นผู้น้อมใจไปในสมาธิ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิธีบอกกรรมฐาน

วิสุทธิมรรค

ก็อาจารย์ผู้ได้เจโตปริยญาณ แลดูวาระจิตของพระโยคีผู้มีอัชฌาสัยและอธิมุติอันถึงพร้อมอย่างนี้ ซึ่งกำลังขอกรรมฐานอยู่นั้น จะพึงทราบจริยาได้ อาจารย์นอกนี้พึงถามเอาโดยนัยทั้งหลายอย่างนี้ว่า “ท่านเป็นคนจริตอะไร ?” หรือว่า “ธรรมเหล่าไหนเป็นไปมากสำหรับท่าน ?” หรือว่า “เมื่อท่านมนสิการกรรมฐานอะไรจึงจะมีความผาสุก ?” หรือว่า “จิตของท่านน้อมไปในกรรมฐานไหน ?” ดังนี้ เป็นต้น จึงจะทราบได้ ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว จึงบอกกรรมฐานที่อนุกูลแก่จริยา

อนึ่ง อาจารย์ผู้จะบอกกรรมฐาน ควรบอกโดย ๓ วิธี คือ

๑. สำหรับผู้เรียนกรรมฐานอยู่ตามปกติ ควรให้ (กรรมฐาน) ไป โดยให้ทำการสาธยาย (สวด) ตลอดเวลาที่นั่ง ๑ หรือ ๒ ครั้ง

๒. สำหรับพระโยคีผู้อยู่ในสำนัก ควรบอกให้ทุกๆ ขณะ (ทุกคราว) ที่เธอมา

๓. สำหรับพระโยคีผู้ใคร่จะเรียนแล้วไปในที่อื่น ควรบอกอย่าให้ย่อเกินไป อย่าให้พิสดารเกินไป

มหาฎีกา

พระโยคีถูกถามว่า **ท่านเป็นบุคคลจริตอะไร** ? ดังนี้ แล้ว หากตอบว่า “ข้าพเจ้าไม่ทราบ” ดังนี้ไซร้ ก็จะพึงถูกถาม (ต่อไป) ว่า **ธรรมเหล่าไหนเป็นไปมากสำหรับท่าน**? ดังนี้

คำว่า **กรรมฐานอะไร** ? คือ อสุภกรรมฐานหรือ ? หรือว่า อนุสติกรรมฐาน หรือว่า กรรมฐานอื่นๆ ?

คำว่า **เมื่อท่านมนสิการกรรมฐานอะไร จึงจะมีความผาสุก** ? คือ (เมื่อท่านมนสิการกรรมฐานอะไร) จิตจึงจะมีสุข เพราะภาวะที่เป็นเอกัคคะ (มีอารมณ์เดียว) ได้

คำว่า **จิต** (ของท่าน) **น้อมไป** (ในกรรมฐานไหน) คือ น้อมไปด้วยอำนาจความยินดียิ่งตามปกตินั่นเอง (ในกรรมฐานไหน)

ด้วยอาทิศัพท์ในบทว่า **เอวมาทีหิ** พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาเหตุบอกจริยาอย่างอื่น มีอิริยาบถเป็นต้นไว้ ก็เหตุบอกจริยาแม้เหล่านั้น ไม่ใช่ว่า จะชัดเจนไปหมดทุกคนโดยส่วนเดียว (เลยต้องถามถึงความเป็นไปของธรรมต่อไปอีก) จริงอย่างนั้น ความเป็นไปของธรรมที่ควรถาม ท่านอาจารย์กล่าวถึงแล้ว

อาจารย์ควรบอกให้พระโยคีประพฤติว่า “ขอท่านจงประกอบมนสิการวิธีอย่างโน้นและอย่างโน้นเนืองๆ สัก ๒-๓ วันเถิด” ดังนี้

คำว่า **สำหรับพระโยคีผู้เรียนกรรมฐานอยู่ตามปกติ** ดังนี้ นี้ ท่านกล่าวหมายเอาพระโยคีผู้ได้ทำความคุ้นเคยด้วยอำนาจการสาธยาย หรือด้วยอำนาจมนสิการไว้ในกรรมฐานที่ใคร่จะถือเอานั้น

คำว่า **โดยให้ทำการสาธยาย** คือ พึงให้โดยให้ท่องต่อหน้าตนทีเดียว

คำว่า **ตลอดเวลาที่นั่ง ๑ หรือ ๒ ครั้ง** คือ ตลอดเวลาที่อาสนะร้อน (นั่งจน

อาสนะร้อน) ๑ หรือ ๒ ครั้ง อธิบายว่า ถ้าหากพระโยคีนั้น เป็นผู้ใคร่จะไปในที่อื่น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **สำหรับพระโยคีผู้อยู่ในสำนัก ควรบอกให้ในทุกๆ ขณะที่เธอมา** เป็นต้นไว้ อธิบายว่า สดับความเป็นไปแล้ว (จึงบอก)[๑]

ผู้เจริญปฐวีกสิณควรทราบอาการ ๙

วิสุทธิมรรค

ในการบอกกล่าวนั้น อันดับแรก อาจารย์เมื่อจะบอกกล่าวปฐวีกสิณ ควรบอกกล่าวอาการ ๙ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. โทษแห่งกสิณ ๔ อย่าง

๒. การทำกสิณ

๓. นัยแห่งการเจริญกสิณที่ทำแล้ว

๔. นิมิต ๒ อย่าง

๕. สมาธิ ๒ อย่าง

๖. สิ่งเป็นสัปปายะ และอสัปปายะ ๗ อย่าง

๗. อัปปนาโกศล ๑๐ อย่าง

๘. ความสม่ำเสมอแห่งความเพียร

๙. อัปปนาวิธี

แม้ในบรรดากรรมฐานที่เหลือทั้งหลาย ก็ควรบอกกล่าวไปตามสมควร แก่กรรมฐานนั้นๆ คำที่ควรกล่าวทั้งหมดนั้นจักมีแจ้งในภาวนาวิธีแห่งกรรมฐานเหล่านั้น

ก็เมื่ออาจารย์บอกกล่าวกรรมฐานอยู่อย่างนี้ พระโยคีนั้น จะพึงฟัง จับเอานิมิตได้ คำว่า "จับเอานิมิต" มีความหมายว่า เข้าไปผูกเอาไว้ซึ่งอาการนั้นๆ อย่างนี้คือ "นี้เป็นบทต้น นี้เป็นบทหลัง นี้เป็นความหมายของบทนั้น นี้เป็นคำอธิบาย นี้เป็นอุปมา" ดังนี้ จริงอยู่ พระโยคีเมื่อฟังโดยเคารพ จับเอานิมิตได้อย่างนี้ กรรมฐานก็เป็นอันเธอถือเอาได้ดี

---

[๑] ข้อความตรงนี้จับความได้ยากเต็มที ขอฝากท่านผู้รู้ช่วยวินิจฉัยด้วย

เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะอาศัยกรรมฐานที่เธอถือเอาได้ดีนั้น การบรรลุคุณวิเศษก็สำเร็จแก่เธอได้ ไม่ใช่แก่บุคคลนอกนี้ ดังนี้แล นี้จัดเป็นการแสดงความหมายแห่งบทว่า **ถือเอา** (กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง) นี้

เป็นอันว่า ข้าพเจ้าทำบททั้งหลายเหล่านี้ คือ เข้าไปหากัลยาณมิตร (ผู้ให้กรรม-ฐาน) ถือเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดากรรมฐาน ๔๐ ที่อนุกูลต่อจริยาของตน ดังนี้ ให้พิสดารแล้ว โดยอาการทั้งปวง ด้วยคำพูดมีประมาณเท่านี้แล

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า กรรมฐานคหณนิเทส ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์ ชื่อว่า วิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าแต่งไว้เพื่อประโยชน์แก่ความบันเทิงของสาธุชนเป็นดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ปฐวีกสิณ** ได้แก่ กรรมฐาน คือ ปฐวีกสิณ

บทว่า **กตสฺส** แปลว่า (นัยแห่งการเจริญ) กสิณที่ทำแล้ว

คำว่า **เข้าไปผูกเอาไว้** ความว่า ดำรงไว้ในใจ, กระทำไม่ให้หลงลืม ดุจว่า ทำการนำเข้าไปผูกไว้

คำว่า **ซึ่งอาการนั้น ๆ** ความว่า เมื่ออาจารย์บอกกล่าวกรรมฐานอยู่ ก็เข้าไปผูกไว้ซึ่งอาการนั้นๆ มีบท, ความหมายของบท, คำอธิบาย, อุปมา เป็นต้น ซึ่งปรากฏแก่ญาณของตน ได้แก่ อาการที่ท่านเรียกว่า “นิมิต”

พระโยคีชื่อว่า **เมื่อฟังโดยเคารพ** ก็เพราะความเป็นผู้มีปกติกระทำสัมปชัญญะในการฟังนั้น ชื่อว่า **จับเอานิมิตได้อย่างนี้** ก็เพราะภาวะที่มีสติตั้งมั่นเป็นอย่างดี

บทว่า **ตํ** ได้แก่ เพราะอาศัยกรรมฐานที่เธอถือเอาได้ดีตามที่กล่าวแล้วนั้น

คำว่า (ไม่ใช่) **แก่บุคคลนอกนี้** คือ (ไม่ใช่) แก่บุคคลผู้ไม่ถือเอาอย่างนั้น

ท่านกล่าวคำว่า **โดยอาการทั้งปวง** ดังนี้ไว้ ก็เพราะว่า ประการแม้ไหนๆ ในกรรมฐานเหล่านั้น ท่านก็ไม่ได้ทำให้เหลือไว้

จบคำพรรณนากรรมฐานคหณนิเทส

ปฐวีกสิณนิเทส
วินิจฉัยในคำว่า ละวิหารที่ไม่เหมาะสม อยู่ในวิหารที่เหมาะสม

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ คำที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า “ละวิหารที่ไม่เหมาะสม ต่อการเจริญสมาธิเสีย แล้วอยู่ในวิหารที่เหมาะสม” ดังนี้ ใด ในคำนี้มีวินิจฉัยว่า

ประการแรก เมื่อพระโยคีรูปใดอยู่ในวิหารเดียวกับอาจารย์ ความผาสุกก็มีได้ เธอผู้จะชำระกรรมฐานให้บริสุทธิ์นั้น ควรอาศัยอยู่ในวิหารนั้นนั่นแหละ ถ้าหากว่า ในที่นั้นไม่มีความผาสุก มีวิหารที่เป็นสัปปายะอื่นใด อยู่ในที่ ๑ คาวุตก็ตาม กึ่งโยชน์ก็ตาม แม้ประมาณโยชน์หนึ่งก็ตาม ควรอยู่ในวิหารนั้น ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ เมื่อมีความสงสัยในฐานะอะไรๆ แห่งกรรมฐานนั่นเทียว หรือเมื่อเกิดความหลงลืมสติขึ้น เธอจักอาจที่จะกระทำวัตรในวิหารได้ทันเวลาทีเดียว เที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตในระหว่างทางแล้วไปสู่สถานที่อยู่ของอาจารย์ ในเวลา (ที่อาจารย์) ทำภัตกิจสิ้นสุดลงนั่นเทียว ชำระกรรมฐานให้หมดจดในสำนักของอาจารย์เสียในวันนั้น ในวันที่ ๒ กราบไหว้อาจารย์แล้วออกมา เที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตในระหว่างทางแล้ว กลับมาสู่ที่อยู่ของตนได้ไม่ทันเหนื่อย

ส่วนภิกษุรูปใด ไม่ได้สถานที่ผาสุกแม้ในที่ประมาณโยชน์หนึ่ง เธอนั้นควรตัดฐานะที่เป็นเงื่อนปมทั้งหมดในกรรมฐานเสีย กระทำกรรมฐานที่เกี่ยวข้องกับการนึกหน่วงให้หมดจดดีแล้ว ควรไปสู่แม้ในที่ไกล ละวิหารอันไม่เหมาะสมต่อการเจริญสมาธิ อยู่เสียในวิหารที่เหมาะสมเถิด

มหาฎีกา

คำว่า **ความผาสุกก็มีได้** คือ เพราะการได้ที่อยู่เป็นสัปปายะ เป็นต้น ความว่า ผาสุกในการมนสิการ ได้แก่ ความสะดวกต่อการเจริญกรรมฐาน จึงมีได้

คำว่า **ผู้จะชำระกรรมฐานให้บริสุทธิ์** คือ ผู้จะชำระกรรมฐานให้หมดจดด้วยอำนาจการตัดฐานะทั้งหลายที่เป็นเงื่อนปมนั้นๆ เสีย

คำว่า **ไม่ทันเหนื่อยเลย** คือ ไม่ทันเหน็ดเหนื่อยกายเลย อธิบายว่า เพราะว่า เมื่อมีความเหน็ดเหนื่อยกายอยู่ การมนสิการกรรมฐานก็พึงมีอันตรายได้

คำว่า **ฐานะที่เป็นเงื่อนปม** ได้แก่ ฐานะที่เป็นเงื่อนปม เพราะภาวะที่คลี่คลายได้ยาก ทั้งโดยความหมายและโดยอธิบาย

คำว่า **ตัด** ได้แก่ ตัดเสียโดยการทำความหมาย และคำอธิบายให้แจ้งตามความเป็นจริง อธิบายว่า กระทำให้ชัดเจน คือ ปรากฏชัด

คำว่า **ให้หมดจดดี** คือ ให้หมดจดได้เป็นอย่างดี ความว่า ไม่ให้ปิดบัง, หายยุ่งเหยิง

โทษ ๑๘ อย่างในวิหารที่ไม่เหมาะสม

วิสุทธิมรรค

ในวิหารที่เหมาะสมและไม่เหมาะสม ๒ อย่างนั้น วิหารที่ถึงพร้อมด้วยโทษ ๑๘ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิหารที่ไม่เหมาะสม**

ต่อไปนี้ คือ โทษ ๑๘ อย่าง ในวิหารที่ไม่เหมาะสมนั้น ได้แก่

ความเป็นวิหารใหญ่ ๑

ความเป็นวิหารใหม่ ๑,

ความเป็นวิหารเก่า ๑,

ความเป็นวิหารอยู่ติดทางเดิน ๑,

วิหารมีตระพังน้ำ ๑,

วิหารมีใบไม้ (ผัก) ๑,

วิหารมีดอกไม้ ๑,

วิหารมีผลไม้ ๑,

ความเป็นวิหารที่คนทั้งหลายปรารถนา ๑,

ความเป็นวิหารอยู่ติดนคร ๑,

ความเป็นวิหารอยู่ติดป่าไม้ ๑,

ความเป็นวิหารอยู่ติดที่นา ๑,

ความเป็นวิหารมีบุคคลเป็นวิสภาคะกัน ๑,

ความเป็นวิหารอยู่ติดท่าน้ำ ๑,

ความเป็นวิหารอยู่ติดชายแดน ๑,

ความเป็นวิหารอยู่ในระหว่างเขตแดน ๑,

ความเป็นวิหารที่เป็นอสัปปายะ ๑,

และวิหารที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ๑ ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วย (โทษ ๑๘ อย่าง) อย่างใดอย่างหนึ่ง** คือ ด้วยโทษแม้อย่างใดอย่างหนึ่ง (ก็ชื่อว่า วิหารที่ไม่เหมาะสม) อธิบายว่า ป่วยกล่าวไปใยถึงวิหารที่ประกอบด้วยโทษหลายอย่าง (ว่าจะไม่ใช่วิหารที่ไม่เหมาะสม) เล่า

ความเป็นวิหารใหญ่ ชื่อว่า **มหัตตะ** แม้ในบทที่เหลือก็มีวินิจฉัยอย่างนั้น

บทว่า **โสณฺฑี** ความว่า วิหารที่ประกอบด้วยตระพังน้ำ ชื่อว่า “โสณฺฑิ” โสณฺฑิ นั้นแหละ เป็นโสณฺฑี

แม้ในบททั้งหลาย มีบทว่า **ปณฺณํ** เป็นต้น ก็วินิจฉัยอย่างนั้น

โทษคือความเป็นวิหารใหญ่

วิสุทธิมรรค

วิหารที่ถึงพร้อมด้วยโทษ ๑๘ อย่างเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “วิหารที่ไม่เหมาะสม” อันพระโยคีไม่ควรอยู่ในวิหารนั้น

ถามว่า เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** ก่อนอื่นในวิหารใหญ่ ภิกษุจำนวนมาก ซึ่งเป็นผู้มีฉันทะต่างๆ กัน ชุมนุมกันอยู่ ท่านเหล่านั้น เพราะความที่ผิดใจกันและกัน จึงไม่กระทำวัตร สถานที่ทั้งหลาย มีลานโพธิ์ เป็นต้น ก็เป็นอันไม่มีใครกวาดเลย น้ำฉันน้ำใช้ก็ไม่มีใครตั้งไว้ ในวิหารใหญ่นั้น พระโยคีนี้ เมื่อคิดว่า “เราจักเที่ยวไปในโคจรคามเพื่อบิณฑ-

บาต” ดังนี้แล้ว คว้าเอาบาตรและจีวรออกไป ถ้าหากเธอเห็นวัตรที่ยังไม่มีใครทำก็ดี, หม้อน้ำที่ว่างเปล่าก็ดี, เมื่อเป็นเช่นนี้ เป็นอันเธอต้องทำวัตร ต้องตั้งน้ำฉัน เมื่อไม่ทำย่อมต้องอาบัติทุกกฏ ในเพราะความแตกทำลายแห่งวัตร เมื่อมัวกระทำวัตรนั้นอยู่ เวลาย่อมล่วงเลยไป เธอผู้เข้าไปในบ้านสายเกินไปจะไม่ได้อะไรๆ เพราะภิกษาหมดแล้ว แม้ไปสู่ที่หลีกเร้นแล้ว ก็ย่อมฟุ้งซ่านไปด้วยเสียงอึกทึกแห่งพวกสามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลายและด้วยการงานที่รบกวน แต่ว่าในวิหารใหญ่ใด วัตรทั้งหมด เป็นอันเขากระทำแล้วทีเดียว และสิ่งที่รบกวนแม้ที่เหลือก็ไม่มี เธอควรอยู่แม้ในวิหารใหญ่ที่เป็นเช่นนี้ได้

มหาฎีกา

กิจที่ควรกระทำที่ลานโพธิ์เป็นต้น ท่านอาจารย์ประสงค์แล้วว่า เป็นวัตรในที่นี้ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวคำว่า (เห็น) **หม้อน้ำที่ว่างเปล่าอยู่ก็ดี** ดังนี้ไว้ (หมายความว่า กิจมีการปัดกวาดลานโพธิ์เป็นต้น จัดเป็นวัตร การทำหม้อน้ำเปล่าให้เต็ม ไม่รวมอยู่ในวัตร จึงกล่าวแยกไว้)

คำว่า (เพราะภิกษา) **หมดแล้ว** คือ หมดสิ้นไปแล้ว เพราะการถวายให้ภิกษุทุกๆ รูปที่เข้าไปแล้ว

โทษคือความเป็นวิหารใหม่และวิหารเก่า

วิสุทธิมรรค

ในวิหารใหม่ มีงานก่อสร้างมาก เมื่อไม่ทำก็ถูกเพ่งโทษ แต่ว่าในวิหารใหม่ใด ภิกษุทั้งหลายพูดอย่างนี้ว่า “ท่าน ขอท่านจงทำสมณธรรมตามสะดวกเถิด พวกเราจักทำงานก่อสร้างเอง” ดังนี้ ก็ควรอยู่ในวิหารเช่นนี้ได้

ส่วนในวิหารเก่า สิ่งที่ต้องซ่อมแซมมีมาก เขาจะเพ่งโทษเอากะเธอผู้ไม่ยอมซ่อม-แซมโดยที่สุดแม้เพียงเสนาสนะของตน เมื่อเธอมัวซ่อมแซมอยู่ กรรมฐานย่อมเสื่อมหายไป

มหาฎีกา

แม้ในวิหารเก่า ก็ย่อมนัยแม้นี้ คือ “ในวิหารเก่าใด ‘ภิกษุทั้งหลายพูดอย่างนี้ว่า ท่าน ขอจงทำสมณธรรมตามความสะดวกเถิด พวกเราจักซ่อมเอง’ ดังนี้ เธอก็ควรอยู่ในวิหารเก่าที่เป็นเช่นนี้” ดังนี้ แต่เพราะมีนัยอันกล่าวแล้ว ท่านจึงไม่กล่าวไว้อีก

โทษคือความเป็นวิหารอยู่ติดทางเดิน, ความเป็นวิหารมีตระพังน้ำ

วิสุทธิมรรค

ในวิหารอยู่ติดทางเดิน คือ วิหารอยู่ติดทางใหญ่ พวกคนผู้เป็นอาคันตุกะ (ผู้มา) ย่อมชุมนุมตลอดทั้งคืน ทั้งวัน ในเวลาวิกาล เธอต้องให้เสนาสนะของตนแก่ผู้มาถึง จึงต้องอยู่ที่โคนไม้ หรือลานหิน แม้วันรุ่งขึ้นก็เป็นอย่างนี้นั่นเอง เพราะเหตุนั้น จึงไม่มีโอกาสสำหรับกรรมฐาน แต่ว่าในวิหารใด ความแออัดด้วยคนผู้เป็นอาคันตุกะเห็นเช่นนี้ไม่มี เธอควรอยู่ในวิหารนั้นเถิด

สระโบกขรณีก่อด้วยหิน ชื่อว่า ตระพังน้ำมีอยู่ ณ สถานที่นั้น มหาชนย่อมมาชุมนุมกันเพื่อน้ำดื่ม พวกอันเตวาสิกทั้งหลายของบรรดาพระเถระประจำราชตระกูลซึ่งเป็นชาวนคร ย่อมมาเพื่อต้องการย้อม (จีวร) เมื่อเขาเหล่านั้นถามถึงอุปกรณ์ มีภาชนะและรางฟืน เป็นต้น ก็เป็นอันเธอต้องชี้ให้ทราบว่า “อยู่ในที่โน้นและที่นี้” จึงมีความขวนขวายประจำแม้ตลอดกาลทั้งปวงอยู่อย่างนี้

มหาฎีกา

คำว่า **อุปกรณ์ มีภาชนะ และรางฟืน เป็นต้น** ได้แก่ อุปกรณ์มีอย่างนี้ คือ ภาชนะสำหรับใช้ในการย้อม รางที่ทำด้วยท่อนฟืนเพื่อประโยชน์แก่การย้อม ฐานรองสำหรับการย้อมและต้ม แผ่นกระดานสำหรับซัก ดังนี้ เป็นต้น

โทษของวิหารมีใบไม้(ผัก), วิหารมีดอกไม้ และวิหารมีผลไม้

วิสุทธิมรรค

ในวิหารใดมีใบไม้ คือ ผักนานาชนิด แม้เมื่อเธอถือเอากรรมฐานนั่งพักกลางวันในวิหารนั้น พวกหญิงเก็บผักทั้งหลาย เมื่อเที่ยวร้องเพลงเลือกเก็บผักอยู่ในที่ใกล้ ก็จะทำอันตรายแก่กรรมฐาน เพราะการรบกวนจากเสียงอันเป็นวิสภาคะได้

ส่วนในวิหารใด พุ่มไม้มีดอกนานาชนิดที่ผลิบานดีแล้วมีอยู่ แม้ในวิหารนั้นก็มีอันตรายเช่นนั้นนั่นแหละ

ในวิหารใด ผลไม้นานาชนิด เป็นต้นว่า มะม่วง ชมพู่ และขนุน มีอยู่ ณ ที่นั้น พวกคนผู้ต้องการผลไม้จะมาขอ เมื่อเธอไม่ให้ก็จะโกรธหรือจะถือเอาโดยพลการ ในเวลาเย็นเมื่อเธอจงกรมอยู่ที่กลางวิหาร เห็นเขาเหล่านั้นเข้า พูดว่า “พวกอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย พวกท่านทำไมถึงทำอย่างนี้ ?” ดังนี้, พวกเขาก็จะด่าเอาตามชอบใจ จะพยายามเพื่อความที่เธอจะอยู่ไม่ได้

มหาฎีกา

คำว่า **สากหาริกา** แปลว่า หญิงเก็บผัก

ท่านกล่าวว่า “ชื่อว่า **เสียงอันเป็นวิสภาคะ** ได้แก่ เสียงขับร้องที่เกี่ยวข้องกับกามคุณ” ดังนี้ เสียงหญิงแม้ทั้งสิ้นก็จัดเป็นเสียงอันเป็นวิสภาคะได้ทีเดียว

คำว่า **เช่นนั้นนั่นแหละ** คือ อันตรายในวิหารมีใบไม้ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า “แม้เมื่อเธอถือเอากรรมฐาน .... ในวิหารนั้น” ดังนี้ เป็นต้น เป็นเช่นใด (อันตรายในวิหารมีดอกไม้) ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน แต่มีคำที่ควรกล่าวไว้ว่า “พวกหญิงหาดอกไม้ทั้งหลาย เมื่อเลือกเก็บดอกไม้อยู่” ดังนี้ (ซึ่งคำนี้ไม่ได้กล่าวไว้) นี้จัดเป็นความแตกต่างกันในที่นี้

โทษคือความเป็นวิหารที่คนทั้งหลายปรารถนา, ความเป็นวิหารอยู่ติดนคร, ความเป็นวิหารอยู่ติดป่าไม้ และความเป็นวิหารอยู่ติดที่นา

วิสุทธิมรรค

ส่วนในวิหารที่คนทั้งหลายปรารถนา คือที่ชาวโลกนับถือกัน เช่นอย่างทักขิณาคีรีวิหาร, หัตถิกุจฉิวิหาร, เจติยคีรีวิหาร และจิตตลบรรพตวิหาร พวกคนทั้งหลายยกย่องเธอผู้พักอยู่ว่า “ผู้นี้เป็นพระอรหันต์” ใคร่ที่จะกราบไหว้ จึงประชุมกันโดยรอบ เธอจะหาความสุขมิได้ก็เพราะเหตุนั้น แต่อันนั้นเป็นสัปปายะสำหรับพระโยคีรูปใด, พระโยคีรูปนั้นควรไปเสียในที่อื่นเวลากลางวัน (กลับมา) อยู่ในเวลากลางคืนเถิด

ในวิหารอยู่ติดนคร อารมณ์ทั้งหลายอันเป็นวิสภาคะย่อมมาสู่คลอง (แห่งทวาร) แม้พวกนางกุมภทาสี (นางทาสแบกหม้อน้ำ) จะมีหม้อน้ำเดินเบียดเสียดกันไปก้าวลงสู่ (ท่าน้ำ) แล้วจะไม่หลีกทางให้ (แก่เธอผู้จะเดินสวนเข้าไปในนคร) แม้พวกคนใหญ่คนโตทั้งหลายจะกั้นม่านนั่งกันอยู่ที่ท่ามกลางวิหาร

ส่วนในวิหารอยู่ติดป่าไม้ ในวิหารใดมีไม้แห้งและต้นไม้อันเป็นอุปกรณ์สำหรับเครื่องเรือนอยู่ ในวิหารนั้นพวกหญิงผู้หาไม้แห้งจะกระทำความไม่ผาสุกให้ เหมือนอย่างหญิงเก็บผักเก็บดอกไม้ที่กล่าวแล้วในตอนต้น ในวิหารมีต้นไม้ทั้งหลายอันใดอยู่ พวกคนทั้งหลายคิดว่า “เราจักตัดต้นไม้เหล่านั้นสร้างเรือน” ดังนี้ แล้วจึงมาตัดไป ถ้าหากว่าในเวลาเย็นเธอออกจากเรือนประธาน จงกรมอยู่ที่กลางวิหาร เห็นคนเหล่านั้นเข้า พูดว่า “พวกอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย พวกท่านทำไมถึงทำอย่างนี้ ?” ดังนี้ เขาก็จะด่าเอาตามความชอบใจ จะพยายามเพื่อความที่เธอจะอยู่ไม่ได้

ส่วนวิหารใดเป็นวิหารอยู่ติดที่นา คือ แวดล้อมด้วยที่นาทั้งหลายโดยรอบ ในวิหารนั้น พวกคนทั้งหลายจะทำลานนวดข้าวกันอยู่ที่กลางวิหาร ตากข้าวไว้ที่หน้ามุขย่อมสร้างความไม่ผาสุกแม้อื่นๆ ได้หลายอย่าง

แม้ในวิหารใด มีเครื่องใช้ของสงฆ์อยู่มาก พวกคนวัดย่อมกั้นฝูงโคของตระกูลทั้งหลาย ย่อมกั้นธารน้ำ คนทั้งหลายจะฉวยเอารวงข้าวแสดงแก่สงฆ์ว่า “ขอพวกท่านจงดูการกระทำของพวกคนวัดของพวกท่านเถอะ” ดังนี้ พระโยคีนั้นจำต้องไปสู่ประตูวัง ประตู

เรือนแห่งพระราชาและราชมหาอำมาตย์ด้วยเหตุนั้นๆ วิหารแม้ที่มีโภคะของสงฆ์มากนี้ สงเคราะห์เข้าด้วยวิหารอยู่ติดที่นานั่นเอง

มหาฎีกา

คำว่า **ในวิหารที่คนทั้งหลายปรารถนา** ได้แก่ ในวิหารที่เขาพึงต้องการด้วยกิจมีการเข้าไปด้วยอำนาจความยกย่องนับถือ เป็นต้น แม้ในบุคคลทั้งหลายผู้อาศัยในวิหารนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **คือ ที่ชาวโลกนับถือกัน** ดังนี้ไว้

คำว่า **ทักขิณาคีรีวิหาร** อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "ได้แก่ ทักขิณาคีรีวิหารในแดนมคธ"

ชื่อว่าอารมณ์ที่เป็นวิสภาคะ เป็นได้ทั้งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ แต่ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **จะมีหม้อน้ำเดินเบียดเสียดกันไป** ดังนี้ เป็นต้น ประสงค์แสดงอนิฏฐารมณ์

ต้นไม้ที่ใช้เพื่อเป็นอุปกรณ์แห่งเครื่องเรือน ชื่อว่า **ทพฺพุปกรณรุกฺขา**

คำว่า **ลาน** ได้แก่ สถานที่ใช้งานเกี่ยวกับข้าว (เช่น นวดข้าว เป็นต้น)

พวกคนวัด ชื่อว่า **ย่อมกั้นฝูงโค** เพราะคิดว่า ฝูงโคเคี้ยวกินข้าวกล้าแล้ว

คำว่า **ธารน้ำ** ได้แก่ ทางน้ำที่ควรให้แก่ข้าวกล้าในนาทั้งหลาย

โทษคือ ความเป็นวิหารมีบุคคลเป็นวิสภาคะกัน, วิหารอยู่ติดท่า, วิหารอยู่ติดชายแดน, วิหารอยู่ในระหว่างเขตแดน, วิหารที่เป็นอสัปปายะ และวิหารที่หากัลยาณมิตรไม่ได้

วิสุทธิมรรค

คำว่า **ความเป็นวิหารมีบุคคลเป็นวิสภาคะกัน** ความว่า ได้แก่ ในวิหารที่มีภิกษุเป็นวิสภาคะ คือ มีเวรซึ่งกันและกันอยู่ เมื่อภิกษุที่ทะเลาะกันอยู่ ถูกพระโยคีห้ามปรามอยู่ว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอพวกท่านจงอย่าทำอย่างนี้เลย" ดังนี้ ก็จะเป็นผู้กล่าวว่า "ตั้งแต่กาลที่ภิกษุทรงผ้าบังสุกุลรูปนี้มา พวกเราก็กลายเป็นคนเสื่อมไปเสียแล้ว" ดังนี้

แม้วิหารที่เป็นวิหารอยู่ติดท่าน้ำหรือท่าบก พวกคนทั้งหลายที่มาแล้วในที่นั้นด้วยเรือหรือเกวียน เป็นประจำ ย่อมรบกวน (โดยออกปาก) ว่า “ขอท่านโปรดให้โอกาสเถิด ขอท่านโปรดให้น้ำดื่มเถิด ขอท่านโปรดให้เกลือเถิด” ดังนี้ เป็นต้น ก็ย่อมกระทำความไม่ผาสุกให้

ส่วนในวิหารอยู่ติดชายแดน พวกคนทั้งหลายก็เป็นผู้ที่ไม่เลื่อมใสในวัตถุทั้งหลายที่ควรเลื่อมใส มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น

ในวิหารที่อยู่ในระหว่างเขตแดน ก็มีราชภัย ด้วยว่า พระราชาพระองค์หนึ่ง คิดว่า “ยังไม่อยู่ในอำนาจของเรา” ดังนี้ จึงตีเอาสถานที่นั้น แม้พระราชานอกนี้ ก็คิดว่า “ยังไม่อยู่ในอำนาจของเรา” ดังนี้ จึงตีเอาเหมือนกัน ณ สถานที่นั้น ภิกษุรูปนี้บางคราวก็ชื่อว่าเที่ยวไปในแคว้นของพระราชาอีกพระองค์หนึ่ง บางคราวก็ชื่อว่าเที่ยวไปในแคว้นของพระราชาองค์นี้ เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกราชบุรุษ เมื่อสำคัญเธอว่า “ผู้นี้เป็นจารบุรุษ” ก็จะทำให้ถึงความย่อยยับไป

บทว่า **ความเป็นวิหารที่เป็นอสัปปายะ** คือความเป็นวิหารที่เป็นอสัปปายะ เพราะเป็นที่ชุมนุมแห่งอารมณ์ทั้งหลายมีรูป เป็นต้น อันเป็นวิสภาคะ หรือเพราะความเป็นวิหารที่อมนุษย์หวงแหน ต่อไปนี้เป็นเรื่องราวในความเป็นวิหารที่อมนุษย์หวงแหน

มีเรื่องว่า พระเถระรูปหนึ่งอยู่ในป่า ครั้งนั้นนางยักษิณีตนหนึ่ง ยืนร้องเพลงอยู่ที่ประตูบรรณศาลาของพระเถระนั้น พระเถระรูปนั้นจึงออกไปยืนที่ประตู นางยักษิณีนั้นจึง (ไป) ยืนร้องอยู่ใกล้เหวลึกชั่วร้อยคน พระเถระจึงกลับเสีย ลำดับนั้น นางยักษิณีตนนั้น จึงแล่นมาจับเอาพระเถระนั้นโดยเร็ว กล่าวว่า “นี่แน่ะท่าน เราได้กินคนอย่างท่านแล้วไม่ใช่เพียงคน ๒ คนหรอก” ดังนี้

คำว่า **วิหารที่หากัลยาณมิตรไม่ได้** ความว่า ในวิหารใด พระโยคีย่อมไม่อาจที่จะได้อาจารย์ก็ดี บุคคลผู้เสมอด้วยอาจารย์ก็ดี อุปัชฌาย์ก็ดี บุคคลผู้เสมอด้วยอุปัชฌาย์ก็ดี ซึ่งเป็นกัลยาณมิตร การไม่ได้กัลยาณมิตรทั้งหลาย จัดเป็นโทษใหญ่ในวิหารนั้นทีเดียวแล

วิหารที่ถึงพร้อมด้วยโทษ ๑๘ อย่างเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ชื่อว่า "วิหารที่ไม่เหมาะสม"

มหาฎีกา

พวกภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า **ถูกพระโยคีห้ามปรามอยู่** คือ ถูกพระโยคีผู้บำเพ็ญกรรมฐานห้ามปรามอยู่

ท่าที่อยู่ติดทะเลหรือแม่น้ำอันเกิดจากทะเล ชื่อว่า **ท่าน้ำ**, ท่าที่อยู่ติดหน้าดงเป็นต้น อันเป็นด่านเก็บภาษีของเมืองใหญ่ๆ ทั้งหลาย ชื่อว่า **ท่าบก**

อธิบายว่า (ในวิหารติดชายแดน) คนทั้งหลาย ชื่อว่า **เป็นผู้ไม่เลื่อมใส** เพราะเหตุนั้น ในวิหารนั้น เธอย่อมไม่มีความอยู่ได้ผาสุก

พวกคนผู้สำคัญเธอ (ว่าเป็นจารบุรุษ) ได้แก่ **พวกราชบุรุษ**

คำว่า **เพราะเป็นที่ชุมนุม** (แห่งอารมณ์ทั้งหลายมีรูป เป็นต้น) คือ เพราะเป็นที่สัญจร (แห่งบุคคล) จากที่นั้นที่นี้

คำว่า **ใกล้เหว** คือ ยืนร้องเพลงอยู่ใกล้ขอบเหว เพราะคิดว่า "เราจักอาศัยเสียงขับร้อง ทำบุคคลผู้มาถึงที่นี่ให้ตกลงไปในเหว แล้วเคี้ยวกินเสีย" ดังนี้

คำว่า **จับเอาโดยเร็ว** คือ แล่นมาโดยเร็วแล้วจับเอาพระเถระที่คอ กล่าวว่า "ท่านจะไปไหนเสียเล่า" ดังนี้

บทว่า **ยตฺถ** ประกอบความให้บริบูรณ์ได้ว่า "ในวิหารใด หรือที่รอบๆ วิหาร พระโยคีไม่อาจที่จะหากัลยาณมิตรได้ การไม่ได้กัลยาณมิตรนั้น จัดว่าเป็นโทษใหญ่ในวิหารนั้น

วิสุทธิมรรค

จริงอยู่ ในอรรถกถาทั้งหลาย ก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า

มหาวาสํ นวาวาสํ ชราวาสํ จ ปนฺถนึ
โสณฺฑึ ปณฺณญฺจ ปุปฺผญฺจ ผลํ ปฏฺฐิตเมว จ
นครํ ทารุนา เขตฺตํ วิสภาเคน ปฏฺฏนํ

ปจฺจนฺตสีมาสปฺปายํ ยตฺถ มิตฺโต น ลพฺภติ
อฏฺฐารเสตานิ ฐานานิ อิติ วิญฺญาย ปณฺฑิโต
อารกา ปริวชฺเชยฺย มคฺคํ ปฏิภยํ ยถา

แปลว่า บัณฑิตรู้จักสถานที่ ๑๘ แห่ง คือ อาวาสใหญ่ ๑, อาวาสใหม่ ๑, อาวาสเก่า ๑, สถานที่อยู่ติดทางเดิน ๑, สถานที่มีตระพังน้ำ ๑, สถานที่มีใบไม้ ๑, สถานที่มีดอกไม้ ๑, สถานที่มีผลไม้ ๑, สถานที่ที่คนทั้งหลายปรารถนา ๑, สถานที่อยู่ติดนคร ๑, สถานที่มีวิหารอยู่ติดป่าไม้ ๑, สถานที่อยู่ติดที่นา ๑, สถานที่มีวิหารที่บุคคลเป็นวิสภาคะกันอาศัยอยู่ ๑, สถานที่อยู่ติดท่า ๑, สถานที่ที่อยู่ติดชายแดน ๑, สถานที่ที่อยู่ระหว่างเขตแดน ๑, สถานที่ที่ไม่เป็นสัปปายะ ๑, สถานที่อันเป็นที่หากัลยาณมิตรมิได้ ๑

อย่างนี้แล้ว พึงเว้นเสียให้ไกล เหมือนเว้นทางอันมีภัยเฉพาะหน้า ฉะนั้น ดังนี้

มหาฎีกา

บทว่า **ปนฺถนึ** ความว่า สถานที่ คือ วิหารอยู่ติดทางเดิน ชื่อว่า “ปนฺถนึ” เพราะอรรถว่า นำไป คือ เป็นไปใกล้ทางเดิน บัณฑิตรู้จักวิหารชื่อ ปันถนี นั้น

ท่านกล่าวถึงสถานที่อยู่ติดนคร ว่า “**นครํ**” โดยการลบบทหลัง (ศัพท์เต็ม คือ นครนิสฺสิต) เหมือนอย่างกล่าวถึง ภีมเสน (เหยี่ยวที่น่ากลัว) ว่า “ภีม” ฉะนั้น

คำว่า **สถานที่มีวิหารอยู่ติดป่าไม้** คือ สถานที่เป็นไปกับวิหารอยู่ติดป่าไม้

บทว่า วิสภาเคน ความว่า วิหารใด บุคคลผู้เป็นวิสภาคะกันทั้งหลายอาศัยอยู่กัน หรือว่าเป็นที่อยู่แห่งบุคคลผู้เป็นวิสภาคะกัน วิหารนั้น ชื่อว่า **วิสภาคะ** ได้แก่ รู้จักสถานที่อันมีวิหาร ชื่อว่า วิสภาคะ นั้น

ปจฺจนฺตนิสฺสิตํ (วิหารที่ที่อยู่ติดชายแดน) ๑, สีมานิสฺสิตํ (สถานที่ที่อยู่ติดระหว่างเขตแดน) ๑, อสปฺปายํ (สถานที่ที่ไม่เป็นสัปปายะ) ๑, รวมเป็นบทเดียวว่า **ปจฺจนฺต-สีมาสปฺปายํ**

คำว่า **ยตฺถ มิตฺโต น ลพฺภติ** (แปลตามศัพท์ว่า ในสถานที่ใดหากัลยาณมิตรมิได้) มีการแสดงไขเป็น นปุงสกลิงค์ ว่า "ตมฺปิ" แม้สถานที่อันหากัลยาณมิตรมิได้นั้น เพราะเพ่งถึงศัพท์ว่า "ฐานํ" (ที่แปลว่า สถานที่ซึ่งเป็น นปุงสกลิงค์) ในบททั้งปวง

คำว่า **อิติ วิญฺญาย** คือ รู้แล้วอย่างนี้ว่า "เป็นสถานที่ไม่เหมาะสมต่อภาวนา"

วิหารที่เหมาะสมต่อการเจริญสมาธิ

วิสุทธิมรรค

ส่วนวิหารใดที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ ไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไปจากโคจรคาม เป็นต้น วิหารนี้ชื่อว่า **วิหารที่เหมาะสม**

แม้คำนี้ก็สมจริงตามพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "**กณฺจ ภิกฺขเว เสนาสนํ ปญฺจงฺค-สมนฺนาคตํ โหติ ฯเปฯ**"[๑] แปลว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในพระศาสนานี้ เป็นเสนาสนะที่ไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไป สะดวกด้วยการไปการมา กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนไม่มีเสียง ปราศจากเสียงอึกทึก ไม่มีสัมผัสแห่งเหลือบ, ยุง, ลม, แดด และสัตว์เสือกคลาน ก็แลเมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น จีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชชบริขาร ย่อมเกิดขึ้นโดยไม่ยากเลย, ก็แลในเสนาสนะนั้น ภิกษุผู้เป็นเถระทั้งหลาย ผู้พหูสูต ผู้มีอาคมอันถึงแล้ว ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาย่อมอยู่กัน เธอเข้าไปหาพระเถระเหล่านั้นตามกาลอันควร แล้วถาม แต่งปัญหาว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ บทนี้เป็นอย่างไร อะไรเป็นอรรถแห่งบทนี้ ? ดังนี้ ท่านเหล่านั้นย่อมเปิดเผยซึ่งอรรถที่ยังมิได้เปิดเผย ย่อมกระทำให้ตื้น ซึ่งอรรถที่ยังไม่กระทำให้ตื้น และย่อมบรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลายอันตั้งอยู่ในฐานะน่าสงสัย ซึ่งมีต่างๆ กัน ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้ แล" ดังนี้ นี้เป็นความพิสดาร ในข้อว่า "ละวิหารที่ไม่เหมาะสมต่อสมาธิภาวนาเสียแล้วอยู่ ณ วิหารที่เหมาะสม" นี้

---

[๑] องฺ. ทสก. ๒๔/๑๗

มหาฎีกา

คำว่า **อยํ อนุรูโป นาม** แปลว่า วิหารนี้ ชื่อว่า เหมาะสมต่อภาวนา

คำว่า **ไม่ไกลเกินไป** คือ ชื่อว่า ไม่ไกลเกินไป ก็เพราะความมีส่วน (แห่งระยะทาง) น้อยกว่าครึ่งคาวุตนับจากสถานที่โคจร (ที่เที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต)

คำว่า **ไม่ใกล้เกินไป** คือ ชื่อว่า ไม่ใกล้เกินไป ก็เพราะเป็นความเสนาสนะมีในชั่ว ๕๐๐ ธนู นับจากสถานที่โคจร โดยการวัดเป็นอย่างต่ำ

ก็เพราะความเป็นเสนาสนะไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไปนั้น และเพราะความที่มีทางสู่สถานที่โคจรอันปราศจากอันตรายเฉพาะหน้า เป็นต้น จึงชื่อว่า **สะดวกด้วยการไปการมา** เพราะความที่เหมาะต่อการไปและการมา

ชื่อว่า **กลางวันไม่พลุกพล่าน** ก็เพราะในตอนกลางวันไม่มีความเกลื่อนกล่นด้วยมหาชน ก็ศัพท์ว่า “อปฺป” นี้ มีความหมายว่า “ไม่มี” เหมือนอย่างในคำว่า “อปฺปิจฺโฉ” ที่แปลว่า ผู้ไม่มีความมักมาก ฉะนั้น

ชื่อว่า **กลางคืนไม่มีเสียง** เพราะในเวลากลางคืน ไม่มีเสียงคนพูดกัน

ชื่อว่า **ปราศจากเสียงอึกทึก** เพราะไม่มีเสียงอึกทึกจากการชุมนุมกันของผู้คนแม้ตลอดกาลทั้งปวง

คำว่า **โดยไม่ยาก** ได้แก่ โดยง่ายนั่นเอง ชื่อว่า โดยไม่ยาก

ภิกษุชื่อว่า **เถระ** เพราะถึงความมั่นคงแห่งคุณทั้งหลายมีศีล เป็นต้น

สุตะ (ธรรมที่สดับตรับฟังแล้ว) มากมาย มีสุตตะ และเคยยะ เป็นต้น มีอยู่แก่ภิกษุเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านี้ ชื่อว่า เป็น **พหูสูต**

อาคม กล่าวคือ ปริยัติธรรมที่ถึงแล้วโดยการกระทำให้คล่องปาก และโดยความเป็นสิ่งที่ถึงแล้วในสำนักของครูทั้งหลายนั่นเทียว มีอยู่แก่ภิกษุเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านี้ จึงชื่อว่า **ผู้มีอาคมอันถึงแล้ว**

ภิกษุ ชื่อว่า **ทรงธรรม** ก็เพราะทรงไว้ซึ่งพระธรรม กล่าวคือ พระสูตรและพระ-อภิธรรม

ภิกษุ ชื่อว่า **ทรงวินัย** ก็เพราะทรงไว้ซึ่งพระวินัย

ภิกษุ ชื่อว่า **ทรงมาติกา** ก็เพราะทรงไว้ซึ่งมาติกา แห่งพระธรรมและพระวินัยเหล่านั้นนั่นเอง

เธอ ชื่อว่า **ย่อมสอบถาม** ก็ในธรรมปริปุจฉา (คือในคำพูดที่ได้กล่าวหรือบัญญัติไว้ หรือในธรรม คือ เหตุ ซึ่งเป็นข้อที่ควรถาม) นั้นๆ ชื่อว่า **ย่อมแต่งปัญหา** ก็ในอรรถปริปุจฉา (ในอรรถ คือความหมายของคำพูด หรือในอรรถ คือผลซึ่งเป็นข้อที่ควรถาม) ได้แก่ ย่อมสอบสวน ย่อมวิจารณ์

คำว่า **ข้าแต่ท่านผู้เจริญ บทนี้เป็นอย่างไร อะไรเป็นอรรถแห่งบทนี้** เป็นการแสดงอาการที่สอบถามและแต่งปัญหา

ภิกษุผู้เป็นเถระ ชื่อว่า **ย่อมเปิดเผยซึ่งอรรถ** (แห่งพระบาลี) **ที่ยังมิได้เปิดเผย** นั่นเทียว โดยอาคม (ปริยัติอันเป็นหลักฐานที่มา) ด้วยการอ้างพระบาลีส่วนอื่น และชื่อว่า **ย่อมกระทำให้ตื้นซึ่งอรรถที่ยังไม่กระทำให้ตื้น** โดยการแสดงยุตติ (ข้อที่ชอบด้วยเหตุผล) ให้, ชื่อว่า **ย่อมบรรเทาความสงสัย** ก็โดยการให้ข้อวินิจฉัยอย่างถูกต้องในบทแห่งพระบาลีทั้งหลายที่มีฐานะเป็นเงื่อนงำ เพราะความเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งความสงสัยในธรรมทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในฐานะน่าสงสัย

ก็ในบรรดาองค์เหล่านี้ ข้อว่า **ไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไป สะดวกต่อการไปการมา** ดังนี้ นับเป็นองค์ ๑, ข้อว่า **กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนไม่มีเสียงปราศจากเสียงอึกทึก** ดังนี้ นับเป็นองค์ ๑, ข้อว่า **ไม่มีสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง, ลมแดด, และสัตว์เสือกคลาน** ดังนี้ นับเป็นองค์ ๑, ข้อว่า **ก็แล เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น ฯลฯ บริขารย่อมเกิดขึ้น** ดังนี้ นับเป็นองค์ ๑, ข้อว่า **ก็แล ในเสนาสนะนั้น ภิกษุผู้เป็นเถระทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมบรรเทาความสงสัย** ดังนี้ นับเป็นองค์ ๑, พึงทราบองค์ ๕ อย่างนี้เถิด

วินิจฉัยในคำว่า "กระทำการตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ"

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในคำว่า **กระทำการตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ** นี้ ต่อไป

ความว่า ภิกษุมี**ปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ** เหล่านั้น แม้อันใดอยู่ เธอผู้อยู่ในวิหารอันเหมาะสม อย่างนี้ควรตัดเสีย อย่างไรบ้าง ? คือ ควรตัดผม, เล็บ และขนที่ยาว ในจีวรที่เก่าแล้วทั้งหลาย ควรทำทัฬหิกรรม (การทำให้แข็งแรงมั่นคง) บ้าง ทำการชุนบ้าง ย้อมจีวรที่หมองแล้วบ้าง ถ้าหากว่ามีสนิมอยู่ในบาตร ก็ควรระบมบาตร ควรชำระเครื่องใช้มีเตียงและตั่ง เป็นต้น **ให้สะอาด** ดังนี้แล นี้จัดเป็นความพิสดารในคำว่า "กระทำการตัดปลิโพธเล็กๆ น้อยๆ" นี้

มหาฎีกา

ประโยชน์ใน **การตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ** จักมาถึงข้างหน้า

ภิกษุ ชื่อว่า **ควรทำทัฬหิกรรม** โดยให้การซ่อมแซม มีการปะ การดาม เป็นต้นบ้าง **ควรทำการชุน** ตรงส่วนที่มีเส้นด้ายขาด เป็นต้นบ้าง

วินิจฉัยในคำว่า "ไม่ยังวิธีเจริญทั้งปวงให้เสื่อมเสียไป"

วิสุทธิมรรค

บัดนี้จะวินิจฉัยในคำว่า **ไม่ยังวิธีเจริญทั้งปวงให้เสื่อมเสียไป เจริญไปเถิด** นี้สืบต่อไป

ต่อไปนี้เป็นคำพูดพิสดารเกี่ยวกับกรรมฐานทั้งหมด เริ่มตั้งแต่ปฐวีกสิณนี้ เป็นต้นไป

ความว่า ภิกษุผู้ตัดปลิโพธเล็กๆ น้อยๆ แล้วอย่างนี้ กลับจากบิณฑบาต ภายหลังภัตแล้ว ก็พึงบรรเทาความมึนเมาในภัต นั่งเป็นสุขในโอกาสที่สงัด ถือเอานิมิตแห่งปฐวีกสิณที่ทำขึ้น หรือมิได้ทำขึ้น คำนี้สมจริงตามที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

พระโยคี เมื่อจะถือเอาปฐวีกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในปฐวีกสิณที่ทำขึ้นก็ดี ที่ไม่ได้ทำขึ้นก็ดี ที่มีที่สุดเท่านั้น ไม่ใช่ไม่มีที่สุด ที่มีปลายสุดเท่านั้น ไม่ใช่ไม่มีปลายสุด ที่มีวงรอบเท่านั้น ไม่ใช่ไม่มีวงรอบ ที่มีที่สุดรอบเท่านั้น ไม่ใช่ไม่มีที่สุดรอบ ขนาดกระด้งหรือขนาดชามอ่าง พระโยคีรูปนั้น ย่อมกระทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่เธอถือเอาได้ดี ย่อมเข้าไปทรงไว้

ได้ดี ย่อมกำหนดไว้ได้ดี พระโยคีรูปนั้น ครั้นกระทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่เธอถือเอาได้ดีแล้ว เข้าไปทรงไว้ได้ดีแล้ว กำหนดไว้ได้ดีแล้ว ก็เป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์ มีความสำคัญว่าเป็นดั่งแก้ว ตั้งความยำเกรงเข้าไว้แล้ว เป็นผู้มีความรักอยู่ จึงเข้าไปผูกจิตไว้ในอารมณ์นั้น พระโยคีรูปนั้น เพราะคิดว่า "เราจักหลุดพ้นจากชรามรณะด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่แท้" ดังนี้ จึงสงัดแล้วทีเดียวจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ดังนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **เกี่ยวกับกรรมฐานทั้งหมด** คือ เกี่ยวกับกรรมฐานหมดทั้ง ๔๐ อย่าง ที่ท่านอาจารย์จะแสดงไขไปตามลำดับ

คำว่า **กลับจากบิณฑบาตแล้ว** ได้แก่ กลับจากการบริโภคบิณฑบาตแล้ว คือ ฉันบิณฑบาตแล้ว ความว่า มีมืออันปลงลงจากบาตรแล้ว

คำว่า **บรรเทาความมึนเมาในภัต** คือ บรรเทาความอึดอัด เพราะโภชนะเป็นเหตุ จริงอยู่ เมื่อเพียงแต่อาหารเข้าไปสู่ที่อาศัย (กระเพาะ) แล้วเท่านั้น ร่างกายก็จะเกิดความอึดอัดบางอย่างขึ้น เพราะอาหารที่จรเข้ามานั้น พระโยคีเข้าไปสงบความอึดอัดนั้นเสีย เพราะว่า เมื่อยังสงบความอึดอัดนั้นไม่ได้ จิตก็จะไม่ได้ความเป็นเอกัคคะ (มีอารมณ์เดียว) เพราะร่างกายมีความขัดข้องแล

คำว่า (ในโอกาส) **ที่สงัด** คือ (ในโอกาส) ที่สงัดจากผู้คน

คำว่า **นั่งเป็นสุข** คือ ชื่อว่า นั่งเป็นสุข ก็โดยการนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรง

คำว่า **คำนี้สมจริงตามที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้** ความว่า การถือเอานิมิตในปฐวีที่ท่านอาจารย์กล่าวถึงอยู่ในที่นี้ ด้วยคำว่า "ที่ทำขึ้นหรือ...." ดังนี้ เป็นต้น อันใด คำนี้สมจริงตามที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาโบราณ

บัดนี้ ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงปาฐะแห่งอรรถกถานั้น จึงกล่าวคำว่า **เมื่อจะถือเอาปฐวีกสิณ** ดังนี้ เป็นต้นไว้ ต่อไปนี้เป็นความหมายโดยสังเขปในคำเหล่านั้น

คำว่า **เมื่อจะถือเอาปฐวีกสิณ** ได้แก่ เมื่อจะถือเอา คือ เมื่อจะยึดเอาปฐวีกสิณ

โดยความเป็นอุคคหนิมิต ความว่าเมื่อจะทำปฐวีกสิณอันเป็นอุคคหนิมิตให้เกิดขึ้น ก็การทำให้เกิดขึ้นในที่นี้ พึงทราบว่า เป็นความเข้าไปตั้งนิมิตไว้โดยอาการอย่างนั้น

คำว่า **ในปฐวี** คือ ในดวงดิน (ปฐวีมณฺฑลํ) ที่มีความพิเศษอันจะกล่าวถึงอยู่

ในคำ **ย่อมถือเอานิมิต** นั้น ความว่า ย่อมใช้ภาวนาญาณ ถือเอานิมิตแห่งปฐวีอันมีความพิเศษที่จะกล่าวถึงอยู่ ดุจใช้จักษุถือเอาเงาหน้าที่พื้นกระจก ฉะนั้น

แม้กล่าวว่า "ปฐวิยํ" (แปลว่าในปฐวี) แล้ว แต่เพราะเพ่งถึงคำว่า "มณฺฑลํ" จึงมีการแสดงไขเป็นนปุงสกลิงค์

คำว่า **ที่ทำขึ้น** ความว่า ที่ตกแต่งขึ้นโดยวิธีที่จะกล่าวถึงอยู่ ศัพท์ว่า "**วา**" มีอรรถว่า ไม่กำหนดแน่นอน (ในที่นี้ แปลว่า "ก็ดี")

คำว่า **ที่ไม่ได้ทำขึ้น** คือ ที่ลานดินมีลานข้าว เป็นต้น ซึ่งมีตามปกติ

คำว่า **สานฺตเก** เท่ากับ สอนฺตเกเอว แปลว่า มีที่สุดเท่านั้น ความว่า มีขอบเขตเท่านั้น เพราะว่า นี้เป็นคำที่มีอวธารณะ (มีคำจำกัดความ ที่แปลว่า "เท่านั้น") จริงอย่างนั้น เพื่อแสดงถึงคำที่ท่านห้ามไว้แล้วด้วยคำที่มีอวธารณะนั้น จึงกล่าวคำว่า **โน อนนฺตเก** (แปลว่า ไม่ใช่ไม่มีที่สุด) ดังนี้ไว้ แม้บทว่า **สโกฏิโย** ที่แปลว่า "ที่มีปลายสุด" เป็นต้นทั้งหลาย ก็เป็นคำไวพจน์ของคำว่า "สานฺตเก" นั่นเอง

กระด้งและชามอ่าง ซึ่งมีขนาดเท่ากัน ท่านปรารถนาแล้วในคำว่า **สุปฺปมตฺเตว** เป็นต้น แต่บางอาจารย์กล่าวว่า "ที่มีขนาด ๑ คืบ ๔ นิ้ว ชื่อว่า **ขนาดชามอ่าง** ที่มีขนาดยิ่งกว่า ๑ คืบ ๔ นิ้ว นั้น ชื่อ **ขนาดกระด้ง**" ดังนี้

ท่านอาจารย์ เพื่อรวมเอาประเภทแห่งดวงกสิณที่เป็นปริตตะ และอัปปมาณะไว้อย่างนี้ว่า "ถามว่า ดวงกสิณนี้ มีขนาดเท่าไร? ตอบว่า มีขนาดชามอ่าง โดยการกำหนดอย่างต่ำ, มีขนาดกระด้ง โดยการกำหนดอย่างสูง ไม่ต่ำกว่าหรือยิ่งไปกว่านั้น" ดังนี้เป็นต้น จึงกล่าวคำว่า **ขนาดกระด้งหรือขนาดชามอ่าง** ดังนี้ไว้ เพราะเหตุนั้น ก็เป็นอันท่านกล่าวถึงความหมายว่า เป็นขนาดกว้างใหญ่ ไว้ว่า "นิมิตที่ขยายแล้ว แม้เพียงนิ้วเดียว ในอารมณ์ตามที่ปรากฏแล้ว ชื่อว่า อัปปมาณะ (หาประมาณมิได้) ทีเดียว" ดังนี้

ส่วนอาจารย์บางท่าน กล่าวว่า "ดวงกสิณ แม้ขนาดร่ม ก็ควรทำ" ดังนี้

คำว่า **พระโยคีรูปนั้น ย่อมกระทำนิมิตนั้น ให้เป็นสิ่งที่เธอถือเอาได้ดี** ความว่า พระโยคาวจรรูปนั้น ย่อมกระทำวงดินนั้นให้เป็นนิมิตที่เธอถือเอาได้ดี เวลาใดเมื่อเธอลืมตาดูถือเอานิมิตในดวงดินนั้นแล้วหลับตานึกถึงอยู่ นิมิตก็ยังปรากฏเหมือนอย่างที่ปรากฏในขณะลืมตาดู ในเวลานั้น ชื่อว่า ย่อมกระทำนิมิตให้เป็นสิ่งที่เธอถือเอาได้ดี

ลำดับนั้น เมื่อเธอกระทำสติให้ตั้งมั่นดีในนิมิตนี้แล้วกำหนดได้บ่อยๆ ด้วยใจที่ไม่พล่านไปภายนอก ชื่อว่า **ย่อมเข้าไปทรงไว้ได้ดี**

ก็เมื่อเธอนึกถึง คือ มนสิการ ซึ่งนิมิตที่เข้าไปทรงไว้ได้แล้วอย่างนี้นั้นอยู่บ่อยๆ ยังอาเสวนะ (ความเสพคุ้น) คือ ภาวนาให้เป็นไปปรารภนิมิตนั้นนั่นแหละได้มาก ชื่อว่า **ย่อมกำหนดไว้ได้ดี**

คำว่า **ในอารมณ์นั้น** (ในคำว่า เข้าไปผูกจิตไว้ในอารมณ์นั้น) คือ ในอารมณ์ที่รู้ว่าเป็นปฐวีกสิณนั้น อันปรากฏดีแล้ว ด้วยการกระทำให้เป็นนิมิตที่ถือเอาได้ดีแล้วอย่างนี้นั่นเอง

คำว่า **เข้าไปผูกจิต** คือ นำจิตของตนเข้าไปผูกไว้ด้วยอุปจารฌาน กระทำให้หันกลับได้วิเศษจากอารมณ์อื่น

คำว่า ...**ด้วยปฏิปทานี้ เป็นแน่แท้** เป็นต้น เป็นการแสดงถึงความเป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์

ความเกิดขึ้นแห่งนิมิตในปฐวีกสิณที่มิได้ทำขึ้น

วิสุทธิมรรค

ในปาฐะแห่งอรรถกถานั้น พระโยคีรูปใด แม้ในอดีตภพเคยบวชในพระศาสนา หรือบวชเป็นฤาษีแล้วทำฌาน ๔ ฌาน ๕ ในปฐวีกสิณให้บังเกิดได้ นิมิตในสถานที่ที่เขาไถไว้ หรือที่ลานข้าว ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้มีบุญ มีอุปนิสัยอันถึงพร้อมเห็นเช่นนี้ได้ เหมือนอย่างที่เกิดขึ้นแก่พระมัลลกเถระ ฉะนั้น

ทราบว่า ท่านผู้นั้น เมื่อดูแลสถานที่ที่เขาไถไว้ นิมิตมีขนาดเท่าสถานที่นั้น นั่นเอง เกิดขึ้นแล้ว พระเถระรูปนั้นเจริญนิมิตนั้น ยังฌาน ๕ ให้บังเกิดแล้ว จึงตั้งวิปัสสนามีฌาน

เป็นบาท ได้บรรลุซึ่งพระอรหัต

มหาฎีกา

บัดนี้ ท่านอาจารย์ผู้ใคร่จะเปิดเผยภาวนาวิธี พร้อมกับประกาศความหมายแห่งปาฐะอรรถกถา ตามที่พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้ เมื่อจะแสดงการถือเอานิมิตปฐวีกสิณที่มิได้ทำขึ้นก่อน จึงกล่าวคำว่า **ตตฺถ เยน อตีตภเวปิ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในปาฐะแห่งอรรถกถานั้น

คำว่า **ฌาน ๔ ฌาน ๕** ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถฌานจตุกกนัยและปัญจกนัย

คำว่า **แก่พระโยคีผู้มีบุญ** คือ แก่พระโยคีผู้มีบุญ คือ ภาวนามัย

คำว่า **มีอุปนิสัยอันถึงพร้อม** คือ ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยเช่นนั้น นั่นเอง

สถานที่มีกระทำเกี่ยวกับข้าวเปลือก (นวด, ตาก) มีอาการเป็นลาน ชื่อว่า **ลานข้าว**

คำว่า **มีขนาดเท่าสถานที่นั้นนั่นเอง** คือ มีขนาดเท่าสถานที่ที่ท่านแลดูอยู่นั่นเอง

การทำกสิณชนิดเคลื่อนที่

วิสุทธิมรรค

ส่วนพระโยคีรูปใด เป็นผู้ไม่กระทำอธิการไว้อย่างนี้ พระโยคีรูปนั้นไม่ควรยังกรรมฐานวิธีที่เรียนแล้วในสำนักของอาจารย์ให้ผิดพลาดไป กำจัดโทษในกสิณ ๔ อย่างเสีย ทำกสิณขึ้นเถิด ก็โทษในปฐวีกสิณทั้งหลายมี ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับความปะปนกันแห่งสี มีสีเขียว สีเหลือง สีแดงและสีขาว เพราะฉะนั้น อย่าใช้ดินที่มีสีเขียวเป็นต้น ควรใช้ดินที่มีสีดั่งอรุณ เช่น อย่างดินใต้กระแสคงคาทำกสิณเถิด

อนึ่ง กสิณนั้นแล ไม่ควรทำขึ้นที่ท่ามกลางวิหาร อันเป็นสถานที่สัญจรแห่งพวกสามเณรเป็นต้น แต่ควรทำกสิณชนิดเคลื่อนที่ได้ หรือชนิดตั้งติดที่ ขึ้นที่ชายสุดวิหาร อันเป็นสถานที่ปิดบัง หรือเงื้อมเขา หรือที่บรรณศาลา

ในกสิณ ๒ ชนิดนั้น พระโยคีควรทำกสิณชนิดเคลื่อนที่ได้ โดยผูกแผ่นผ้า หรือแผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพน เข้าที่ไม้ ๔ ท่อน แล้วใช้ดินที่กำจัดรากหญ้า ก้อนกรวด ก้อนทรายออกไปแล้ว ที่ขยำดีแล้ว ฉาบเป็นวงกลม มีขนาดเท่าที่กล่าวแล้วเข้าที่ผืนผ้าเป็นต้นนั้นเถิด ในเวลาบริกรรมกสิณชนิดเคลื่อนที่ได้นั้น ควรกางดูที่พื้นดิน

มหาฎีกา

คำว่า **ไม่ควร..........ให้ผิดพลาดไป** คือ ไม่ควรยังวิธีที่กล่าวแล้วนั่นเอง ให้ผิดพลาดไป

คำว่า **โดยเกี่ยวกับความปะปนกันแห่งสี มีสีเขียว สีเหลือง สีแดงและสีขาว** คือ โดยเกี่ยวกับความคลุกปนกันด้วยดินหลายอย่าง มีหลายสี มีสีเขียว เป็นต้น โดยแยกเป็นแต่ละสี และรวมเป็นสีเดียวกัน

บทว่า **คงฺคาวเห** แปลว่า ใต้กระแสคงคา ทราบมาว่า ที่สีหฬทวีป มีแม่น้ำ ชื่อว่า "โรวนคงคา" ดินตรงหน้าผาอันถูกกระแสแห่งแม่น้ำนั้นเซาะพัง มีสีดั่งอรุณ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ใช้ดินที่มีสีดั่งอรุณ เช่น อย่างดินใต้กระแสคงคา** ดังนี้ หมายเอาดินที่ว่านั้น ความว่า ชื่อว่า **ดั่งอรุณ** คือ มีสีดั่งแสงสว่างแห่งอรุณ

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงโทษแห่งกสิณอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงสิ่งที่ควรจัดแจงที่เหลือ มีการทำกสิณ เป็นต้น จึงกล่าวคำว่า **ตญฺจ โข** ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **สํหาริมํ** แปลว่า พึงเคลื่อนที่ได้ คือ ที่ควรใช้หยิบฉวยเอาไปได้

คำว่า **ชนิดตั้งติดที่** คือ กสิณที่เขาทำไว้ ณ ที่ใด ก็มีการตั้งอยู่ ณ ที่นั้นนั่นแหละ

คำว่า **มีขนาดเท่าที่กล่าวแล้ว** คือ มีขนาดเท่าที่กล่าวแล้วว่า "ขนาดกระด้ง หรือขนาดชามอ่าง" ดังนี้

คำว่า (ฉาบ) **เป็นวงกลม** คือ ฉาบให้มีสัณฐานเป็นวงกลม

คำว่า **ในเวลาบริกรรม** คือ ในเวลาเจริญ เพื่อถือเอานิมิต

การทำกสิณชนิดตั้งติดที่

วิสุทธิมรรค

พระโยคีควรทำกสิณตั้งติดที่ โดยตอกหลักทั้งหลาย โดยอาการดังฝักบัวเข้าที่พื้นดิน แล้วตรึงด้วยสายเถาวัลย์เถิด

ถ้าหากว่า ดินนั้นไม่เพียงพอ ก็ควรใช้สิ่งอื่นรองข้างล่าง แล้วใช้ดินมีสีดั่งอรุณที่ชำระให้บริสุทธิ์ดีแล้ว ทำเป็นวงกลมกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว เข้าที่ส่วนเบื้องบน ก็ขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้วนั่นเทียว เป็นขนาดที่ท่านโบราณาจารย์ หมายเอา กล่าวว่า "ขนาดกระด้งหรือขนาดชามอ่าง" ดังนี้ ส่วนคำว่า "มีที่สุด ไม่ใช่ไม่มีที่สุด" เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อประโยชน์ คือ ขอบเขตแห่งกสิณนั้น

เพราะเหตุว่า พระโยคีใช้เกรียงไม้ ทำกสิณมีขนาดเท่าที่กล่าวไว้ให้เป็นขอบเขตแล้วอย่างนี้ จะยังสีอันผิดแผกกันให้ตั้งขึ้นได้ เพราะฉะนั้น อย่าใช้เกรียงไม้นั้น ควรใช้เกรียงหินปาด ทำให้เรียบเหมือนหน้ากลอง ปัดกวาดสถานที่นั้นแล้ว (ไป) อาบน้ำกลับมานั่งบนตั่งที่ปูลาดไว้เรียบร้อยแล้ว ซึ่งมีขาสูง ๔ นิ้ว ตั้งไว้ตรงตำแหน่งมีระยะ ๒ ศอกครึ่งจากดวงกสิณ เพราะว่า เมื่อพระโยคีนั่งอยู่ในที่ไกลไปกว่านั้น กสิณจะไม่ปรากฏชัด ในที่ใกล้กว่านั้น โทษแห่งกสิณจะปรากฏ (ให้เห็น) ได้ อนึ่ง พระโยคีผู้นั่งสูงไป จะต้องโน้มคอลงดู นั่งต่ำไปเข่าทั้ง ๒ จะปวด เพราะฉะนั้น ก็พึงนั่งโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล แล้วพิจารณาโทษในกามทั้งหลาย โดยนัยว่า "กามทั้งหลายมีคุณน้อย" ดังนี้ เป็นต้น (จน) เกิดความรักใคร่ในธรรมเครื่องสลัดออกซึ่งกาม คือ เนกขัมมะ อันเป็นอุบายก้าวล่วงทุกข์ทั้งปวงได้ ยังปีติและปราโมทย์ให้เกิดขึ้นโดยการระลึกเนืองๆ ซึ่งคุณแห่งพระพุทธ พระ-ธรรม และพระสงฆ์ มีความเคารพเกิดขึ้นในข้อปฏิบัติ ด้วยคิดว่า "จนบัดนี้ เนกขัมม-ปฏิปทานี้ ยังเป็นปฏิปทาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลายทั้งปวง ปฏิบัติกันอยู่" ดังนี้ ยังความอุตสาหะให้เกิดขึ้น ด้วยคิดว่า "เราจักเป็นผู้มีส่วนแห่งรสของปวิเวกสุข (สุขอันเกิดแต่ความสงัด) ด้วยข้อปฏิบัตินี้ เป็นแน่แท้" ดังนี้ ลืมตาทั้ง ๒ โดยอาการสม่ำเสมอ (พอดี) จับเอานิมิตเจริญไปเถิด

มหาฎีกา

บทว่า **เอตเทว** ความว่า ขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้วอันใด ขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้วนั้นนั่นเทียว เป็นขนาดที่ท่านโบราณาจารย์ หมายเอา กล่าวว่า **ขนาดกระด้ง หรือขนาดชามอ่าง** ดังนี้ จริงอยู่ กระด้งมีขนาดไม่ใหญ่เกินไป และชามอ่างก็มีขนาดไม่ใหญ่เกินไป มีขนาดเพียงพอต่อการใช้เป็นฝาปิดตุ่ม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มีขนาดเหมาะสม

บทว่า **เพราะฉะนั้น** คือ เพราะความที่ท่านกล่าวไว้ เพื่อประโยชน์ คือ ของเขต (ของกสิณ)

คำว่า (ทำกสิณ) **มีขนาดเท่าที่กล่าวไว้ ให้เป็นขอบเขตแล้วอย่างนี้** คือทำกสิณมีขนาดตามที่ท่านกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ ให้เป็นขอบเขต ด้วยสีที่ผิดกัน

คำว่า **เกรียงไม้** ความว่า เกรียงไม้ที่ทำด้วยไม้จันทน์เหม็น เป็นต้น จะยังสีอันแตกต่างจากสีอรุณให้ตั้งขึ้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อย่าใช้เกรียงไม้นั้น** ดังนี้ไว้ แต่ว่า เกรียง ไม้ตามปกติก็มีคติเหมือนเกรียงหินนั่นแหละ

ชื่อว่า **ทำให้เรียบเหมือนหน้ากลอง** ได้ก็เพราะไม่มีส่วนที่เป็นตะปุ่มตะป่ำ

คำว่า (นั่งอยู่) **ในที่ไกลไปกว่านั้น** เป็นต้น คือ (นั่งอยู่) ในที่ไกลแม้จากตำแหน่งตามที่กล่าวแล้ว และในที่อื่นจากตำแหน่งนั้น (อันใกล้เกินไป) ก็มีการเห็นโทษ

คำว่า **โทษแห่งกสิณ** ความว่า รอยฝ่ามือ เป็นต้น ชื่อว่า โทษแห่งกสิณในที่นี้

คำว่า **โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล** คือ โดยวิธีที่กล่าวไว้แล้วว่า “นั่งบนตั่งที่ปูลาดไว้เรียบร้อยแล้ว ซึ่งมีขาสูง ๔ นิ้ว ตั้งไว้ตรงตำแหน่ง มีระยะ ๒ ศอกครึ่งจากดวงกสิณ” ดังนี้ นั่นเอง

คำว่า **โทษในกามทั้งหลาย** ความว่า พิจารณาความเลวทรามโดยอาการเป็นอเนก ซึ่งเป็นที่อาทีนพ คือ โทษในวัตถุกาม และกิเลสกามทั้งหลาย โดยนัยว่า “ขึ้นชื่อว่ากามทั้งหลายเหล่านี้ มีอุปมาเหมือนท่อนกระดูก ด้วยอรรถว่า ปราศจากความน่ายินดี (ในพระบาลีมีเพิ่มเข้ามาตอนนี้ว่า มีอุปมาเหมือนชิ้นเนื้อ ด้วยอรรถว่า เป็นสาธารณะแก่สัตว์หมู่มาก) มีอุปมาเหมือนคบเพลิงหญ้า ด้วยอรรถว่า แผดเผาเนืองๆ มีอุปมาเหมือน

หลุมถ่านเพลิง ด้วยอรรถว่า ทำให้เร่าร้อน, มีอุปมาเหมือนความฝัน ด้วยอรรถว่า ปรากฏชั่วคราว, มีอุปมาเหมือนของยืม ด้วยอรรถว่า สิ้นเวลาเพียงเท่านั้น, มีอุปมาเหมือนผลไม้ (มีพิษ) ด้วยอรรถว่า ทำลายอวัยวะใหญ่น้อยทั้งปวง, มีอุปมาเหมือนคมดาบ ด้วยอรรถว่า เชือดเฉือน, มีอุปมาเหมือนหอกหลาว ด้วยอรรถว่า ทิ่มแทง, มีอุปมาเหมือนศีรษะงู ด้วยอรรถว่า มีความน่าสะพรึงกลัว" ดังนี้ เป็นต้น โดยนัยว่า "กามทั้งหลายมีสุขน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก" ดังนี้ และโดยนัยว่า "จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า กามสุขนี้ มีอันตรายมาก น่าระแวง มีภัย เป็นธรรมชาติเศร้าหมอง เป็นเหมือนสิ่งบีบคั้น เป็นของต่ำทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่เป็นของอริยะ เป็นไปพร้อมเพื่อความฉิบหาย" ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **ในธรรมเครื่องสลัดออกซึ่งกาม** ได้แก่ ในธรรมอันเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกามทั้งหลาย หรือว่า ในธรรมที่สลัดออกไปจากกามทั้งหลายเหล่านั้น คือในธรรมอันเป็นอุบายก้าวล่วงทุกข์ทั้งปวงได้ เพราะภาวะที่ทำให้ถึงซึ่งพระอรหัตมรรค

คำว่า (คือ) **เนกขัมมะ** ได้แก่ (คือ) ฌาน

ชื่อว่า **เกิดความรักใคร่** คือ เกิดความพอใจขึ้นพร้อมแล้ว

ยัง **ปีติและปราโมทย์** อันมีพระรัตนตรัยเป็นอารมณ์**ให้เกิดขึ้น โดยการระลึกเนือง ๆ ซึ่งคุณแห่งพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์** อย่างนี้ว่า "พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เพราะความที่ทรงแสดงธรรมไม่วิปริต, พระธรรมเป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะเป็นไปเพื่อการออกจากทุกข์โดยส่วนเดียว, พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี เพราะปฏิบัติตามที่ทรงอนุศาสน์ไว้" ดังนี้

ชื่อว่า **เนกขัมมปฏิปทา** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องปฏิบัติเนกขัมมะ ความว่าเป็นเหตุบรรลุฌานพร้อมทั้งอุปจาระ, วิปัสสนา, มรรค และนิพพาน

เพราะกล่าวไว้ในตอนก่อนแล้วว่า "ปฐมฌานนั่นเอง ชื่อว่า เนกขัมมะ" ดังนี้ กุศลที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว แม้ทั้งหมด จึงชื่อว่า เนกขัมมธรรม เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า

ปพฺพชฺชํ ปฐมํ ฌานํ นิพฺพานญฺจ วิปสฺสนา
สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา เนกฺขมฺมนฺติ ปวุจฺจเร

แปลว่า การบวช ปฐมฌาน นิพพาน วิปัสสนา

และกุศลธรรมแม้ทั้งปวง เรียกว่า "เนกขัมมะ" ดังนี้

คำว่า **แห่งรสของปวิเวกสุข** คือ แห่งรสของความสุข อันเกิดจากวิเวก มีจิตตวิเวก เป็นต้น

พึงทราบว่า เป็นอันท่านอาจารย์แสดงความหมายแห่งบททั้งหลาย มีบทว่า เป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์ เป็นต้น ไว้ด้วยบททั้ง ๕ เหล่านี้ อย่างนี้

คำว่า **โดยอาการสม่ำเสมอ (พอดี)** คือ โดยอาการดูที่สม่ำเสมอ กล่าวคือ ไม่เหลือกตาดู ไม่หรี่ตาดู ละการเหลือกตาดู การหรี่ตาดูเสีย

คำว่า **จับเอานิมิต** คือ จับเอาด้วยใจ ซึ่งนิมิตที่จับไว้ได้แล้วด้วยจักษุ

คำว่า **เจริญไปเถิด** คือ พึงเจริญไป พึงเสพให้คุ้น พึงกระทำให้มากซึ่งการถือเอานิมิตที่เป็นไปโดยอาการอย่างนั้น

วิธีดูดวงกสิณและบริกรรมไป จนเกิดนิมิต

วิสุทธิมรรค

เพราะว่า เมื่อเธอเหลือกตาดู ตาจะปวด และดวงกสิณ ก็จะเป็นอันปรากฏ (ชัด) เกินไป เพราะเหตุนั้น นิมิตจะไม่เกิดขึ้นแก่เธอ เมื่อหรี่ตาดูดวงกสิณก็จะไม่ชัด และจิตก็จะเป็นธรรมชาติหดหู่ แม้อย่างนี้ นิมิตก็ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ควรลืมตาดูโดยอาการพอดี เหมือนดูเงาหน้าที่พื้นกระจก ฉะนั้น ถือเอานิมิตเจริญไปเถิด

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ตาจะปวด** ก็เหมือนอย่างตาของผู้ที่เพ่งรูปที่ละเอียดเกินไปและเจิดจ้าเกินไป ฉะนั้น

ชื่อว่า **เป็นอันปรากฏ (ชัด) เกินไป** ก็เพราะความเปิดเผยสภาพของตน เพราะอย่างนั้น จึงตั้งขึ้นโดยสีบ้าง โดยลักษณะบ้าง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพราะเหตุนั้น นิมิตจะไม่เกิดขึ้นแก่เธอ** ดังนี้ไว้

ดวงกสิณ ชื่อว่า **ไม่ชัด** (ในเมื่อหรี่ตาดู) ก็เหมือนอย่างรูปที่ไม่ชัดแก่บุคคลผู้เพ่งดูโดยการหรี่ตาดูเหมือนอย่างช้าง ฉะนั้น และจิตชื่อว่า **เป็นธรรมชาติหดหู่** ก็โดยการตกไปสู่ความเกียจคร้าน เพราะความพยายามในการจ้องดูอ่อนไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **แม้อย่างนี้ นิมิตย่อมไม่เกิดขึ้น** ดังนี้ไว้

คำว่า **เหมือนดูเงาหน้าที่พื้นกระจกฉะนั้น** ความว่า เปรียบเหมือนบุรุษผู้ดูเงาหน้าที่พื้นกระจก ย่อมไม่ลืมตาดูที่กระจกนั้นแรงเกินไป ทั้งไม่อ่อนเกินไป ย่อมไม่พิจารณาถึงสีของพื้นกระจก ทั้งไม่ใส่ใจลักษณะ แต่ทว่า เมื่อแลดูโดยอาการพอดี ก็เห็นอยู่แต่เงาหน้าของตนฉันใด แม้พระโยคีรูปนี้ เมื่อแลดูปฐวีกสิณโดยอาการพอดี ย่อมชื่อว่า เป็นผู้ขวนขวายในการถือเอาแต่นิมิตเท่านั้น ฉันนั้น

วิสุทธิมรรค

ไม่ควรพิจารณาสี ไม่ควรใส่ใจลักษณะ แต่ว่าอย่าละเลยสี ทำสีให้เสมอกับที่อาศัย ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรมด้วยอำนาจเป็นชื่อที่แพร่หลายมนสิการไปเถิด ในบรรดาชื่อของปฐวีทั้งหลาย คือ ปฐวี, มหี, เมทนี, ภูมิ, วสุธา, วสุนธรา เป็นต้น เธอประสงค์ชื่อใด ชื่อใดเป็นชื่อที่เหมาะสมต่อการจดจำของเธอ (คือจำได้ง่าย) ก็ควรกล่าวชื่อนั้น แต่ทว่า คำว่า “ปฐวี” นี้นั่นเทียว จัดเป็นชื่อที่ปรากฏชัด (แพร่หลาย) เพราะเหตุนั้น ควรเจริญไปว่า “ปฐวี ปฐวี” ด้วยอำนาจเป็นชื่อที่ปรากฏชัดนั่นเอง

ควรลืมตาดูตามกาลอันควร หลับตานึกตามกาลอันควร ควรเจริญไปโดยนัยนี้นั่นแหละ แม้ร้อยคราว แม้พันคราว แม้ยิ่งไปกว่านั้น ตราบเท่าที่อุคคหนิมิตยังไม่เกิดขึ้น เมื่อเธอนั้นเจริญอยู่อย่างนี้ ในเวลาใดหลับตานึกถึงอยู่ นิมิตก็ย่อมมาสู่คลอง (แห่งมโนทวาร) ได้เหมือนกับในเวลาลืมตาดู ในเวลานั้น ชื่อว่า เป็นอันเกิดอุคคหนิมิตแล้ว จำเดิมแต่กาลที่อุคคหนิมิตนั้นเกิดแล้ว เธอไม่ควรนั่งอยู่ ณ สถานที่นั้น ควรเข้าไปสู่สถานที่อยู่ของตน แล้วนั่งเจริญอยู่ ณ ที่นั้นเถิด

มหาฎีกา

คำว่า **ไม่ควรพิจารณาสี** คือ สีแห่งอรุณในดวงกสิณนั้นใด พระโยคีไม่ควรนึกถึงสีนั้น

ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า "ก็การถือเอาสีด้วยจักขุวิญญาณ ไม่อาจที่จะห้ามได้ จึงควรแลดูสีในปฐวีกสิณนี้ ด้วยจักขุวิญญาณนั้น เท่านั้น" ดังนี้ไว้ (แต่) ท่านใช้ศัพท์ว่า "ปัจจเวกขณ์" ที่แปลว่า "พิจารณา" ไว้ (คือ ถ้าใช้ศัพท์ว่า ปัจจเวกขณ์ ที่แปลว่า พิจารณา ก็มิได้ห้ามถึงการแลดูด้วยจักขุวิญญาณ เพราะห้ามไม่ได้ แต่ห้ามความจงใจทางใจอันมีต่อสีต่างหาก)

คำว่า **ไม่ควรใส่ใจลักษณะ** คือ ลักษณะที่แข็งกระด้างแห่งปฐวีธาตุในดวงกสิณนั้นใด พระโยคีไม่ควรใส่ใจถึงลักษณะนั้น

ท่านอาจารย์แม้กล่าวว่า **แต่ว่าอย่าละเลยสี** ดังนี้ เพราะความที่ต้องเห็นสี จึงจะพึงถือเอา (นิมิต) ได้ เมื่อจะแสดงว่า "พระโยคี ไม่ควรทำความคำนึงในดวงกสิณนี้ด้วยอำนาจของสี แต่ว่าควรทำสีนั้นให้เป็นไปกับที่อาศัย" ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ทำสีให้เสมอกับที่อาศัย** ดังนี้ไว้ ความว่า สีนั้นอิงอาศัยโดยอาการเสมอกันกับที่อาศัย พึงทำสีนั้นให้เป็นไปเสมอกับปฐวีนั้น มนสิการว่า "ปฐวี" ไปพร้อมกับสีนั่นเอง ดังนี้

คำว่า **ในบัญญัติธรรมด้วยอำนาจเป็นชื่อที่แพร่หลาย** ความว่า โวหารของชาวโลกว่า "ปฐวี" อันใดในสสัมภารปฐวี เพราะมีปฐวีธาตุหนาแน่น คือ เพราะมีปฐวีธาตุยิ่งกว่าโดยกำลัง พระโยคีพึงตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรมนั้น มนสิการว่า "ปฐวี ปฐวี" ไปเถิด ถ้าหากว่า พระโยคีพึงตั้งจิตไว้ได้ ด้วยเหตุสักว่าชื่อ ตามโวหารโลกเท่านั้น เธอก็พึงมนสิการปฐวีกสิณเกี่ยวกับชื่ออื่นๆ บ้างก็ได้แล เมื่อจะแสดงว่า "จะมีโทษอะไรกันเล่า" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **มหี เมทนี** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบรรดาชื่อเหล่านั้น คำว่า **เธอประสงค์ชื่อใด** ความว่า เธอประสงค์ที่จะกล่าวชื่อใด ควรกล่าวชื่อนั้นเถิด ก็ชื่อนั้นแล อันใด เป็นชื่อที่เหมาะสมต่อความจดจำของเธอ คือชื่อใดเป็นชื่อที่เหมาะสม ด้วยอำนาจความจดจำที่พระโยคีรูปนั้นเคยยึดไว้ในชื่อนั้นย่อมมาโดยความเป็นชื่อแพร่หลาย หรือโดยความคล่องแคล่ว เธอควรกล่าวชื่อนั้นเถิด ก็

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ควรกล่าว** ดังนี้ไว้ เพราะอธิบายว่าในการประมวลจิต (ลงในกรรมฐาน) ครั้งแรกๆ พระโยคีบางท่านจะมีการเปล่งวาจาด้วยก็ได้ ดังนี้

ท่านอาจารย์ เพื่อแสดงว่า หมายเอาความเป็นชื่อที่ควรกล่าว หรือว่าประโยชน์อะไร ด้วยชื่อทั้งหลายมากมาย ความเป็นชื่อที่ปรากฏชัดเท่านั้น เป็นประมาณในเรื่องนี้ดังนี้ จึงกล่าวคำ **แต่ทว่า** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **ควรลืมตาดูตามกาลอันควร หลับตานึกตามกาลอันควร** ความว่า บางคราวก็ควรลืมตาแลดูดวงวงดิน เกี่ยวกับการถือเอานิมิต บางคราวก็หลับตานึกถึงอีก เธอแลดูแล้วจับเอานิมิตได้โดยอาการใด ควรน้อมเอานิมิตนั้นมาโดยอาการอย่างนั้นอีก

คำว่า **ย่อมมาสู่คลอง** (แห่งมโนทวาร) คือ ย่อมเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งชวนะทั้งหลาย ทางมโนทวาร

ถามว่า เพราะเหตุไร **จึงไม่ควรนั่งอยู่ ณ สถานที่นั้น**

ตอบว่า แม้เมื่ออุคคหนิมิตเกิดได้แล้ว เธอ (ยังคง) แลดูดวงวงดินเจริญอยู่ ก็หามีปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นไม่ เพราะว่า พระโยคีผู้เข้าไปยืนใกล้ๆ ไม่อาจที่จะแลดู (เพื่อให้เกิดปฏิภาคนิมิต) ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ควรเข้าไปสู่สถานที่อยู่ของตน** ดังนี้ เป็นต้นไว้

การเจริญปฐวีกสิณหลังจากเกิดอุคคหนิมิตแล้ว

วิสุทธิมรรค

ก็เพื่อละความชักช้าในการล้างเท้า พระโยคีนั้นก็น่าจะได้รองเท้าชั้นเดียวและไม้เรียว เผื่อว่า ถ้าหากว่า สมาธิที่ยังอ่อนอยู่ เสื่อมไปด้วยเหตุอันเป็นอสัปปายะบางอย่าง เธอนั้นก็จะพึงสวมรองเท้า ถือไม้เรียว ไปสู่สถานที่นั้น ถือเอานิมิตได้แล้ว กลับมานั่งตามสะดวกเจริญไป พึงนึกหน่วง (นิมิตนั้น) ซ้ำๆ ซากๆ พึงกระทำ (นิมิตนั้น) ให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจรดได้แล้ว ความตรึกวิเศษจรดได้แล้ว เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมราบคาบไปตามลำดับ กิเลสทั้งหลายย่อมสงบนิ่ง จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตย่อมเกิดขึ้น

มหาฎีกา

เชื่อมความว่า สเจ นสฺสติ อถาเนน สุขนิสินฺเนน ภาเวตพฺพํ

การสวม **รองเท้าชั้นเดียว** ก็เพื่อความปราศจากเสียง การถือ **ไม้เรียว** ก็เพื่อบรรเทาอันตราย

สมาธิที่ยังอ่อนอยู่ ย่อมเสื่อมไปเพราะอสัปปายะบางอย่างซึ่งเป็นเหตุ ในบรรดาอสัปปายะทั้งหลายที่จักกล่าวถึงอยู่

คำว่า **ถือเอานิมิต** คือ ถือเอาอุคคหนิมิตตามที่เกิดแล้ว

บทว่า สมนฺนาหริตพฺพํ มีอธิบายว่า พึงนึกหน่วงนิมิต ความว่า พึงน้อมกรรมฐานมาโดยชอบ หรือเนืองๆ

คำว่า **พึงกระทำให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจรดได้แล้ว ความตรึกวิเศษจรดได้แล้ว** อธิบายว่า พึงกระทำกรรมฐานให้เป็นสิ่งที่สัมมาสังกัปปะอันสัมปยุตด้วยภาวนาจิต ซึ่งได้ชื่ออย่างนี้ว่า "ความตรึก (ตกฺก)" เพราะกิริยาที่ตรึก และว่า "ความตรึกวิเศษ (วิตกฺก)" เพราะกิริยาที่ตรึกได้อย่างมีความพิเศษ อันมีการจรดไปทั่ว จรดไปรอบเป็นกิจ ซึ่งเป็นไปไม่ขาดสาย จรดได้ทั่วแล้ว จรดได้รอบแล้ว ความว่า พระโยคียังวิตกที่ถึงกำลัง คือมนสิการให้เป็นไปมาก

คำว่า **เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้** ความว่า เมื่อทำกรรมฐานให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจรดได้แล้ว ความตรึกวิเศษจรดได้แล้วอยู่อย่างนี้ คือ เมื่อประกอบเนืองๆ โดยอาการที่ภาวนาจะนำมาซึ่งคุณวิเศษ ตามลำดับ

คำว่า **ตามลำดับ** (ในคำว่า นิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมราบคาบไปตามลำดับ) คือตามลำดับแห่งภาวนา

ในกาลใด อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธา เป็นต้น เป็นธรรมชาติสละสลวยดี กล้าแข็งเป็นไปอยู่ ในกาลนั้นองค์ฌานทั้งหลาย มีวิตก เป็นต้น ซึ่งยังเป็นกามาวจรนั่นเทียว ได้รับการอุปถัมภ์จากพลธรรม ๗ อย่าง ที่ถึงกำลังอย่างดีนักแล้ว เพราะภาวะที่ไกลต่อธรรมอันเป็นข้าศึก มีความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เป็นต้น ย่อมปรากฏขึ้นเป็นอันมาก เพราะเหตุนั้นนั่นเอง นิวรณ์ธรรมทั้งหลายมีกามฉันท์ เป็นต้น อันเป็นข้าศึกโดยตรงขององค์ฌานนั้น

พร้อมกับบาปธรรมทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับกามฉันท์ เป็นต้นนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติมีอยู่ในที่ไกล

องค์แห่งอุปจารฌาน ปรารภกรรมฐานนั้นเกิดขึ้น พร้อมกับความเกิดขึ้นแห่งปฏิภาคนิมิต เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **นิวรณ์ทั้งหลายย่อมราบคาบไป** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **สงบนิ่ง** คือ นิ่งอย่างดีทีเดียว ความว่า เข้าไปสงบเสียได้

ความต่างกันแห่งอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต

วิสุทธิมรรค

ในนิมิตทั้ง ๒ นั้น ต่อไปนี้เป็นความแตกต่างกันแห่งอุคคหนิมิตที่มีก่อน และปฏิภาคนิมิตนี้ คือในอุคคหนิมิต โทษแห่งกสิณยังปรากฏได้ ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏดุจชำแรกอุคคหนิมิตออกมา เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ดีกว่าอุคคหนิมิตนั้นสักร้อยเท่า พันเท่า ราวกะวงแว่นที่เขาหยิบออกจากถุง ราวกะเปลือกสังข์ที่เขาล้างดีแล้ว ราวกะดวงจันทร์ที่กำลังโผล่ออกมาในระหว่างก้อนเมฆ ราวกะนกยางขาวที่หน้าเมฆ ฉะนั้น ก็ปฏิภาคนิมิตนั้นแล ไม่มีสี ไม่มีสัณฐาน เพราะถ้าหากว่า ปฏิภาคนิมิตนั้นพึงเป็นเช่นนี้ไซร้ ก็จะพึงเป็นสิ่งรู้ได้ด้วยจักษุ เป็นของหยาบ เข้าถึงการพิจารณา (ของวิปัสสนา) ได้ ชักมาซึ่งลักษณะ ๓ แต่ว่า ปฏิภาคนิมิตนี้ไม่เป็นเช่นนั้น ด้วยว่าปฏิภาคนิมิตนี้เป็นเพียงอาการปรากฏที่เกิดจากสัญญา แห่งพระโยคีผู้ได้สมาธิเท่านั้นแล ก็จำเดิมแต่กาลที่ปฏิภาคนั้นเกิดแล้วแล นิวรณ์ทั้งหลายย่อมเป็นอันราบคาบแล้วทีเดียว กิเลสทั้งหลายสงบนิ่งไปทีเดียว จิตเป็นอันตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิแล้วทีเดียว

มหาฎีกา

บทว่า **อิมสฺส** แปลว่า แห่งปฏิภาคนิมิตนี้

รอยนิ้วมือ รอยฝ่ามือ เป็นต้น ชื่อว่า **โทษแห่งกสิณ**

ด้วยอุปมาทั้งหลายมีวงแว่น เป็นต้น ท่านอาจารย์แสดงถึงความที่ปฏิภาคนิมิตเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ดี และละเอียดอ่อนดีไว้

ก็ปฏิภาคนิมิตนั้นแล ชื่อว่า **ไม่มีสี** ชื่อว่า **ไม่มีสัณฐาน** ก็เพราะไม่มีสภาวะเป็นปรมัตถ์

คำว่า (ถ้าหากว่า ....) **พึงเป็นเช่นนี้** คือ พึงเป็นสิ่งมีสีและสัณฐาน

คำว่า **ชักมาซึ่งลักษณะ ๓** คือ ตามเข้าไปสู่ลักษณะ ๓ มีอุปปาทลักษณะ (ลักษณะเกิด) เป็นต้น หรือเกลื่อนกล่นด้วยลักษณะ ๓ มีอนิจจตา (ภาวะที่ไม่เที่ยง) เป็นต้น

ถามว่า ก็ถ้าหากว่า ปฏิภาคนิมิตนี้ไม่เป็นเช่นนั้น คือ ไม่มีสี เป็นต้น จะมีความเป็นอารมณ์ของฌานได้อย่างไรเล่า ? ท่านอาจารย์กล่าวตอบว่า **เกวลํ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **เกิดจากสัญญา** คือ เกิดแล้วจากภาวนาสัญญา (สัญญาในภาวนา) เป็นเพียงเกิดพร้อมแล้วจากภาวนาสัญญา

เพราะว่า ธรรมที่หาสภาวะมิได้ ย่อมไม่มีสมุฏฐานแม้จากธรรมไหนๆ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เป็นเพียงอาการปรากฏ** ดังนี้ ไว้

คำว่า **เป็นอันราบคาบแล้วทีเดียว** คือ เป็นอันสงบนิ่งแล้วทีเดียว อธิบายว่า พระโยคีไม่ต้องทำความอุตสาหะ เพื่อการให้นิวรณ์ราบคาบนั้นอีก (เพราะว่า เมื่อปฏิภาค-นิมิตเกิด นิวรณ์ก็สงบราบคาบด้วยอุปจารสมาธิเองอยู่แล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อให้ราบคาบเป็นพิเศษอีก)

ความต่างกันแห่งอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ

วิสุทธิมรรค

ก็สมาธิมี ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ จิตย่อมตั้งมั่นโดยอาการ ๒ คือ ในอุปจารภูมิอย่างหนึ่ง ในปฏิลาภภูมิอย่างหนึ่ง ในภูมิทั้ง ๒ นั้น ในอุปจารภูมิ จิตย่อมเป็นอันตั้งมั่นได้ เพราะการละนิวรณ์ ในปฏิลาภภูมิ จิตย่อมตั้งมั่นได้เพราะความปรากฏแห่งองค์ (ฌาน)

ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่กระทำความแตกต่างกันแห่งสมาธิทั้ง ๒ คือ ในอุปจารสมาธิ องค์ฌานทั้งหลายยังไม่เป็นธรรมชาติที่เกิดกำลัง เมื่ออุปจารสมาธิ เกิดขึ้นแล้ว บางคราว จิตย่อมทำนิมิตให้เป็นอารมณ์ได้ บางคราวก็หยั่งลงสู่ภวังค์เสีย เพราะความที่องค์ทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง อุปมาเหมือนเด็กอ่อน เมื่อเขายกให้ยืนขึ้น ย่อมล้มลงที่พื้นเสียบ่อยๆ ฉะนั้น ส่วนในอัปปนา องค์ทั้งหลายเป็นธรรมชาติที่เกิดกำลังแล้ว เมื่ออัปปนา-สมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตตัดวาระแห่งภวังค์ครั้งหนึ่งแล้วจะตั้งอยู่ได้ คือจะเป็นไปได้ แม้ตลอดทั้งคืน แม้ตลอดทั้งวัน ด้วยอำนาจความสืบต่อกันแห่งกุศลชวนะทีเดียว เพราะความที่องค์เหล่านั้นเกิดกำลังแล้ว อุปมาเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง พึงลุกขึ้นจากอาสนะ แล้วยืนอยู่ได้ตลอดทั้งวัน ฉะนั้น ฉะนี้แล

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ เมื่อกล่าวคำว่า (จิตเป็นอันตั้งมั่น) **ด้วยอุปจารสมาธิ** ดังนี้แล้ว คำพูดก็เป็นอันถึงกันได้โดยอรรถว่า สมาธิแม้ที่นอกจากอุปจารสมาธิก็มีอยู่ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น เพื่อจะให้ทราบแม้อรรถที่ว่านั้น ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า **ก็สมาธิมี ๒ อย่าง** ดังนี้ เป็นต้น ไว้

คำว่า โดยอาการ ๒ ได้แก่ โดยอาการ ๒ เหล่านี้ คือ ภาวะที่ฌานธรรมทั้งหลายไกลต่อธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ (ที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า “จิตย่อมเป็นอันตั้งมั่นได้เพราะการละนิวรณ์”) ๑, การถึงความมั่นคง (ที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า “จิตย่อมเป็นอันตั้งมั่นได้ เพราะความปรากฏแห่งองค์”) ๑.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงถึงเหตุเหล่านั้น โดยช่องทาง คือภูมิอันเป็นที่ตั้งลง ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ในอุปจารภูมิอย่างหนึ่ง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **ในอุปจารภูมิ** ได้แก่ ในขณะที่ตั้งลงแห่งอุปจารสมาธิ แม้หากว่าในเวลานั้น จะยังไม่เกิดองค์ฌานที่ปรากฏชัดถึงความเป็นมหัคคตะก็ตาม ถึงกระนั้นจิตก็ย่อมตั้งมั่นได้ ด้วยการข่มธรรมทั้งหลาย อันเป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌานเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **จิตย่อมเป็นอันตั้งมั่นได้ เพราะการละนิวรณ์** ดังนี้ไว้

คำว่า **ในปฏิลาภภูมิ** ได้แก่ ในขณะที่ตั้งลงแห่งการบรรลุฌาน จริงอยู่ในเวลานั้น จิตย่อมตั้งมั่นได้เพราะความเกิดขึ้นแห่งฌานธรรมที่ถึงอัปปนาแล้ว เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพราะความปรากฏแห่งองค์** ดังนี้ไว้ เชื่อมความเข้ากับคำว่า "จิตย่อมเป็นอันตั้งมั่นได้" (คือเป็น องฺคปาตุภาเวน จิตฺตํ สมาหิตํ โหติ)

คำว่า **ยังไม่เป็นธรรมชาติที่เกิดกำลัง** คือ จะเป็นธรรมชาติที่มีกำลังอันเกิดแล้วก็หาไม่ ความว่า ไม่ถึงกำลังแห่งภาวนา

คำว่า **จิต** ได้แก่ ฌานจิต

คำว่า **จะตั้งอยู่ได้ แม้ตลอดทั้งคืน แม้ตลอดทั้งวัน** ท่านกล่าวหมายเอาในเวลาที่เข้าฌาน

วิธีรักษาปฏิภาคนิมิต

วิสุทธิมรรค

ในสมาธิ ๒ อย่างนั้น ปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุปจารสมาธินี้ใด ธรรมดาว่าการทำนิมิตนั้นให้เกิดขึ้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าพระโยคีอาจที่จะเจริญนิมิตนั้น แล้วบรรลุถึงอัปปนาได้ โดยการนั่งคู้บัลลังก์ (ครั้งเดียว) นั้น เท่านั้น ก็เป็นการดี แต่ถ้าหากว่าไม่สามารถ พระโยคีรูปนั้นก็ควรเป็นผู้ไม่ประมาท รักษานิมิตนั้น ดุจมเหสีรักษาครรภ์ สำหรับผู้จะเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเถิด ด้วยว่าเมื่อรักษานิมิตอยู่อย่างนี้ ก็จะไม่มีความเสื่อมแห่งฌานที่ได้แล้ว เมื่อไม่มีการรักษา ฌานที่ได้แล้วๆ ย่อมเสื่อมไป

มหาฎีกา

เพราะอธิบายว่า การเจริญนิมิตในอุปจารภูมิเป็นสิ่งที่ถูกต้อง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เจริญนิมิตนั้น** ดังนี้ไว้

คำว่า ความเสื่อมแห่งฌานที่ได้แล้ว คือ ความเสื่อมแห่งอุปจารฌานที่ได้แล้ว ความว่า เมื่อนิมิตยังไม่เสื่อมไป แม้ฌานที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ ก็ชื่อว่า ยังไม่เสื่อมไปเหมือนกัน แต่เมื่อนิมิตเสื่อมไป เพราะไม่มีการรักษาไว้ แม้ฌานที่ได้แล้วๆ ก็ย่อมเสื่อมไป

เพราะเป็นไปเนื่องกับนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เมื่อไม่มีการรักษา** ดังนี้ เป็นต้นไว้

สัปปายะ ๗, อสัปปายะ ๗

วิสุทธิมรรค

ในการรักษานิมิตนั้น ต่อไปนี้เป็นวิธีรักษา

อาวาโส โคจโร ภสฺสํ ปุคฺคโล โภชนํ อุตุ
อิริยาปโถติ สตฺเตเต อสปฺปาเย วิวชฺชเย
สปฺปาเย สตฺต เสเวถ เอวญฺหิ ปฏิปชฺชโต
นจิเรเนว กาเลน โหติ กสฺสจิ อปฺปนา

แปลว่า พระโยคีพึงเว้นสิ่งเป็นอสัปปายะ ๗ อย่างเหล่านี้ คือ อาวาส ๑ โคจร ๑ การพูดคุย ๑ บุคคล ๑ โภชนะ ๑ อุตุ ๑ อิริยาบถ ๑ พึงเสพสิ่งอันเป็นสัปปายะ ๗ อย่างเถิด เพราะว่า เมื่อพระโยคีบางรูป ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ อัปปนาจะเกิดขึ้น โดยกาลไม่นานเลย

ดังนี้

ในบรรดาสิ่งที่เป็นสัปปายะ และอสัปปายะเหล่านั้น เมื่อพระโยคีอยู่ในอาวาสใด นิมิตที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ก็ดี นิมิตที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไปก็ดี สติที่ยังไม่เข้าไปตั้งไว้ ย่อมเข้าไปตั้งไว้ไม่ได้ด้วย จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ย่อมตั้งมั่นไม่ได้ด้วย อาวาสนี้จัดเป็นอสัปปายะ ในอาวาสใดนิมิต (ที่ยังไม่เกิดขึ้น) ย่อมเกิดขึ้น และ (นิมิตที่เกิดขึ้นแล้ว) ย่อมเป็นธรรมชาติมั่นคงได้ สติย่อมเข้าไปตั้งไว้ได้ จิตย่อมตั้งมั่นได้ ดุจพระปธานิยติสสเถระ ผู้อยู่ ณ นาคบรรพต อาวาสนี้จัดเป็นสัปปายะ เพราะฉะนั้น ในวิหารใด มีอาวาสอยู่เป็นจำนวนมาก พระโยคีอยู่ในอาวาสเหล่านั้นแห่งละ ๓ วัน จิตของเธอเป็นธรรมชาติมีอารมณ์เดียวได้ในอาวาสใด ควรอยู่ในอาวาสนั้นเถิด

จริงอยู่ ภิกษุ ๕๐๐ รูป เมื่ออยู่ในถ้ำจูฬนาคะใกล้ตัมพปัณณิทวีป ก็ถือเอากรรมฐานในอาวาสนั้นนั่นเอง เพราะความเป็นอาวาสที่สัปปายะ จึงบรรลุแล้วซึ่งพระอรหัต

อนึ่ง สำหรับพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบัน เป็นต้น ที่ถึงอริยภูมิในอาวาสอื่นแล้วและ(มา) บรรลุพระอรหัตในถ้ำชื่อ จูฬนาคะนั้น นับจำนวนมิได้ แม้ในอาวาสอื่นๆ ทั้งหลาย มีจิตตลบรรพตวิหาร เป็นต้น ก็อย่างนี้

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ครั้นอธิบายว่า **และ (นิมิตที่เกิดขึ้นแล้ว) ย่อมเป็นธรรมชาติมั่นคงได้** ดังนี้แล้ว เพื่อจะแสดงอาการที่นิมิตเป็นธรรมชาติมั่นคงนั้น จึงกล่าวคำว่า **สติย่อมเข้าไปตั้งไว้ได้ จิตย่อมตั้งมั่นได้** ดังนี้ไว้ อธิบายว่า นิมิตตามที่ได้แล้ว ชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่มั่นคงและรักษาไว้ได้ดี ก็สำหรับพระโยคีผู้ได้เอกัคคตา เพราะกระทำสติให้เข้าไปตั้งไว้ดีในนิมิตนั้น ก็ในที่นี้ด้วยศัพท์ว่า “สติ” สงเคราะห์เอาสัมปชัญญะ และด้วยศัพท์ว่า “สมาธิ” (ในที่นี้เรียกว่า “จิต”) สงเคราะห์เอาวิริยะ เพราะความที่มิได้ขัดขวางกัน (คล้อยตามกันนั่นเอง)

บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในอาวาสเหล่านั้น

คำว่า **แห่งละ ๓ วัน** คือ ในอาวาสแต่ละแห่ง อยู่แห่งละ ๓ วัน โดยกำหนดถึงการอยู่ในสถานที่ๆ ได้อาศัยอยู่แต่ละแห่งไว้ (คือกำหนดไว้ ๓ วัน อยู่ครบแล้วก็ออก)

วิสุทธิมรรค

ส่วนว่าโคจรคาม (ละแวกบ้านที่เที่ยวบิณฑบาต) โคจรคามใดมีอยู่ในระหว่างโกสะครึ่ง (๑ โกสะ เท่ากับ ๕๐๐ คันธนู) ทางทิศเหนือก็ตาม ทางทิศใต้ก็ตาม ไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไปจากเสนาสนะ อันมีภิกษาสมบูรณ์หาได้ง่าย โคจรคามนั้นเป็นสัปปายะ ที่ตรงข้ามเป็นอสัปปายะ

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ กล่าวคำว่า **ทางทิศเหนือก็ตาม ทางทิศใต้ก็ตาม** ดังนี้ไว้ เพื่อป้องกันภาวะที่ต้องหันหน้าตรงพระอาทิตย์ ในเวลาไป เวลามา แล

ระยะทางประมาณ ๑,๐๐๐ คันธนู ชื่อว่า **โกสะครึ่ง**

วิสุทธิมรรค

คำว่า "การพูดคุย" ความว่า การพูดคุยที่นับเนื่องเข้าในเดรัจฉานกถา ๓๒ อย่าง จัดเป็นอสัปปายะ เพราะว่า การพูดคุยเช่นนั้น ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเสื่อมหายแห่งนิมิตของพระโยคีนั้น การพูดคุยที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐ จัดเป็นสัปปายะ แม้คำพูดที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐ นั้น พระโยคีก็ควรพูดพอประมาณ

มหาฎีกา

คำว่า **เดรัจฉานกถา ๓๒ อย่าง** ท่านกล่าวหมายเอาการพูดถึงพระราชา เป็นต้น ก็เดรัจฉานกถาเหล่านั้น ท่านหมายเอาทั้งที่มิได้มาโดยสภาวะของตนในพระบาลี คือท่านสงเคราะห์เอาการพูดถึงป่า, ภูเขา, แม่น้ำ, เกาะ เข้าด้วย "อิติ" ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) กล่าวว่า "เป็นเดรัจฉานกถา ๓๒ อย่าง" เพราะความเป็นเครื่องขัดขวางต่อสวรรค์ และความหลุดพ้น

คำว่า **ที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐** ความว่า สิ่งเหล่านี้ คือ ความมักน้อย ๑, ความสันโดษ ๑, ความสงบสงัด ๑, ความไม่คลุกคลี ๑, ความปรารภความเพียร ๑, ศีล ๑, สมาธิ ๑, ปัญญา ๑, วิมุตติ ๑, วิมุตติญาณทัสสนะ ๑ ชื่อว่า "วัตถุ" (เรื่องราว) สำหรับการพูด (เรื่องที่ควรพูด) มีการพูดถึงความมักน้อย เป็นต้น การพูดคุยที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐ นั้น จัดเป็นสัปปายะ

วิสุทธิมรรค

แม้บุคคลที่ไม่กล่าวเดรัจฉานกถา ถึงพร้อมด้วยคุณทั้งหลายมีศีล เป็นต้น เป็นบุคคลที่พระโยคีอาศัยแล้ว จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ย่อมตั้งมั่นก็ดี จิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมเป็นธรรมชาติมั่นคงยิ่งขึ้นก็ดี บุคคลเช่นนี้เป็นสัปปายะ

ส่วนบุคคลผู้มากไปด้วยการทำร่างกายให้แข็งแรง กล่าวเดรัจฉานกถา จัดเป็นอสัปปายะ เพราะว่า เขานั้นจะทำจิตนั้นให้ขุ่นมัวได้ทีเดียว ดุจน้ำโคลนทำน้ำใสให้ขุ่นมัวไป ฉะนั้น ก็เพราะอาศัยบุคคลเช่นนั้น สมาบัติของภิกษุหนุ่มผู้อาศัยอยู่ ณ โกฏิบรรพตจึง

เสื่อมไป ป่วยกล่าวไปใยถึงนิมิตเล่า

มหาฎีกา

บทว่า **อติรจฺฉานกถิโก** แปลว่า ไม่เป็นผู้กล่าวเดรัจฉานกถา อธิบายว่า กล่าวแต่คำพูดที่เกี่ยวข้องกับกรรมฐาน ซึ่งประกอบด้วยธรรมอันเป็นข้าศึกของเดรัจฉานกถาเท่านั้น

คำว่า **ถึงพร้อมด้วยคุณทั้งหลายมีศีล เป็นต้น** คือถึงพร้อมด้วยคุณทั้งหลาย มีศีล, สมาธิ เป็นต้น จริงอยู่ บุคคลใดเป็นผู้ประกอบในสมาธิกรรมฐาน หรือว่าถึงฝั่งแห่งสมาธิกรรมฐานแล้ว บุคคลนั้นเป็นสัปปายะสำหรับพระโยคีรูปนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า เป็นบุคคลที่พระโยคีอาศัยแล้ว ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **เป็นผู้มากไปด้วยการทำร่างกายให้แข็งแรง** คือ เป็นผู้ขวนขวายในการปรนปรือร่างกายให้อิ่มหนำ ได้แก่ บุคคลผู้ที่ท่านหมายเอา กล่าวว่า “เป็นผู้บริโภคเท่าที่ต้องการเสียจนเต็มท้อง แล้วประกอบเนืองๆ ซึ่งสุขในการนอน สุขในการเอน สุขในการหลับ อยู่” ดังนี้

วิสุทธิมรรค

ส่วนว่าโภชนะ (ของกิน) พระโยคีบางรูปมีโภชนะที่มีรสหวานเป็นสัปปายะ บางรูปมีโภชนะที่มีรสเปรี้ยวเป็นสัปปายะ แม้อุตุ พระโยคีบางรูปมีอุตุที่เย็นเป็นสัปปายะ บางรูปมีอุตุที่ร้อนเป็นสัปปายะ เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคีเสพโภชนะ หรืออุตุอันใด ความผาสุกย่อมมีได้ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ย่อมตั้งมั่นก็ดี จิตที่ตั้งมั่นแล้ว ย่อมเป็นธรรมชาติที่มั่นคงยิ่งขึ้นก็ดี โภชนะนั้น และอุตุนั้นจัดเป็นสัปปายะ โภชนะนอกนี้ และอุตุนอกนี้ จัดเป็นอสัปปายะ

มหาฎีกา

โภชนะย่อมถึงซึ่งความเป็นของประกอบ (ของปรุงขึ้น) สำหรับสัตว์ทั้งหลาย ก็

เกี่ยวกับรสหวาน และรสเปรี้ยวเสียโดยมาก เพราะปรากฏว่าเป็นอย่างนั้นในวัตถุทั้งหลาย มีเนยใส เป็นต้น ส่วนรสอื่นมีรสเผ็ด เป็นต้น เป็นเครื่องตกแต่งแต่อย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **พระโยคีบางรูปมีโภชนะที่มีรสหวานเป็นสัปปายะ บางรูปมีโภชนะที่มีรสเปรี้ยวเป็นสัปปายะ** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

แม้ในอิริยาบถทั้งหลาย พระโยคีบางรูปมีการจงกรมเป็นสัปปายะ บางรูปมีการนอน การยืน การนั่ง อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นสัปปายะ เพราะฉะนั้น พระโยคีควรทดลองอิริยาบถนั้นดูสัก ๓ วัน เหมือนอย่างทดลองอาวาส จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ย่อมตั้งมั่นก็ดี จิตที่ตั้งมั่นแล้ว ย่อมเป็นธรรมชาติที่มั่นคงยิ่งขึ้นก็ดี ในอิริยาบถใด พึงทราบว่า อิริยาบถนั้นเป็นสัปปายะ อิริยาบถนอกนี้เป็นอสัปปายะ เธอเว้นสิ่งที่เป็นอสัปปายะ ๗ อย่างนี้เสียแล้วเสพสิ่งที่เป็นสัปปายะโดยประการที่กล่าวแล้วนี้เถิด ด้วยว่าอัปปนาจะเกิดขึ้นแก่พระโยคีบางรูปผู้มากไปด้วยการส้องเสพนิมิต ผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ได้โดยกาลไม่นานเลย

แต่เมื่อพระโยคีรูปใด ปฏิบัติไปแม้อย่างนี้ อัปปนาก็ไม่เกิดขึ้น เธอนั้นก็ควรทำอัปปนาโกศล ๑๐ อย่าง ให้ถึงพร้อมเถิด

มหาฎีกา

ชื่อว่า (จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น......) **ในอิริยาบถใด** คือ ในอิริยาบถอันเป็นที่รองรับซึ่งกำลังเป็นไปอยู่ หรือแก่พระโยคีผู้เป็นไปอยู่ในอิริยาบถใด

บทว่า **นิมิตฺตาเสวนพหุลสฺส** แปลว่า ผู้มากไปด้วยการส้องเสพนิมิต ด้วยอำนาจโคจรอาเสวนะ (การส้องเสพโดยการทำให้เป็นอารมณ์) ด้วยว่า ภาวนาอาเสวนะ (การส้องเสพสมาธิที่เจริญดีแล้ว) ของพระโยคีผู้เจริญอยู่ พึงปรารถนาได้ด้วยอาศัยนิมิตใด แม้โคจรอาเสวนะ ก็พึงปรารถนาได้ด้วยอาศัยนิมิตนั้นแล (การส้องเสพ คือทำนิมิตให้เป็นอารมณ์อยู่ได้เสมอๆ ติดต่อกัน ชื่อว่า โคจรอาเสวนะ, เมื่อได้อัปปนาสมาธิแล้ว การส้องเสพสมาธินั้นบ่อยๆ โดยการเข้าฌาน ชื่อว่า ภาวนาอาเสวนะ)

ชื่อว่า **ยังไม่เกิดขึ้น** ก็คือ อัปปนา

พระโยคีจะเป็นผู้ฉลาดในอัปปนาได้โดยวิธีใด วิธีนั้นมี ๑๐ อย่าง ชื่อว่า **อัปปนา-โกศล**

อัปปนาโกศล ๑๐ อย่าง

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้เป็นนัยในอัปปนาโกศล ๑๐ อย่างนั้น

อันว่าอัปปนาโกศล พระโยคีพึงปรารถนาได้ โดยอาการ ๑๐ อย่างคือ

- โดยการทำวัตถุให้มีความสละสลวย
- โดยการปรับอินทรีย์ให้มีความเสมอกัน
- โดยความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต
- ยกจิตในสมัยที่ควรยก
- ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
- ทำจิตให้รื่นเริงในสมัยที่ควรทำจิตให้รื่นเริง
- วางเฉยซึ่งจิตในสมัยที่ควรวางเฉย
- โดยการงดเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น
- โดยการเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น
- โดยความน้อมใจไปในสมาธินั้น ดังนี้แล

การทำวัตถุให้มีความสละสลวย

ในบรรดาอัปปนาโกศลอันมีอาการ ๑๐ นั้น การทำวัตถุทั้งหลายที่เป็นภายใน และภายนอกให้มีความสละสลวย ชื่อว่า การทำวัตถุให้มีความสละสลวย ด้วยว่าในเวลาใดพระโยคี มีผม, เล็บ และขนยาว หรือว่ามีร่างกายหมักหมมด้วยเหงื่อไคล ในเวลานั้น ชื่อว่า วัตถุภายในไม่สละสลวย คือไม่สะอาด อนึ่ง ในเวลาใดจีวรของเธอเก่ามัวหมอง มีกลิ่นเหม็น หรือว่าเสนาสนะรกเรื้อ ในเวลานั้น ชื่อว่า วัตถุภายนอกไม่สละสลวย คือ ไม่

สะอาด ก็เมื่อวัตถุที่เป็นภายในและภายนอกไม่สละสลวย แม้ญาณในจิตและเจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นธรรมชาติไม่บริสุทธิ์ เหมือนแสงสว่างแห่งเปลวประทีปที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยตัวโคมประทีป ไส้ และน้ำมันที่ไม่บริสุทธิ์ ฉะนั้น และเมื่อเธอพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยญาณที่ไม่บริสุทธิ์ แม้สังขารทั้งหลายก็จะเป็นอันไม่ปรากฏชัด เมื่อประกอบกรรมฐานไปเนืองๆ แม้กรรมฐานก็ย่อมไม่ถึงความเจริญ, ความงอกงาม ความไพบูลย์ได้ แต่เมื่อวัตถุภายใน ภายนอกสละสลวย แม้ญาณในจิตและเจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้น ย่อมเป็นธรรมชาติสละสลวย คือ บริสุทธิ์เหมือนแสงสว่างแห่งเปลวประทีปที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยตัวโคมประทีป ไส้ และน้ำมันที่บริสุทธิ์ ฉะนั้น และเมื่อเธอพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยญาณที่บริสุทธิ์ แม้สังขารทั้งหลายย่อมเป็นอันปรากฏชัด เมื่อประกอบกรรมฐานไปเนืองๆ แม้กรรมฐานก็ย่อมถึงความเจริญ, ความงอกงาม ความไพบูลย์ได้

มหาฎีกา

บทว่า **วตฺถุวิสทกิริยโต** แปลว่า โดยการทำวัตถุให้มีความสละสลวย เชื่อมความเข้ากับคำว่า “อปฺปนาโกสลฺลํ อิจฺฉิตพฺพํ” (เพราะฉะนั้น แปลให้เต็มความก็ว่า “อัปปนาโกศล พระโยคีพึงปรารถนาได้ โดยการทำวัตถุให้มีความสละสลวย”) แม้ในบทที่เหลือก็เชื่อมความเข้าไว้อย่างนี้

ก็ร่างกายและเครื่องใช้สอย มีจีวร เป็นต้น ซึ่งเนื่องกับร่างกายนั้น ท่านประสงค์ว่าเป็นวัตถุในที่นี้ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของจิตและเจตสิกทั้งหลาย การกระทำโดยอาการที่วัตถุเหล่านั้น จะเป็นเครื่องนำความสะดวกมาให้แก่พระโยคีรูปนั้น ชื่อว่า **การทำวัตถุเหล่านั้นให้มีความสละสลวย** เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “(การทำ) **วัตถุทั้งหลายที่เป็นภายในและภายนอก**” ดังนี้ เป็นต้นไว้ ศัพท์ในคำว่า **สรีรํ วา** ท่านประกอบให้ผิดที่ (คือควรจะเป็น สรีรํ เสทมลคฺคหิตํ วา แทนที่จะเป็น สรีรํ วา เสทมลคฺคหิตํ) อธิบายว่า เป็นร่างกายที่หมักหมมด้วยเหงื่อไคล หรือลำบากอยู่เพราะกิจ

ประจำอย่างอื่นๆ ด้วย **วา** - ศัพท์ในคำว่า **เสนาสนํ วา** พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาแม้เครื่องใช้สอยอย่างอื่น มีบาตร เป็นต้น

ถามว่า "ก็นัยที่ว่านี้ ท่านสงเคราะห์เข้าด้วย ข้อที่ว่าถึงการตัดปลิโพธเล็กๆ น้อยๆ แล้วมิใช่หรือ เพราะเหตุไร จึงกล่าวไว้อีกเล่า ?"

ตอบว่า "สงเคราะห์ไว้แล้วก็จริง แต่ว่านัยที่สงเคราะห์ไว้แล้วนั้น ท่านกล่าวไว้ในคราวที่เริ่มบำเพ็ญ แต่ว่าในที่นี้ การปฏิบัติอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา แห่งพระโยคีผู้ปรารภกรรมฐานแล้ว หยุดอบรมอัปปนาอยู่ในอุปจารฌานที่เกิดขึ้นในกาลต่อมา

ถามว่า เมื่อความไม่สละสลวย หรือวัตถุที่เป็นเครื่องขัดขวางมีอยู่ วัตถุเหล่านั้นเป็นเครื่องขัดขวางพระโยคีผู้ประกอบภาวนาเนืองๆ ได้อย่างไร ?

ตอบว่า คำที่ว่านั้น ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นเป็นระยะๆ เท่านั้น เพราะว่าจิตตุปบาทเหล่านั้น จะเป็นไปพร้อมเพื่อความไม่บริสุทธิ์ แห่งความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต

ชื่อว่า **ในจิตและเจตสิกทั้งหลาย** ได้แก่ ในจิตและเจตสิก ที่เป็นปัจจัย มีนิสสยปัจจัย เป็นต้น

ปิ – ศัพท์ในคำว่า **แม้ญาณ** (ญาณมฺปิ) มีอรรถว่า รวบรวมด้วย ปิ – ศัพท์นั้น เป็นอันท่านแสดงแล้วว่า ไม่ใช่วัตถุนั้นอย่างเดียวเท่านั้นที่ไม่บริสุทธิ์ โดยที่แท้แล้ว เมื่อวัตถุนั้นไม่บริสุทธิ์ แม้ญาณก็ย่อมเป็นอันไม่บริสุทธิ์ไปเหมือนกัน ดังนี้ ส่วนความไม่บริสุทธิ์แห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับญาณนั้น ก็เป็นอันสำเร็จแล้วโดยไม่ต้องกล่าวถึง ก็การที่ท่านจับเอาเฉพาะญาณ (ขึ้นมากล่าว) ก็เพราะความที่ญาณมีอุปการะมากต่ออัปปนาจริงอย่างนั้น ท่านแสดงไขฌานไว้ด้วยญาณเป็นมุข (เป็นช่องทาง) ว่า "ฌาน เป็นทันธาภิญญูะ เป็นขิปปาภิญญูะ" เป็นต้น

ทั้งการอาศัยซึ่งที่อาศัย ทั้งที่อาศัย ก็เรียกว่า "นิสสยะ" ทั้งนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **เพราะอาศัยตัวโคมประทีป, ไส้ และน้ำมัน** ดังนี้ไว้

ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงว่า เมื่อญาณไม่มีความสละสลวย แม้สมาธิภาวนาก็

ย่อมเป็นธรรมชาติทรามกำลังโดยรอบด้านเช่นเดียวกับวิปัสสนาภาวนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า (พิจารณาสังขารทั้งหลาย) **ด้วยญาณที่ไม่บริสุทธิ์** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **กรรมฐาน** ท่านกล่าวถึงสมถกรรมฐาน

ความเจริญ (ของกรรมฐาน) ย่อมมีได้ เพราะความปรากฏแห่งองค์ (ฌาน) **ความงอกงาม** ย่อมมีได้เพราะความคล่องแคล่ว **ความไพบูลย์** พึงทราบว่ามีได้เพราะถึงวสีภาวะ (ความชำนิชำนาญ) โดยประการทั้งปวง

คำว่า **แต่เมื่อ (วัตถุภายในภายนอก) สละสลวย** ความว่า ในฝ่ายข้างดี พึงทราบความหมายแห่งคำนั้น โดยปริยายที่กล่าวแล้วเถิด

การปรับอินทรีย์ให้มีความเสมอกัน

วิสุทธิมรรค

การทำอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธา เป็นต้น ให้มีความเสมอกัน ชื่อว่า **การปรับอินทรีย์ให้มีความเสมอกัน** คือว่า ถ้าหากว่า สัทธินทรีย์ของเธอเป็นธรรมชาติมีกำลัง อินทรีย์ทั้งหลายนอกนี้อ่อนไป เพราะเหตุนั้น วิริยินทรีย์ ย่อมไม่สามารถที่จะทำกิจคือการยกขึ้น (ปัคคหกิจ) ได้ สตินทรีย์ ย่อมไม่อาจที่จะทำกิจ คือ ความเข้าไปตั้งไว้ (อุปัฏฐานกิจ) ได้ สมาธินทรีย์ ย่อมไม่อาจที่จะทำกิจ คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน (อวิกเขปกิจ) ได้ ปัญญินทรีย์ ย่อมไม่อาจที่จะทำกิจ คือ เห็น (ทัสสนกิจ) ได้ เพราะฉะนั้น พระโยคีควรทำสัทธินทรีย์นั้นให้ลดลง ด้วยการพิจารณาสภาวธรรม หรือเมื่อมนสิการโดยอาการใด สัทธินทรีย์เกิดมีกำลังขึ้น ก็ควรทำให้ลดลงไปโดยไม่มนสิการโดยอาการนั้น ก็เรื่องของพระวักกลิเถระ จัดเป็นตัวอย่างในความข้อนี้

ส่วนวิริยินทรีย์ ถ้าหากว่าเป็นธรรมชาติมีกำลัง เมื่อเป็นเช่นนั้น สัทธินทรีย์ย่อมไม่อาจที่จะทำกิจ คือ การตัดสินใจเชื่อ (อธิโมกขกิจ) ได้เลย อินทรีย์ทั้งหลายนอกนี้ก็ไม่อาจที่จะทำประเภทแห่งกิจนอกนี้ได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคีควรทำวิริยินทรีย์นั้นให้ลดลงด้วยการเจริญโพชฌงค์ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น บัณฑิตควรแสดงเรื่องของพระโสณเถระ (เป็นตัวอย่าง) ไว้ แม้ในข้อนั้น

พึงทราบถึงภาวะที่อินทรีย์นอกนี้ไม่สามารถในกิจของตน ในเมื่ออินทรีย์อย่างหนึ่ง แม้ในบรรดาอินทรีย์ที่เหลือ มีกำลัง ก็โดยประการที่กล่าวแล้วนี้เถิด

มหาฎีกา

คำว่า **การทำให้มีความเสมอกัน** คือ การทำให้มีความไม่ยิ่งไม่หย่อนกันโดยกิจ สัทธินทรีย์ เป็นธรรมชาติมีกำลัง ก็เพราะภาวะที่กิจ คือ การตัดสินใจเชื่อในวัตถุที่ควรเชื่อ มีความแกร่งกล้าขึ้นตามควรแก่ปัจจัย เพราะภาวะที่ปัญญาไม่มีความสละสลวย และ เพราะอินทรีย์อื่น มีวิริยินทรีย์ย่อหย่อนไป เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อินทรีย์ทั้งหลายนอกนี้อ่อนไป** ดังนี้ไว้

คำว่า **เพราะเหตุนั้น** คือ เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์มีกำลัง เพราะเหตุที่อินทรีย์นอกนี้อ่อนไปนั้น

การยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้น ไม่ยอมให้ตกไปในฝ่ายเกียจคร้าน ได้แก่ การตามมอบกำลังให้ ชื่อว่า “ปัคคหะ” กิจ คือ ปัคคหะ ชื่อว่า **ปัคคหกิจ** ควรเชื่อมเข้ากับคำว่า กาตุํ น สกฺโกติ (เป็น ปคฺคหกิจฺจํ กาตุํ น สกฺโกติ แปลว่า ย่อมไม่อาจที่จะทำปัคคหกิจได้)

การเข้าไปสู่อารมณ์แล้วตั้งไว้ หรือการไม่สละทิ้ง ชื่อว่า **อุปัฏฐานะ** (เป็นกิจของสติ)

สภาวธรรมใดเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่าน หรือว่าเป็นเหตุไม่ฟุ้งซ่านแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย สภาวธรรมนั้นชื่อว่า **อวิกเขปะ**

ปัญญินทรีย์ ย่อมเห็นสภาวะตามความเป็นจริงของอารมณ์ได้ ด้วยกิจใด ดุจเห็นรูปด้วยจักษุ ปัญญินทรีย์ ย่อมไม่อาจที่จะทำกิจ คือ การเห็นนั้นได้ ก็เพราะถูกสัทธินทรีย์อันมีกำลังครอบงำเอา จริงอยู่ ในบรรดาธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่กำลังเป็นไปพร้อมกัน ซึ่งกำลังสร้างสภาวะที่เป็นอินทร์อยู่ มีความสำเร็จสภาวะที่เป็นอินทร์ได้ ก็เกี่ยวกับความที่มีรส (กิจรส) เป็นอันเดียวกันเท่านั้น ไม่ใช่โดยประการอื่น

(อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ว่า “คำว่า มีรสเป็นอันเดียวกัน” คือ มีกิจเสมอกันในการทำอัปปนาให้เกิดขึ้น)

คำว่า **เพราะฉะนั้น** ท่านเจาะจงเอาเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นเอง โดยความเป็นเหตุ

บทว่า **ตํ** ได้แก่ สัทธินทรีย์

คำว่า **ด้วยการพิจารณาสภาวธรรม** ความว่า สัทธินทรีย์เกิดมีกำลัง เพราะอาการที่น้อมใจเชื่อในคุณมีความเป็นสิ่งประเสริฐ เป็นต้น แห่งวัตถุที่ควรเชื่ออันใดเป็นไปล้ำยิ่ง พระโยคีควรทำสัทธินทรีย์ให้ลดลงไปด้วยการพิจารณาอาการที่น้อมใจเชื่อนั้นตามความเป็นจริง โดยการจำแนกเป็นปัจจัยและปัจจยุบบัน เป็นต้น เพราะว่า เมื่อเอวังธัมมตานัย (นัยของการพิจารณาปฏิจจสมุปบาท นัยหนึ่งที่ว่า “มีอาการอย่างนี้ เป็นธรรมดา”) ถูกพระโยคีกำหนดโดยรส คือสภาวะอยู่อย่างนี้ ความน้อมใจเชื่อที่มีอาการแผ่ไปก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะภาวะที่ความขวนขวายของปัญญามีความล้ำยิ่งด้วยการกำหนดรู้ว่า “นี้เป็นสภาวะของธรรมเหล่านี้” ดังนี้

เหมือนอย่างว่า ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกัน ปัญญามีความเป็นธรรมชาติที่อ่อน ก็ในเพราะภาวะที่ศรัทธาเป็นธรรมชาติมีกำลัง ฉันใด ศรัทธามีความเป็นธรรมชาติที่อ่อน ก็ในเพราะภาวะที่ปัญญาเป็นธรรมชาติมีกำลัง ฉันนั้น เหมือนกันแล เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **พระโยคีควรทำสัทธินทรีย์นั้นให้ลดลง ด้วยการพิจารณาสภาวธรรม** ดังนี้ไว้

คำว่า **โดยไม่มนสิการโดยอาการนั้น** อธิบายว่า เมื่อพระโยคีประกอบภาวนาเนืองๆ อยู่โดยอาการใด สัทธินทรีย์เป็นธรรมชาติมีกำลังขึ้น เธอควรทำสัทธินทรีย์นั้นให้ลดลง โดยการไม่ประกอบภาวนาเนืองๆ โดยอาการนั้น

ในที่นี้ ภาวะที่สัทธินทรีย์เป็นธรรมชาติมีกำลัง ก็โดยวิกัป (ข้อกำหนด) ๒ ข้อ คือ โดยปัจจัยพิเศษของตน ๑ โดยภาวะที่อินทรีย์อื่นมีวิริยะ เป็นต้น มีกิจอ่อนกว่าวิริยะที่มีกิจอันยิ่งๆ ขึ้นไป ๑

ในวิกัปทั้ง ๒ นั้น ในวิกัปแรก ท่านแสดงวิธีทำศรัทธาให้ลดลงไป (ที่ว่าด้วยการพิจารณาสภาวธรรม) ส่วนในวิกัปที่ ๒ เมื่อพระโยคีมนสิการโดยอาการใด สัทธินทรีย์เกิด

มีกำลังขึ้น เพราะภาวะที่อินทรีย์อื่นมีวิริยินทรีย์ เป็นต้น มีกิจอ่อนไป เธอเมื่อจะทำสัทธินทรีย์ให้มีรส (กิจ) เสมอกันกับอินทรีย์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็ควรทำสัทธินทรีย์ให้ลดลงไป ด้วยการไม่มนสิการโดยอาการอย่างนั้น (แต่) ด้วยมนสิการอันเป็นเหตุนำมาซึ่งความมีกิจแกร่งกล้าแห่งอินทรีย์อื่นทั้งหลายมีวิริยินทรีย์ เป็นต้นเกิด แม้ในบรรดาอินทรีย์ทั้งหลายที่เหลือ ก็ควรทราบวิธีทำให้ลดลงไป โดยนัยนี้

คำว่า **เรื่องของพระวักกลิเถระ** ความพิสดารมีว่า ท่านผู้มีอายุนั้น เป็นผู้มีบุญญาธิการอันได้สั่งสมไว้แล้ว เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลประเภทสัทธาวิมุต (หลุดพ้นด้วยอำนาจศรัทธา) ท่านเป็นผู้ขวนขวายในการดูรูปกายของพระศาสดาอยู่เท่านั้น แม้พระศาสดาโอวาทเธอโดยนัยว่า "ดูก่อน วักกลิ ประโยชน์อะไรแก่เธอ ด้วยกายเน่าที่เธอเห็นแล้วนี้ ดูก่อน วักกลิ ผู้ใดแลเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เห็นเรา" ดังนี้ เป็นต้น แล้วทรงให้ประกอบในกรรมฐานก็ตาม เธอเมื่อไม่ประกอบกรรมฐานนั้นก็ถูกขับไล่ไป จึงปีนขึ้นไปสู่ที่เป็นเหว เพื่อจะทำตนให้ตกไป (ในเหว) ลำดับนั้น พระศาสดาตามที่ประทับนั่งอยู่นั่นเอง ทรงปล่อยแสงสว่างไป แสดงพระองค์เองให้ปรากฏ ตรัสพระคาถาว่า

ปาโมชฺชพหุโล ภิกฺขุ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน
อธิคจฺเฉ ปทํ สนฺตํ สงฺขารุปสมํ สุขํ[๑]

แปลว่า ภิกษุผู้มากด้วยความปราโมทย์ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา
จะพึงบรรลุบทที่สงบ อันเป็นที่เข้าไปสงบสังขาร เป็นสุข

ดังนี้

แล้วก็ตรัสว่า "นี่แน่ะ วักกลิ ขอเธอจงมาเถิด" พระเถระนั้นพอถูกน้ำ คือ พระดำรัสอันเป็นอมตะนั้นนั่นเองรดแล้ว ก็ร่าเริงยินดี ตั้งวิปัสสนาขึ้น (แต่) เพราะความที่ศรัทธาเป็นธรรมชาติมีกำลัง ท่านจึงหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถีไม่ได้ พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงทราบความข้อนั้นแล้ว เมื่อจะทรงยังพระเถระปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน จึงทรงชำระกรรมฐานให้หมดจดประทานให้ไป พระเถระนั้น เพราะขวนขวายให้วิปัสสนาก้าวหน้าไปโดยนัยที่พระศาสดาทรงประทานให้ จึงบรรลุพระอรหัตไปตามลำดับมรรคได้แล้ว เพราะ

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๙๑

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ก็เรื่องของพระวักกลิเถระจัดเป็นตัวอย่างในข้อนี้** ดังนี้ไว้

คำว่า **ประเภทแห่งกิจนอกนี้** ได้แก่ กิจต่างๆ กัน มีอุปัฏฐานกิจ (กิจ คือ การเข้าไปตั้งไว้)

คำว่า (ด้วยการเจริญโพชฌงค์) **มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น** ด้วย อาทิ – ศัพท์ที่แปลว่า "เป็นต้น" ควรทราบว่าสงเคราะห์เอาสมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขา-สัมโพชฌงค์เข้าไว้

คำว่า **ควรทำ (วิริยินทรีย์) ให้ลดลง** ความว่า ภาวะที่สัทธินทรีย์เป็นธรรมชาติมีกำลัง ย่อมลดลงไปด้วยการพิจารณาสภาวธรรม ฉันใด ภาวะที่วิริยินทรีย์เป็นธรรมชาติมีประมาณยิ่ง ย่อมลดลงไปด้วยการเจริญโพชฌงค์มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น ฉันนั้น เพราะปัสสัทธินั้นเป็นฝักฝ่ายของสมาธิ จริงอย่างนั้น การเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น เมื่อรักษาความมีประมาณยิ่งแห่งสมาธินทรีย์ไว้ โดยการตกไปในโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ก็ย่อมทำวิริยินทรีย์ให้ลดลงไปโดยแน่นอน ดุจเดียวกับการเจริญวิริยสัมโพชฌงค์เป็นต้น เมื่อรักษาความมีประมาณยิ่งแห่งวิริยินทรีย์ไว้ โดยการตกไปในอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ก็ย่อมทำสมาธินทรีย์ให้ลดลงไปโดยแน่นอน ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ควรทำ (วิริยินทรีย์) ให้ลดลงด้วยการเจริญโพชฌงค์ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น** ดังนี้ไว้

คำว่า **เรื่องของพระโสณเถระ** คือ เรื่องของพระโสณเถระผู้สุขุมาลชาติ ความพิสดารมีว่า ท่านผู้มีอายุนั้น ถือเอากรรมฐานในสำนักของพระศาสดา แล้วอยู่ ณ สวน-สีตวัน คิดว่า "ร่างกายของเราละเอียดอ่อน จะไม่ประสบความสุขได้โดยง่ายเลย เราจะต้องบำเพ็ญสมณธรรม แม้ว่าต้องทำร่างกายให้ลำบากไป" ดังนี้แล้ว จึงอธิษฐานการยืน และการจงกรมเท่านั้น ตามประกอบความเพียรอยู่ แม้เมื่อเกิดเป็นแผลขึ้นที่ฝ่าเท้าทั้ง ๒ ข้าง ท่านก็อดกลั้นเวทนาทำความเพียรให้มั่นคง แต่เพราะความเป็นผู้ปรารภความเพียรจนเกินไป จึงไม่อาจที่จะทำคุณวิเศษให้บังเกิดได้ พระศาสดาเสด็จไป ณ ที่นั้น ทรงโอวาทด้วยพระโอวาทอันมีอุปมาด้วยพิณ ทรงแสดงวิธีประกอบในความพอดีแห่งความ

เพียร ทรงชำระกรรมฐาน (ของพระเถระ) ให้หมดจดแล้วก็เสด็จไปสู่เขาคิชฌกูฏ แม้พระเถระเมื่อประกอบในความพอดีแห่งความเพียร โดยนัยที่พระศาสดาประทานให้ ก็ขวนขวายให้วิปัสสนาก้าวหน้าไปจนตั้งอยู่ในพระอรหัตได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **บัณฑิตควรแสดงเรื่องของพระโสณเถระ** ดังนี้ไว้

คำว่า **แม้ในบรรดาอินทรีย์ที่เหลือ** คือ แม้ในบรรดาอินทรีย์ คือ สตินทรีย์, สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์

คำว่า (ในเมื่อ) **อินทรีย์อย่างหนึ่ง** (แม้ในบรรดาอินทรีย์ที่เหลือมีกำลัง) พึงทราบว่า นี้เป็นการแสดงไขโดยทั่วๆ ไป ซึ่งอินทรีย์แต่ละอย่าง

การปรับอินทรีย์ให้เสมอกันโดยพิสดาร

วิสุทธิมรรค

แต่ว่าโดยพิเศษ ในอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ ท่านสรรเสริญความเสมอกันแห่งศรัทธาและปัญญา และแห่งสมาธิกับวิริยะ จริงอยู่ บุคคลผู้มีศรัทธามีกำลัง มีปัญญาอ่อน เป็นผู้เลื่อมใสง่าย ย่อมเลื่อมใสในวัตถุอันไม่สมควร บุคคลผู้มีปัญญามีกำลัง มีศรัทธาอ่อน ย่อมคบกะฝ่ายเกเร ย่อมเป็นคนที่ใครๆ เยียวยาได้ยาก เหมือนโรคที่เกิดขึ้นเพราะยาฉะนั้น เพราะความเสมอกันแห่งศรัทธา กับ ปัญญาทั้ง ๒ นั้น เขาย่อมเลื่อมใสในวัตถุอันสมควรทีเดียว

ก็โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ย่อมครอบงำบุคคลผู้มีสมาธิมีกำลัง มีวิริยะอ่อน เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายของโกสัชชะ อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ย่อมครอบงำ บุคคลผู้มีวิริยะมีกำลัง มีสมาธิอ่อน เพราะวิริยะเป็นฝักฝ่ายของอุทธัจจะ แต่ว่าสมาธิที่ประกอบไว้กับวิริยะ ย่อมไม่ได้การตกไปในโกสัชชะ วิริยะที่ประกอบไว้กับสมาธิ ย่อมไม่ได้การตกไปในอุทธัจจะ เพราะเหตุนั้น พระโยคีควรทำอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ให้เสมอกัน เพราะว่าอัปปนาจะมีได้ เพราะความเสมอกันแห่งอินทรีย์ทั้ง ๒

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงความเสมอกันเกี่ยวกับการทำให้ลดลงไป ในเพราะความที่อินทรีย์ ๕ แต่ละอย่างมีประมาณยิ่ง อย่างนี้แล้ว ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น บัดนี้ ท่านประสงค์จะแสดงอินทรีย์ที่มีความเสมอกันที่พึงปรารถนาโดยพิเศษ คือโดยไม่เป็นสาธารณะและโดยเป็นสาธารณะ จึงกล่าวคำว่า **วิเสสโต ปน** ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **เอตฺถ** แปลว่า ในอินทรีย์ ๕ เหล่านี้

คำว่า (ท่านสรรเสริญ) **ความเสมอกัน** คือ ความไม่หย่อนไม่ยิ่งซึ่งกันและกันแห่งศรัทธา กับ ปัญญา ถึงสมาธิ กับวิริยะ ก็อย่างนั้น

เหมือนอย่างว่า ความเป็นไปไม่เกินกันและกันโดยกิจ แห่งศรัทธา กับปัญญา ซึ่งแต่ละอย่าง ก็เป็นฝ่ายตรงข้าม เป็นสิ่งที่พึงแสวงหาโดยพิเศษทีเดียว เพราะธรรมเหล่านั้นมีธุระเสมอกันได้ก็เป็นเหตุให้อัปปนาสำเร็จ ฉันใด เมื่อสมาธิซึ่งเป็นฝักฝ่ายของโกสัชชะกับวิริยะซึ่งเป็นฝักฝ่ายของอุทธัจจะ มีรสเสมอกัน อัปปนาก็สำเร็จเป็นอย่างดีทีเดียว เพราะสัมปยุตธรรมทั้งหลายไม่มีความตกไปในที่สุดทั้ง ๒ (คือ โกสัชชะ กับอุทธัจจะ) โดยการอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน ฉันนั้น

คำว่า **บุคคลผู้มีศรัทธามีกำลัง** เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเป็นนิทัสสนะ (ตัวอย่าง) ความหมายของคำนั้น มีว่า บุคคลใดถึงพร้อมด้วยศรัทธาอันมีกำลัง มีญาณไม่สละสลวย บุคคลนั้นย่อมเป็นผู้เลื่อมใสง่าย คือ ไม่เป็นผู้ที่เลื่อมใสได้มั่นคง จริงอย่างนั้น บุคคลนั้นย่อมเลื่อมใสในวัตถุอันไม่สมควร เหมือนอย่างสาวกของพวกเดียรถีย์ทั้งหลาย

คำว่า **ย่อมคบกะฝ่ายเกเร** คือย่อมคบกะฝ่ายข้างอวดดี เมื่อแล่นเลยไปด้วยปัญญาอันละศรัทธา ย่อมคิดว่า “เว้นการสละวัตถุทานที่ควรให้เสีย บุญชื่อว่าทานมัย ก็ยังมีได้ แม้โดยเพียงเกิดความคิดขึ้นเท่านั้น” ดังนี้ เป็นต้น จึงจัดเป็นคนหลอกลวงด้วยเหตุอันเท็จเทียมทั้งหลาย ก็ผู้เป็นอย่างนี้ เป็นผู้มีจิตถูกปล้นเอาคุณความดีไป ย่อมไม่เอื้อเฟื้อคำพูด ย่อมไม่ถึงซึ่งความเห็นชอบของบัณฑิตทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **ย่อมเป็นคนที่ใคร ๆ เยียวยาได้ยาก เหมือนโรคที่เกิดขึ้นเพราะยา ฉะนั้น** ดังนี้ไว้

อนึ่ง พึงทราบว่า ในบรรดาอินทรีย์เหล่านี้ ความละเว้นซึ่งกันและกันแห่งศรัทธากับปัญญา ย่อมไม่เป็นความนำมาซึ่งประโยชน์ แต่จะเป็นความนำมาซึ่งสิ่งอันหาประโยชน์มิได้ฉันใด แม้ในที่นี้ ความละเว้นซึ่งกันและกันแห่งสมาธิกับวิริยะ ย่อมไม่เป็นความนำมาซึ่งความไม่ฟุ้งซ่าน แต่จะเป็นความนำมาซึ่งความฟุ้งซ่านฉันนั้น

อธิบายว่า **โกสัชชะย่อมครอบงำ** เพราะเหตุนั้น พระโยคีจึงบรรลุถึงอัปปนาไม่ได้ แม้ในคำว่า **อุทธัจจะย่อมครอบงำ** ก็มีนัยนี้แหละ

คำว่า (ควรทำ) **อินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น** (ให้เสมอกัน) ได้แก่ (ควรทำ) อินทรีย์ทั้ง ๒ คือ ศรัทธากับปัญญา และอินทรีย์ทั้ง ๒ คือ สมาธิกับวิริยะ (ให้เสมอกัน)

คำว่า **ควรทำให้เสมอกัน** คือ ควรทำให้มีรสเสมอกัน

วิสุทธิมรรค

อีกนัยหนึ่ง ศรัทธาแม้ว่ามีกำลัง ก็ใช้ได้สำหรับพระโยคีผู้เป็นสมาธิกัมมิกะ (ทำสมาธิ) เมื่อเป็นอย่างนี้ เธอผู้เชื่ออยู่ ปลงใจอยู่ จักบรรลุอัปปนาได้

ส่วนในสมาธิกับปัญญา เอกัคคตามีกำลังก็ใช้ได้สำหรับพระโยคีผู้เป็นสมาธิกัมมิ-กะ (ทำสมาธิ) ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ เธอนั้นย่อมบรรลุอัปปนาได้ ปัญญามีกำลังก็ใช้ได้สำหรับพระโยคีผู้เป็นวิปัสสนากัมมิกะ (ทำวิปัสสนา) ด้วยว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ เธอนั้น ย่อมบรรลุการแทงตลอดลักษณะได้ แต่แม้เพราะความที่ธรรมทั้ง ๒ เสมอกัน อัปปนาย่อมมีได้ทีเดียว

ส่วนสติมีกำลัง ย่อมควรในธรรมทั้งปวง ด้วยว่าสติจะรักษาจิตไว้จากการตกไปในอุทธัจจะ เพราะอำนาจของศรัทธา, วิริยะ และปัญญาอันเป็นฝักฝ่ายของอุทธัจจะ และจากการตกไปในโกสัชชะ เพราะสมาธิอันเป็นฝักฝ่ายของโกสัชชะ เพราะฉะนั้น สตินั้นจึงเป็นธรรมชาติที่ควรปรารถนาในธรรมทั้งปวง เหมือนเกลือสตุเป็นสิ่งที่ควรปรารถนาในกับข้าวทั้งปวง และเหมือนอำมาตย์ผู้สามารถในการงานทั้งปวง เป็นบุคคลผู้ควรปรารถนาในพระราชกิจทั้งปวง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า “ก็แล สติ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จำปรารถนาในธรรมทั้งปวง เพราะเหตุไร ?

เพราะว่า จิตมีสติเป็นเครื่องป้องกัน และสติก็มีการรักษาไว้เป็นผลปรากฏ เว้นสติเสียการยกและการข่มจิต จะมีไม่ได้” ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **สำหรับพระโยคีผู้เป็นสมาธิกัมมิกะ** คือ สำหรับพระโยคีผู้ประกอบในสมถกรรมฐาน

บทว่า **เอวํ** แปลว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ ความว่า เมื่อพระโยคีเหล่านั้นมีศรัทธามีกำลัง

คำว่า **เธอผู้เชื่ออยู่** คือ ไม่ได้คิด (สงสัย) ว่า “โดยเพียงแต่มนสิการว่า ปฐวี ปฐวี เท่านั้น จะมีความเกิดขึ้นแห่งฌานได้อย่างไรกัน ?” แต่เชื่ออยู่ คือทำศรัทธาให้เกิดอยู่ว่า “วิธีที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ จักสำเร็จได้เป็นแน่แท้” ดังนี้

คำว่า **ปลงใจอยู่** ได้แก่ ปลงใจ คือแล่นไปอยู่ด้วยอำนาจของความน้อมใจไปเหมือนกับว่าตามอารมณ์เข้าไป ฉะนั้น

ชื่อว่า **เอกัคคตามีกำลังก็ใช้ได้** ก็เพราะภาวะที่ฌานมีสมาธิเป็นประธาน

คำว่า **ธรรมทั้ง ๒** ได้แก่ สมาธิและปัญญา

สำหรับพระโยคีผู้เป็นสมาธิกัมมิกะ จะพึงต้องการภาวะที่สมาธิมีประมาณยิ่งก็ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **สมตายปิ** เป็นต้นไว้ ความว่า แม้เพราะความที่ธรรมทั้ง ๒ เสมอกัน

คำ **อัปปนา** ได้แก่ อัปปนาที่ประสงค์ในที่นี้ จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวคำที่ควรสงสัยไว้ว่า **โหติเยว** (ย่อมมีได้ทีเดียว) ดังนี้ไว้ ส่วนว่าโลกุตรอัปปนา จะเป็นอันปรารถนาได้ ก็เพราะภาวะที่ธรรมเหล่านั้นเสมอกันเท่านั้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า “ย่อมเจริญสมถะและวิปัสสนา ให้ขนานกันเป็นคู่”[๑] ดังนี้ เป็นต้น

ถามว่า ถ้าหากว่า โดยพิเศษ ท่านต้องการความเสมอกันแห่ง ศรัทธากับปัญญาและแห่งสมาธิกับวิริยะไซร้ สติเล่าเป็นอย่างไร? ท่านอาจารย์ กล่าวตอบไว้แล้วว่า **ส่วนสติมีกำลัง ย่อมควรในที่ทั้งปวง** ดังนี้

---

[๑] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๑๒

คำว่า **ในธรรมทั้งปวง** คือในธรรมอันเป็นฝักฝ่ายของความหดหู่และความฟุ้งซ่าน

ในอินทรีย์ ๕ ท่านอาจารย์เมื่อจะถือเอาส่วนหนึ่งแห่งอินทรีย์อันเป็นฝักฝ่ายของอุทธัจจะ จึงกล่าวว่า (เพราะอำนาจ) **ศรัทธา**, **วิริยะและปัญญา** ดังนี้ไว้ ถ้าว่าโดยประการอื่น ก็พึงเป็นอันถือเอาปีติด้วย (ว่าเป็นฝักฝ่ายของอุทธัจจะ) อย่างนั้นเหมือนกัน ท่านกล่าวว่า (สติจะรักษาจิตไว้ ...... และจากการตกไปในโกสัชชะ) **เพราะสมาธิอันเป็นฝักฝ่ายของโกสัชชะ** ดังนี้เท่านั้น ไม่ได้กล่าวว่า เพราะปัสสัทธิ, สมาธิ และอุเบกขา ดังนี้ไว้ (ทั้งๆ ที่ปัสสัทธิ และอุเบกขาก็เป็นฝักฝ่ายของโกสัชชะเหมือนกัน)

บทว่า **สา** ได้แก่ สติ

อำมาตย์ผู้ประกอบในการงานทั้งปวงของพระราชา ชื่อว่า **สัพพกัมมิกะ** (ผู้สามารถในการงานทั้งปวง) ก็ด้วยเหตุนั้นจึงจัดว่าเป็นผู้ควรปรารถนา ด้วยอรรถว่า ควรปรารถนาในการงานทั้งปวง

ชื่อว่า **พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้** ก็ในปกรณ์อรรถกถา

สติที่พระโยคีประกอบเข้าไว้ในธรรมทั้งปวง ชื่อว่า **สพฺพตฺถิกา** อีกนัยหนึ่ง สติที่ควรต้องการด้วยศัพท์ว่าโพชฌงค์ ที่เป็นทั้งฝักฝ่ายของความหดหู่ และความฟุ้งซ่านทั้งปวง ชื่อว่า สพฺพตฺถิยา สพฺพตฺถิยา นั่นเอง เป็น สพฺพตฺถิกา

คำว่า **จิต** ได้แก่ กุศลจิต อธิบายว่า กุศลจิตนั้นเป็นเครื่องป้องกัน คือเป็นที่ไปเบื้องหน้า เพื่อการถึงธรรมที่ยังไม่ได้ถึง เพื่อการบรรลุธรรมที่ยังมิได้บรรลุ เพราะเหตุนั้นพระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **สติมีการรักษาไว้ เป็นผลปรากฏ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต

วิสุทธิมรรค

ความเป็นผู้ฉลาดในการกระทำนิมิตแห่งจิตเตกัคคตา มีปฐวีกสิณ เป็นต้น ที่ยังมิได้ทำ ความเป็นผู้ฉลาดในการเจริญนิมิตที่ทำแล้ว และความเป็นผู้ฉลาดในการรักษานิมิตที่ได้แล้ว โดยการเจริญ ชื่อว่า **ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต** ในที่นี้ ประสงค์เอาความฉลาดในการรักษานิมิตที่ได้แล้วโดยการเจริญนั้น

มหาฎีกา

บทว่า **จิตฺเตกคฺคตานิมิตฺตสฺส** แปลว่า นิมิตแห่งจิตเตกัคคตา (นิมิตแห่งความมีอารมณ์เดียวของจิต) ก็ได้ แปลว่า นิมิตที่เรียกว่า จิตเตกัคคตา ก็ได้ อธิบายว่า เมื่อกำหนดเอาอาการที่จิตตั้งมั่น รักษาสมถนิมิตอยู่นั่นเทียว ชื่อว่า รักษากสิณนิมิตไว้ เพราะฉะนั้นด้วยศัพท์ว่า **เป็นต้น** ในบทว่า **มีปฐวีกสิณเป็นต้น** ไม่ใช่เป็นการหมายเอาเฉพาะปฏิภาคนิมิตอย่างเดียว โดยที่แท้แล้วพึงทราบว่าหมายเอาทั้งสมถนิมิตด้วย (สมถนิมิตก็คือ จิตเตกัคคตา นั่นเอง)

บทว่า **ตํ** ได้แก่ ความฉลาดในการรักษา ท่านประสงค์แล้วในที่นี้ คือในกถาอันว่าด้วยอัปปนาโกศล ว่า **ชื่อว่า ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต** อธิบายว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาดในการทำนิมิต และความเป็นผู้ฉลาดในการเจริญนิมิต สำเร็จไปก่อนแล้วทีเดียว

ยกจิตในสมัยที่ควรยก

วิสุทธิมรรค

ก็ข้อว่า **ยกจิตในสมัยที่ควรยก** เป็นอย่างไร ? มีอธิบายว่า ในเวลาใดจิตของเธอเป็นธรรมชาติหดหู่ไป เพราะเหตุทั้งหลายมีความเพียรย่อหย่อนเกินไป เป็นต้น ในเวลานั้น เธออย่าเจริญโพชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น (แต่) เจริญโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นต้นเถิด คำนี้สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ว่า "**เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส ปริตฺตํ อคฺคึ อุชฺชาเลตุกาโม ฯ เป ฯ เอวํ ภนฺเต**"[๑] แปลว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า บุรุษเป็นผู้ใคร่จะทำไฟกองเล็กให้ลุกโพลงขึ้น เขานั้นพึงใส่หญ้าสดเข้าไปในกองไฟนั้น พึงใส่โคมัยสดเข้าไปด้วย พึงใส่ฟืนสดเข้าไปด้วย พึงให้ลมเจือน้ำด้วย พึงโปรยฝุ่นลงด้วย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นอาจที่จะทำไฟกองเล็กให้ลุกโพลงขึ้นได้หรือหนอ ?" ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อนั้นมีไม่ได้พระเจ้าข้า" "ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย อุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ในสมัยใดจิตเป็นธรรมชาติหดหู่ไป ในสมัยนั้นไม่ใช่เวลาสำหรับเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์, ไม่ใช่

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๑๔๗

เวลาสำหรับเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์, ไม่ใช่เวลาสำหรับเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ถามว่า ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย จิตที่หดหู่นั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่ภิกษุจะยังให้ตั้งขึ้นได้ยากด้วยธรรมเหล่านั้น ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ก็ในสมัยใดแล จิตเป็นธรรมชาติหดหู่ ในสมัยนั้น เป็นเวลาสำหรับเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาสำหรับเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาสำหรับเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ถามว่า ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร? ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย จิตที่หดหู่นั้นเป็นธรรมชาติที่ภิกษุจะยังให้ตั้งขึ้นได้ง่ายด้วยธรรมเหล่านั้น ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า บุรุษเป็นผู้ใคร่จะทำไฟกองเล็กให้ลุกโพลงขึ้น เขานั้นพึงใส่หญ้าแห้งเข้าไปในกองไฟนั้น พึงใส่โคมัยแห้งเข้าไปด้วย พึงใส่ฟืนแห้งเข้าไปด้วย พึงให้การเป่าลมด้วย ไม่โปรยฝุ่นลงด้วย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นอาจที่จะทำไฟกองเล็กให้ลุกโพลงขึ้นได้หรือหนอ?” ภิกษุทั้งหลาย ทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นอย่างนั้นได้พระเจ้าข้า” ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **เพราะเหตุทั้งหลายมีความเพียรย่อหย่อนเกินไปเป็นต้น** ด้วย อาทิ – ศัพท์ที่แปลว่า “เป็นต้น” ท่านสงเคราะห์เอาเหตุทั้งหลายที่ตรงข้ามกับความบันเทิง (ในธรรม) และความสลดใจเข้าไว้

คำว่า **หดหู่** คือ ท้อถอย ตกไปในฝ่ายของโกสัชชะ

คำว่า **จิต** ได้แก่ ภาวนาจิต

ในคำว่า **ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคาทโย ภาเวติ** นี้ ควรนำบทว่า **ตโย** เข้ามาเชื่อมไว้ (จึงต้องแปลว่า เจริญโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นต้น) ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวอาการที่ควรเจริญโพชฌงค์เหล่านั้นเสียเองทีเดียว

บทว่า **ปริตฺตํ** แปลว่า เล็ก

คำว่า **เป็นผู้ใคร่จะทำให้ลุกโพลงขึ้น** คือเป็นผู้ใคร่จะทำให้สว่างขึ้น

คำว่า **พึงให้ลมเจือน้ำ** คือ พึงพัดลมที่เจือด้วยน้ำเข้าไป

บทว่า **อกาโล** แปลว่า ไม่ใช่เวลา หรือเป็นเวลาที่ไม่สมควร

องค์แห่ง "โพธิ" กล่าวคือ ธรรมสามัคคีมีสติ เป็นต้น ชื่อว่า "โพชฌงค์" เพราะทำวิเคราะห์ว่า "เป็นเหตุตรัสรู้" อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า "โพชฌงค์" เพราะอรรถว่าเป็นองค์แห่งบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยธรรมมีสติเป็นต้นนั้น ซึ่งชื่อว่า "โพธิ" เพราะอรรถว่า "ย่อมตรัสรู้" ได้แก่ พระโยคี โพชฌงค์ที่ประเสริฐหรือที่ดีงาม ชื่อว่า "สัมโพชฌงค์" สัมโพชฌงค์คือปัสสัทธิ อันมีความเข้าไปสงบความกระสับกระส่ายแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ ชื่อว่า **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์** ได้แก่ ไม่ใช่เวลาสำหรับการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น แม้ในโพชฌงค์ทั้งหลายมีสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ ส่วนข้อที่แปลกไปสำหรับสมาธิ ก็คือ อรรถแห่งบทและลักษณะที่มาก่อนแล้วในหนหลังนั่นเทียว (อรรถของบทว่าสมาธิ และลักษณะ มาแล้วในปัญหากรรมในกรรมฐานคหณนิเทส)

ชื่อว่า "อุเบกขา" เพราะอรรถว่าเห็นตามที่ปรากฏนั่นเอง ก็อุเบกขานี้นั้น โดยสภาวะก็ได้แก่ ตัตรมัชฌัตตุเปกขา นั่นเอง พึงทราบว่า ชื่อว่า **โพชฌังคุเบกขา** ในที่นี้

คำว่า **เป็นธรรมชาติที่จะยังให้ตั้งขึ้นได้ยาก** คือ ไม่พึงอาจที่จะยังให้ตั้งขึ้น คือที่จะยังให้เกิดขึ้น

การวิจัยซึ่งธรรมทั้งหลาย หรือในธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **ธัมมวิจยะ** ความว่า ได้แก่ปัญญา

ภาวะหรือการกระทำของคนกล้า ชื่อว่า **วิริยะ** อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **วิริยะ** เพราะอรรถว่า อันบุคคลพึงยังให้ไป คือให้เป็นไปโดยวิธี ได้แก่ความอุตสาหะ

ชื่อว่า **ปีติ** เพราะอรรถว่าอิ่มเอิบ คือ ยังกายและจิตให้อิ่มเอิบพร้อม

อาหารแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

ก็ในอธิการนี้ พึงทราบถึงการเจริญโพชฌงค์ทั้งหลาย มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น ด้วยสามารถอาหารของตนของตน แม้คำนี้สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้

ว่า "**อตฺถิ ภิกฺขเว กุสลากุสลา ธมฺมา ฯ เป ฯ ปาริปูริยา สํวตฺตติ**"[๑] แปลว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศล ธรรมทั้งหลายที่มีโทษและที่ไม่มีโทษ ธรรมทั้งหลายที่เลวและที่ประณีต ธรรมทั้งหลายที่มีส่วนเปรียบด้วยดำและขาวมีอยู่ การกระทำให้มาก ซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้

มหาฎีกา

ของตนอันใด อันใด (ตามที่เป็นของตน) ชื่อว่า **ยถาสกํ** ความเท่ากับ อตฺตโน อตฺตโน (ของตน ของตน)

คำว่า **ด้วยสามารถอาหาร** คือด้วยสามารถปัจจัย

คำว่า **การเจริญ** (โพชฌงค์) คือการทำให้เกิดขึ้นด้วย การเจริญด้วย

คำว่า (ธรรมทั้งหลาย) **ที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศล** ความว่า ชื่อว่า กุศล โดยความหมายว่าเกิดแต่ความฉลาด ชื่อว่า อกุศล ก็โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลนั้น

ธรรมเหล่าใด เป็นอกุศล ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **มีโทษ**, ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ไม่มีโทษ**

อกุศล ชื่อว่า **เลว** กุศลนอกนี้ ชื่อว่า **ประณีต** อีกอย่างหนึ่ง แม้กุศลที่บุคคลปรารภแล้ว ด้วยอธิบดีธรรม มีฉันทะเป็นต้นที่เลว ชื่อว่า **เลว** กุศลนอกนี้ ชื่อว่า **ประณีต**

บทว่า **กณฺหา** แปลว่า "ดำ" ได้แก่ ธรรมที่เป็นเครื่องกระทำความไม่ผ่องใสแก่จิต

บทว่า **สุกฺกา** แปลว่า "ขาว" ได้แก่ ธรรมที่เป็นเครื่องกระทำความผ่องใสแก่จิต

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ดำ** เพราะเป็นเหตุแห่งความเกิดขึ้นของบาป ชื่อว่า **ขาว** เพราะเป็นเหตุแห่งความเกิดขึ้นของ **บุญ** ธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **มีส่วนเปรียบ**

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๑๓๘

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ดำ** เพราะมีส่วนเปรียบกันกับธรรมฝ่ายขาวทั้งหลาย โดยความเป็นข้าศึกกันโดยตรง แม้ที่ ชื่อว่า **ขาว** ก็เพราะมีส่วนเปรียบกันกับธรรมฝ่ายดำนอกนี้ โดยอาการอย่างนั้นเหมือนกัน

อีกนัยหนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่ดำด้วย ที่ขาวด้วย ที่มีส่วนเปรียบกันได้ด้วย ชื่อว่า **กณฺหสุกฺกสปฺปฏิภาคา** จริงอยู่ สุขเวทนา ชื่อว่า มีส่วนเปรียบกันกับทุกขเวทนา, และทุกขเวทนาก็ชื่อว่า มีส่วนเปรียบกันกับสุขเวทนาแล

คำว่า **ที่ยังไม่เกิดขึ้น** คือ ที่ยังไม่บังเกิด

คำว่า **เพื่อความเกิดขึ้น** คือ เพื่อประโยชน์แก่การทำให้เกิดขึ้น

คำว่า **ที่เกิดขึ้นแล้ว** คือ ที่บังเกิดแล้ว

คำว่า **เพื่อความยิ่ง ๆ ขึ้นไป** คือ ความ (เกิดขึ้นได้) บ่อยๆ

บทว่า **เวปุลฺลาย** แปลว่า เพื่อความไพบูลย์

บทว่า **ภาวนาย** แปลว่า เพื่อความเจริญ

คำว่า **เพื่อความบริบูรณ์** คือ เพื่อประโยชน์แก่ความเต็มเปี่ยม

อาหารแห่งวิริยสัมโพชฌงค์และปีติสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

ตรัสไว้อย่างนั้นเหมือนกัน (ในที่เดียวกัน) ว่า "**อตฺถิ ภิกฺขเว อารมฺภธาตุ ฯเปฯ วีริยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ฯเปฯ ภาวนาย ปริปูริยา สํวตฺตติ**"[๑] แปลว่า "ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย อารัมภธาตุ, นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธาตุเหล่านั้นนี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้น แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้

ตรัสไว้อย่างนั้นเหมือนกันว่า "**อตฺถิ ภิกฺขเว ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา ธมฺมา ฯเปฯ ปีติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ฯเปฯ ภาวนาย ปริปูริยา สํวตฺตติ**"[๑] แปลว่า "ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย

---

[๑] สํ.มหา. ๑๙/๑๓๙

ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้น แห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้

ในพระบาลีที่ทรงแสดงไว้นั้น มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจการแทงตลอดสภาว-ลักษณะ และสามัญญลักษณะ ชื่อว่า "โยนิโสมนสิการ ในธรรมทั้งหลายมีกุศล เป็นต้น" มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจการทำธาตุทั้งหลาย มีอารัมภธาตุ เป็นต้น ให้เกิดขึ้น ชื่อว่า "โยนิโสมนสิการ ในธาตุทั้งหลายมีอารัมภธาตุ เป็นต้น"

ในบทเหล่านั้น ความเพียรเริ่มแรก เรียกว่า **อารัมภธาตุ** ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่าอารัมภธาตุนั้น เรียกว่า **นิกกมธาตุ** เพราะก้าวออกไปจากโกสัชชะได้ ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่าแม้นิกกมธาตุนั้น เรียกว่า **ปรักกมธาตุ** เพราะเหยียบย่างลงสู่ฐานะถัดไปๆ ได้ ส่วนคำว่า **ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์นี้** เป็นชื่อของปีตินั่นเอง มนสิการที่ทำให้ปีติแม้นั้นเกิดขึ้นนั่นเอง ชื่อว่า **โยนิโสมนสิการ**

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอำนาจการแทงตลอดสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะ** ความว่า ในการถือรวมเป็นอันเดียวกัน ก็ได้แก่ ด้วยอำนาจการแทงตลอดสภาวลักษณะ มีลักษณะที่หาโทษมิได้ และมีวิบากเป็นสุข เป็นต้น แต่ในการถือแยกเป็นอย่างๆ ก็ได้แก่ ด้วยอำนาจการแทงตลอดลักษณะมีลักษณะที่กระทบ (ของผัสสะ) เป็นต้น และด้วยอำนาจการแทงตลอดสามัญญลักษณะ มีลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นต้น

คำว่า **มนสิการที่เป็นไป** ได้แก่ ชวนจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความหยั่งรู้ตามความเป็นจริงซึ่งลักษณะ มีสภาวลักษณะ เป็นต้นนั้นๆ แห่งธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น ก็ชวนจิตตุปบาทนั้น ท่านเรียกว่า โยนิโสมนสิการ เพราะความเป็นมนสิการที่ไม่วิปริต ในกาลนั้น แม้อาวัชชนะก็มีคติเป็นโยนิโสมนสิการนั่นเอง เพราะภาวะที่คำนึง แม้

ลักษณะมีรุปปนลักษณะ (ลักษณะที่ย่อยยับของรูป) เป็นต้น พึงทราบว่า ในที่นี้ ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสามัญญลักษณะนั่นเอง

ความเพียร ท่านเรียกว่า “ธาตุ” เพราะความเพียรที่เป็นไปเริ่มแต่ต้น มีการทรงไว้ซึ่งกิริยาของกุศลเป็นสภาวะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **ความเพียรเริ่มแรกเรียกว่า อารัมภธาตุ** ดังนี้ไว้

ความเพียรที่ได้การเสพบ่อยๆ เป็นธรรมชาติถึงกำลัง ย่อมย่ำยีธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่าอารัมภธาตุนั้น เรียกว่า นิกกมธาตุ เพราะก้าวออกไปจากโกสัชชะ** ดังนี้ไว้

ความเพียรที่สามารถย่ำยีธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ซึ่งมีประมาณยิ่งเสียกว่าธรรมที่มีประมาณยิ่ง ย่อมเป็นธรรมชาติที่ถึงความแกร่งกล้า เสียยิ่งกว่าธรรมชาติที่ถึงความแกร่งกล้า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่าแม้นิกกมธาตุนั้น เรียกว่า ปรักกมธาตุ เพราะเหยียบย่างลงสู่ฐานะถัดไป ๆ ได้** ดังนี้ไว้

ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า “ฐานิย” เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้ง คือเป็นที่เป็นไป ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ ชื่อว่า **ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐนิย** อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ควรตั้งไว้ ชื่อว่า “ฐานิย” ปีติสัมโพชฌงค์เป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ในธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า **ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิย** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับปีติสัมโพชฌงค์ที่กำลังเป็นไปติดต่อ

ก็เพราะเหตุว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ปีตินั่นเอง เป็นเหตุพิเศษของปีติ-สัมโพชฌงค์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **คำว่า ฯลฯ นี้เป็นชื่อของปีตินั่นเอง** ดังนี้ไว้

คำว่า **มนสิการที่ทำให้ (ปีติ) เกิดขึ้น** คือ มนสิการที่เป็นไปโดยอาการที่ปีติสัม-โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญ แก่พระโยคีผู้มนสิการอยู่

เหตุเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

อีกนัยหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจย-สัมโพชฌงค์ คือ

๑. ปริปุจฺฉกตา	- ความเป็นผู้ไต่ถาม
๒. วตฺถุวิสทกิริยตา	- การกระทำวัตถุให้มีความสละสลวย
๓. อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนา	- การปรับอินทรีย์ให้มีความเสมอกัน
๔. ทุปฺปญฺญปุคฺคลปริวชฺชนา	- การงดเว้นบุคคลผู้มีทรามปัญญา
๕. ปญฺญวนฺตปุคฺคลเสวนา	- การเสพบุคคลผู้มีปัญญา
๖. คมฺภีรญาณจริยปจฺจเวกฺขณา	- การพิจารณาธรรมที่ควรเที่ยวไปด้วยญาณอันลึกซึ้ง
๗. ตทธิมุตฺตตา	- ความน้อมใจไปในธัมมวิจยะนั้น ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ความเป็นผู้ไต่ถาม** คือ ความเป็นผู้เรียนแล้วถาม ความว่า เมื่อเข้าไปนั่งใกล้อาจารย์ เรียนนิกายทั้ง ๕ แล้วถามถึงอรรถแห่งคำนั้นๆ หรือเมื่อเรียนนิกายเหล่านั้น พร้อมทั้งอรรถกถาแล้ว ฐานะที่เป็นเงื่อนงำใดๆ มีอยู่ในนิกายนั้น ถามถึงฐานะนั้นๆ ว่า "ท่านผู้เจริญ ข้อนี้เป็นอย่างไร อะไรเป็นความหมายของคำนี้" ดังนี้ ธัมมวิจย-สัมโพชฌงค์ จะเกิดขึ้นได้แล

การกระทำวัตถุให้มีความสละสลวย การปรับอินทรีย์ให้มีความเสมอกัน ท่านประกาศไว้ ทั้งโดยสังเขป และโดยพิสดารแล้วทีเดียว แต่ในที่นั้น มาแล้วโดยความเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ ในที่นี้ มาแล้วโดยความเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปพร้อมเพื่อปัญญา อธิบายว่า การปรับอินทรีย์มีความเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิโดยปริยายใด มีความเป็นไปพร้อมเพื่อปัญญาก็โดยปริยายนั้น เพราะสมาธิมีญาณเป็นผล

ปรากฏ สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า "**สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ**"[๑] แปลว่า "ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง" ดังนี้

การละเสียให้ไกลซึ่งบุคคลผู้ลุ่มหลงทรามปัญญา มีความรู้อ่อนเหมือนกาที่ตกไปในภัต เหมือนสุนัขที่ตกไปในเนื้อ ชื่อว่า **การงดเว้นบุคคลผู้ทรามปัญญา**

การเข้าไปหาตามกาลอันควรซึ่งท่านผู้มีปัญญามากทั้งหลาย ผู้เป็นพระอริยเจ้า ผู้กระทำอธิการไว้ในปัญญา ผู้ฉลาดในธรรมที่ลึกซึ้งมีสัจจะและปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น หรือผู้ประกอบการงานในวิปัสสนากรรมฐาน ชื่อว่า **การเสพบุคคลผู้มีปัญญา**

การพิจารณาธรรมทั้งหลาย มีขันธ์, อายตนะ, ธาตุ เป็นต้น ที่พึงเที่ยวไปด้วยญาณอันลึกซึ้ง หรือว่าพระสูตรทั้งหลายที่ลึกซึ้ง เกี่ยวข้องกับสุญญตา แสดงถึงสัจจะ และปัจจยาการ เป็นต้น ชื่อว่า **การพิจารณาธรรมที่ควรเที่ยวไปด้วยญาณอันลึกซึ้ง**

ความน้อมใจไปในปัญญา ชื่อว่า **ความน้อมใจไปในธัมมวิจยะนั้น** ความว่า ความลาดไป น้อมไป เงื้อมไปในปัญญา

เหตุเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

ธรรม ๑๑ อย่าง ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. อปายาทิภยปจฺจเวกฺขณตา	- การพิจารณาภัย มีอบายเป็นต้น
๒. วิริยายตฺตโลกิยโลกุตฺตรวิเสสา-ธิคมานิสํสทสฺสิตา	- ความเป็นผู้มีปกติ เล็งเห็นอานิสงส์ ในการบรรลุคุณวิเศษที่เป็นโลกีย์และโลกุตตระ อันเนื่องด้วยความเพียร
๓. คมนวีถิปจฺจเวกฺขณตา	- การพิจารณาทางดำเนินอย่างนี้ว่า "มรรคที่พระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระมหา-สาวกทั้งหลายดำเนินแล้ว เราก็ต้องดำเนิน

[๑] สํ.มหา. ๑๙/๕๑๒

ก็มรรคนั้น คนเกียจคร้านไม่อาจที่จะดำเนินไปได้

๔. ปิณฺฑาปจายนตา - ความเคารพต่อบิณฑบาต โดยการกระทำความมีผลมากแก่ทายกผู้ถวายทั้งหลาย

๕. สตฺถุมหตฺตปจฺจเวกฺขณตา - การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่ของพระศาสดาอย่างนี้ว่า พระศาสดาของเราเป็นผู้มีปกติตรัสสรรเสริญบุคคลผู้ปรารภความเพียร พระ-ศาสดานั้นทรงมีคำสอนที่ใครๆ ไม่อาจล่วงละเมิดได้ด้วย มีอุปการะมากต่อพวกเราทั้งหลายด้วย เมื่อเราบูชาอยู่ด้วยการปฏิบัติพระองค์จึงจะทรงเป็นผู้ที่เราบูชาแล้ว ไม่ใช่โดยประการนอกนี้ ดังนี้

๖. ทายชฺชมหตฺตปจฺจเวกฺขณตา - การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่ของมรดกอย่างนี้ว่า เราควรรับเอามรดกที่ยิ่งใหญ่ กล่าวคือพระสัทธรรม ก็คนเกียจคร้านไม่อาจที่จะรับเอามรดกนั้นได้ ดังนี้

๗. ถีนมิทฺธวิโนทนตา - การบรรเทาถีนมิทธะด้วยข้อปฏิบัติทั้งหลายมีการใส่ใจถึงอาโลกสัญญา, การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ, การเสพที่โล่งแจ้ง เป็นต้น

๘. กุสีตปุคฺคลปริวชฺชนตา - ความงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน

๙. อารทฺธวีริยปุคฺคลเสวนา - การเสพบุคคลผู้ปรารภความเพียร

๑๐. สมฺมปฺปธานปจฺจเวกฺขณตา - การพิจารณาสัมมัปปธาน

๑๑. ตทธิมุตฺตตา - ความน้อมใจไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น ดังนี้

มหาฎีกา

ด้วย **อาทิ** ศัพท์ในบทว่า **อปายาทิ** (ภัยมีอบาย เป็นต้น) สงเคราะห์เอาทุกข์ มีชาติ เป็นต้น (คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ) ทุกข์อันมีวัฏฏะเป็นมูลในอดีต, ทุกข์อันมีวัฏฏะเป็นมูลในอนาคต และทุกข์อันมีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบันเข้าไว้

การบรรลุคุณวิเศษ ที่เป็นโลกีย์และโลกุตตระ อันเนื่องด้วยความเพียรนั่นเองเป็นอานิสงส์ ความเป็นผู้มีปกติเล็งเห็นอานิสงส์นั้น ชื่อว่า **วีริยตฺต ฯ เป ฯ ทสฺสิตา**

อธิบายว่า มรรคอันทำให้ถึงซึ่งพระนิพพานพร้อมทั้งข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น ชื่อว่า **ทางดำเนิน** ที่ควรดำเนินไป คือเป็นปฏิปทาที่ควรปฏิบัติ

คำว่า **ความเคารพต่อบิณฑบาต โดยการกระทำความมีผลมากแก่ทายกผู้ถวายทั้งหลาย** คือ ความตอบแทนต่อบิณฑบาต คือ ภิกษา โดยการกระทำความมีผลมากแก่ทายกผู้ถวายปัจจัยทั้งหลาย ด้วยการปฏิบัติชอบของตน ของตน ผู้กระทำเข้าไว้ในตน

คำว่า (ไม่ใช่) **โดยประการนอกนี้** คือ (ไม่ใช่) ด้วยอามิสบูชา

คำว่า **ความงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน** คือ ความงดเว้นเสียให้ไกล ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้เกียจคร้าน ไม่รู้จักแม้เพียงชื่อของภาวนา มากไปด้วยการทำร่างกายให้แข็งแรง ผู้บริโภคตราบเท่าที่ต้องการ แล้วประกอบเนืองๆ ซึ่งสุขในการนอนเป็นต้น ผู้กล่าวเดรัจฉานกถา

คำว่า **การเสพบุคคลผู้ปรารภความเพียร** คือ การเข้าไปหาตามกาลอันควรซึ่งบุคคลทั้งหลาย ผู้ปรารภความเพียรมั่นคงก้าวหน้า เกี่ยวกับปรารภการเจริญโดยนัยที่ตรัสไว้ว่า "**ทิวสํ จงฺกเมน นิสชฺชาย**"[๑] แปลว่า "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ย่อมชำระจิตให้บริสุทธิ์จากนีวรณธรรมทั้งหลาย ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดทั้งวัน" ดังนี้เป็นต้น

คำว่า **การพิจารณาสัมมัปปธาน** คือ การพิจารณาอานุภาพแห่งสัมมัปปธาน ๔ อย่าง

---

[๑] องฺ ติก. ๒๐/๑๔๔

บทว่า **ตทธิมุตฺตตา** แปลว่า ความน้อมใจไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่ ความเป็นผู้ลาดไป โอนไป เงื้อมไปในอิริยาบถทั้งหลายทั้งปวง

อนึ่ง ในอธิการนี้ พึงทราบว่า การบรรเทาถีนมิทธะ ความงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน การเสพบุคคลผู้ปรารภความเพียร และความน้อมใจไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น เป็นตัวทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจของการน้อมเข้าไปซึ่งปัจจัยแห่งการกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ การพิจารณาภัยมีอบาย เป็นต้น เป็นตัวทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจการกระตุ้น

เหตุเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

ธรรม ๑๑ อย่าง ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. พุทธานุสฺสติ	- ความระลึกเนืองๆ ถึงคุณของพระพุทธ
๒. ธมฺมานุสฺสติ	- ความระลึกเนืองๆ ถึงคุณของพระธรรม
๓. สงฺฆานุสฺสติ	- ความระลึกเนืองๆ ถึงคุณของพระสงฆ์
๔. สีลานุสฺสติ	- ความระลึกเนืองๆ ถึงคุณของศีล
๕. จาคานุสฺสติ	- ความระลึกเนืองๆ ถึงคุณของการสละ
๖. เทวตานุสฺสติ	- ความระลึกเนืองๆ ถึงคุณของเทวดา
๗. อุปสมานุสฺสติ	- ความระลึกเนืองๆ ถึงคุณของพระนิพพาน
๘. ลูขปุคฺคลปริวชฺชนตา	- ความงดเว้นบุคคลผู้หม่นหมอง
๙. สินิทฺธปุคฺคลเสวนตา	- การเสพบุคคลผู้แจ่มใส
๑๐. ปสาทนียสุตฺตนฺตปจฺจเวกฺขณตา	- การพิจารณาพระสูตรที่น่าเลื่อมใส
๑๑. ตทธิมุตฺตตา	- ความน้อมใจไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น ดังนี้

มหาฎีกา

บุคคลผู้มีใจขุ่นมัว เพราะไม่มีความเลื่อมใส และรักใคร่ในวัตถุที่ควรเลื่อมใส

ทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ชื่อว่า **บุคคลผู้หม่นหมอง** พึงทราบถึง **บุคคลผู้แจ่มใส** โดยปริยายตรงข้ามกับบุคคลผู้หม่นหมองนั้น

สัมปสาทนียสูตร เป็นต้น ที่มีการแสดงถึงคุณของพระพุทธเจ้า เป็นต้น ชื่อว่า **พระสูตรที่น่าเลื่อมใส**

วิสุทธิมรรค

เมื่อพระโยคียังธรรมเหล่านั้นให้เกิดขึ้น ด้วยอาการเหล่านี้อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเจริญโพชฌงค์ทั้งหลายมีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นต้น ข้อว่า **ยกจิตในสมัยที่ควรยก** เป็นอย่างนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอาการเหล่านี้** คือ ด้วยอาการทั้งหลาย มีการแทงตลอดสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะของธรรมทั้งหลายมีกุศล เป็นต้น ตามที่ได้กล่าวแล้ว และด้วยอาการทั้งหลายมีความเป็นผู้ไต่ถาม เป็นต้น

คำว่า **ยังธรรมเหล่านั้น** คือ ยังธรรมทั้งหลายมีโยนิโสมนสิการในธรรม มีกุศล เป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีความเป็นผู้รู้จักธรรมและอรรถ เป็นต้น เหล่านั้น

ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **ควรข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม** เป็นอย่างไร ? มีวินิจฉัยว่า

ในเวลาใดจิตของเธอเป็นอันฟุ้งซ่านไป เพราะเหตุทั้งหลายมีความเป็นผู้ปรารภความเพียรเกินไป เป็นต้น ในเวลานั้นพระโยคีอย่าเจริญโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นต้น (แต่) เจริญโพชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้นเถิด คำนี้สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “**เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ ฯเปฯ เอวํ**

ภนฺเต”[๑] แปลว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า บุรุษเป็นผู้ใคร่จะดับกองไฟใหญ่ บุรุษนั้นพึงใส่หญ้าแห้งเข้าไปในกองไฟนั้นด้วย ฯลฯ ไม่พึงโปรยฝุ่นลงไปด้วย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นอาจที่จะดับกองไฟใหญ่ได้หรือหนอ ?” ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อนี้มีไม่ได้ พระเจ้าข้า” ดังนี้ “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย อุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ในสมัยใด จิตเป็นธรรมชาติฟุ้งซ่านไป ในสมัยนั้นไม่ใช่เวลาสำหรับเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่เวลาสำหรับเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่เวลาสำหรับเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ถามว่า ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่ภิกษุทำให้สงบได้ยากด้วยธรรมเหล่านั้น ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ก็ในสมัยใดแล จิตเป็นธรรมชาติฟุ้งซ่านไป ในสมัยนั้นเป็นเวลาสำหรับเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาสำหรับเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นเวลาสำหรับเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ถามว่า ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่ภิกษุทำให้สงบได้ง่ายด้วยธรรมเหล่านั้น ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า บุรุษเป็นผู้ใคร่จะดับกองไฟใหญ่ เขานั้นพึงใส่หญ้าสดเข้าไปในกองไฟนั้น ฯลฯ พึงโปรยฝุ่นลงไปด้วย ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นอาจที่จะทำกองไฟใหญ่ให้ดับไปได้หรือหนอ ? ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นอย่างนั้นได้พระเจ้าข้า” ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **เพราะเหตุทั้งหลายมีความเป็นผู้ปรารภความเพียรเกินไป เป็นต้น** คือ เพราะเหตุทั้งหลายมีความเป็นผู้ประคองความเพียรยิ่งนัก เป็นต้น ด้วย **อาทิ** ศัพท์ที่แปลว่า “เป็นต้น” สงเคราะห์เอาความสลดใจ และบันเทิง (ในธรรม) เข้าไว้

คำว่า ฟุ้งซ่าน คือไม่เข้าไปสงบ เพราะภาวะที่ธรรมทั้งหลาย มีสมาธิ เป็นต้น อ่อนไป

คำว่า **ทำให้สงบได้ยาก** คือ ไม่พึงอาจที่จะให้เข้าไปสงบ คือ ตั้งมั่นได้

---

[๑] สํ.มหา. ๑๙/๑๔๙

อาหารแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์, สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

ในอธิการแม้นี้ พึงทราบถึงการเจริญโพชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น ด้วยอำนาจอาหารของตน ของตน คำนี้สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "**อตฺถิ ภิกฺขเว กายปสฺสทฺธิ ฯเปฯ ภาวนา ปาริปูริยา สํวตฺตติ**"[๑] แปลว่า "ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ (ความระงับแห่งกาย คือ เจตสิก), จิตตปัสสัทธิ (ความระงับแห่งจิต) มีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในปัสสัทธิเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้

ตรัสไว้อย่างนั้นเหมือนกัน (ในที่เดียวกันนั้น) ว่า "**อตฺถิ ภิกฺขเว สมถนิมิตฺตํ ฯเปฯ สมาธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ฯเปฯ ภาวนาย ปริปูริยา สํวตฺตติ**"[๑] แปลว่า "ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต อัพยัคคนิมิตมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในนิมิตเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้

ตรัสไว้อย่างนั้น เหมือนกัน (ในที่เดียวกันนั้น) ว่า "**อตฺถิ ภิกฺขเว อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา ธมฺมา ฯเปฯ อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ฯเปฯ ภาวนาย ปริปูริยา สํวตฺตติ**"[๒] แปลว่า "ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้

ในปาฐะแห่งพระบาลีนั้น โพชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น เคยเกิดแก่พระโยคีนั้นได้โดยอาการใด มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจการทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๑๓๙-๑๔๐

[๒] สํ. มหา. ๑๙/๑๔๐

เหล่านั้น ให้เกิดขึ้น เพราะกำหนดอาการนั้นได้นั่นเอง **ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ** แม้ในบททั้ง ๓, อนึ่ง คำว่า **สมถนิมิต** นี้ เป็นชื่อของสมถะนั่นเอง และคำว่า **อัพยัคคนิมิต** ก็เป็นชื่อของสมถะเหมือนกัน โดยความหมายว่า ไม่ฟุ้งซ่าน

มหาฎีกา

คำว่า เพราะกำหนดอาการนั้นได้ ความว่า ธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิ เป็นต้น เหล่านี้ คือ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา เคยเกิดขึ้นในกาลก่อนนั้นๆ ตามสมควร แก่พระโยคีรูปนั้นได้โดยอาการใด (มนสิการที่เป็นไป) เพราะเข้าไปกำหนด คือ เข้าไปทรงไว้ได้ซึ่งอาการที่ระงับ อาการที่ตั้งมั่น และอาการที่วางเฉยนั้น แห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจิตนั้น นั้น (ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ แม้ในบททั้ง ๓)

คำว่า **แม้ในบททั้ง ๓** คือ ในพากย์แม้ทั้ง ๓ ที่มาแล้ว โดยพระดำรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ ฯลฯ มีอยู่” ดังนี้ เป็นต้น หรือในส่วนแห่งธรรม ๓ ส่วน ที่ทรงประกาศไว้ โดยพระดำรัสเหล่านั้น

สมถะที่พระโยคีถือเอาอยู่ เพราะกำหนดอาการตามที่ตั้งมั่นได้แล้วนั่นเอง ชื่อว่า **สมถนิมิต** เพราะเหตุนั้นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **คำว่า สมถนิมิตนี้ เป็นชื่อของสมถะนั่นเอง** ดังนี้ไว้

ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่า พยัคคะ เพราะอรรถว่ามีอารมณ์อย่างต่างๆ เพราะพล่านไปโดยรอบในอารมณ์ต่างๆ จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวถึงความฟุ้งซ่านนั้นว่า มีความตั้งลง (หยุด) ไม่ได้เป็นรส และมีความพล่านไปเป็นปัจจุปัฏฐาน สมาธิ ชื่อว่า **อัพยัคคะ** เพราะอรรถว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อพยัคคะ เพราะมีความเป็นเอกัคคตา มีคำที่ควรกล่าวไว้เหมือนอย่างที่กล่าวไว้ในตอนต้นว่า “สมาธินั่นเอง ชื่อว่า นิมิต” ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **คำว่า อัพยัคคนิมิตก็เป็นชื่อของสมถะโดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน** ดังนี้ไว้

เหตุเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

อีกนัยหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์ คือ

๑. ปณีตโภชนเสวนตา - การเสพโภชนะอันประณีต

๒. อุตุสุขเสวนตา - การเสพอุตุอันเป็นสุข

๓. อิริยาปถสุขเสวนตา - การเสพอิริยาบถอันเป็นสุข

๔. มชฺฌตฺตปฺปโยคตา - การประกอบความเพียรปานกลาง

๕. สารทฺธกายปุคฺคลปริวชฺชนตา - การงดเว้นบุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย

๖. ปสฺสทฺธกายปุคฺคลเสวนตา - การเสพบุคคลผู้มีกายระงับแล้ว

๗. ตทธิมุตฺตตา - ความน้อมใจไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

นั้น ดังนี้

มหาฎีกา

อาหารอันประณีต ที่พระโยคีทราบประมาณแห่งสรีระแล้ว บริโภคพอประมาณ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปัสสัทธิ โดยทำความเบาแห่งกาย (กายลหุตา) เป็นต้นให้ตั้งขึ้น อุตุอันเป็นสัปปายะ และอิริยาบถอันเป็นสัปปายะ ที่พระโยคีเสพแล้ว และการประกอบความเพียรทางกายที่ทำให้เป็นไปแล้ว ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปัสสัทธิได้อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **การเสพโภชนะอันประณีต** ดังนี้ไว้

บุคคลผู้มีกายและจิตกระสับกระส่าย เพราะไม่มีความพอดีในการประกอบความเพียร เป็นต้น ชื่อว่า **บุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย** พึงทราบบุคคลผู้มีกายระงับแล้วก็โดยปริยายตรงข้าม

เหตุเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

ธรรม ๑๑ ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์

๑. วตฺถุวิสทตา	- ความสละสลวยแห่งวัตถุ
๒. นิมิตฺตกุสลตา	- ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต
๓. อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนตา	- การปรับอินทรีย์ให้มีความเสมอกัน
๔. สมเย จิตฺตสฺส นิคฺคหณตา	- การข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
๕. สมเย จิตฺตสฺส ปคฺคหณตา	- การยกจิตในสมัยที่ควรยก
๖. นิรสฺสาทสฺส จิตฺตสฺส สทฺธาสํเวควเสน สมฺปหํสนตา	- การทำจิตที่ปราศจากความยินดี ให้บันเทิงด้วยอำนาจศรัทธา และด้วยอำนาจสังเวคะ
๗. สมฺมาปวตฺตสฺส อชฺฌุเปกฺขนตา	- ความวางเฉยซึ่งภาวนาจิตที่เป็นไปชอบแล้ว
๘. อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชนตา	- ความงดเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น
๙. สมาหิตปุคฺคลเสวนตา	- การเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น
๑๐. ฌานวิโมกฺขปจฺจเวกฺขณตา	- การพิจารณาฌานวิโมกข์
๑๑. ตทธิวิมุตฺตตา	- ความน้อมใจไปในสมาธินั้น

มหาฎีกา

คำว่า **(จิต) ที่ปราศจากความยินดี** คือ (จิต) ที่เว้นจากความยินดีในภาวนา ก็ภาวนาที่ดำเนินตรงตามวิถีแล้ว มีความวิเศษสืบต่อกันไปตามลำดับ กำลังเป็นไปอยู่ ย่อมนำมาซึ่งความยินดี คือ ความสงบสุขแห่งจิตได้ จิตจะเป็นธรรมชาติปราศจากความยินดี ก็เพราะไม่มีภาวนาอันดำเนินตรงตามวิถีแล้วนั้น

บทว่า **สทฺธาสํเวควเสน** แปลว่า ด้วยอำนาจศรัทธา และด้วยอำนาจสังเวคะ

คำว่า **การทำให้บันเทิง** คือ การทำให้บันเทิงโดยชอบได้นั่นเอง ได้แก่ การทำภาวนาจิตให้ยินดี ด้วยการทำความสลดใจที่มีความเลื่อมใสออกหน้าให้เกิดขึ้น

คำว่า **ซึ่งภาวนาจิตที่เป็นไปชอบแล้ว** คือ ซึ่งภาวนาจิตที่เป็นไปชอบแล้ว เพราะเป็นไปตรงทางสมถะ โดยปราศจากความหดหู่และความฟุ้งซ่าน และเพราะเป็นไปได้สม่ำเสมออย่างมีความพิเศษ

คำว่า **ความวางเฉย** คือ ความไม่พยายามในการยก, การข่ม และการทำให้บันเทิง

ฌานทั้งหลาย มีปฐมฌาน เป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะภาวะที่หลุดพ้นด้วยดีเป็นต้น จากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย การพิจารณาเฉพาะๆ ซึ่งฌานวิโมกข์เหล่านั้น ว่า "การเจริญเป็นอย่างนี้, การเข้าเป็นอย่างนี้, การตั้งอยู่เป็นอย่างนี้, การออกเป็นอย่างนี้, ความเศร้าหมองเป็นอย่างนี้, ความผ่องแผ้วเป็นอย่างนี้" ชื่อว่า **การพิจารณาฌานวิโมกข์**

เหตุเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์

วิสุทธิมรรค

ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเกิดขึ้น แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ

๑. สตฺตมชฺฌตฺตตา - ความเป็นกลางในสัตว์

๒. สงฺขารมชฺฌตฺตตา - ความเป็นกลางในสังขาร

๓. สตฺตสงฺขารเกลายนปุคฺคลปริวชฺชนตา - ความงดเว้นบุคคลผู้ติดในสัตว์และสังขาร

๔. สตฺตสงฺขารมชฺฌตฺตปุคฺคลเสวนตา - การเสพบุคคลผู้เป็นกลางในสัตว์และสังขาร

๕. ตทธิมุตฺตตา - ความน้อมใจไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น

ดังนี้

พระโยคี เมื่อยังธรรมเหล่านี้ให้เกิดขึ้นโดยอาการเหล่านี้ อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเจริญโพชฌงค์ ๓ มี ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น ข้อว่า **ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม** เป็นอย่างนี้

มหาฎีกา

อาการที่เป็นกลาง คือ ความวางเฉยในสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นคฤหัสถ์ และบรรพชิต แม้ว่าตั้งอยู่ในฐานะอันเป็นที่รัก ชื่อว่า **ความเป็นกลางในสัตว์**

อาการที่เป็นกลาง คือ ความวางเฉยในสังขารทั้งหลายภายใน มีจักขุเป็นต้น ในสังขารทั้งหลายภายนอกมีบาตรและจีวร เป็นต้น ชื่อว่า **ความเป็นกลางในสังขาร**

ความประพฤติว่า "ของเรา" ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า **ความติดในสัตว์และสังขาร**

คำว่า **โดยอาการเหล่านี้** คือ โดยอาการมีการกำหนด ซึ่งอาการที่ระงับ (แห่งปัสสัทธิ) เป็นต้น และโดยอาการมีการเสพอาหารอันเป็นสัปปายะ เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้

คำว่า **ยังธรรมเหล่านี้** (ให้เกิดขึ้น) คือ ยังธรรมมีปัสสัทธิ เป็นต้น เหล่านี้ (ให้เกิดขึ้น)

ทำจิตให้บันเทิงในสมัยที่ควรทำให้บันเทิง

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **ทำจิตให้บันเทิงในสมัยที่ควรทำให้บันเทิง** เป็นอย่างไร ? มีวินิจฉัยว่า

ในเวลาใด จิตของพระโยคีนั้น เป็นธรรมชาติปราศจากความยินดี เพราะความพยายามของปัญญาอ่อนไป หรือเพราะบรรลุความสงบสุขไม่ได้ ในเวลานั้นเธอควรทำให้จิตนั้นสลด ด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ ๘ (ที่ตั้งแห่งความสังเวชใจ ๘ อย่าง)

ชื่อว่า สังเวควัตถุ ๘ ได้แก่ วัตถุ ๔ คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ อบายทุกข์เป็นที่ ๕ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอดีต ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอนาคต ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน ย่อมยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่จิตนั้น แม้โดยการระลึกเนืองๆ ซึ่งคุณของพระพุทธ คุณของพระธรรม และคุณของพระสงฆ์ ข้อว่า **ทำจิตให้บันเทิงในสมัยที่ควรทำให้บันเทิง** เป็นอย่างนี้

มหาฎีกา

คำว่า **เพราะความพยายามของปัญญาอ่อนไป** คือ เพราะไม่มีความพยายามของปัญญา ด้วยว่าภาวนามีอโมหะเป็นประธาน เหมือนอย่างที่ทานมีอโลภะเป็นประธาน ศีลมีอโทสะเป็นประธาน ฉะนั้น โดยพิเศษภาวนาที่เป็นเหตุนำมาซึ่งอัปปนา (มีอโมหะเป็นประธาน) ในคำว่า "เพราะความพยายามของปัญญาอ่อนไป" นั้น ความว่าในเวลาใด

ปัญญาไม่เป็นธรรมชาติมีกำลัง ในเวลานั้นภาวนาจะไม่ทำความน่าชอบใจให้เกิดขึ้นแก่จิต เหมือนอาหารที่ยังไม่ได้ตกแต่ง ย่อมไม่ทำความน่าชอบใจให้เกิดขึ้นแก่บุรุษ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จิตนั้นจึงเป็นธรรมชาติปราศจากความยินดี

อนึ่ง ในเวลาใด ภาวนาไม่เป็นเหตุนำมาซึ่งคุณวิเศษสืบต่อกันไปตามลำดับ เพราะไม่ดำเนินตรงตามวิถีได้โดยชอบนั่นเอง ในเวลานั้น จิตย่อมเป็นธรรมชาติปราศจากความยินดี เพราะไม่ได้ความสงบสุข ท่านกล่าวคำว่า “เพราะความพยายามของปัญญาอ่อนไป” ดังนี้ไว้เป็นอาทิ หมายเอาเหตุทั้ง ๒ นั้น

บทว่า **นํ** แปลว่า จิต นั้น

วัตถุทั้งหลาย มีชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ ย่อมมีได้ในสุคติและทุคติตามสมควร เพราะเหตุนั้น พึงทราบอบายทุกข์ว่า ได้แก่ทุกข์อื่นจากชาติเป็นต้นนั้น ซึ่งมีการจองจำ ๕ อย่างเป็นต้นเป็นเหตุ, มีความหิวความกระหายเป็นต้นเป็นเหตุ มีความเบียดเบียนซึ่งกันและกันเป็นต้นเป็นเหตุนั่นเทียว วัตถุ ๕ มีชาติ เป็นต้น ทั้งหมดที่ท่านถือเอานี้นั้น ได้แก่ วัตถุที่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ ได้อาศัยอยู่ในปัจจุบันภพ เพราะเหตุนั้นท่านจึงถือเอาทุกข์อันมีวัฏฏะเป็นมูลในกาลอดีต และในกาลอนาคตแยกไว้ เป็นแต่ละอย่างต่างหาก ส่วนว่า สัตว์เหล่าใด เป็นผู้เลี้ยงชีพด้วยอาหาร และในบรรดาสัตว์ผู้เลี้ยงชีพด้วยอาหารเหล่านั้น สัตว์เหล่าใดเลี้ยงชีพด้วยผลแห่งความหมั่นเพียร ควรทราบว่า ท่านกล่าวถึงทุกข์ของผู้หาเลี้ยงชีพ แห่งสัตว์ผู้เลี้ยงชีพด้วยผลแห่งความหมั่นเพียรเหล่านั้น อันไม่สาธารณะด้วยสัตว์เหล่าอื่น ว่าเป็นสังเวควัตถุข้อที่ ๘

วางเฉยซึ่งจิตในสมัยที่ควรวางเฉย

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **วางเฉยซึ่งจิตในสมัยที่ควรวางเฉย** เป็นอย่างไร ? มีวินิจฉัยว่าในเวลาใด เมื่อพระโยคีนั้นปฏิบัติไปอย่างนี้ จิตเป็นธรรมชาติไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ปราศจากความยินดี เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินตรงตามสมถวิถีได้ ในเวลานั้น เธอย่อมไม่ถึงซึ่งความพยายามในการยก, การข่ม, และการทำให้บันเทิงซึ่งจิตนั้น เหมือนนายสารถี

ไม่ถึงความพยายามในม้าทั้งหลายที่วิ่งไปสม่ำเสมอแล้ว ฉะนั้น ข้อว่า **วางเฉย ซึ่งจิตในสมัยที่ควรวางเฉย** เป็นอย่างนี้

มหาฎีกา

บทว่า **อสฺส** แปลว่า ซึ่งจิตนั้น

จะวินิจฉัยในคำว่า (เป็นธรรมชาติ) **ไม่หดหู่** เป็นต้น

จิตชื่อว่า **ไม่หดหู่** ก็เพราะภาวะที่ธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายของโกสัชชะ ไม่ได้มีประมาณยิ่ง ชื่อว่า **ไม่ฟุ้งซ่าน** ก็เพราะภาวะที่ธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายของอุทธัจจะไม่ได้มีประมาณยิ่ง ชื่อว่า **ไม่ปราศจากความยินดี** ก็เพราะถึงพร้อมแห่งความพยายามของปัญญา และเพราะบรรลุถึงความสงบสุขได้ มีความวิเศษสืบต่อกันไปตามลำดับ เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า **เป็นไปสม่ำเสมอ** ในอารมณ์ และ **ดำเนินตรงตามสมถวิถีได้**

ในบรรดาอาการเหล่านั้น พึงทราบว่า เพราะความไม่หดหู่ พระโยคีจึงไม่ถึงความพยายามในการยก เพราะความไม่ฟุ้งซ่าน จึงไม่ถึงความพยายามในการข่ม เพราะความไม่ปราศจากความยินดี จึงไม่ถึงความพยายามในการทำให้บันเทิง เพราะความไม่หดหู่และฟุ้งซ่าน จึงเป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ เพราะความไม่ปราศจากความยินดี จึงดำเนินตรงตามสมถวิถีได้

อีกอย่างหนึ่ง เพราะมีความเป็นไปสม่ำเสมอ จึงไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะดำเนินตรงตามสมถวิถีได้ จึงไม่ปราศจากความยินดี

การงดเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น, การเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นและความน้อมใจไปในสมาธินั้น

วิสุทธิมรรค

ชื่อว่า **การงดเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น** ได้แก่ การละเสียให้ไกลซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ไม่เคยย่างขึ้นสู่เนกขัมมปฏิปทา ผู้ขวนขวายในกิจเป็นอเนก ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน

ชื่อว่า **การเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น** ได้แก่ การเข้าไปหาบุคคลทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติเนกขัมมปฏิปทา ผู้ได้สมาธิ ตามกาลอันควร

ชื่อว่า **ความน้อมใจไปในสมาธินั้น** ได้แก่ ความน้อมใจไปในสมาธิ ความว่า ความหนักไปในสมาธิ ลาดไปในสมาธิ โอนไปในสมาธิ เงื้อมไปในสมาธิ พระโยคีควรยังอัปปนาโกศล ๑๐ ประการนี้ ให้ถึงพร้อมโดยอาการอย่างนี้

มหาฎีกา

คำว่า **เนกขัมมปฏิปทา** ได้แก่ การปฏิบัติฌาน

คำว่า **ความเป็นผู้น้อมใจไปในสมาธิ** คือ ความเป็นผู้ประกอบชอบในการทำสมาธิให้บังเกิด คือในการบรรลุฌาน ก็ความเป็นผู้น้อมใจไปในสมาธินั้น เพราะว่าจะมีได้โดยการกระทำสมาธิให้หนักหน่วงเข้าไว้ แล้วเป็นไปโดยความเป็นผู้ลาดไป โอนไป เงื้อมไปในสมาธินั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **ความหนักไปในสมาธิ** ดังนี้เป็นต้นไว้

วิธีปฏิบัติหลังจากทำอัปปนาโกศลแล้วอัปปนาก็ยังเกิดขึ้นไม่ได้

วิสุทธิมรรค

ก็เมื่อพระโยคี ทำอัปปนาโกศลให้ถึงพร้อมในนิมิต
ที่เธอได้มาแล้วอย่างนี้ อัปปนาก็จะเป็นไปได้
ถ้าหากว่า เมื่อเธอปฏิบัติแล้วแม้อย่างนี้ อัปปนานั้น
ก็ยังเป็นไปไม่ได้ไซร้ ถึงอย่างนั้น เธอผู้เป็นบัณฑิต
ไม่ควรละพยายามเสีย ควรถึงความพยายาม
อยู่นั่นเอง เพราะว่าบุคคลละความพยายามชอบเสีย
แล้วยังบรรลุคุณวิเศษได้ ฐานะนี้แม้สักเล็กน้อยก็มีไม่ได้
เพราะเหตุนั้น เธอผู้รู้ เมื่อกำหนดอาการที่เป็นไปของจิต
ได้อยู่ ก็พึงประกอบความเสมอกันแห่งความเพียรนั่นเอง
เรื่อย ๆ ไป พึงยกจิตที่เป็นไปย่อหย่อน แม้เพียง

เล็กน้อยนั่นแหละ พึงห้ามความเพียรที่ปรารภจนเกินไป
แล้วทำให้เป็นไปพอดีเท่านั้น
พึงเปลื้องจิตจากความหดหู่และความฟุ้งซ่านโดยประการ
ทั้งปวง แล้วทำจิตอันมุ่งหน้าตรงต่อนิมิตให้ดำเนินไป
เหมือนอย่างความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย มีผึ้ง เป็นต้น
ในเกสรดอกไม้ ในใบอุบล ในใยแมงมุม ในเรือ
ในกะโหลกน้ำมัน ที่ท่านพรรณนาไว้ฉะนั้นเถิด

มหาฎีกา

เชื่อมความว่า ปฏิลทฺเธ นิมิตฺตสฺมึ เอวํ สมฺปาทยโต อปฺปนาโกสลฺลํ อิมํ อปฺปนา สมฺปวตฺตติ แปลว่า เมื่อพระโยคียังอัปปนาโกศลนี้ให้ถึงพร้อมในนิมิตที่เธอได้มาแล้วอย่างนี้ อัปปนาก็จะเป็นไปได้

บทว่า **สา** แปลว่า อัปปนา นั้น

หิ – ศัพท์ ในบทว่า **หิตฺวา หิ** มีอรรถว่า "เหตุ" (แปลว่า "เพราะว่า") ความว่า เพราะเหตุที่ฐานะนี้มีไม่ได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคี **เมื่อกำหนด** คือ เมื่อเข้าไปทรงไว้ซึ่ง **อาการที่เป็นไปของจิต** คือ อาการที่เป็นไปด้วยอำนาจความหดหู่และฟุ้งซ่าน เป็นต้น แห่งภาวนาจิตได้อยู่ ก็พึงประกอบความเสมอกันแห่งวิริยะ คือ ความมีรสเสมอกันแห่งวิริยะกับสมาธินั่นเอง **ถามว่า** พึงประกอบอย่างไร? ท่านอาจารย์ กล่าว **ตอบว่า** "**อีสกมฺปิ**" ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ย่อหย่อน** คือมีความหดหู่ ความว่ามีความสยิ้วหน้า (เหนื่อยหน่าย)

บทว่า **ยนฺตํ** แปลว่า เป็นไป

มีอธิบายว่า พึงยกจิตไว้โดยภาวะที่สม่ำเสมอนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **พึงห้ามความเพียรที่ปรารภจนเกินไป แล้วทำให้เป็นไปพอดีเท่านั้น** ดังนี้ไว้ ถามว่า ก็จะทำให้เป็นไปพอดีอย่างไรเล่า ? ท่านอาจารย์ ตอบว่า "**เรณุมฺหิ**" ดังนี้ เป็นต้นไว้ ความว่า เหมือนอย่างว่า สัตว์ทั้งหลายมีผึ้ง เป็นต้น มีความเป็นไปในวัตถุ

ทั้งหลาย มีเกสรดอกไม้เป็นต้น ที่ท่านได้พรรณนาไว้ในอรรถกถาโดยความเป็นอุปมาฉันใด พระโยคีพึงเปลื้องจิตเสียจากความหดหู่และความฟุ้งซ่าน แล้วทำจิตที่มุ่งหน้าตรงต่อนิมิตให้ดำเนินไป คือ พึงทำภาวนาจิตที่มุ่งหน้าตรงต่อนิมิตให้ดำเนินไป โดยการประกอบความพอดีแห่งวิริยะ ฉันนั้น

วิธีทำจิตให้ดำเนินไปมุ่งหน้าตรงต่อนิมิต

วิสุทธิมรรค

เรื่องอุปมาเกี่ยวกับความเพียรที่พอดี

ต่อไปนี้เป็นการไขอรรถในคาถานั้น

เหมือนอย่างว่า ผึ้งตัวที่ไม่ฉลาด รู้แล้วว่า มีดอกไม้บานอยู่ที่ต้นไม้โน้น เมื่อบินไปโดยกำลังแรง ก็ล่วงเลยดอกไม้นั้นไป เมื่อบินกลับมา กว่าจะถึงได้ก็ในเมื่อเกสรดอกไม้มันสิ้น (ความชุ่มฉ่ำ) ไปแล้ว อีกตัวหนึ่งก็ไม่ฉลาด เมื่อบินไปโดยความเร็วต่ำ กว่าจะถึงได้ก็ในเมื่อเกสรดอกไม้มันสิ้น (ความชุ่มฉ่ำ) ไปแล้วเหมือนกัน ส่วนตัวที่ฉลาด เมื่อบินไปโดยความเร็วที่พอดี ก็จะถึงช่อดอกไม้ได้โดยง่าย ถือเอาเกสรดอกไม้ตามที่ปรารถนามาทำให้เป็นน้ำผึ้ง ก็ได้เสวยมธุรสไป ฉันใด

อนึ่ง อุปมาเหมือนว่า เมื่อพวกศิษย์ของช่างสลัก กำลังศึกษาการใช้มีดสลักบนใบอุบลที่ลอยอยู่ในอ่างน้ำ คนหนึ่งฉลาดเกินไป จดมีดลงไปโดยเร็ว ก็ตัดเอาใบอุบลขาดเป็น ๒ ส่วน หรือทำให้จมน้ำไป อีกคนหนึ่งไม่ฉลาด ไม่กล้าแม้แต่จะใช้มีดแตะต้องเพราะกลัวขาดกลัวจม ส่วนคนที่ฉลาดแสดงรอยมีดให้ปรากฏในใบอุบลนั้นได้ โดยความพยายามที่พอดี จึงจัดเป็นผู้สำเร็จวิชาศิลปะแล้ว ย่อมได้รับลาภ เพราะกระทำการงานในฐานะทั้งหลายเห็นเช่นนั้นได้ ฉันใด

อนึ่ง อุปมาเหมือนว่า เมื่อพระราชาทรงมีพระดำรัส รับสั่งว่า “ผู้ใดนำใยแมงมุมยาวประมาณ ๔ วามาได้ ผู้นั้นจะได้รับเงิน ๔ พัน” ดังนี้ บุรุษคนหนึ่งฉลาดเกินไป เมื่อดึงใยแมงมุมมาโดยเร็ว จึงทำให้มันขาดไป ณ ส่วนตรงนั้น ๆ ทีเดียว อีกคนหนึ่งไม่ฉลาด

ไม่กล้าแม้แต่จะใช้มือแตะต้องเพราะกลัวขาด ส่วนคนที่ฉลาดพันมันเข้าที่ท่อนไม้เริ่มตั้งแต่ปลาย แล้วสาวมาโดยความพยายามที่พอดี ก็ได้รับลาภไป ฉันใด

อนึ่ง อุปมาเหมือนว่า ต้นหนผู้ฉลาดเกินไป เมื่อมีลมแรงก็กางใบเสียเต็มที่ จึงทำให้เรือแล่นไปผิดที่ อีกคนหนึ่งไม่ฉลาด เมื่อมีลมอ่อนก็ลดใบลง จึงทำให้เรือหยุดอยู่ ณ ที่นั้นนั่นเอง ส่วนคนที่ฉลาด เมื่อมีลมอ่อนก็กางใบเต็มที่ เมื่อมีลมแรงก็ลดใบเสียครึ่งหนึ่ง จึงบรรลุถึงสถานที่ๆ ปรารถนาโดยสวัสดี ฉันใด

อนึ่ง อุปมาเหมือนว่า เมื่ออาจารย์กล่าวแก่พวกศิษย์ว่า “ผู้ใดทำกะโหลกให้เต็มไม่ทำน้ำมันให้หก ผู้นั้นจะได้ลาภ” ดังนี้ ศิษย์คนหนึ่งฉลาดเกินไป ละโมบในลาภ เมื่อทำกะโหลกให้เต็มโดยเร็ว จึงทำน้ำมันให้หกไป อีกคนหนึ่งไม่ฉลาด ไม่กล้าแม้แต่จะเทน้ำมันเพราะกลัวหก ส่วนศิษย์ผู้ฉลาด ทำกะโหลกให้เต็มได้โดยความพยายามที่พอดี จึงได้รับลาภไป ฉันใด

อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกันนั่นเทียว ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อนิมิตเกิดแล้ว คิดว่า “เราจักบรรลุอัปปนาให้ได้โดยเร็วทีเดียว” ดังนี้ จึงทำความเพียรอย่างหนัก จิตของภิกษุรูปนั้นจึงตกไปในอุทธัจจะ เพราะความเพียรที่ปรารภจนเกินไป ภิกษุรูปนั้นจึงไม่อาจที่จะบรรลุอัปปนาได้ ภิกษุรูปหนึ่ง เห็นโทษในเพราะความเพียรที่ปรารภจนเกินไป คิดว่า “ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยอัปปนาในบัดนี้เล่า ?” ดังนี้ จึงลดความเพียรเสีย จิตของภิกษุรูปนั้น จึงตกไปในโกสัชชะ เพราะความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ภิกษุแม้รูปนั้นก็ไม่อาจที่จะบรรลุอัปปนาได้ ส่วนภิกษุรูปใดเปลื้องจิตที่หดหู่แม้เพียงเล็กน้อยออกจากความหดหู่ เปลื้องจิตที่ฟุ้งซ่านออกจากความฟุ้งซ่าน แล้วทำจิตที่มุ่งหน้าตรงต่อนิมิตให้เป็นไปโดยความพยายามพอดี ภิกษุรูปนั้น ย่อมบรรลุอัปปนาได้ อันพระโยคีควรเป็นเช่นนั้น เพราะหมายเอาความที่ว่านี้ ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า

เรณุมฺหิ อุปฺปลทเล สุตฺเต นาวาย นาฬิยา
ยถา มธุกราทีนํ ปวตฺติ สมฺปวณฺณิตา
ลีนอุทฺธฏภาเวหิ โมจยิตฺวาน สพฺพโส
เอวํ นิมิตฺตาภิมุขํ มานสมฺปฏิปาทเย

แปลว่า พระโยคีพึงเปลื้องจิตจากความหดหู่และความฟุ้งซ่าน
โดยประการทั้งปวง แล้วทำจิตอันมุ่งหน้าตรงต่อนิมิต
ให้ดำเนินไป เหมือนอย่างความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย
มีผึ้งเป็นต้น ในเกสรดอกไม้ ในใบอุบล ในใยแมงมุม
ในเรือ ในกะโหลกน้ำมัน ที่ท่านพรรณนาไว้ ฉะนั้นเถิด

ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ในคาถานั้น** คือ ใน ๒ คาถา ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า “เรณุมฺหิ” ดังนี้เป็นต้นนั้น

การเปิดเผยถึงความหมายแห่งอุปมา และอุปมัย ชื่อว่า **การไขอรรถ**

บทว่า **อจฺเฉโก** แปลว่า ไม่ฉลาด

คำว่า **เมื่อบินไป** คือ เริ่มบินไปแล้ว

ดอกไม้ ชื่อว่า **มีความชุ่มฉ่ำ** มีรสก็ในขณะที่กำลังบานอยู่เท่านั้น ในภายหลังย่อมตกหล่นไปหรือหมดรสก็เพราะเหตุทั้งหลาย มีลม เป็นต้น เพราะฉะนั้นในเวลาที่ผึ้งบินกลับมา เกสรย่อมสิ้นไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **กว่าจะถึงได้ ก็ในเมื่อเกสรดอกไม้สิ้นไปแล้ว** ดังนี้ไว้

คำว่า **ช่อดอกไม้** ได้แก่ ช่อดอกไม้ที่อาศัยอยู่ที่กิ่งก้านทั้งหลายของต้นไม้

คำว่า **ศิษย์ของช่างสลัก** คือ ศิษย์ของอาจารย์ผู้เป็นช่างสลัก

คำว่า **ที่ลอยอยู่ในอ่างน้ำ** คือ ที่เขาวางไว้ในอ่างน้ำ

คำว่า **การใช้มีด** คือ การงานเกี่ยวกับมีด มีการเจาะด้วยปลายมีด เป็นต้น

เชื่อมความว่า ผุสิตุมฺปิ อุปฺปลปตฺตํ แปลว่า ไม่กล้าแม้แต่จะใช้มีดแตะต้องใบอุบล

คำว่า **โดยความพยายามที่พอดี** คือโดยความพยายามอันมีประมาณเหมาะสม ไม่ทำความพยายามให้หนักไปและอ่อนไปเหมือนอย่างศิษย์พวกก่อน

บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในอุบลใบนั้น (ในคำว่า แสดงรอยมีดให้ปรากฏในใบอุบลนั้นได้)

บทว่า **ปริโยทาตสิปฺโป** แปลว่า มีศิลปะอันหมดจดดี ได้แก่ สำเร็จวิชาศิลปะแล้ว

บทว่า **มกฺกฏกสุตฺตํ** แปลว่า ใยแมงมุม

ชื่อว่า **ต้นหน** ได้แก่ นายสารถีประจำเรือ

บทว่า **ลการํ** ได้แก่ ใบเรือที่ทำด้วยเสื่อลำแพน เป็นต้น

คำว่า **ทำกะโหลกน้ำมันให้เต็ม ไม่ทำน้ำมันให้หก** คือ ทำกะโหลกน้ำมันอันมีช่องใส่ที่เล็กให้เต็ม ไม่ทำน้ำมันที่อยู่ในชาม เป็นต้น ให้หก

คำว่า **อุปมัยก็ฉันนั้นนั่นเทียว** ความว่า พึงทราบถึงการเปรียบเทียบด้วยอุปมาว่า ผึ้ง, ลูกศิษย์ของช่างสลัก, คนชักใยแมงมุม, ต้นหน และลูกศิษย์ผู้เทน้ำมันให้เต็มกะโหลก ที่ท่านกล่าวไว้ข้างต้นเหล่านั้น ย่อมกระทำความพยายามโดยเร็วฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นนั่นเทียว คือภิกษุรูปใดคิดว่า “เราจักบรรลุอัปปนาให้ได้โดยเร็ว” ดังนี้ จึงกระทำความเพียรอย่างหนัก ภิกษุรูปใดไม่ยอมกระทำความเพียร เช่นเดียวกับผึ้งเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในท่ามกลาง ภิกษุทั้ง ๒ รูปนี้ ย่อมไม่อาจที่จะบรรลุอัปปนาได้ เพราะไม่มีความพอดีแห่งความเพียร ส่วนภิกษุรูปใดมีความพยายามที่พอดี เช่นเดียวกับผึ้งเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในตอนท้าย ภิกษุรูปนี้ ย่อมอาจที่จะบรรลุอัปปนาได้ เพราะประกอบความพอดีแห่งความเพียรแล เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เอโก ภิกฺขุ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

อธิบายว่า ชื่อว่า **จิตที่หดหู่** ได้แก่ ภาวนาจิต

พรรณนากถาว่าด้วยปฐมฌาน

วิสุทธิมรรค

ลำดับจิตในอัปปนาวิถี เมื่ออัปปนาจิตเกิดขึ้น

ก็เมื่อพระโยคียังจิตที่มุ่งหน้าตรงต่อนิมิตให้ดำเนินไปโดยประการที่กล่าวแล้วอย่างนี้ มโนทวาราวัชชนะ ย่อมเกิดขึ้น ตัดภวังค์ให้ทราบว่า “อัปปนาจักสำเร็จในบัดนี้ล่ะ” ตั้งขึ้นด้วยอำนาจของการเจริญว่า “ปฐวี ปฐวี” กระทำปฐวีกสิณนั้นนั่นเองให้เป็นอารมณ์ ถัดจากนั้นนั่นเทียว ชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะ ย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ในบรรดาชวนะเหล่านั้น ชวนะดวงเดียวสุดท้ายเป็นรูปาวจร ชวนะดวงที่เหลือเป็นกามาวจร มีวิตก, วิจาร,

ปีติ, สุขและจิตเอกัคคตามีกำลังมากกว่าจิตตามปกติทั้งหลาย ซึ่งท่านเรียกว่า "บริกรรม" บ้าง เพราะภาวะที่ตกแต่งอัปปนา เรียกว่า "อุปจาระ" บ้าง เพราะความที่ใกล้ หรือเพราะความที่เที่ยวไปใกล้ต่ออัปปนา เหมือนอย่างสถานที่ใกล้บ้าน เป็นต้น เขาเรียกกันว่า อุปจาระบ้าน อุปจาระนคร ฉะนั้น, เรียกว่า "อนุโลม" บ้าง เพราะอนุโลมต่อบริกรรมทั้งหลายในก่อนแต่นี้ และต่ออัปปนาในเบื้องบน อนึ่ง ในกามาวจรชวนะเหล่านี้ ชวนะดวงใด เป็นดวงสุดท้ายของทั้งหมด ชวนะดวงนั้น ท่านเรียกว่า "โคตรภู" บ้าง เพราะครอบงำปริตตโคตร (กามาวจรโคตร) ได้ และเพราะทำมหัคคตโคตรให้เกิดขึ้น

มหาฎีกา

บทว่า **เอวํ** ความว่า เมื่อพระโยคีนั้นทำภาวนาจิตซึ่งดำเนินตรงตามวิถีแล้ว ด้วยอำนาจการประกอบความพอดีแห่งความเพียร ซึ่งมุ่งหน้าตรงต่อนิมิต ด้วยอำนาจความตั้งอยู่ในปฏิภาคนิมิตนั่นเอง ให้ดำเนินไปโดยประการที่กล่าวแล้ว

คำว่า **จักสำเร็จ** ความว่า จักสัมฤทธิ์ คือ จักเกิดขึ้น

คำว่า **อนุโยควเสน** แปลว่า ด้วยอำนาจของการเจริญ

คำว่า **ชวนะดวงที่เหลือ** (เป็นกามาวจร) ได้แก่ ชวนะ ๓ ดวง หรือ ๔ ดวงที่เหลือ

คำว่า **กว่าจิตตามปกติ** คือ กว่ากามาวจรจิตตามปกติทั้งหลาย

ชื่อว่า **มีวิตก, วิจาร, ปีติ, สุขและจิตเอกัคคตามีกำลังมากกว่า** ก็เพราะเป็นไปด้วยสภาวะอันแกร่งกล้ายิ่งกว่า โดยกำลังของภาวนา

บทว่า **ปริกมฺมตฺตา** แปลว่า เพราะภาวนาที่ตกแต่งอัปปนา

ถ้าหากว่า ความเป็นอุปจาระ มีได้เพราะความที่ใกล้ไซร้ โคตรภูก็พึงมีชื่อว่า "อุปจาระ" ได้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **หรือเพราะความที่เที่ยวไปใกล้** ดังนี้ไว้ จริงอยู่ บุคคล แม้ว่าไม่อยู่ใกล้นัก ก็ชื่อว่า เป็นผู้เที่ยวไปใกล้ เพราะความเป็นไปในที่ไม่ไกลเกินไป กามาวจรชวนะ ชื่อว่า **อุปจาระ** เพราะอรรถว่าเที่ยวไปใกล้อัปปนา

คำว่า (เพราะอนุโลม) **ต่อบริกรรมทั้งหลายในก่อนแต่นี้** คือ (เพราะอนุโลม) ต่อบริกรรมทั้งหลายในวิถีที่ต่างอาวัชชนะกัน

คำว่า **ในกามาวจรชวนะเหล่านี้ คือ** ในกามาวจรชวนะ ที่เรียกกันว่า บริกรรม, อุปจาระ และอนุโลมเหล่านี้

คำว่า **ดวงสุดท้ายของทั้งหมด** คือ ดวงที่ ๓ หรือดวงที่ ๔

บทว่า **ปริตฺตโคตฺตาภิภวนโต** แปลว่า เพราะความครอบงำปริตตโคตร

ชื่อว่า **โคตร** เพราะอรรถว่ารักษาชื่อไว้ ชื่อว่า **ปริตตโคตร** เพราะอรรถว่า รักษาชื่อที่เป็นไปว่า “ปริตตะ” และพุทธิ (ความรู้จักชื่อ) เอาไว้ โดยความเป็นวิสัยประจำเหมือนอย่างว่า พุทธิ ย่อมไม่เป็นไป โดยเว้นสภาวะอันเป็นอารมณ์ฉันใด อภิธาน (ชื่อ) ก็ย่อมไม่เป็นไปโดยเว้นสภาวะอันเป็นสิ่งที่ควรตั้งชื่อ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ย่อมป้องกัน คือ ย่อมรักษาความรู้จักชื่อ และชื่อเหล่านั้นเอาไว้ ก็ปริตตโคตรนั้น พึงทราบว่า เป็นสภาวะเฉพาะสำหรับกามาวจรธรรมทั้งหลาย ซึ่งแยกต่างหากจากมหัคคตะและโลกุตตระ เป็นอารมณ์ของกามตัณหา แม้ในมหัคคตโคตรก็พึงทราบความหมายโดยนัยนี้

บทว่า **ภาวนโต** แปลว่า เพราะทำ (มหัคคตโคตร) ให้เกิดขึ้น

ลำดับจิตในอัปปนาวิถีอีกนัยหนึ่ง

วิสุทธิมรรค

ส่วนว่า โดยการถือเอาชื่อที่ยังมิได้ถือเอา (ถือเอาชื่อไม่เหมือนกัน) ในชวนะจิตเหล่านี้ ชวนะดวงแรกชื่อว่า “บริกรรม”, ดวงที่ ๒ ชื่อว่า “อุปจาระ”, ดวงที่ ๓ ชื่อว่า “อนุโลม”, ดวงที่ ๔ ชื่อว่า “โคตรภู” อีกอย่างหนึ่ง ดวงที่ ๑ ชื่อว่า “อุปจาระ”, ดวงที่ ๒ ชื่อว่า “อนุโลม”, ดวงที่ ๓ ชื่อว่า “โคตรภู”, ดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เป็นอัปปนาจิต จริงอยู่ ดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เท่านั้น ย่อมแนบแน่น ก็แล ข้อนั้น เป็นไปด้วยอำนาจแห่งขิปปาภิญญา (รู้เร็ว) และทันธาภิญญา (รู้ช้า) ชวนะดวงถัดไปจากนั้น ย่อมตกไป เป็นวาระแห่งภวังค์

มหาฎีกา

นัยแรก จัดเป็นการถือเอาชื่อที่ได้ถือเอาแล้วโดยไม่แปลกกัน คือชวนจิตทุกดวงได้ชื่อ (แต่ละชื่อ) ทั้งหมด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า **โดยการถือเอาชื่อที่ยังมิได้ถือเอา** ดังนี้ เป็นต้นไว้

เพราะประสงค์ว่า บริกรรมอันมีอาวัชชนะต่างกัน (มีในวิถีต่างกัน) นั่นเอง ชื่อว่า **บริกรรม** ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อีกอย่างหนึ่ง ดวงที่ ๑ ชื่อว่า "อุปจาระ"** ดังนี้เป็นต้นไว้ ความว่า ดวงที่ ๔ เป็นอัปปนาจิต หรือถ้าหากว่า ดวงที่ ๔ เป็นโคตรภูตามนัยที่กล่าวไว้ในตอนต้น ดวงที่ ๕ ก็เป็นอัปปนาจิต **วา** – ศัพท์ ในบทว่า **ปญฺจมํ วา** มีในอรรถว่าไม่กำหนดแน่นอน เพื่อแสดงว่าความไม่กำหนดแน่นอนนี้ มีได้ด้วยเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ก็แล ข้อนั้นเป็นไปด้วยอำนาจแห่งขิปปาภิญญา และทันธาภิญญา** ดังนี้ไว้ ในคำนั้น สำหรับขิปปาภิญญบุคคล (บุคคลผู้รู้เร็ว) ชวนะดวงที่ ๔ ย่อมแนบแน่น, สำหรับทันธาภิญญบุคคล (บุคคลผู้รู้ช้า) ชวนะดวงที่ ๕ ย่อมแนบแน่น

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ชวนะดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ จึงแนบแน่น (คือเป็นอัปปนา) ได้ ชวนะดวงถัดไปจากนั้นจึงแนบแน่นไม่ได้เล่า ? ดังนี้ ท่านอาจารย์ **ตอบว่า** ชวนะดวงถัดไปจากนั้นย่อมตกไป ดังนี้ อธิบายว่า ชวนะดวงที่ ๖ และดวงที่ ๗ อันถัดไปจากชวนะดวงที่ ๕ นั้น เป็นเหมือนกับตกไป เพราะแล่นไปสิ้นรอบแล้ว

วิสุทธิมรรค

แต่ว่า พระโคทัตตเถระผู้เชี่ยวชาญพระอภิธรรม อ้างถึงสูตรที่ว่า "กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัย แก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ" นี้แล้วกล่าวว่า "ธรรมที่เกิดหลังๆ ย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลังเพราะอาเสวนปัจจัย เพราะเหตุนั้น อัปปนาจึงมีได้ แม้ดวงที่ ๖ แม้ดวงที่ ๗" ดังนี้ คำพูดของพระโคทัตตเถระนั้น ท่านกล่าวปฏิเสธไว้ในอรรถกถาทั้งหลายแล้วว่า "นี้เป็นเพียงอัตตโนมติ (ความเห็นของตน) ของพระเถระเท่านั้น" ดังนี้ มีคำกล่าวไว้ (ในอรรถกถา) ว่า "ก็อัปปนา จะมีได้ใน ชวนะดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เท่านั้น ชวนะต่อไป ชื่อว่า เป็นอันตกไป เพราะใกล้ต่อภวังค์" ดังนี้

เพราะท่านกล่าววิจารณ์ไว้แล้วอย่างนี้ ใครๆ จึงไม่อาจปฏิเสธคำนั้นได้

เหมือนอย่างว่า บุรุษ เมื่อแล่นมุ่งหน้าตรงไปสู่เหวชัน แม้ว่าใคร่จะหยุดก็ไม่อาจที่จะทำให้หยุดที่ขอบเหวได้ ย่อมตกไปในเหวเท่านั้น ฉันใด อัปปนาก็ย่อมไม่อาจที่จะแนบแน่นในชวนะดวงที่ ๖ หรือดวงที่ ๗ ได้ เพราะใกล้ต่อภวังค์ฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงพึงทราบว่า อัปปนาจะมีได้ก็ในชวนะดวงที่ ๔ หรือ ดวงที่ ๕ เท่านั้น ดังนี้

มหาฎีกา

คำอธิบายของพระโคทัตตเถระมีว่า "ชวนะดวงแรกไม่ได้อาเสวนปัจจัย จึงทำโคตรภูให้เกิดขึ้นไม่ได้เพราะทรามกำลัง ส่วนชวนะดวงที่ ๒ ดวงที่ ๓ ได้อาเสวนปัจจัยจึงทำโคตรภูให้เกิดขึ้น เพราะความที่มีกำลัง ฉันใด ชวนะดวงที่ ๖ แม้ดวงที่ ๗ ก็ย่อมแนบแน่น เพราะความที่มีกำลังจากการที่ได้อาเสวนปัจจัยฉันนั้น **เพราะเหตุนั้น อัปปนาจึงมีได้ในชวนะแม้ดวงที่ ๖ แม้ดวงที่ ๗** ดังนี้

บทว่า **ตํ** แปลว่า คำพูดของพระโคทัตตเถระนั้น ท่านกล่าวคำว่า **นี้เป็นเพียงอัตตโนมติ** ดังนี้ไว้ เพราะเป็นคำพูดที่วาทะของอาจารย์อันอนุโลมต่อสูตรแห่งพระสูตรไม่ได้กล่าวสนับสนุนไว้

ก็บทแห่งพระสูตรที่ว่า "กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ" ดังนี้ เป็นต้น จักเป็นเหตุมิได้ เพราะการได้อาเสวนปัจจัย ไม่ใช่เป็นเหตุที่แน่นอนในความมีกำลัง จริงอย่างนั้น เจตนาในชวนะดวงที่ ๑ แม้ว่าไม่ได้อาเสวนปัจจัยก็ยังเป็นทิฏฐธัมมเวทนียา (มีผลอันพึงเสวยได้ในปัจจุบัน) ได้ เจตนาในชวนะดวงที่ ๒ จนถึงเจตนาในชวนะดวงที่ ๖ ซึ่งได้อาเสวน-ปัจจัยแล้วก็เป็นอปราปรเวทนียา (มีผลอันพึงเสวยได้ในชาติต่อๆ ไป ถัดแต่ชาติหน้าไป)

คำว่า **ในชวนะดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เท่านั้น** ท่านกล่าวไว้เพื่อย้ำถึงเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นเอง โดยการแสดงข้อยุติ (คำพูดของอรรถกถา) เป็นช่องทาง

ถามว่า ในข้อนั้น ถ้าหากว่าชวนะดวงที่ ๖ และดวงที่ ๗ ชื่อว่า เป็นอันตกไปแล้ว เพราะแล่นไปสิ้นรอบแล้วไซร้ เจตนาในชวนะดวงที่ ๗ ซึ่งเป็นอุปปัชชเวทนียา (มีผล

อันพึงเสวยได้ในชาติถัดไป) และเป็นอานันตริยา (พึงให้ผลในชาติถัดไปทันที ไม่มีผลของกรรมอื่นคั่น) จะมีได้อย่างไร ?

ตอบว่า ความพิเศษข้อนี้ หามีเพราะการถึงกำลังโดยการได้อาเสวนปัจจัยไม่ โดยที่แท้แล้ว ย่อมมีเพราะความแตกต่างกันแห่งภูมิ (ตำแหน่งที่ตั้งลง) ของการกระทำจริงอยู่ ภูมิของการกระทำมี ๓ อย่าง คือ ภูมิต้น, ภูมิกลาง และภูมิสุดท้าย (ชวนะดวงแรกชื่อว่า ภูมิต้น ชวนะดวงสุดท้าย ชื่อว่า ภูมิสุดท้าย ชวนะดวงที่ ๒ เป็นต้น ซึ่งอยู่ระหว่างชวนะดวงแรกและดวงสุดท้าย ชื่อว่า ภูมิกลาง) ในภูมิทั้ง ๓ นั้น ความเป็นอุปปัชชเวทนียาเป็นต้น มีได้เพราะภาวะที่เจตนาในภูมิสุดท้ายเป็นสันนิฏฐาปกะ (เป็นตัวตั้งลง คือ สำเร็จกรรม) ไม่ใช่มีเพราะภาวะที่มีกำลัง แต่อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า "(เจตนาที่เป็นอุปปัชชเวทนียา) ย่อมมีเพราะถูกปัจจัยตกแต่งโดยอาการอย่างนั้น (คือโดยอาการที่มีผลอันพึงเสวยได้ในชาติถัดไป) โดยความเป็นอนันตรปัจจัยแก่ความสืบต่อของวิบาก ซึ่งมีความเป็นอนันตรปัจจัยแก่ปฏิสนธิ" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ใครๆ ไม่อาจห้ามความแล่นไปสิ้นรอบแห่งชวนะดวงที่ ๖ และที่ ๗ โดยภาวะที่มุ่งหน้าตรงไปสู่เหวได้ เพราะอย่างนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เหมือนอย่างว่าบุรุษ** ดังนี้เป็นต้นไว้

อัปปนาในวิถีแรกได้ มีในขณะจิตเดียว

วิสุทธิมรรค

ก็แล อัปปนานั้น มีในขณะจิตเดียวเท่านั้น ก็ธรรมดาว่าในฐานะ ๗ หามีการกำหนดเวลาไม่ คือในอัปปนาวิถีแรก ๑, ในอภิญญาโลกีย์ทั้งหลาย ๑, ในมรรคสี่ ๑, ในผลอันมีในลำดับแห่งมรรค ๑, ในภวังคฌาน ในรูปภพอรูปภพ ๑, ในเนวสัญญานาสัญญายตนะอันเป็นปัจจัยแก่นิโรธ ๑, ในผลสมาบัติของท่านผู้ออกจากนิโรธ ๑ ดังนี้

ในบรรดาอัปปนาชวนะเหล่านี้ ผลอันมีในลำดับแห่งมรรค ย่อมไม่มีเกิน ๓ ขณะจิต เนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่นิโรธ ย่อมมีไม่เกิน ๒ ขณะจิต สำหรับภวังค์ในรูปภพอรูปภพ หาปริมาณมิได้ ในฐานะที่เหลือมีจิตดวงเดียวเท่านั้น โดยเหตุนี้ อัปปนาจึงเป็นอันมีในขณะจิตเดียวเท่านั้น จากนั้นไปเป็นการตกภวังค์ ลำดับนั้น อาวัชชนะย่อม

ตัดภวังค์เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์แก่การพิจารณาฌาน ถัดจากนั้น ก็มีการพิจารณาฌาน ดังนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **สา จ ปน** คือ สา จ ปน อปฺปนา (แปลว่า ก็แลอัปปนานั้น)

บทว่า **อทฺธานปริจฺเฉโท** แปลว่า การกำหนดเวลา ก็การกำหนดเวลาในที่นี้นั้น ท่านกล่าวไว้ว่า **หามีอยู่ในฐานะ ๗ ไม่** เพราะในบางฐานะก็มีขณะจิตหาปริมาณมิได้ ในบางฐานะก็มีขณะจิตน้อยยิ่งนัก ดังนี้ อธิบายว่าในฐานะเหล่านี้จะหาวิถีที่มีชวนะสมบูรณ์มิได้เป็นแน่แท้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ในบรรดาอัปปนาชวนะเหล่านี้ผลอันมีในลำดับแห่งมรรค** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **ในฐานะที่เหลือ** ได้แก่ ในฐานะ ๔ เหล่านี้คือ อัปปนาวิถี (แรกได้) ๑, อภิญญาโลกีย์ ๑, ขณะแห่งมรรค ๑, ขณะแห่งผลของท่านผู้ออกจากนิโรธ ๑

ปาฐะเกี่ยวกับปฐมฌานและคำวินิจฉัย

วิสุทธิมรรค

ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคีนี้ชื่อว่า สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ถึงซึ่งปฐมฌานอันมีวิตก มีวิจาร มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ปฐมฌานอันละองค์ ๕ ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ประการ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นฌานที่พระโยคีรูปนั้นบรรลุแล้วโดยประการอย่างนี้ ชื่อว่า “ปฐวีกสิณ”

มหาฎีกา

บทว่า **เอตฺตาวตา** ความว่า โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรรูปนี้ ชื่อว่า ย่อมเข้าถึงปฐมฌานอยู่ เชื่อมความว่า ปฐมฌานนั้นนั่นแหละ เป็นฌานที่พระโยคาวจรผู้อยู่นั้น ได้บรรลุแล้วโดยประการอย่างนี้ ชื่อว่า “ปฐวีกสิณ”

วินิจฉัยในคำว่า สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

วิสุทธิมรรค

ในฌานปาฐะนั้น คำว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** ที่แปลว่า สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว มีความหมายว่า สงัดแล้ว คือเป็นอันเว้นเสีย หลีกไปเสียจากกามทั้งหลาย ก็ **เอว** – อักษรในคำว่า "วิวิจฺเจว" นี้ใด เอว - อักษรนั้น ควรทราบว่า มีอรรถว่ากำหนดแน่นอน ก็เพราะมีอรรถว่ากำหนดแน่นอน เพราะเหตุนั้น จึงแสดงถึงภาวะที่ปฐมฌานปฏิปักษ์ต่อกามทั้งหลายแม้ว่าไม่มีอยู่ในสมัยที่ถึงซึ่งปฐมฌานอยู่นั้น และแสดงว่าจะมีการบรรลุปฐมฌานนั้นได้ ก็โดยการสละกามเสียเท่านั้น คืออย่างไร ? คือ เมื่อกระทำการกำหนดแน่นอนเข้าไว้อย่างนี้ว่า "สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว" ดังนี้ ก็ย่อมปรากฏคำอธิบายนี้ว่า "กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนี้เป็นแน่แท้ ซึ่งเมื่อมันมีอยู่ ฌานนี้ย่อมเป็นไปมิได้ เหมือนอย่างเมื่อมีความมืด แสงสว่างของประทีปก็ย่อมเป็นไปมิได้ ฉะนั้น และการบรรลุฌานนั้น จะมีได้ก็โดยการสละกามเหล่านั้นเสียเท่านั้น เหมือนอย่างการบรรลุถึงฝั่งนอก จะมีได้ก็โดยการละฝั่งในเสียเท่านั้น ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงทรงทำการกำหนดแน่นอนเข้าไว้" ดังนี้

มหาฎีกา

บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในฌานปาฐะนั้น

บทว่า **วิวิจฺจิตฺวา** (สงัดแล้ว) คือ แยกเป็นต่างหากแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า คือ **เป็นอันเว้นเสีย หลีกไปเสีย** ดังนี้ไว้ ความว่า หลีกไป ด้วยอำนาจการละเสียได้

ด้วยคำว่า วิวิจฺจ (สงัดแล้ว) ในคำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ นี้ ท่านกล่าวถึงความสงัดว่าเป็นเพียงความไม่มีแห่งกามทั้งหลายในขณะแห่งฌาน เพื่อแสดงความหมายว่า "ก็โดยการแสดงถึงภาวะที่กามทั้งหลายเป็นธรรมที่พระโยคี พึงทำให้สงัดไปโดยส่วนเดียวไว้ด้วยคำว่า วิวิจฺเจว นี้ เป็นอันแสดงภาวะที่ฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อกามนั้น และภาวะที่ความสงัดจากกามเป็นอุบายบรรลุฌาน" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(ถึงซึ่ง) **ปฐมฌาน**"

ดังนี้ เป็นต้นไว้ เพื่อจะทำความหมายนั้นนั่นแหละให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านจึงกล่าวคำว่า "**คืออย่างไร** ?" ดังนี้ เป็นต้นไว้

ด้วยคำว่า **เหมือนอย่างเมื่อมีความมืด แสงสว่างของประทีปก็ย่อมเป็นไปมิได้ฉะนั้น** นี้ ท่านแสดงว่า จะมีการครอบงำแห่งกามทั้งหลายในสันดานของสัตว์ได้ก็เพราะไม่มีฌาน เหมือนอย่างจะมีการครอบงำแห่งความมืดในเวลากลางคืน ก็เพราะไม่มีแสงสว่างแห่งประทีป ฉะนั้น

วิสุทธิมรรค

ในฌานปาฐะนั้น หากจะพึงมีปัญหาว่า "ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัส เอว – อักษรนี้ไว้ในบทหน้าเท่านั้น มิได้ตรัสไว้ในบทหลัง บุคคลแม้มิได้สงัดจากอกุศล-ธรรมทั้งหลายแล้ว จะพึงถึงซึ่งปฐมฌานอยู่ได้หรือ ?" ดังนี้ ขอตอบว่า "ก็แล คำจำกัดความว่า เอว นี้ไม่ควรเห็นอย่างนี้ เพราะว่า ตรัส เอว – อักษรไว้ในบทต้น ก็เพราะเป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลายนั้น คือว่า ฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลายได้ทีเดียว เพราะความก้าวล่วงกามธาตุทั้งหลาย และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกาม-ราคะ เหมือนอย่างที่ท่านธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ ว่า "**กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิทํ เนกฺขมฺมํ**"[๑] แปลว่า "ธรรมนี้เป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลาย ธรรมนี้ คือ เนกขัมมะ" ดังนี้ แต่ก็ควรกล่าวเข้าไว้ แม้ในบทหลังด้วย เหมือนอย่าง เอว - อักษรที่ทรงนำมาตรัสไว้ในปาฐะที่ว่า "**อิเธว ภิกฺขเว ปจโม สมโณ อิธ ทุติโย สมโณ**"[๒] ซึ่งแปลว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ ก็มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น" ดังนี้ ฉะนั้น ด้วยว่า ใครๆ ไม่สงัดจากกามฉันทะนี้ จากอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ นิวรณ์ แม้อื่นๆ แล้ว ก็ไม่อาจจะถึงฌานอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงพึงเห็นการกำหนดแน่นอนนี้ แม้ในบททั้ง ๒ อย่างนี้ว่า "วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ" ดังนี้

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑

[๒] ที.ปา. ๑๑/๒๖๙, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๔๐

เถิด อนึ่ง ในบทแม้ทั้ง ๒ วิเวกทั้งหมด มีตทังควิเวก เป็นต้น และจิตตวิเวก เป็นต้น ถึงความสงเคราะห์เข้าด้วยคำอันเป็นสาธารณะว่า "วิวิจฺจ (สงัดแล้ว)" นี้ ได้ก็จริง ถึงอย่างนั้น พึงทราบว่า ในฌานกถานี้ ได้แก่ วิเวก ๓ คือ กายวิเวก, จิตตวิเวก, วิกขัมภนวิเวก เท่านั้น

มหาฎีกา

บทว่า **เอตํ** คือ คำจำกัดความในบทหน้านั่นเอง ก็แลคำจำกัดความว่า "เอว" นี้ ไม่ควรเห็นอย่างนี้ เพราะมิได้ทรงกระทำคำจำกัดความเข้าไว้ว่า "กาเมหิ เอว" ซึ่งแปลว่า "จากกามทั้งหลายแน่เทียว" (ทรงกระทำไว้ว่า "วิวิจฺเจว" แปลว่า สงัดแล้วแน่เทียว" ต่างหาก)

ฌานชื่อว่า **นิสสรณะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องหรือเป็นที่สลัดออก คือออกไป **ถามว่า** อะไรออกไป ? **ตอบว่า** กามทั้งหลายออกไป ฌานเป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลายนั้น คือเป็นเครื่องละ จึงชื่อว่า **ตํนิสฺสรณํ** ได้แก่ เพราะเป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลายนั้น

เพื่อจะชำระข้อทักท้วงที่ว่า "เมื่อการข่มกิเลสมีอยู่ ฌานนี้ เป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามเท่านั้น ไม่เป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกิเลส มีพยาบาท เป็นต้น หรืออย่างไร ?" ดังนี้ โดยข้อยุติ (เหตุผลที่เหมาะสม) และโดยอาคม (หลักฐานปริยัติ) ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า (เพราะความก้าวล่วง) **กามธาตุทั้งหลาย** ดังนี้เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เพราะความก้าวล่วงกามธาตุทั้งหลาย** คือเพราะความเป็นปฏิปทาที่ก้าวล่วงกามภพแม้ทั้งสิ้นได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงภาวะที่ฌานนี้เป็นกามปริญญา (ความกำหนดรอบรู้กาม) เข้าไว้

คำว่า **เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ** คือ เพราะความเป็นข้าศึกของกิเลสกามที่กำลังกล่าวถึงการจำแนกอยู่ ด้วยคำว่า "เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะนั้น" ท่านอาจารย์แสดงว่า ฌานนี้เป็นข้าศึกโดยตรงของกามราคะ เหมือนอย่างเมตตาเป็นข้าศึกโดยตรงของพยาบาท กรุณาเป็นข้าศึกโดยตรงของวิหิงสา ฉะนั้น

เพราะความเป็นไปของตน และความเป็นไปของวิบาก มีสภาพหันกลับจากกาม-ราคะ และจากกามธาตุ อย่างนี้ ฌานนี้จึงจัดเป็นเครื่องสลัดออกไปซึ่งกามทั้งหลายได้อย่างวิเศษทีเดียว ความหมายนี้นั้นมาแล้วในพระบาลีทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เหมือนอย่างที่ท่านธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า** ดังนี้เป็นต้นไว้

ท่านถือเอาคำจำกัดความ (คือ คำว่า "เอว") ไว้ในบทหน้าเท่านั้น เพื่อแสดงความหมายนั้น ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้นก็ควรถือเอาคำจำกัดความนั้นเข้าไว้ แม้ในบทหลังด้วยทีเดียว เพื่อแสดงว่า "เพราะมีความหมายอย่างนั้น" ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "(ควรกล่าวเข้าไว้) **แม้ในบทหลังด้วย**" ดังนี้ไว้

บทว่า **อิโต** แปลว่า จากกามฉันทะนี้

คำว่า **เอส** แปลว่า การกำหนดแน่นอนนี้

คำว่า **ด้วยคำอันเป็นสาธารณะ** คือด้วยคำที่ไม่พิเศษ

ชื่อว่า **วิเวกทั้งหลายมีตทังควิเวก เป็นต้น** ได้แก่ ตทังควิเวก, วิกขัมภนวิเวก, สมุจเฉทวิเวก, ปฏิปัสสัทธิวิเวก และนิสสรณวิเวก

ชื่อว่า **วิเวกทั้งหลายมีจิตตวิเวก เป็นต้น** ได้แก่ จิตตวิเวก, กายวิเวก และอุปธิ-วิเวก พึงทราบว่าในที่นี้ คือ ในฌานกถานี้ ได้แก่ วิเวก ๓ เท่านั้น เพราะวิเวกอื่นทั้งหลายมีสมุจเฉทวิเวก เป็นต้น ไม่เกิดขึ้น

วัตถุกาม กิเลสกาม

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง วัตถุกามเหล่าใด ที่ท่านธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ในปกรณ์นิเทส โดยนัยว่า "**กตเม วตฺถุกามา มนาปิยา รูปา**"[๑] แปลว่า "วัตถุกามเป็นไฉน ? ได้แก่ รูปที่น่ารักน่าชอบใจ" ดังนี้ เป็นต้น และกิเลสกามเหล่าใดที่ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์นิเทสนั่นแหละและในปกรณ์วิภังค์ อย่างนี้ว่า "ฉันทะก็ชื่อว่า กาม, ราคะก็ชื่อว่า กาม, ฉันทราคะก็ชื่อว่า

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๑/๑

กาม, สังกัปปะก็ชื่อว่า กาม, ราคะก็ชื่อว่า กาม สังกัปปราคะ ก็ชื่อว่า กาม ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กาม” ดังนี้ พึงทราบว่า วัตถุกามและกิเลสกามเหล่านั้น แม้ทั้งหมด เป็นอันสงเคราะห์แล้วด้วยบทว่า “กาเมหิ” ซึ่งแปลว่า “จากกามทั้งหลาย” นี้นั่นเทียว ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ คำว่า “สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว” จะมีความหมายว่า “สงัดแม้จากวัตถุ-กามทั้งหลายแล้วแน่เทียว” ดังนี้ก็ควร ด้วยคำว่า “สงัดจากวัตถุกามทั้งหลาย” นั้น เป็นอันตรัสถึงกายวิเวก คำว่า “สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย” จะมีความหมายว่า “สงัดจากกิเลสกาม หรือจากอกุศลทั้งปวง” ดังนี้ก็ควร ด้วยคำว่า “สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย” นั้น เป็นอันตรัสถึงจิตตวิเวก

มหาฎีกา

คำว่า **ในปกรณ์นิเทส** คือ ในปกรณ์มหานิเทส จริงอยู่ ในปกรณ์มหานิเทสนั้น ท่านยกขึ้นแสดงเป็นหัวข้อไว้ว่า “กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกามและกิเลสกาม” ดังนี้ แล้วได้แสดงไข วัตถุกามไว้โดยนัยว่า “ในกาม ๒ อย่างนั้น วัตถุกาม เป็นไฉน ? ได้แก่ รูปที่น่ารัก น่าชอบใจ ฯลฯ โผฏฐัพพะที่น่ารัก น่าชอบใจ” ดังนี้ เป็นต้น ก็ธรรมเหล่านั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า **กาม** เพราะอรรถว่าอันบุคคลย่อมใคร่

บทว่า **ตตฺเถว** แปลว่า ในปกรณ์นิเทสนั่นแหละ

คำว่า **ในปกรณ์วิภังค์** คือ ในฌานวิภังค์

โลภะที่มีกำลังทราม ซึ่งเป็นไปโดยอาการที่ปรารถนา ชื่อว่า **ฉันทะ** โดยความหมายว่าพอใจ โลภะที่มีกำลังแม้กว่าฉันทะนั้น ชื่อว่า **ราคะ** โดยความหมายว่า กำหนัด ราคะที่หนาแน่นซึ่งมีกำลังยิ่งกว่าแม้ราคะนั้นชื่อว่า **ฉันทราคะ**

ชื่อว่า **สังกัปปะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องตรึกถึงนิมิตและอนุพยัญชนะทั้งหลาย ได้แก่ โลภะที่เป็นไปโดยอาการนั้น โลภะที่มีกำลังยิ่งกว่าแม้โลภะนั้น ชื่อว่า **ราคะ** โดยความหมายว่า กำหนัด โลภะที่มีกำลังยิ่งกว่าแม้ราคะนั้น ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งกิริยาที่ตรึก ชื่อว่า **สังกัปปราคะ** ดังนี้แล ความจำแนกนี้นั้น ควรทราบด้วยอำนาจอาการที่

เป็นไป และด้วยอำนาจความต่างกันแห่งฐานะ (อวัตถา) เหมือนอย่างคำว่า ลูกโค, โคฝึก, โคพลิพัทธ์ ดังนี้ ฉะนั้น

ชื่อว่า **ธรรมเหล่านี้** (เรียกว่า กิเลสกาม) ได้แก่ กิเลสกามเหล่านี้

กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า **กาม** เพราะอรรถว่า ใคร่ หรือ ชื่อว่า **กาม** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุใคร่

คำว่า **ก็เมื่อเป็นอย่างนี้** คือ เมื่อการรวบรวมกามทั้ง ๒ มีอยู่อย่างนี้

คำว่า (สงัด) **แม้จากวัตถุกามทั้งหลาย** ความว่า สงัดจากวัตถุกามทั้งหลายแน่เทียว

คำว่า **ก็ควร** อธิบายว่า "**ปิ**" ศัพท์มีอรรถว่ารวบรวมเอาความหมายอย่างอื่นที่สมควรอยู่อย่างนี้เข้ามา ไม่ใช่มีอรรถว่ารวบรวมกิเลสกาม เพราะเหตุไร? เพราะในอรรถนี้ท่านกล่าวความสงัดจากกิเลสกามทั้งหลายไว้ด้วยบทที่ ๒ (บทว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ) แล้วทีเดียว

บทว่า **เตน** แปลว่า ด้วยคำว่า สงัดจากวัตถุกามนั้น ชื่อว่า **เป็นอันตรัสถึงกายวิเวก** เพราะแสดงถึงความสงัดจากความหวงแหนในบุตรภรรยา เป็นต้น

วิสุทธิมรรค

ก็ในบททั้ง ๒ นี้ ด้วยบทแรกเป็นอันเปิดเผยถึงการสละกามสุข เพราะตรัสถึงความสงัดจากวัตถุกามทั้งหลายนั่นเทียว ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันเปิดเผยถึงการถือเอาเนกขัมมสุข เพราะตรัสถึงความสงัดจากกิเลสกามทั้งหลาย พึงทราบว่า ก็เพราะตรัสถึงความสงัดจากวัตถุกามและกิเลสกามทั้งหลายอย่างนี้นั่นเอง สำหรับบททั้ง ๒ เหล่านี้ ด้วยบทแรกจึงเป็นอันเปิดเผยถึงการละธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังกิเลส, ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันเปิดเผยถึงการละตัวสังกิเลส ด้วยบทแรกเป็นอันเปิดเผยถึงการสละเหตุแห่งความละโมบ ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันเปิดเผยถึงการสละเหตุแห่งความเป็นพาล, และด้วยบทแรกเป็นอันเปิดเผยความหมดจดแห่งประโยค (การงาน), ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันเปิดเผยการทะนุบำรุงอัชฌาสัย ดังนี้ นี้จัดเป็นนัยฝ่ายวัตถุกาม ในบรรดากามทั้งหลายที่ตรัสไว้ในบทว่า "กาเมหิ" นี้ก่อน

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยบทแรก** คือ ด้วยกายวิเวก

บทว่า **เอตฺถ** คือ ใน ๒ บท ที่ว่า “สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว, สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว” นี้ หรือว่า ในวิเวกทั้ง ๒ อันเป็นอรรถที่ขยายออกไปจากบททั้ง ๒ นี้

ด้วยศัพท์ว่า **อกุศล** ถือเอากิเลสกามทั้งหลาย หรือแม้อกุศลทั้งหมดได้ก็จริง แต่ว่าโดยประการทั้งปวง ตรัสถึงความสงัดจากกิเลสกามทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ด้วยบทที่ ๒**................. **เพราะตรัสถึงความสงัดจากกิเลสกามทั้งหลาย** ดังนี้ไว้ ก็คำว่า **ด้วยบทที่ ๒** มีความหมายว่า ด้วยจิตตวิเวก

บทว่า **เอเตสํ** แปลว่า สำหรับบททั้ง ๒ ตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้ ก็คำนี้เป็นฉัฏฐีวิภัติในอรรถว่า นิทธารณะ

การละธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังกิเลสทั้งหลาย มีตัณหา เป็นต้น ชื่อว่า **สงฺกิเลสวตฺถุปฺปหานํ**

ความเกิดขึ้นแห่งตัณหาในอารมณ์ มีรูป เป็นต้นนั้นๆ ชื่อว่า **ความละโมบ** พึงทราบว่า วัตถุกามนั่นเอง เป็นเหตุแห่งความละโมบนั้น

อวิชชา หรือความคิดผิดๆ เป็นต้น ชื่อว่า **ความเป็นพาล** อโยนิโสมนสิการ หรืออกุศลธรรมแม้ทั้งหมด ชื่อว่า **เหตุแห่งความเป็นพาลนั้น**

กรรมมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น แม้ที่เป็นเหตุแห่งการได้กามคุณ ชื่อว่า **ประโยคที่ไม่หมดจด** เพราะเหตุนั้น **ความหมดจดจากประโยค** เป็นอันเปิดเผยแล้ว ด้วยคำว่าสงัดจากกามนั้น

การชำระอัชฌาสัยให้หมดจดโดยการชำระสังกิเลส คือตัณหาให้หมดจด และโดยการทำอุปนิสัยแห่งวิวัฏฏะให้เจริญ ชื่อว่า **การทะนุบำรุงอัชฌาสัย**

บทว่า **กาเมสุ** เป็นสัตตมีวิภัติ ในอรรถว่า นิทธารณะ

วิสุทธิมรรค

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม กามฉันทะนั่นเอง อันเป็นประเภทเป็นอเนก โดยชื่ออย่างนี้ว่า "ฉันทะ" และว่า "ราคะ" ดังนี้เป็นต้นนั่นเอง ทรงประสงค์ว่า "กาม" ก็กามฉันทะนั้นแม้ว่าเป็นธรรมที่นับเนื่องในอกุศล ก็ตรัสแยกเป็นอีกอย่างหนึ่ง เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน ไว้ในปกรณ์วิภังค์ โดยนัยว่า "ในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กามเป็นไฉน ? ฉันทะ ชื่อว่ากาม" ดังนี้เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ตรัสกามฉันทะไว้ในบทต้น เพราะความเป็นกิเลสกาม ตรัสไว้ในบทที่ ๒ เพราะนับเนื่องเข้าในอกุศล อนึ่ง เพราะกามฉันทะนั้นมีประเภทเป็นอเนก จึงไม่ตรัสว่า "จากกาม" กลับตรัสว่า "จากกามทั้งหลาย" ดังนี้ไว้ ก็เมื่อภาวะที่ธรรมแม้อย่างอื่นเป็นอกุศล มีอยู่ ก็ตรัสถึงนิวรณ์ทั้งหลายเท่านั้น เพราะทรงแสดงถึงภาวะที่องค์ฌานทั้งหลายอันจะกล่าวต่อไปข้างหน้าเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมอันเป็นข้าศึก จริงอยู่นิวรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกขององค์ฌาน อธิบายว่า องค์ฌานทั้งหลายนั่นเอง เป็นปฏิปักษ์ คือ เป็นตัวย่ำยีกำจัดนิวรณ์ทั้งหลายเหล่านั้น จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์เปฏกะว่า สมาธิ เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ, ปีติ เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท, วิตก เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ, สุข เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ, วิจาร เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา" ดังนี้ ในอธิการนี้ เป็นอันตรัสถึงความสงัดด้วยการข่มกามฉันทะไว้ด้วย คำว่า "สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว" นี้เป็นอันตรัสถึงความสงัดด้วยการข่มนิวรณ์ทั้ง ๕ ไว้ด้วยบทว่า "สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว" นี้ โดยประการที่กล่าวนี้

มหาฎีกา

คำว่า (กามฉันทะนั่นเอง) **มีประเภทเป็นอเนก** คือมีประเภทเป็นอเนก เกี่ยวกับว่าเป็นกามาสวะ กามราคสังโยชน์ เป็นต้น และเกี่ยวกับว่าเป็นตัณหามีรูปตัณหา เป็นต้น

คำว่า **กามฉันทะนั่นเอง** คือ ฉันทะที่มีความใคร่เป็นสภาวะนั่นเอง อธิบายว่าไม่ใช่กัตตุกัมยตาฉันทะ (แปลว่า ฉันทะ คือ ความใคร่ที่จะทำ), ทั้งไม่ใช่กุศลฉันทะ

คำว่า **เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน** ความว่า เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน คือ เพราะเหตุที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนั้น จึงตรัสแยกไว้เป็นอีกอย่างหนึ่ง คือทรงถือเอา

กามฉันทะโดยสภาวะของตน เป็นอีกอย่างหนึ่ง ไม่ทรงถือเอาโดยความเป็นธรรมที่เหมือนกันโดยความเป็นอกุศล

มีคำถามว่า "ถ้าหากว่า ตรัสเฉพาะกิเลสกามเท่านั้นไว้ในบทต้น จะเป็นพหุวจนะได้อย่างไร ?" ท่านอาจารย์กล่าวตอบว่า "**เพราะกามฉันทะนั้นมีประเภทเป็นอเนก**" ดังนี้ เป็นต้น ไว้

ชื่อว่า **ธรรมแม้อย่างอื่น** ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย มีทิฏฐิ, มานะ, อหิริกะ, อโนตตัปปะ เป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีผัสสะ เป็นต้น ที่เป็นไปร่วมกันกับทิฏฐิ, มานะ เป็นต้นนั้น

องค์ฌานทั้งหลายที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า ชื่อว่า **อุปริฌานงฺคานิ** มีพระดำรัสตรัสถึงนิวรณ์อันเป็นข้าศึกขององค์ฌานนั้นไว้ ก็เพราะทรงแสดงถึงภาวะที่องค์ฌานเหล่านั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมอันเป็นข้าศึกของตน จริงอยู่ นิวรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกขององค์ฌาน เพราะห้ามความเป็นไปแห่งองค์ฌานเหล่านั้น

สมาธิ ชื่อว่า **เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ** เพราะภาวะที่สมาธิเป็นข้าศึกของความปรารถนาด้วยราคะโดยตรง เพราะทำจิตที่ถูกอารมณ์ต่างๆ ประเล้าประโลมแล้วพล่านไปอยู่ ให้ตั้งมั่นโดยชอบได้

ปีติ ชื่อว่า **เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท** เพราะมีความเกษม (ปลอดภัย) จากโยคะด้วยปราโมทย์

วิตก ชื่อว่า **เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ** เพราะเป็นไปพร้อมกับความแผ่ไป (สู่อารมณ์) ด้วยอำนาจความตรึกโดยแยบคาย

สุข ชื่อว่า **เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ** ซึ่งมีความไม่เข้าไปสงบ และความทำให้เดือดร้อนในภายหลังเป็นสภาวะ เพราะสุขมีความเข้าไปสงบ และเยือกเย็นเป็นสภาวะ

วิจาร ชื่อว่า **เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา** เพราะมีสภาวะคล้ายคลึงปัญญา ด้วยอำนาจตามเคล้าในอารมณ์

ปกรณ์ที่สังวรรณนา (อธิบาย) ปิฎก ที่พระมหากัจจายนเถระแสดงไว้ ชื่อว่า **เปฏกะ** ได้แก่ ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์เปฏกะนั้น

วิสุทธิมรรค

แต่โดยการถือเอาความหมายที่ยังมิได้ถือเอา พึงทราบว่า ด้วยบทแรกเป็นอันตรัสถึงความสงัดเพราะการข่มกามฉันทะ ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันตรัสถึงความสงัดเพราะการข่มนิวรณ์ที่เหลือทั้งหลาย

อย่างนั้นเหมือนกัน ในบรรดาอกุศลมูล ๓ อย่าง ด้วยบทแรกเป็นอันตรัสถึงความสงัดเพราะการข่มโลภะ ซึ่งมีประเภทแห่งกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์ ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันตรัสถึงความสงัดเพราะการข่มโทสะและโมหะ ซึ่งมีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุ เป็นต้น เป็นอารมณ์

อีกอย่างหนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้งหลายมีโอฆะ เป็นต้น ด้วยบทแรกเป็นอันตรัสถึงความสงัด เพราะการข่มกาโมฆะ, กามโยคะ, กามาสวะ, กามุปาทาน, อภิชฌากายคันถะ และกามราคสังโยชน์ ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันตรัสถึงความสงัดเพราะการข่มโอฆะ, โยคะ, อาสวะ, อุปาทาน, กายคันถะ และสังโยชน์ที่เหลือ

อนึ่ง ด้วยบทแรก เป็นอันตรัสถึงความสงัด เพราะการข่มตัณหา และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยตัณหานั้น ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันตรัสถึงความสงัด เพราะการข่มอวิชชา และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอวิชชานั้น

อีกนัยหนึ่ง ด้วยบทแรก เป็นอันตรัสถึงความสงัด เพราะการข่มจิตตุปบาท ๘ ดวงที่สัมปยุตด้วยโลภะ ด้วยบทที่ ๒ เป็นอันตรัสถึงความสงัด เพราะการข่มอกุศลจิตตุปบาท ๔ ดวงที่เหลือ ดังนี้ นี้เป็นการประกาศความหมายในข้อว่า **สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว** นี้ก่อน

มหาฎีกา

คำว่า **ซึ่งมีประเภทแห่งกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์** คือ ซึ่งมีความต่างๆ กันแห่ง

กามคุณ ๕ มีรูป เป็นต้น เป็นอารมณ์

คำว่า **ซึ่งมีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุ เป็นต้น เป็นอารมณ์** ความว่า ด้วยพระดำรัสที่ตรัสถึงความสงัดจากพยาบาท เป็นอันตรัสถึงความสงัด เพราะการข่มโทสะ ซึ่งมีความต่างๆ กันแห่งอาฆาตวัตถุ เป็นต้น ว่า "เขาได้ประพฤติสิ่งที่เป็นความหายนะ (สร้างความเสียหาย) ให้แก่เรา" ดังนี้ เป็นอารมณ์, ด้วยพระดำรัสที่ตรัสถึงความสงัดจากนิวรณ์ทั้งหลาย มีถีนมิทธะ เป็นต้น อันประกอบด้วยโมหะ เป็นต้น เป็นอันตรัสถึงความสงัดเพราะการข่มไว้ได้ ซึ่งโมหะอันมีประเภทแห่งสัจจะ ๔ มีทุกข์ เป็นต้น และขันธ์ส่วนอดีตเป็นต้น เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจของความปิดบังไว้ ก็ปฐมฌานนี้เป็นตัวข่มกามราคะพยาบาท และถีนมิทธะ เป็นต้น ซึ่งตั้งอยู่ในจิตตุปบาทดวงเดียวกันกับกามราคะและพยาบาทนั้น, เพราะมีสภาพเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลทั้งปวง จึงเป็นตัวละอกุศลทั้งปวง เหตุเพราะการละอกุศลทั้งปวงนั้นเป็นสภาวะของกุศลทั้งปวง

ปฐมฌานแม้กำลังมีอยู่ ย่อมมีการข่มกามราคะ เป็นต้น เป็นสภาวะทีเดียว เพราะมีการข่มกามราคะเป็นต้นนั้น เป็นสภาวะ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นอันตรัสถึงความสงัดเพราะการข่มอกุศลมูลแห่งนิวรณ์ทั้งหลาย" ดังนี้ไว้ ไม่ได้ทำให้แปลกกัน

วินิจฉัยในคำว่า มีวิตก มีวิจาร

วิสุทธิมรรค

ก็พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงแสดงถึงองค์ที่พึงละแห่งปฐมฌานด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ทรงประสงค์ จะแสดงองค์ประกอบ จึงตรัสคำว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** แปลว่า **มีวิตก มีวิจาร** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบทเหล่านั้น ความตรึก อธิบายว่า ความปักจิตลงไป ชื่อว่า **วิตก** วิตกนี้นั้น มีการยกจิตไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ มีความจรด (อารมณ์) ได้แต่แรก จรดได้โดยรอบเป็นรส จริงอย่างนั้น ด้วยองค์คือวิตกนั้น ย่อมกล่าวถึงพระโยคาวจรได้ว่า "กระทำอารมณ์ให้เป็นธรรมชาติที่วิตกจรดได้แต่แรกแล้ว ให้เป็นธรรมชาติที่วิตกจรดได้โดยรอบแล้ว" ดังนี้ มีการนำจิตมาไว้ในอารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน

ความตรอง อธิบายว่า ความสัญจรตามไป ชื่อว่า **วิจาร** วิจารนี้นั้น มีความตามเคล้าอารมณ์เป็นลักษณะ มีความตามประกอบธรรมที่เกิดร่วมกันเข้าไว้ในอารมณ์นั้นเป็นรส มีความตามผูกพันจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน

ก็แม้เมื่อวิตกและวิจารเหล่านี้ มีความไม่พรากกันในจิตตุปบาทบางดวง ความตกลงไปทีแรกแห่งจิต เหมือนการตีระฆัง ชื่อว่า **วิตก** ด้วยอรรถว่า เป็นสภาพที่หยาบ และด้วยอรรถว่าออกหน้า ความตามผูกพันเหมือนเสียงครวญแห่งระฆัง ชื่อว่า **วิจาร** ด้วยอรรถว่า เป็นสภาพที่ละเอียด และด้วยการตามเคล้า

อนึ่ง ในธรรม ๒ อย่างนี้ **วิตก** มีความแผ่ไป เป็นความไหวตัวในเวลาแรกเกิดของจิต เหมือนการเหยียดปีกของนกที่ใคร่จะโผขึ้นไปในอากาศ และเป็นเหมือนความมุ่งหน้าโผลงสู่ดอกปทุมแห่งแมลงภู่ผู้มีจิตผูกพันอยู่ในกลิ่น ฉะนั้น **วิจาร** เป็นไปสงบ เป็นสภาวะที่จิตไม่ไหวตัวจนเกินไปนัก เหมือนการกางปีกออกแห่งนกที่โผขึ้นไปในอากาศได้แล้ว และเป็นเหมือนการบินวนเวียนอยู่ในภาคเบื้องบนดอกปทุมแห่งแมลงภู่ที่มุ่งหน้าโผลงสู่ดอกปทุมได้แล้วฉะนั้น

มหาฎีกา

สำหรับสภาวธรรมทั้งหลายที่กำลังเป็นไปตามปัจจัย หามีความเป็นไปในอำนาจอะไรๆ ไม่ เพราะเหตุนั้น เพื่อห้ามความเป็นไปในอำนาจ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ความตรึก ชื่อว่าวิตก** ดังนี้ไว้ ความตรึกนี้นั้นเป็นความกำหนดอารมณ์เข้าไว้ว่า “อารมณ์นี้เป็นเช่นนี้” เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อธิบายว่า ความปัก (จิต) ลงไป** ดังนี้

เพราะว่าจิต เป็นเหมือนย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังของวิตก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวถึงวิตกนั้นว่า **มีการยกจิตไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ** เหมือนอย่างว่าคนบางคน เพราะอาศัยญาติหรือมิตร ผู้เป็นราชวัลลภ จึงย่างขึ้น คือตามเข้าไปสู่พระราชวังได้ฉันใด จิต เพราะอาศัยวิตกจึงย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ฉันนั้น หากมีคำท้วงว่า “ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ไซร้ จิตที่ไม่มีวิตกจะย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้อย่างไร?” ควรตอบว่า ย่างขึ้นสู่อารมณ์ ได้ด้วยกำลังของวิตก นั่นแหละ เหมือนอย่างว่า คนผู้นั้น เพราะความคุ้นเคย

แม้ว่าเว้นจากญาติมิตรผู้เป็นราชวัลลภ ก็ปราศจากความระแวง เข้าไปสู่พระราชวังได้ ฉันใด เพราะความคุ้นเคย จิตแม้ว่าเว้นจากวิตกไม่มีวิตก ก็ยังย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ฉันนั้น ก็คำว่า "**เพราะความคุ้นเคย**" ได้แก่ เพราะความคุ้นเคย กล่าวคือความเจริญแห่งวิตก ที่เป็นไปในสันดาน อธิบายว่า ด้วยอำนาจแห่งวิตกที่เป็นไปบ่อยๆ ในสันดาน ความย่าง ขึ้นสู่อารมณ์แห่งจิต จึงเป็นอันคุ้นเคยมานาน เพราะเหตุนั้น ในกาลบางคราว จิตนั้น แม้ว่าจะเว้นจากวิตก ก็ยังเป็นไปในอารมณ์นั้นได้อยู่นั่นเอง ข้อนั้นมีอุปมาว่า จิตซึ่งเป็น ธรรมชาติที่ประกอบด้วยญาณ (ความรู้) คุ้นเคยเกี่ยวกับการพิจารณา (สังขาร) มาช้านาน ในกาลบางคราว แม้ว่าเป็นธรรมชาติอันเว้นจากญาณไป ก็ยังเป็นไปด้วยอำนาจการ พิจารณาได้ ฉันใด หรืออีกอย่างหนึ่ง จิตเป็นธรรมชาติประกอบด้วยกิเลสเป็นไป (ต่อมา) แม้ว่าเป็นธรรมชาติปราศจากกิเลสแล้ว โดยประการทั้งปวง ก็ยังเป็นไปด้วยสามารถ วาสนา (การอบรม) จากกิเลส เพราะความคุ้นเคยได้ ฉันใด อุปมัยข้อนี้ก็ควรทราบฉันนั้น

ความจรด (อารมณ์) ได้แต่แรก หรือเฉพาะหน้า ชื่อว่า **อาหนน** (ความจรดได้แต่ แรก) ความจรดไปทั่วผลัดเปลี่ยนไปโดยรอบ ชื่อว่า **ปริยาหนน** (ความจรดได้โดยรอบ) พึงทราบว่า ความเป็นไปแห่งจิตเสมือนกระทบอารมณ์ไปทั่วว่า "รูป รูป ปฐวี ปฐวี" ดังนี้ ชื่อว่า อาหนน, ปริยาหนน

การนำอารมณ์เข้าไปในจิต หรือการดึงเอาอารมณ์มาไว้ในจิต ชื่อว่า **การนำจิต มาไว้ในอารมณ์**

ความตามไปโดยรอบ ชื่อว่า **ความสัญจรตามไป**

ความแตกต่างกัน (แห่งวิตกกับวิจาร) นี้นั้น พึงหาพบได้ในสันดานนั่นเอง คือ เป็น อันปรากฏแล้วในสันดาน แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็มีนัยนี้แหละ

ชื่อว่า **ความตามเคล้า** (อารมณ์) ได้แก่ ความตามลูบคลำในอารมณ์แห่งจิต ความว่า ถูไปโดยรอบ จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวถึงวิจารไว้ว่า เป็นเหมือนมือที่ถูไปโดยรอบ และเป็นเหมือนมือที่เที่ยวตบแต่งไปทั่ว (ในเวลาที่บุคคลขัดถูภาชนะ หรือปั้นหม้อ)

บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในอารมณ์นั้นๆ

พึงทราบถึง**ความตามประกอบธรรมที่เกิดร่วมกัน** เข้าไว้ (แห่งวิจาร) ด้วยอำนาจความตามเคล้า กล่าวคือ ความเที่ยวไปเนืองๆ ในอารมณ์นั่นเอง

ชื่อว่า **ความตามผูกพัน** ได้แก่ ความเป็นไปในอารมณ์แห่งจิตดุจว่าไม่ขาดสายฉะนั้น จริงอย่างนั้น ท่านแสดงความไขวิจารนั้นไว้ (ในปกรณ์ธัมมสังคณี) ว่า ได้แก่ ความตามติดพัน (อนุสนฺธานตา) ก็เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า **เหมือนเสียงครวญแห่งระฆัง** และ **เหมือนการบินวนเวียน** ดังนี้ไว้

บทว่า **ในจิตตุปบาทบางดวง** คือ ในปฐมฌาน และในจิตตุปบาททั้งหลายที่เป็นกามาวจร วิตกเป็นเหมือนการตีระฆัง ซึ่งหยาบกว่าเสียงครวญ และออกหน้า (เป็นไปก่อน) เสียงครวญนั้น ด้วยอรรถว่าหยาบกว่าวิจาร และด้วยอรรถว่าออกหน้าวิจารนั่นเทียว เหมือนอย่างว่า การตีระฆัง เป็นการตกลงไปทีแรก (แห่งไม้ตี) ฉันใด วิตกก็เป็นการตกลงไปทีแรกแห่งจิต โดยอรรถว่ายกจิตไว้เฉพาะหน้าต่ออารมณ์ฉันนั้น ก็ด้วยศัพท์ว่า **ตี** ในที่นี้ พึงทราบว่า ท่านหมายเอาเสียงที่เกิดจากการตี

คำว่า **มีความแผ่ไป** คือประกอบด้วยความเที่ยวไป เป็นไปกับความไหวตัว

(วิจาร) ชื่อว่า **เหมือนการบินวนเวียน** (แห่งแมลงภู่) ก็เพื่อตรวจสอบถึงความไม่มีแห่งอันตราย

สภาวะที่แตกต่างกันแห่งวิตกกับวิจาร
ตามคำของอรรถกถาทุกนิบาต

วิสุทธิมรรค

ส่วนในอรรถกถาทุกนิบาต มีคำกล่าวไว้ว่า “วิตกเป็นไปโดยสภาวะที่ยกจิตไว้ในอารมณ์ เหมือนอย่างการที่นกใหญ่จะบินไปในอากาศก็กวักปีก ทั้ง ๒ ข้างให้รับลมได้แล้วก็ทำปีกให้หยุดนิ่ง แล้วบินไปฉะนั้น วิจารเป็นไปโดยสภาวะตามเคล้าอารมณ์เหมือนอย่างการที่นกกระดิกปีกให้ไหวเพื่อรับลมร่อนไปฉะนั้น คำในอรรถกถานั้น ย่อมควรในความเป็นไปอย่างติดพัน ด้วยว่าความแตกต่างกันแห่งวิตกและวิจารนั้น ย่อมปรากฏชัดในปฐมฌานและทุติยฌาน

อีกนัยหนึ่ง เมื่อบุคคลใช้มือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่สนิมจับแล้วไว้มั่น แล้วใช้มืออีกข้างหนึ่งขัดถูไปโดยรอบด้วยแปรงขนสัตว์ชุบน้ำมันผสมผงขัด วิตกเปรียบเหมือนมือที่จับไว้มั่น วิจารเปรียบเหมือนมือที่ขัดถูไปโดยรอบ

อนึ่ง เมื่อช่างหม้อหมุนแป้นโดยการตีด้วยท่อนไม้ กระทำภาชนะ วิตกเปรียบเหมือนมือที่คอยกดบีบ วิจารเปรียบเหมือนมือที่เที่ยวแต่งไปข้างนั้นข้างนี้

อนึ่ง เมื่อบุคคลทำรูปวงกลม วิตกซึ่งเป็นความปักจิตเข้าไปเฉพาะหน้า เปรียบเหมือนปลายแหลม (แห่งวงเวียน) ที่ปักเสียบตรงศูนย์กลางตั้งอยู่ วิจารซึ่งเป็นความตามเคล้าอารมณ์เปรียบเหมือนปลายแหลมที่หมุน (ทำรอยวงกลม) อยู่รอบนอก โดยเหตุนี้ ฌานนี้จึงเรียกว่ามีวิตกมีวิจาร ด้วยอรรถว่า เป็นไปพร้อมกับวิตกและพร้อมกับวิจารนี้ เหมือนอย่างต้นไม้ เป็นไปพร้อมกับดอกกับผล (จึงเรียกว่าไม้ดอกไม้ผล) ฉะนั้น

ส่วนในปกรณ์วิภังค์ ทรงกระทำเทศนาเป็นบุคคลาธิษฐาน โดยนัยเป็นอาทิว่า "เป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกนี้ และด้วยวิจารนี้" ดังนี้ ก็ความหมายแม้ในปกรณ์วิภังค์นั้น พึงทราบว่าเป็นอย่างเดียวกันนี่แหละ

มหาฎีกา

คำว่า **ในความเป็นไปอย่างติดพัน** คือในความเป็นไปอย่างสืบต่อในอุปจาระหรือในอัปปนา จริงอยู่ ในอุปจาระและอัปปนานั้น วิตกเป็นธรรมชาติปราศจากความหวั่นไหวแล้ว ย่อมเป็นไปราวกะว่าตามอารมณ์เข้าไป ไม่ใช่เป็นความตกไปทีแรก (แห่งจิต)

คำว่า **ย่อมปรากฏชัด** (ในปฐมฌานและทุติยฌาน) ความว่า ความแตกต่าง (จากวิจาร) แห่งวิตก ก็คืออาการที่ยกจิต (ไว้ในอารมณ์) ย่อมปรากฏชัดในปฐมฌาน เพราะความเป็นสภาพที่หยาบ ความแตกต่าง (จากวิตก) แห่งวิจารก็คืออาการที่ตามเคล้าอารมณ์ ย่อมปรากฏชัดในทุติยฌานในปัญจกนัย เพราะไม่มีวิตกนั้น

ชื่อว่า **วาลณฺฑุปกํ** แปลว่า แปรงที่ทำด้วยขนแกะ เป็นต้น

คำว่า **มือที่คอยกดบีบ** คือ มือที่คอยกดบีบก้อนดิน

คำว่า **มือที่เที่ยวแต่งไปข้างนั้นข้างนี้** คือ มือที่เที่ยวแต่งไปข้างนั้นข้างนี้ ซึ่งก้อนดินนั้น นั่นแหละ

คำว่า **รูปวงกลม** คือ เมื่อบุคคลทำรูปวงกลม คือรอยขีดเป็นวงกลมบางอย่างเข้าที่วัตถุทั้งหลายมีภาชนะสำริด เป็นต้น

เพื่อจะแสดงว่า ต้นไม้แม้เมื่อยังไม่ปรากฏว่าพ้นแล้วจากองค์ประกอบมีดอก, ผล และกิ่งก้าน เป็นต้น เขาก็ย่อมเรียกกันว่า **ไม้ดอกไม้ผล** ดังนี้ มีอุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกัน ฌานแม้เมื่อยังไม่ปรากฏว่าพ้นแล้วจากองค์ มีวิตก เป็นต้น ท่านก็ย่อมเรียกว่า **มีวิตก มีวิจาร** ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เหมือนอย่างต้นไม้** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในปกรณ์วิภังค์ ทรงกระทำเทศนาไว้เป็นบุคคลาธิษฐานว่า “ภิกษุในพระศาสนานี้ สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว” ดังนี้ เป็นต้น เพราะควรแสดงการเจริญฌานไว้โดยเกี่ยวกับตัวบุคคลแม้ก็จริง แต่พึงเห็นความหมายแม้ในที่นั้น คือแม้ในปกรณ์วิภังค์ว่าเป็นอันตรัสไว้ด้วยอำนาจเป็นตัวธรรมะ เหมือนอย่างในที่นี้นั่นเอง โดยพระดำรัสที่ว่า (เป็นผู้เข้าถึงแล้ว) **ด้วยวิตกนี้** ดังนี้ เป็นต้น เพราะว่าโดยปรมัตถ์แล้ว ไม่มีบุคคลเลย

หรืออีกนัยหนึ่ง ควรทราบอรรถาธิบายในอธิการนี้ อย่างนี้ว่า “พึงเห็นความหมาย ฯลฯ เพราะตรัสถึงภาวะที่ฌานมีวิตก มีวิจาร โดยการแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิตกและวิจาร แห่งบุคคลผู้เป็นฌานสมังคี (ผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน) ไว้” ดังนี้เถิด

วินิจฉัยในคำว่า เกิดแต่วิเวก

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในคำว่า **วิเวกชํ** (เกิดแต่วิเวก) นี้สืบต่อไป ความว่า ความสงัด ชื่อว่า **วิเวก** ความว่า ความไปปราศนิวรณ์ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่สงัด ชื่อว่า **วิเวก** ความว่า กองแห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานอันสงัดจากนิวรณ์ ปฐมฌาน ชื่อว่า เกิดแต่วิเวก เพราะอรรถว่า เกิดแล้วแต่วิเวก (คือความสงัด) นั้น หรือเกิดแล้วในวิเวก (คือธรรมที่สงัด) นั้น

มหาฎีกา

คำว่า **แต่วิเวก** ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาภาวะที่ศัพท์ว่า "วิเวก" เป็นภาวสาธนะว่า "แต่วิเวก (ความสงัด) อันเป็นเหตุ" ดังนี้

คำว่า **ในวิเวก** ท่านกล่าวหมายเอาภาวะที่ศัพท์ว่า "วิเวก" เป็นกัตตุสาธนะ หรือกัมมสาธนะ คือว่า ด้วยคำว่า **ธรรมที่สงัด** นี้เป็นอันสงเคราะห์ได้ทั้ง ๒ สาธนะทีเดียวว่าได้แก่ ธรรมอันเป็นตัวเว้นจากนิวรณ์ทั้งหลาย และที่ถูกทำให้สงัดจากนิวรณ์ทั้งหลายเหล่านั้น

วินิจฉัยในคำว่า มีปีติและสุข

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในคำว่า **มีปีติและสุข** นี้ต่อไป

ความว่า ชื่อว่า **ปีติ** เพราะอรรถว่าทำให้อิ่มเอิบ ปีตินั้นมีความชื่นชมยินดีเป็นลักษณะ มีความทำให้กายและจิตอิ่มเอิบเป็นรส หรือว่ามีความแผ่ซ่านไปเป็นรส มีความฟูขึ้น (แห่งกายและใจ) เป็นปัจจุปัฏฐาน ก็ปีติ นั้นมี ๕ อย่าง คือขุททกาปีติ ๑, ขณิกาปีติ ๑, โอกกันติกาปีติ ๑, อุพเพงคาปีติ ๑, ผรณาปีติ ๑

ในปีติ ๕ เหล่านี้ **ขุททกาปีติ** สามารถที่จะทำเพียงให้โลมชาติในสรีระลุกชันเท่านั้น

ขณิกาปีติ เป็นเหมือนสายฟ้าแลบที่เกิดขึ้นในขณะๆ

โอกกันติกาปีติ ย่อมก้าวลงสู่กายแต่ละครั้งแล้วก็แตกไป ดุจคลื่นซัดฝั่งทะเลแล้วแตกไป ฉะนั้น

อุพเพงคาปีติ เป็นธรรมชาติมีกำลังถึงการทำกายให้ลอยขึ้น แล้วให้แล่นโลดไปในอากาศได้เป็นประมาณ

มหาฎีกา

บทว่า **ปีนยติ** แปลว่า ทำให้อิ่มเอิบ หรือทำให้เจริญ

บทว่า **สมฺปิยายนลกฺขณา** แปลว่า มีความชื่นชมยินดีเป็นลักษณะ

คำว่า **มีความทำกายและจิตให้อิ่มเอิบเป็นรส** คือ มีความทำให้เพิ่มพูนขึ้นโดยรอบเป็นรส

คำว่า **มีความแผ่ซ่านไปเป็นรส** คือ ทำกายให้เอิบอาบไปด้วยรูปอันประณีตทั้งหลาย

ความฟูขึ้น (แห่งกายและใจ) ชื่อว่า **โอทคฺยํ**

ขุทฺทกาปีติ กระทำเพียงให้โลมชาติลุกชันได้เล็กน้อย แล้วก็แตกทำลายไป ไม่เกิดขึ้นอีก **ขณิกาปีติ** ยังเกิดได้อีกมาก **ผรณาปีติ** ประณีตกว่า **อุพเพงคาปีติ** เพราะหมดความหวั่นไหว และเพราะตั้งอยู่ได้นาน

เรื่องนิทัสสนะเกี่ยวกับอุพเพงคาปีติ

วิสุทธิมรรค

จริงอย่างนั้น พระมหาติสสเถระผู้อยู่ ณ ปุณณวัลลิกวิหาร ในเวลาเย็นวันพระจันทร์เต็มดวง ไปสู่ลานพระเจดีย์ เห็นแสงสว่างจากพระจันทร์ เป็นผู้มุ่งหน้าตรงไปสู่พระมหาเจดีย์ คิดว่า “ในเวลานี้หนอ บริษัท ๔ มาไหว้พระมหาเจดีย์กัน” ดังนี้ ทำอุพเพงคาปีติ อันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจอารมณ์ที่ได้เห็นตามปกติให้เกิดขึ้นลอยขึ้นไปในอากาศ เหมือนลูกคลีลายวิจิตรที่กระดอนขึ้นเหนือพื้นดิน ฉะนั้น แล้วก็ไปยืนอยู่ ณ ลานพระมหาเจดีย์นั่นเทียว

มหาฎีกา

คำว่า **ไปสู่ลานพระมหาเจดีย์** ได้แก่ ไปสู่ลานพระเจดีย์ในปุณณวัลลิกวิหาร

คำว่า **ด้วยอำนาจอารมณ์ที่ได้เห็นตามปกติ** คือด้วยอำนาจอารมณ์ที่ได้ถือเอาที่พระมหาเจดีย์ในวันก่อนๆ

ชื่อว่า **ลูกคลีลายวิจิตร** ได้แก่ ลูกคลีที่เขาทำไว้โดยอาการที่วิจิตร

อย่างนั้น เหมือนกัน แม้นางกุลธิดาคนหนึ่งในวัตตกาลคาม ซึ่งเป็นที่อยู่ใกล้เคียงคิริกัณฑกวิหาร ก็แล่นโลดไปในอากาศได้ เพราะอุพเพงคาปีติอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์มีกำลัง

มีเรื่องว่า มารดาบิดาของนางกุลธิดานั้น เมื่อจะไปสู่วิหารเพื่อฟังธรรม จึงกล่าวกะธิดาว่า "นี่แน่ะ แม่ ตัวเจ้ามีภาระหนัก ไม่อาจที่จะเที่ยวไปในเวลาที่ไม่สมควรได้ เราจะไปฟังธรรม อุทิศส่วนกุศลให้แก่ตัวเจ้าล่ะ" ดังนี้ แล้วก็ไป นางกุลธิดานั้น แม้ว่าอยากไป เมื่อไม่อาจที่จะขัดคำสั่งของมารดาบิดานั้นได้ จึงคงยั้งอยู่ที่เรือน ยืนอยู่ที่ชานเรือนอาศัยแสงสว่างจากพระจันทร์แลดูลานอากาศเจดีย์ บนเขาคิริกัณฑกะอยู่ ได้เห็นประทีปบูชาพระเจดีย์ ได้เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาพระเจดีย์ ด้วยพวงดอกไม้และของหอมเป็นต้น แล้วกระทำประทักษิณอยู่ และได้ยินเสียงสวดจากคณะแห่งพระภิกษุสงฆ์ ครั้งนั้นเมื่อหญิงนั้นแลดูพระเจดีย์ ซึ่งเป็นดุจกองไข่มุก คิดว่า "คนเหล่านี้มีบุญหนอ ที่ได้ไปสู่วิหาร แล้วยังได้เที่ยวไปในลานพระเจดีย์เห็นปานฉะนี้ และได้ฟังธรรมกถาอันไพเราะเช่นนี้" ดังนี้อยู่นั่นเอง อุพเพงคาปีติก็เกิดขึ้น หญิงนั้นแล่นโลดไปในอากาศ ย่างลง ณ ลานอากาศเจดีย์ ก่อนกว่ามารดาบิดาทีเดียว แล้วยืนไหว้พระเจดีย์ฟังธรรมอยู่ ลำดับนั้นมารดาบิดามาถึง ถามหญิงธิดานั้นว่า "นี่แน่ะ แม่ ตัวเจ้ามาทางไหนกันนะ?" เมื่อหญิงธิดานั้นตอบว่า "มาทางอากาศ มิใช่ทางเดิน" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "นี่แน่ะ แม่ ธรรมดาว่าทางอากาศ พระขีณาสพท่านสัญจรกัน ตัวเจ้าจะมาได้อย่างไร?" เธอจึงกล่าวว่า "เมื่อฉันอาศัยแสงสว่างจากพระจันทร์ ยืนดูพระเจดีย์อยู่ ปีติอันมีกำลังซึ่งมีพระพุทธเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ฉันก็ไม่รู้ถึงความที่ตนยืนอยู่ ไม่รู้ถึงความที่ตนนั่งอยู่ (ไม่รู้สึกตัวว่านั่งอยู่หรือยืนอยู่)แต่ว่าได้แล่นโลดไปในอากาศด้วยนิมิตที่ได้ถือเอาแล้ว แล้วได้มายืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์" ดังนี้ อุพเพงคาปีติจึงมีการทำให้แล่นโลดไปในอากาศได้เป็นประมาณอย่างนี้

มหาฎีกา

บทว่า **อุปนิสฺสเย** แปลว่า ซึ่งเป็นที่อยู่ใกล้เคียง หรือเป็นที่อาศัยแห่งวิหารนั้น ความว่า เป็นสถานที่โคจร

บทว่า **ฆราชิโร** แปลว่า ชานเรือน

ท่านเรียกเจดีย์ที่เขาสร้างไว้บนภูเขา ว่า **อากาศเจดีย์**

คำว่า **ด้วยนิมิตที่ได้ถือเอาแล้ว** ความว่า ด้วยนิมิต คือ กุศลที่ได้ถือเอาแล้ว โดยนัยว่า “คนเหล่านี้มีบุญหนอ” ดังนี้ โดยเล็งถึงการไหว้พระเจดีย์ และการฟังธรรม นั่นเอง อีกอย่างหนึ่ง จิต (ความคิด) ที่เป็นไปโดยอาการที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า **คหิตนิมิตฺต** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุถือเอาซึ่งนิมิต ได้แก่ ได้แล่นโลดไปในอากาศ พร้อมกับจิตอัน เป็นเหตุถือเอานิมิตนั้น นั่นเอง

วิสุทธิมรรค

ส่วนเมื่อมี **ผรณาปีติ** เกิดขึ้นแล้ว สรีระทั้งสิ้น ย่อมเอิบอาบแผ่ซ่านไปโดยรอบ ติดต่อกัน เหมือนกระเพาะปัสสาวะที่เต็ม (ด้วยน้ำปัสสาวะ) และเหมือนหุบเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลตามเข้าไป ก็ปีติทั้ง ๕ อย่างนี้นั้น เมื่อจับครรภ์ ถึงความแก่รอบ (ตั้งครรภ์จนแก่ได้ที่) ย่อมทำปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิให้เต็ม ปัสสัทธิเมื่อจับครรภ์ถึงความแก่รอบ ย่อมทำสุขทั้ง ๒ คือสุขทางกายและสุขทางใจให้เต็ม สุขเมื่อจับครรภ์ถึงความแก่รอบ ย่อมทำสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนา-สมาธิให้เต็ม ดังนี้แล

ในบรรดาปีติ เหล่านั้น ผรณาปีติใดที่เป็นมูลของอัปปนาสมาธิ เจริญอยู่ ถึงความประกอบร่วมกันกับสมาธิ ผรณาปีตินี้ เป็นปีติที่ทรงประสงค์เอาในอรรถนี้

มหาฎีกา

บทว่า **ปกฺขนฺท** แปลว่า ไหลตามเข้าไป

บทว่า **อนุปริผุฏฺํ** แปลว่า แผ่ซ่านไปโดยรอบติดต่อกัน ความว่าแผ่ซ่านติดต่อกันไปโดยประการทั้งสิ้น

ปีติ ชื่อว่า **จับครรภ์** ก็โดยความเป็นเหตุแห่งปัสสัทธิ ชื่อว่า **ถึงความแก่รอบ** ก็ด้วยอำนาจของความทำให้แก่รอบได้

ปีติที่สัมปยุตด้วยอัปปนาเท่านั้น ชื่อว่า **ทำอัปปนาสมาธิให้เต็ม** ได้

ท่านอาจารย์ เมื่อไม่ยึดถือปีติทั้ง ๒ นั้น คือ ปีติที่ทำขณิกสมาธิให้เต็ม และปีติที่ทำอุปจารสมาธิให้เต็ม อันห่างไกลอัปปนาสมาธิยิ่ง จึงกล่าวคำว่า **ในบรรดาปีติเหล่านั้น ผรณาปีติใดที่เป็นมูลของอัปปนาสมาธิ** ดังนี้เป็นต้นไว้

คำว่า **ถึงความประกอบร่วมกันกับสมาธิ** คือในตอนต้น เป็นปีติที่สัมปยุตกับอุปจารสมาธิ แล้วเจริญไปตามลำดับ จนถึงความประกอบร่วมกันกับอัปปนาสมาธิ

วิสุทธิมรรค

ส่วนคำนอกนี้มีความหมายว่า ความสุข ชื่อว่า “สุข” อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมเคี้ยวกิน ย่อมขุด ย่อมกำจัดโดยดีซึ่งความอาพาธแห่งกายและจิต เหตุนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “สุข”

สุขนั้น มีความสำราญเป็นลักษณะ มีความเข้าไปเพิ่มพูนธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยสุขนั้นเป็นรส มีความอนุเคราะห์ (ธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขนั้น) เป็นปัจจุปัฏฐาน

ก็ปีติและสุขนั้น แม้เมื่อมีความไม่พรากกันในจิตตุปบาทบางดวง ความยินดีเพราะการได้มาซึ่งอิฏฐารมณ์จัดเป็นปีติ ความเสวยรสแห่งอิฏฐารมณ์ที่ได้มาแล้วจัดเป็นสุข ในที่ใดมีปีติในที่นั้นมีสุข ในที่ใดมีสุข ในที่นั้นจะมีปีติโดยแน่นอนหามิได้ ปีติสงเคราะห์เข้าด้วยสังขารขันธ์ สุขสงเคราะห์เข้าด้วยเวทนาขันธ์ ปีติเป็นดุจในคราวพบเห็น หรือได้ยินข่าวแมกไม้หรือน้ำ แห่งบุคคลผู้เหน็ดเหนื่อยอยู่ในที่กันดาร สุขเป็นดุจในการเข้าไปสู่ร่มเงาแมกไม้หรือบริโภคน้ำ ก็คำนี้ ควรทราบว่า ท่านกล่าวไว้ เพราะความที่มันปรากฏชัดอยู่ในสมัยนั้นๆ ปีตินี้และสุขนี้ อย่างนี้ มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือในฌานนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนี้จึงเรียกว่า **ปีติสุขํ** (มีปีติและสุข)

อีกอย่างหนึ่ง ปีติด้วย สุขด้วย ชื่อว่า **ปีติสุขํ** เหมือนอย่าง ธรรมด้วยวินัยด้วย ชื่อว่า ธรรมวินัย ฉะนั้น ทำวิเคราะห์อย่างนี้ว่า ปีติด้วยสุขด้วยอันเกิดแต่วิเวก มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือในฌานนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นชื่อว่า **วิเวกชมฺปีติสุขํ** ดังนี้ ก็ได้ จริงอยู่ ฌาน ชื่อว่า "วิเวกชํ" (เกิดแต่วิเวก) ฉันใด แม้ปีติสุขในฌานนี้ ก็ชื่อว่า วิเวกชํ ฉันนั้นเหมือนกัน ก็ปีติสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้นมีอยู่แก่ฌานนั้น เพราะเหตุนั้น การที่จะกล่าวไว้โดยบทเดียวเท่านั้น ว่า "วิเวกชมฺปีติสุขํ (มีปีติสุขอันเกิดแต่วิเวก)" ดังนี้ย่อมควร

ส่วนในปกรณ์วิภังค์ ตรัสไว้โดยนัยว่า "สุขนี้สหรคตด้วยปีตินี้" ดังนี้ เป็นต้น ความหมายแม้ในที่นั้นก็พึงทราบโดยประการที่กล่าวแล้วนี้แหละ

มหาฎีกา

ชื่อว่า **สุข** เพราะอรรถว่า ทำให้เป็นสุข ความว่า กระทำธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับตนให้ได้รับความเพลิดเพลิน นิเทสแสดงไขกัตตุ (ผู้ทำ) นี้นั้นได้โดยปริยาย มีอรรถว่าห้ามกัตตุผู้ทำซึ่งอื่นไปจากธรรม แต่ว่าโดยนิปริยาย ย่อมได้ภาวสาธนะ (แปลว่า ความสุข) นั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ความสุข ชื่อว่าสุข** ดังนี้ไว้

ชื่อว่า **สาต** (สำราญ, ยินดี) เพราะอรรถว่า ยังบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยความสุขนั้น หรือยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ยินดีในตน เพราะความเป็นสภาพที่น่าปรารถนา ท่านทำ **ท** – อักษรให้เป็น ต – อักษร (คือ "สาต" ที่แปลว่าสำราญ มาจาก "สาท" นั่นเอง) อาจารย์หลายท่านกล่าวกันว่า "ชื่อว่า **สาต** ได้แก่ มีรสอร่อย" ดังนี้ ความสำราญเป็นลักษณะของความสุขนี้ เหตุนั้นความสุขนี้ ชื่อว่า **มีความสำราญเป็นลักษณะ**

ชื่อว่า **ความเข้าไปเพิ่มพูน** ได้แก่ การยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เจริญพร้อม

ความไม่ทอดทิ้ง (สัมปยุตธรรม) เหมือนอย่างทุกข์ ไม่วางเฉยเหมือนอุเบกขา แล้วคอยตามช่วยเหลือไว้ หรือความเป็นตัวอนุเคราะห์ ชื่อว่า **ความอนุเคราะห์**

ชื่อว่า **ในจิตตุปบาทบางดวง** ได้แก่ ในจิตตุปบาทมีปฐมฌาน เป็นต้น

คำว่า **ความยินดีเพราะการได้มา** (ซึ่งอิฏฐารมณ์) ได้แก่ ความยินดีที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการได้มา

บทว่า **ปฏิลทฺธรสานุภวนํ** แปลว่า ความเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้มาแล้ว ท่านจำแนกแสดง ปีติ และสุข โดยสภาวะ ไว้อย่างนี้

ท่านกล่าวถึงความที่ปีติประกอบร่วมกันกับสุขนอกนี้โดยแน่นอน เหมือนอย่างที่กล่าวถึงความที่วิตกประกอบร่วมกันวิจารโดยแน่นอนไว้ว่า **ในที่ใดมีปีติในที่นั้นมีสุข** ดังนี้ ท่านกล่าวถึงความที่สุขประกอบร่วมกันกับปีติโดยไม่แน่นอนเหมือนอย่างที่กล่าวถึง ความที่วิจารประกอบร่วมกันวิตกโดยไม่แน่นอนไว้ว่า **ในที่ใดมีสุข ในที่นั้นจะว่ามีปีติโดยแน่นอนหามิได้** ดังนี้ ด้วยคำนั้น ท่านแสดงถึงความต่างกันแห่งปีติและสุข โดยความเป็นธรรมที่ประกอบร่วมกันได้แน่นอนและไม่แน่นอนไว้

สถานที่ ชื่อว่า **กันดาร** เพราะอรรถว่า เป็นที่คนทั้งหลายยังน้ำให้ข้ามไป ได้แก่สถานที่ปราศจากน้ำ มีแต่ทราย (ทะเลทรายก็ว่า)

วนะนั่นเอง ชื่อว่า **วนันตะ** แปลว่า ป่าหรือแมกไม้

คำว่า **ในสมัยนั้น ๆ** คือในสมัยที่ได้มาซึ่งอิฏฐารมณ์ ในสมัยที่เสวยรสแห่งอิฏฐารมณ์ที่ได้มาแล้ว ในสมัยที่ได้ยินข่าว, ที่ได้เห็นร่มเงาแห่งแมกไม้ เป็นต้น และในสมัยที่ได้เข้าไปสู่แมกไม้, ที่ได้บริโภคน้ำ

คำว่า **เพราะความที่มันปรากฏชัด** คือ เพราะความที่ปีติและสุขปรากฏชัด ตามลำดับ

ในคำว่า **วิเวกชํ ปีติสุขํ** นี้ ในอรรถแรก ท่านเรียกฌานว่า วิเวกชํ (ปฐมฌานเกิดแต่วิเวก)

อ – อักษร ในคำว่า อสฺส ฌานสฺส (แห่งฌานนั้น) อสฺมึ วา ฌาเน (ในฌานนั้น) นี้ พึงทราบโดยศัพท์ ปีติสุขํ และโดยอรรถวิเศษว่า อตฺถิ (มีอยู่)

ในอรรถที่ ๒ ท่านทำสมาสกับอรรถของบทอื่น และไม่ลบนิเทสแสดงไขเฉพาะแต่ละศัพท์ เอาไว้ว่า "ปีติสุข นั่นเองเกิดแต่วิเวก ชื่อว่า **วิเวกชมฺปีติสุขํ**" ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อมีการลบนิเทสแสดงไขเฉพาะแต่ละศัพท์ ก็จะมีปาฐะว่า **วิเวกชปีติสุขํ** ดังนี้ นี้จัดเป็นความต่างกัน

วินิจฉัยในคำว่า “ถึง” (อุปสมฺปชฺช), “อยู่” (วิหรติ)

วิสุทธิมรรค

คำว่า **ปฐมฌาน** นี้ จักมีแจ้งข้างหน้า บทว่า **อุปสมฺปชฺช** แปลว่า “ถึง” อธิบายว่า “บรรลุ” อีกอย่างหนึ่ง มีอธิบายว่า ยังให้เข้าถึงพร้อม คือ ยังให้สำเร็จ

ส่วนในปกรณ์วิภังค์กล่าวไว้ว่า “บทว่า อุปสมฺปชฺช ได้แก่ การได้ การได้มา ความถึง ความถึงพร้อม ความแตะต้อง ความแตะต้องพร้อม การกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึงซึ่งปฐมฌาน” ดังนี้ พึงทราบความหมายของคำในปกรณ์วิภังค์แม้นั้น โดยประการที่กล่าวแล้วนี้แหละ บทว่า **วิหรติ** (อยู่, เป็นไปอยู่) คือ เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานมีประการอันกล่าวแล้ว อย่างนี้แล้ว ยังกิริยา ความเป็นไป ความรักษาไว้ ความดำเนินไป ความให้ดำเนินไป ความเที่ยวไป ความอยู่แห่งอัตภาพให้สำเร็จด้วยวิหาร คือ อิริยาบถอันเหมาะสมต่อฌานนั้น คำนี้สมจริงตามที่ตรัสไว้ในปกรณ์วิภังค์ว่า “บทว่า วิหรติ คือ เคลื่อนไหว เป็นไป รักษาไว้ ดำเนินไป ทำให้ดำเนินไป เที่ยวไปอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า วิหรติ” ดังนี้

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงว่า อุป – ศัพท์ และ สํ – ศัพท์ ในบทว่า **อุปสมฺปชฺช** นี้ เป็นศัพท์ที่ปราศจากความหมาย เช่นเดียวกับในบทว่า อุปลพฺภติ (อันเขาย่อมได้), สมฺภญฺชติ (ย่อมทำลาย) เป็นต้น จึงกล่าวคำว่า **อุปคนฺตฺวา** ซึ่งแปลว่า **ถึง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

เพื่อแสดงถึงความที่ศัพท์เหล่านั้นมีความหมายอีก ท่านจึงกล่าวคำว่า **อุปสมฺปาทยิตฺวา** ซึ่งแปลว่า **ยังให้เข้าถึงพร้อม** ดังนี้เป็นต้นไว้ เพราะเหตุนั้น จึงมีความหมายว่า **บรรลุ** หรือ **ยังให้สำเร็จ**

บทว่า **อิริย** แปลว่า **กิริยา** บทว่า **วุตฺติ** เป็นต้น ซึ่งแปลว่าความเป็นไป เป็นต้น ก็เป็นคำไวพจน์ของบทว่า **อิริย** นั่นแหละ

ส่วนบทว่า **ปาลนา** (ซึ่งแปลว่า **ความรักษาไว้**) คือ รักษาความเบียดเบียนในอิริยาบถหนึ่ง ด้วยอิริยาบถอื่น

วินิจฉัยในคำว่า ละองค์ ๕

วิสุทธิมรรค

ส่วนคำใดที่ตรัสไว้ว่า "ละองค์ ๕ ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕" ดังนี้ ในคำนั้น พึงทราบความเป็นฌานละองค์ ๕ ด้วยอำนาจแห่งการละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ กามฉันทะ ๑, พยาบาท ๑, ถีนมิทธะ ๑, อุทธัจจกุกกุจจะ ๑, วิจิกิจฉา ๑ ฉะนี้แล

จริงอยู่ เมื่อพระโยคียังละนิวรณ์เหล่านั้นไม่ได้แล้ว ฌานก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเหตุนั้น นิวรณ์เหล่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นองค์ที่ฌานนั้นพึงละ ก็อกุศลธรรมทั้งหลายแม้อย่างอื่น ย่อมถูกละไปในขณะแห่งฌาน แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น นิวรณ์เหล่านี้เท่านั้น จัดว่าเป็นตัวกระทำอันตรายต่อฌานได้โดยพิเศษ คือว่า จิตที่ถูกกามฉันทะประเล้าประโลมแล้วในอารมณ์ต่างๆ ย่อมไม่ตั้งมั่นในเอกัตตารมณ์ หรือว่า จิตนั้นถูกกามฉันทะครอบงำแล้ว ย่อมไม่ดำเนินไปสู่ปฏิปทาเพื่อการละกามธาตุ อนึ่ง เมื่อถูกพยาบาทกระทบกระทั่งในอารมณ์ ก็ย่อมไม่เป็นไปอย่างติดต่อ จิตที่ถูกถีนมิทธะครอบงำ ย่อมเป็นธรรมชาติที่ไม่ควรแก่การงาน จิตที่มีอุทธัจจะและกุกกุจจะออกหน้า ย่อมเป็นธรรมชาติไม่สงบ พล่านไป จิตที่ถูกวิจิกิจฉาเข้าไปขัดขวาง ย่อมไม่ย่างขึ้นสู่ปฏิปทาที่ให้สำเร็จการบรรลุฌาน เพราะกระทำอันตรายต่อฌานได้โดยพิเศษอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวเฉพาะนิวรณ์เหล่านี้เท่านั้น ว่าเป็นองค์ที่ควรละ

มหาฎีกา

องค์ ๕ ที่ละได้ด้วยอำนาจวิกขัมภนะ (ข่มไว้) มีอยู่แก่ปฐมฌานนี้ เพราะเหตุนั้น ปฐมฌานนี้ จึงชื่อว่า "ละองค์ ๕"

ในคำว่า **ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ** นี้ สำหรับศัพท์ว่า "วิปฺปหีนํ" ที่แปลว่า "ละ" พึงทราบว่า เป็นคำวิเสสนะที่อยู่หลัง เช่นเดียวกับศัพท์ว่า "อาหิต" ในคำว่า "อคฺยาหิโต"

(อคฺคิ อาหิโต เท่ากับ อคฺยาหิโต แปลว่า ไฟที่เขานำมาบูชา) ฉะนั้นเถิด อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ** เพราะอรรถว่าละ ด้วยองค์ ๕ ดังนี้ก็ได้

มีคำถามว่า "อกุศลธรรมแม้อย่างอื่นก็ถูกฌานนี้ละ (เหมือนกัน) มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวแต่ความเป็นฌานละเพียงองค์ ๕ เท่านั้นเล่า ?" ดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าวตอบว่า "**กิญฺจาปิ**" ดังนี้เป็นต้นไว้

ท่านกล่าวคำว่า **ในขณะแห่งฌาน** ดังนี้ไว้ เพราะในเวลาที่ยังไม่พร้อมเพรียงด้วยฌาน (ยังไม่เข้าฌาน) โลภจิต เป็นต้น ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน ก็มีความเป็นไปเป็นสภาวะ (เป็นปกติ) แก่พระโยคาวจร แม้เป็นผู้ได้ฌาน

คำว่า **ย่อมถูกละไป** ความว่า ไปปราศ คือ เป็นไปไม่ได้

คำว่า **ในเอกัตตารมณ์** คือ ในอารมณ์อันมีสภาพเป็นหนึ่ง ด้วยอำนาจปฐวีกสิณเป็นต้น หรือในอารมณ์อันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นหนึ่ง ที่เรียกว่า เอกัคคตา

คำว่า **จิตนั้น** (ถูกกามฉันทะครอบงำแล้ว) ได้แก่ จิตที่ถูกกามฉันทะประเล้าประโลมในอารมณ์ต่างๆ ดวงนั้น

คำว่า **เพื่อการละกามธาตุ** คือ ไม่ดำเนินไปสู่ปฏิปทา คือ ฌาน เพื่อการละ คือ เพื่อการก้าวล่วงกามธาตุ อันเป็นที่เข้าไปก่อขึ้นแห่งอารมณ์ต่างๆ

คำว่า **อย่างติดต่อ** ความว่า อย่างไม่ถูกความฟุ้งซ่านคั่น คือ เป็นไปสม่ำเสมอ

บทว่า **อกมฺมญฺญํ** แปลว่า ไม่ควรแก่การงาน ความว่า เป็นจิตที่ไม่สมควรต่อกรรม คือ ภาวนา

คำว่า **จิตที่มีอุทธัจจะและกุกกุจจะออกหน้า** ความว่า จิตที่ถูกอุทธัจจะและกุกกุจจะครอบงำ ย่อมพล่านไป เพราะตั้งลงไม่ได้ คือเพราะความตั้งลง คือตั่งมั่นมีไม่ได้

คำว่า **จิตที่ถูกวิจิกิจฉาเข้าไปขัดขวาง** ความว่า เพราะวิจารที่มีความดีล้ำยิ่งไม่มี จิตจึงถูกวิจิกิจฉาอันเป็นไปโดยนัย มีอาทิว่า "พระผู้มีพระภาคเป็นพระสัมมาสัมพุทธะหรือหนอ เป็นพระภควาหรือหนอ?" ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า "โดยมนสิการว่า ปฐวีเป็นต้น ฌานจะพึงมีได้ หรือมีไม่ได้หนอ ?" ดังนี้ เข้าไปขัดขวางไว้

ชื่อว่า **ย่อมไม่ย่างขึ้น** (สู่ปฏิปทา) เพราะไม่เป็นเหตุแห่งการปฏิบัติ

คำว่า **เพราะกระทำอันตรายต่อฌานได้โดยพิเศษ** คือ เพราะกระทำอันตรายต่อการบรรลุฌาน โดยความเป็นข้าศึกขององค์ฌานมีสมาธิเป็นต้นโดยตรง

วินิจฉัยในคำว่า ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕

วิสุทธิมรรค

ก็เพราะเหตุว่า วิตกย่อมยกจิตไว้ในอารมณ์ วิจารย่อมตามผูกพันจิต ปีติอันเกิดแต่ประโยคสมบัติ ย่อมกระทำความอิ่มเอิบ และสุขย่อมกระทำความเข้าไปเพิ่มพูนให้แก่จิต อันมีประโยคที่วิตกและวิจารเหล่านั้นยังให้ถึงพร้อมแล้ว โดยความไม่ฟุ้งซ่าน ลำดับนั้น เอกัคคตา ที่ความยกจิต ความตามผูกพัน, ความอิ่มเอิบ และความเข้าไปเพิ่มพูนเหล่านั้นอนุเคราะห์แล้ว ย่อมตั้งไว้มั่นซึ่งจิตดวงนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือไว้เสมอและโดยชอบในเอกัตตารมณ์ เพราะเหตุนั้น พึงทราบความเป็นฌานถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ เหล่านี้ คือ วิตก ๑, วิจาร ๑, ปีติ ๑, สุข ๑, จิตเตกัคคตา ๑ ดังนี้ เพราะว่า เมื่อองค์ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ฌานก็เป็นอันได้ชื่อว่า “เกิดขึ้นแล้ว” เพราะเหตุนั้น องค์เหล่านี้ ท่านจึงเรียกว่า เป็นองค์ที่ฌานนั้นถึงพร้อม เพราะฉะนั้น ไม่ควรถือเอาว่า “ชื่อว่า ฌานอันถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ เหล่านี้ อย่างอื่น มีอยู่ (มีเป็นอีกอย่างหนึ่ง)” ดังนี้ เหมือนอย่างว่า ที่เรียกว่า กองทัพมีองค์ ๔ ดุริยางค์มีองค์ ๕ และมรรคมีองค์ ๘ ก็เกี่ยวกับสักว่าเป็นองค์เท่านั้น ฉันใด ควรทราบว่า แม้ฌานนี้ ท่านก็เรียกว่า ประกอบด้วยองค์ ๕ บ้าง ว่าถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ บ้าง ก็เกี่ยวกับสักว่าเป็นองค์เท่านั้น ฉันนั้น

มหาฎีกา

คำว่า (อันมีประโยค) **ที่วิตกและวิจารเหล่านั้น** (ยังให้ถึงพร้อมแล้ว) คือ (อันมีประโยค) ที่วิตกและวิจาร อันเป็นปัจจัยต่อการบรรลุฌานเหล่านั้น (ยังให้ถึงพร้อมแล้ว)

คำว่า (แก่จิต) **อันมีประโยคที่วิตกและวิจารเหล่านั้น ยังให้ถึงพร้อมแล้วโดยความไม่ฟุ้งซ่าน** คือ แก่จิต อันมีการบำเพ็ญภาวนาที่วิตกและวิจารเหล่านั้น ยังให้สำเร็จแล้ว โดยความไม่ฟุ้งซ่านนั้น คือ โดยความตั้งมั่นนั่นเอง

คำว่า (ปีติ) **อันเกิดแต่ประโยคสมบัติ** ได้แก่ (ปีติ)อันมีความถึงพร้อมแห่งการบำเพ็ญภาวนาตามที่กล่าวแล้วเป็นสมุฏฐาน สัมพันธ์ความว่า ปีติ ย่อมกระทำความอิ่มเอิบ คือ ความอิ่มหนำ และสุขย่อมกระทำความเข้าไปเพิ่มพูน คือ ความเจริญโดยรอบเข้าไว้แก่จิตด้วยอำนาจของภาวนา

บทว่า **นํ** สัมพันธ์ความว่า ย่อมตั้งไว้มั่นซึ่งจิตพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือ คือซึ่งจิตที่เป็นไปพร้อมกับธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เหลือไว้เสมอและโดยชอบ ดังนี้ มีความหมายว่า ตั้งไว้มั่นเสมอ ด้วยอำนาจของความเสมอกันแห่งอินทรีย์ โดยชอบ คือ โดยไม่มีความหดหู่และความฟุ้งซ่าน เพราะภาวะที่ไกลต่อธรรมทั้งหลายอันเป็นปฏิปักษ์ จริงอยู่ เอกัคคตา เมื่อจะยังจิตและสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปตามตนด้วยกิจ คือความตั้งมั่นเสมอและโดยชอบ ย่อมกระทำให้ตั้งมั่นเสมอและโดยชอบได้อย่างดียิ่งในขณะแห่งฌาน (ในขณะที่ฌานเกิดขึ้น) แล

คำว่า **ด้วยอำนาจความเกิดขึ้น** คือ ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นตามควรแก่ปัจจัยเมื่อองค์ทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นเหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ฌานก็เป็นอันได้ชื่อว่า เกิดขึ้นแล้ว เพราะที่ได้โวหารว่าฌาน ก็ในเพราะองค์เหล่านั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ตสฺมา** ดังนี้ เป็นต้นไว้ ท่านกระทำความหมายอันนั้นนั่นเอง ให้ปรากฏชัดยิ่งขึ้นด้วยอำนาจของอุปมา แม้ด้วยคำว่า **ยถา ปน** (แปลว่า **เหมือนอย่างว่า**...... **ฉันใด**) ดังนี้เป็นต้นไว้

อาการที่แตกต่างกันแห่งองค์ฌานเหล่านั้นในจิตปกติ, ในอุปจาระ และในอัปปนา

วิสุทธิมรรค

องค์ ๕ เหล่านี้มีได้แม้ในขณะแห่งอุปจาระ ก็แต่ว่าในอุปจาระมีกำลังยิ่งกว่าจิตปกติ ก็จริงอยู่ แต่ในฌานนี้มีกำลังยิ่งแม้กว่าอุปจาระ ถึงลักษณะแห่งรูปาวจร จริงอยู่ในฌานนี้ วิตกย่อมเกิดขึ้นยกจิตไว้ในอารมณ์โดยอาการอันแกล้วกล้าดี วิจารย่อมเกิดขึ้นตามเคล้าอารมณ์อย่างเหลือเกิน ปีติและสุข ย่อมเกิดขึ้นแผ่ไปตลอดกายแม้ที่มีทุกส่วน เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงตรัสไว้ว่า "**นาสฺส กิญฺจิ สพฺพาวโต กายสฺส วิเวกเชน ปีติสุเขน อปฺผุฏํ โหติ**"[๑] แปลว่า "อวัยวะ อะไรๆ แห่งกายทุกส่วนของเธอที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกไม่ถูกต้องไม่มี" ดังนี้ แม้จิตเตกัคคตา ก็ย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมชาติประชิดอยู่ที่อารมณ์ทั้งหลาย ดุจฝาตลับอันบนประกบอยู่ที่ฝาตลับอันล่าง ฉะนั้น นี้เป็นความพิเศษกว่าจิตนอกนี้แห่งองค์ฌานเหล่านี้

ในบรรดาองค์ฌานเหล่านี้ ในปาฐะว่า "มีวิตก มีวิจาร" นี้ มิได้ทรงแสดงไขจิตเตกัคคตาไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็จัดว่าเป็นองค์เหมือนกัน เพราะความที่ตรัสไว้ในปกรณ์วิภังค์ อย่างนี้ว่า "**ฌานนฺติ วิตกฺโก วิจาโร ปีติ สุขํ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา**[๒] - วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต ชื่อว่า ฌาน" ดังนี้ ก็พระผู้มีพระภาคทรงกระทำอุเทสไว้โดยพระประสงค์ใด เป็นอันทรงประกาศพระประสงค์นั้น นั่นแหละไว้ในปกรณ์วิภังค์

มหาฎีกา

คำว่า **กว่าจิตปกติ** คือกว่ากามาวจรจิตที่มีตามปกติ

คำว่า **โดยอาการอันแกล้วกล้าดี** ความว่า โดยอาการอันแกล้วกล้าอย่างดี คือโดยอาการที่ชัดเจนยิ่ง

---

[๑] ที.สี. ๙/๒๗๙

[๒] อภิ.วิ. ๓๕/๓๕๗

คำว่า **ตลอดกายที่มีทุกส่วน** ความว่า ตลอดกายอันมีอวัยวะทุกส่วน ได้แก่ ไม่มีเหลือ

บทว่า **อปฺผุฏํ** แปลว่า ไม่ถูกต้อง

คำว่า **เป็นธรรมชาติประชิดอยู่ที่อารมณ์ทั้งหลาย** ท่านอาจารย์กล่าวไว้ (เป็นพหุวจนะ) เพราะทำอธิบายว่า จิตเตกัคคตา เมื่อเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจอัปปนา ย่อมเป็นดุจแผ่ไปสู่อารมณ์อยู่โดยรอบด้าน ดังนี้

เพราะหมายเอาข้อซักไซ้ที่ว่า "ก็ในฌานปาฐะนี้ พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงถือเอาเอกัคคตา เพราะเหตุไร ท่านจึงได้ถือเอาเล่า ?" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ตตฺถ จิตฺเตกคฺคตา** ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในองค์ฌานเหล่านั้น

คำว่า **มิได้ทรงแสดงไข** คือ มิได้ทรงแสดงไขไว้โดยเป็นตัวสภาวะมีอยู่ ถึงกระนั้นก็ถือเอาจิตเตกัคคตาได้ด้วยศัพท์ว่า "ฌาน" เพราะเป็นฌานเหมือนกัน

คำว่า **เพราะความที่ตรัสไว้** (ในปกรณ์วิภังค์) **อย่างนี้** คือ เพราะความที่ตรัสไว้โดยเป็นตัวสภาวะมีอยู่นั่นเอง สัมพันธ์ความว่า "จิตเตกัคคตา จัดเป็นองค์เหมือนกัน" ดังนี้

คำว่า **โดยพระประสงค์ใด** คือ โดยพระประสงค์เพื่อประกาศซึ่งฌานนั้นอันใด เพื่อทรงแสดงธรรม อันกำลังเป็นไปพร้อมกับองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น อุเทสที่ทรงกระทำไว้ ด้วยพระดำรัสว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** (มีวิตก มีวิจาร) ดังนี้ เป็นอาทิ นั้นนั่นแหละเป็นพระประสงค์ที่พระผู้มีพระภาคนั้น เมื่อจะทรงแสดงไขก็ได้ทรงประกาศไว้แล้วในปกรณ์-วิภังค์ว่า "จิตเตกัคคตา" ดังนี้ เพราะฉะนั้นก็ไม่ควรคิดว่า ในฌานปาฐะไม่ทรงถือเอา (จิตเตกัคคตา) ดังนี้

วินิจฉัยในคำว่า มีความงาม ๓ ประการถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในคำว่า **มีความงาม ๓ ประการถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐** นี้ต่อไป

ความว่า พึงทราบความเป็นฌานมีความงาม ๓ ประการ ด้วยอำนาจเป็นตอนเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด และพึงทราบความเป็นฌานถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ด้วยอำนาจลักษณะแห่งเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดเหล่านั้นนั่นแหละ

ต่อไปนี้เป็นเนื้อความพระบาลี ในการเปิดเผยถึงความงามและลักษณะนั้น คือ "**ปฐมสฺส ฌานสฺส ปฏิปทาวิสุทฺธิ ฯเปฯ ปริโยสานสฺส อิมานิ จตฺตาริ ลกฺขณานิ**[๑]- ความหมดจดแห่งปฏิปทา (ปฏิปทาวิสุทฺธิ) จัดเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา (อุเปกฺขานุพฺรูหนา) จัดเป็นท่ามกลาง ความบันเทิง (สมฺปหํสนา) จัดเป็นที่สุด

ปฐมฌานมีความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้น **ถามว่า** เบื้องต้นมีลักษณะเท่าไร? **ตอบว่า** เบื้องต้นมีลักษณะ ๓ คือ จิตย่อมหมดจดจากอันตรายแห่งปฐมฌานนั้น ๑ เพราะหมดจดได้แล้ว จิตจึงดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางได้ ๑ เพราะดำเนินไปได้ จิตจึงแล่นไปในสมถนิมิตนั้น ๑

ข้อที่จิตหมดจดจากอันตรายก็ดี ข้อที่จิตดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางได้เพราะหมดจดได้แล้วก็ดี ข้อที่จิตแล่นไปในสมถนิมิตนั้น เพราะดำเนินไปได้แล้วก็ดี ชื่อว่า ความหมดจดแห่งปฏิปทา จัดเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน เบื้องต้นมีลักษณะ ๓ เหล่านี้ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า **ปฐมฌานมีความงามในเบื้องต้น และถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓** ดังนี้

ปฐมฌานมีความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขาเป็นท่ามกลาง **ถามว่า** ท่ามกลางมีลักษณะเท่าไร? **ตอบว่า** ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ คือพระโยคีย่อมวางเฉยซึ่งจิตที่หมดจดแล้ว ๑ ย่อมวางเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมถะแล้ว ๑ ย่อมวางเฉยซึ่งความปรากฏโดยความเป็นหนึ่ง ๑

ข้อที่พระโยคีวางเฉยซึ่งจิตที่หมดจดแล้วก็ดี ข้อที่วางเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมถะแล้วก็ดี ข้อที่วางเฉยซึ่งความปรากฏโดยความเป็นหนึ่งก็ดี ชื่อว่า ความตามเพิ่มพูนแห่ง

---

[๑] ขุ.ป. ๓๑/๒๒๗

อุเบกขา จัดเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ เหล่านี้ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า **ปฐมฌานมีความงามในท่ามกลาง ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓** ดังนี้

ปฐมฌานมีความบันเทิงเป็นที่สุด **ถามว่า** ที่สุดมีลักษณะเท่าไร ? ตอบว่า ที่สุดมีลักษณะ ๔ คือ ชื่อว่า มีความบันเทิง ก็โดยความหมายว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในปฐมฌานนั้น มีความเป็นไปไม่เกินกัน ๑ ชื่อว่า มีความบันเทิงก็โดยความหมายว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน ๑ ชื่อว่า มีความบันเทิงก็โดยความหมายว่า ยังความเพียรที่เข้าถึงภาวะนั้นให้เป็นไป ๑ ชื่อว่า มีความบันเทิงก็โดยความหมายว่า เสพคุ้น ๑ ปฐมฌานมีความบันเทิงเป็นที่สุด ที่สุดมีลักษณะ ๔ เหล่านี้ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า **ปฐมฌานมีความงามในที่สุด ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๔**” ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอำนาจเป็นตอนเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด** คือด้วยอำนาจเป็นตอนเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งฌาน

คำว่า **ด้วยอำนาจลักษณะ** คือด้วยอำนาจแห่งความที่เบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดเหล่านั้นนั่นเอง ควรกำหนดได้ในอัปปนา

บทว่า **ตตฺร** แปลว่า ในการเปิดเผยถึงความงามและลักษณะนั้น

คำว่า **ความหมดจดแห่งปฏิปทา (ปฏิปทาวิสุทฺธิ)** ความว่า ชื่อว่า **ปฏิปทา** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องปฏิบัติฌาน ได้แก่ นัยแห่งภาวนาอันมีในส่วนเบื้องต้น มีโคตรภูเป็นที่สุด ความหมดจดจากอันตราย ชื่อว่า **วิสุทธิ** วิสุทธิแห่งปฏิปทา ชื่อว่า **ปฏิปทา-วิสุทธิ** (แปลว่า **ความหมดจดแห่งปฏิปทา**)

ก็ความหมดจดแห่งปฏิปทานั้น เพราะเหตุที่จะหาพบได้ในอุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) แห่งฌาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้น** ดังนี้ไว้

คำว่า **ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา** ความว่า เพราะไม่มีอันตรายทั้งหลาย ที่พึงชำระให้หมดจด เป็นต้น ตัตรมัชฌัตตุเปกขา (อุเบกขา คือความเป็นกลางในสหชาต-

ธรรมนั้น) อันนับเนื่องในฌาน มีความตามเพิ่มพูน (ซึ่งสัมปยุตธรรม) เพราะมีความสำเร็จแห่งกิจ ก็อุเบกขานี้นั้น โดยพิเศษ จะหาพบได้ในฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) แห่งฌาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า **ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขาจัดเป็นท่ามกลาง** ดังนี้ไว้

คำว่า **ความบันเทิง** ได้แก่ ความบันเทิงเกี่ยวกับการที่ญาณอันทำความเป็นไปไม่เกินกันเป็นต้นแห่งธรรมทั้งหลายให้สำเร็จ มีความสำเร็จกิจ ก็ความบันเทิงนั้น เพราะเหตุที่ย่อมปรากฏชัดในขณะสิ้นสุดลงแห่งฌาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า **ความบันเทิงจัดเป็นที่สุด** ดังนี้ไว้

คำว่า **ลักษณะ ๓ เหล่านี้** ได้แก่ ลักษณะ ๓ เหล่านี้ คือ อาการที่จิตหมดจดจากอันตราย ๑ อาการที่จิตดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง ๑ อาการที่จิตแล่นไปในสมถนิมิตนั้น ๑ ดังนี้ อันเป็นลักษณะแห่งการถึงอัปปนาในเบื้องต้น คือในอุปปาทขณะ เพราะไม่มีการถึงอัปปนาโดยเว้นอาการเหล่านั้น และเพราะเมื่อไม่มีอัปปนา ลักษณะเหล่านั้นก็ไม่มี

ปฐมฌาน ชื่อว่า **มีความงามในเบื้องต้น** ก็เพราะดำเนินถึงความหมดจดและชื่อว่า **ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓** ก็เพราะความเป็นฌานที่ประกอบพร้อมแล้ว และเพราะความเป็นฌานที่มีลักษณะอันถึงพร้อมแล้วด้วยลักษณะตามที่กล่าวแล้ว พึงทราบคำประกอบความแห่งลักษณะของท่ามกลางและที่สุด โดยนัยนี้

วิสุทธิมรรค

อาจารย์อีกพวกหนึ่ง พรรณนาไว้อย่างนี้ว่า “ในบรรดาบทเหล่านั้น อุปจาระพร้อมทั้งสัมภาระ ชื่อว่า ความหมดจดแห่งปฏิปทา อัปปนา ชื่อว่า ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา ความพิจารณา ชื่อว่า ความบันเทิง” ดังนี้

แต่เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ในพระบาลี ว่า “**เอกตฺตคตํ จิตฺตํ ฯเปฯ ญาเณน จ สมฺปหํสิตํ**[๑] - จิตที่ถึงความเป็นหนึ่ง ย่อมเป็นธรรมชาติแล่นไปสู่ความหมดจดแห่งปฏิปทาด้วย ย่อมเป็นธรรมชาติที่อุเบกขาตามเพิ่มพูน (ทำให้เจริญ) แล้วด้วย ย่อมเป็นธรรมชาติ

---

[๑] ขุ.ป. ๓๑/๒๒๖

ที่ญาณทำให้บันเทิงแล้วด้วย” ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ความหมดจดแห่งปฏิปทา โดยเกี่ยวกับธรรมอันเป็นเหตุมา, ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา โดยเกี่ยวกับกิจของตัตรมัชฌัตตุเบกขาและความบันเทิง โดยเกี่ยวกับที่ญาณผู้ทำให้หมดจด มีความสำเร็จแห่งกิจ โดยการยังภาวะที่ธรรมทั้งหลายเป็นไปไม่เกินกันให้สำเร็จ พึงทราบว่า (มีอยู่) ภายในอัปปนานั่นเอง

มหาฎีกา

ชื่อว่า “สัมภาระ” เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องอุดหนุนฌาน ได้แก่ บริกรรมในอาวัชชนะต่างๆ กัน (ในวิถีต่างๆ) ชื่อว่า **สสัมภาระ** (พร้อมทั้งสัมภาระ) เพราะอรรถว่า เป็นไปกับสัมภาระ สสัมภาระ นั่นเอง เป็นสสัมภาริกะ

บทว่า **อุปจาระ** ท่านกล่าวถึงอุปจาระ อันมีอาวัชชนะเดียวกัน (กับอัปปนา)

ความวางเฉยอันใด ที่สำเร็จแล้วในอุปจาระ อันมีอาวัชชนะเดียวกัน (กับอัปปนา) นั้น เพราะความที่กิจ คือการประคองไว้ (แห่งวิริยินทรีย์) เป็นต้น พระโยคีทำให้สำเร็จได้แล้ว ด้วยภาวนาในส่วนเบื้องต้นนั่นเทียว ความวางเฉยนั้น ชื่อว่า เป็นอันเพิ่มพูนแล้วโดยรอบก็ในขณะแห่งฌาน เพราะเหตุนั้น อาจารย์พวกนั้นจึงกล่าวว่า **อัปปนา ชื่อว่า ความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา** ดังนี้ไว้

อาการที่บันเทิง คือความยินดีแห่งจิต เพราะอาศัยฌานตามที่ได้บรรลุแล้วอันใด อาจารย์พวกนั้น หมายเอาความยินดีนั้น อันจะเป็นไปเกี่ยวกับการพิจารณา (ฌาน) กล่าวว่า **ความพิจารณา ชื่อว่า ความบันเทิง** ดังนี้ไว้

คำว่า **อาจารย์พวกหนึ่ง** ได้แก่ อาจารย์ผู้อาศัยอยู่ที่อภัยคีรีวิหาร ก็อาจารย์เหล่านั้น พรรณนาปฏิปทาวิสุทธิ เป็นต้นไว้อย่างนี้ แท้จริงเมื่อเป็นอย่างนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอันกระทำการสรรเสริญคุณของฌานไว้ด้วยธรรมที่ไม่ใช่ฌาน จริงอยู่ พื้นดินส่วนหนึ่ง จะเป็นของที่นับเนื่องด้วยพื้นดินอีกส่วนหนึ่งก็หาไม่ (?)

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงว่า “ก็คำที่ว่านี้ ผิดกับพระบาลี” ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า “แต่เพราะเหตุที่” ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **จิตที่ถึงความเป็นหนึ่ง** ความว่า เพราะความที่อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน และเพราะความเป็นเอกัคคะ (มีอารมณ์เป็นหนึ่ง) จิตจึงมีความคล้อยไปตามภาวะนั้น โดยการถึงความเป็นยอด ได้แก่ จิตที่ถึงอัปปนาอันสัมปยุตกับเอกัคคตา ชื่อว่า **ถึงความเป็นหนึ่ง** ท่านกล่าวภาวะที่จิตดวงนั้นนั่นแหละแล่นไปสู่ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นต้น ไว้ในลำดับทีเดียว

คำว่า **เพราะเหตุนั้น** คือเพราะเหตุที่ท่านกล่าวถึงความหมดจดแห่งปฏิปทา เป็นต้น ในขณะแห่งอัปปนาจิตเดียวนั่นเอง นั้น

คำว่า **โดยเกี่ยวกับธรรมอันเป็นเหตุมา** ได้แก่ โดยเกี่ยวกับบริกรรมอันเป็นเหตุมา

คำว่า **ความเป็นไปไม่เกินกัน เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า “เป็นต้น” ท่านรวมเอาภาวะที่อินทรีย์ทั้งหลาย มีรส เป็นอันเดียวกัน การยังความเพียรอันเข้าถึงภาวะนั้นเป็นไป และความเสพคุ้น เข้าไว้

บทว่า **ปริโยทปกสฺส** แปลว่า (ญาณ)ผู้ทำให้หมดจด คือกระทำความเป็นประภัสสร (ผ่องใส) ก็ในอธิการนี้ พึงทราบว่า การทำความเป็นไปไม่เกินกันเป็นต้น ให้สำเร็จนั่นเอง เป็นความสำเร็จกิจของญาณ

ขยายความเกี่ยวกับความหมดจดแห่งปฏิปทา

วิสุทธิมรรค

คืออย่างไร? คือว่า อัปปนาย่อมเกิดขึ้นในวาระใด ในวาระนั้นหมู่แห่งกิเลสกล่าวคือนิวรณ์ อันเป็นอันตรายต่อฌานนั้น อันใด จิตย่อมหมดจดจากอันตรายแห่งปฐมฌานนั้น เพราะหมดจดได้แล้ว จึงเป็นธรรมชาติที่เว้นจากเครื่องกางกั้น ย่อมดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางได้ ที่ชื่อว่า สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง ก็ได้แก่ อัปปนาสมาธิอันเป็นไปสม่ำเสมอนั่นเอง

ส่วนจิตดวงก่อนในลำดับแห่งอัปปนาจิตนั้น ซึ่งกำลังเข้าถึงความเป็นอย่างนั้นโดยนัยที่แปรผันไปในความสืบต่อคราวเดียวกัน ก็ชื่อว่าดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสาย

กลาง (เหมือนกัน) เพราะดำเนินไปได้แล้วอย่างนี้ จึงชื่อว่าไปในสมถนิมิตนั้น โดยการเข้าถึงความเป็นอย่างนั้น

พึงทราบความหมดจดแห่งปฏิปทา ที่ยังอาการอันมีอยู่ในจิตดวงก่อนให้สำเร็จด้วยสามารถแห่งบริกรรมอันเป็นเหตุมา ในอุปปาทขณะแห่งปฐมฌานนั่นเองอย่างนี้ก่อน

มหาฎีกา

บทว่า **ตสฺมึ** แปลว่า ในวาระนั้น ความว่า ในอัปปนาวิถี อันมีจำนวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง

เพื่อที่จะถือเอาบริกรรมอันเป็นเหตุมา ท่านจึงกล่าวไว้ ดุจกล่าวไว้โดยไม่แปลกกันว่า **จิตย่อมหมดจากอันตรายนั้น** ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ความหมดจดในอัปปนาก็จัดว่าดียิ่งกว่าในบริกรรม เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะหมดจดได้แล้ว" ดังนี้เป็นต้นไว้ (คือ คำว่า "จิตย่อมหมดจดจากอันตรายนั้น" หมายรวมทั้งบริกรรม ส่วนคำว่า "เพราะหมดจดได้แล้ว" หมายเฉพาะอัปปนาเท่านั้น)

คำว่า **เป็นธรรมชาติที่เว้นจากเครื่องกางกั้น** ความว่า จิตย่อมไม่อาจที่จะดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางได้ ในก่อนแต่นั้น เพราะถูกเครื่องกางกั้นอันใดกางกั้นไว้ ย่อมเป็นธรรมชาติที่สงัดแล้วจากเครื่องกางกั้นนั้นคือ ข่มเครื่องกางกั้นนั้นไว้ได้ ดังนี้

สมาธิ ชื่อว่า เป็น **สายกลาง** ก็เพราะไม่เข้าถึงส่วนทั้ง ๒ กล่าวคือ ความหดหู่และความฟุ้งซ่าน ชื่อว่า **สมถะ** ก็เพราะความเข้าไปสงบธรรมอันเป็นข้าศึกอย่างมีความพิเศษ และชื่อว่า **นิมิต** ก็เพราะความเป็นเหตุแห่งความสุขวิเศษของพระโยคี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง** เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ได้แก่สมาธิอันเป็นไปสม่ำเสมอนั่นเอง" ดังนี้ไว้

คำว่า **จิตดวงก่อนในลำดับแห่งอัปปนาจิตนั้น** ได้แก่ จิตดวงก่อนอันเป็นอนันตรปัจจัยแก่อัปปนาจิตนั้น ความว่า โคตรภูจิต

คำว่า **โดยนัยที่แปรผันไปในความสืบต่อคราวเดียวกัน** ความว่า แม้เมื่อความแตกต่างกันแห่งความเป็นกามาวจรจิตกับความเป็นมหัคคตจิต และความแตกต่าง

กันแห่งความเป็นปัจจัยกับความเป็นปัจจยุบบัน จะมีอยู่ (จิตดวงก่อนในลำดับแห่งอัปปนาจิตนั้น เข้าถึงความเป็นอย่างนั้นได้) ก็โดยนัยที่เข้าถึงความแปรผันในความสืบต่อคราวเดียวกันนั่นเอง ดุจน้ำนมนั้นนั่นแหละ แปรเป็นนมส้มฉะนั้น ได้แก่ โดยสามารถแห่งเอกัตตนัย (หมายความว่า จิตดวงก่อน คือ โคตรภูจิตเป็นกามาวจร อัปปนาจิตเป็นมหัคคตะ, โคตรภูจิตเป็นปัจจัย อัปปนาจิตเป็นปัจจยุบบัน จิตทั้ง ๒ นี้ อยู่ในความสืบต่อคราวเดียวกัน คือในวิถีเดียวกัน โคตรภูจิตเข้าถึงความเป็นอย่างนั้น คือเป็นอัปปนาสมาธิ ก็นัยที่แปรผัน คือ เป็นดุจแปรเปลี่ยนเป็นอัปปนาจิต เอกัตตนัย คือนัยแห่งความเป็นอันเดียวกัน แห่งปัจจัยและผล)

บทว่า **ตถตฺตํ** แปลว่า ความเป็นอย่างนั้น คือ ความเป็นจิตที่ตั้งมั่นด้วยสามารถแห่งอัปปนาสมาธิ

คำว่า **เพราะดำเนินไปได้แล้วอย่างนี้** คือ เพราะดำเนินไป โดยอาการที่กล่าวแล้ว จริงอยู่ ในขณะใด จิตที่มีความเป็นอย่างนั้น ดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลางอยู่ในขณะนั้น ชื่อว่า ย่อมแล่นไปในนิมิตนั้น โดยการเข้าถึงความเป็นอย่างนั้น คือ โดยการเข้าถึงความเป็นจิตที่ตั้งมั่นด้วยอัปปนาสมาธิ

คำว่า **ในจิตดวงก่อน** ความว่า ในจิตดวงก่อนแต่อัปปนาสมาธิ คือ ในโคตรภูจิต

คำว่า **ที่ยังอาการอันมีอยู่...ให้สำเร็จ** ได้แก่ ที่ยังอาการทั้งหลาย คือความหมดจดจากอันตราย ความดำเนินสู่สมถนิมิตอันเป็นสายกลาง และความแล่นไป (ในสมถนิมิต) อันมีอยู่ในจิตดวงนั้นให้สำเร็จ ความว่า สำเร็จอยู่โดยอาการนั้น จริงอยู่ อาการเหล่านั้นนั่นเอง เมื่อสำเร็จอยู่ในขณะแห่งฌานโดยปัจจัยวิเศษ ท่านจึงกล่าวเหมือนกับว่า ฌานที่ได้สมัญญาว่า ความหมดจดแห่งปฏิปทา ทำความวิเศษนั้นให้สำเร็จอยู่ ฉะนั้น

คำว่า **ในอุปปาทขณะแห่งปฐมฌานนั่นเอง** คือ ในเวลาที่ได้ตัวฌานนั่นเอง ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนั้น อาการเหล่านั้น จะสำเร็จได้อย่างไรเล่า? ท่านอาจารย์กล่าวตอบว่า ย่อมสำเร็จได้ **ด้วยสามารถแห่งบริกรรมอันเป็นเหตุมา** ดังนี้ไว้

ขยายความเกี่ยวกับความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง เมื่อจิตนั้นหมดจดแล้วอย่างนี้ พระโยคาวจร เมื่อไม่กระทำความพยายามในการชำระให้หมดจด เพราะไม่มีอันตรายที่พึงชำระให้หมดจดอีก ก็ชื่อว่า **ย่อมวางเฉยซึ่งจิตที่หมดจดแล้ว**

เมื่อจิตดำเนินสู่สมถะ โดยการเข้าถึงความเป็นสมถะแล้ว พระโยคาวจร เมื่อไม่กระทำความพยายามในการตั้งมั่นเสมออีก ก็ชื่อว่า **ย่อมวางเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมถะแล้ว**

และเมื่อจิตนั้นปรากฏแล้วโดยความเป็นหนึ่ง เพราะละความคลุกคลีด้วยสังกิเลส โดยภาวะที่ดำเนินสู่สมถะได้แล้วนั่นเอง พระโยคาวจร เมื่อไม่กระทำความพยายามในความปรากฏโดยความเป็นหนึ่งอีก ก็ชื่อว่า **ย่อมวางเฉย ซึ่งความปรากฏโดยความเป็นหนึ่ง**

พึงทราบความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา โดยเกี่ยวกับกิจแห่งตัตรมัชฌัตตุเบกขาอย่างนี้เถิด

มหาฎีกา

บทว่า **ตสฺส** แปลว่า เมื่อจิตนั้น

หลายบทที่ว่า **วิสุทฺธํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ** (ย่อมวางเฉยซึ่งจิตที่หมดจดแล้ว) มาแล้วในบาลี โดยเป็นบุคคลาธิษฐาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **เมื่อไม่กระทำความพยายาม** ดังนี้ไว้

ความดำเนินสู่สมถะ และการเข้าถึงความเป็นอย่างนั้น ในที่นี้ก็ได้แก่การถึงความเป็นสมถะนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **โดยการเข้าถึงความเป็นสมถะ** ดังนี้ไว้

คำว่า **เมื่อจิตนั้นปรากฏแล้วโดยความเป็นหนึ่ง เพราะละความคลุกคลีด้วยสังกิเลส** ความว่า เมื่อฌานจิตนั้นปรากฏแล้วโดยความเป็นหนึ่ง เพราะไม่มีความคลุก-

คลีด้วยกิเลส เหตุเพราะละกิเลสนั้นได้แล้ว โดยการดำเนินสู่สมถะได้ในบัดนี้ แก่พระโยคีผู้ปฏิบัติอยู่ในตอนต้นว่า "เราพึงละความคลุกคลีด้วยกิเลสได้อย่างไรหนอ ?" ดังนี้

ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ที่ได้โอกาสแล้วในฌานจิตซึ่งเจริญแล้ว เพราะการถึงความรู้โดยอาการที่หมดจดจากอันตราย โดยอาการที่ดำเนินสู่สมถะอันเป็นสายกลาง และอาการที่แล่นไปในสมถะ เมื่อเป็นอยู่โดยภาวะที่ยังให้เป็นไปสม่ำเสมอในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ก็ย่อมเป็นเหมือนตามเพิ่มพูนซึ่งสัมปยุตธรรมเหล่านั้นอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **พึงทราบถึงความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา โดยเกี่ยวกับกิจแห่งตัตรมัชฌัตตุเบกขา** ดังนี้ไว้

ขยายความเกี่ยวกับความบันเทิง

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ยุคนัทธธรรม (ธรรมที่เป็นคู่ขนานกัน) กล่าวคือ สมาธิกับปัญญา ที่อุเบกขาตามเพิ่มพูนแล้วอย่างนี้ ที่เกิดแล้วในฌานจิตนั้นเป็นไป เป็นธรรมชาติที่เป็นไปไม่เกินกันและกันเหล่านี้อันใดก็ดี อินทรีย์ทั้งหลาย มีสัทธินทรีย์เป็นต้น เป็นไป เป็นธรรมชาติมีรสเป็นอันเดียวกันโดยวิมุติรส เพราะภาวะที่พ้นจากกิเลสต่างๆ อันใดก็ดี พระโยคีรูปนี้ยังวิริยะอันเข้าถึงภาวะนั้น คือเหมาะสมต่อความเป็นไปไม่เกินกันและมีรสเป็นอันเดียวกันแห่งธรรมเหล่านั้นให้เป็นไปอยู่อันใดก็ดี ความเสพคุ้นที่เป็นไปในขณะนั้นแห่งฌานจิตนั้นอันใดก็ดี เพราะว่าอาการเหล่านั้นทั้งหมดเป็นอันสำเร็จแล้วทีเดียว ก็เพราะความที่พระโยคีเห็นอาทีนพ (โทษ) ในความมัวหมองและอานิสงส์ (คุณ) ในความผ่องแผ้วนั้นๆ ด้วยญาณแล้ว ก็ทำให้บันเทิง คือทำให้หมดจด ทำให้ขาวรอบ โดยอาการอย่างนั้นๆ ได้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า บัณฑิตจะพึงทราบถึงความบันเทิงได้ก็ด้วยอำนาจความสำเร็จแห่งกิจของญาณผู้ทำให้หมดจด โดยการยังภาวะที่ธรรมทั้งหลายเป็นไปไม่เกินกันเป็นต้นให้สำเร็จ

มหาฎีกา

เชื่อมความว่า เย ปเนเต ยุคนทฺธธมฺมา แปลว่า ยุคนัทธธรรมเหล่านี้อันใด

บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในฌานจิตนั้น

สมาธิกับปัญญา เป็นเหมือนคู่โคที่เขาผูก คือเทียมไว้ที่แอก เพราะกระทำกิจเกี่ยวกับความเป็นไปไม่เกินกันและกัน จึงชื่อว่า **ยุคนัทธธรรม**

คำว่า **โดยวิมุติรส** คือโดยความหลุดพ้นเป็นกิจ หรือโดยความหลุดพ้นเป็นสมบัติ

บทว่า **เอส** แปลว่า พระโยคีรูปนี้

บทว่า **วาหยติ** แปลว่า ยังให้เป็นไป

บทว่า **อสฺส** แปลว่า แห่งฌานจิตนั้น

คำว่า **ในขณะนั้น** คือ ในภังคขณะ (ขณะดับ) จริงอยู่ เมื่ออุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ล่วงไปแล้ว ความเสพคุ้น (อาเสวนา) ชื่อว่า ย่อมเป็นไป ก็นับตั้งแต่ฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) ไป

คำว่า **อาการเหล่านั้น** ได้แก่ อาการที่ธรรมทั้งหลายเป็นไปในฌานจิตนั้น มีความเป็นไปไม่เกินกันและกันเป็นต้น ก็แม้อาเสวนา (ที่แปลว่า ความเสพคุ้น) ก็เป็นอาการที่เป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย ที่มีส่วนแห่งอาเสวนปัจจัยนั่นเอง

คำว่า **ในความมัวหมองและในความผ่องแผ้ว** ความว่า การไม่กระทำภาวะที่สมาธิและปัญญาให้มีรสเสมอกัน จัดเป็นความมัวหมองแห่งภาวนา การกระทำ ฯลฯ เสมอกัน จัดเป็นความผ่องแผ้ว แม้ในธรรมที่เหลือ (จากสมาธิและปัญญา) ก็อย่างนั้น

เพราะเห็นอาทีนพ คือโทษ และอานิสงส์คือคุณนั้นๆ ด้วย ในความมัวหมองและความผ่องแผ้วเหล่านี้ อย่างนี้ อย่างออกหน้า ด้วยปาริหาริยญาณ อาการทั้งหลายมีความเป็นไปไม่เกินกันและกันเป็นต้น จึงมีได้ฉันใด เพราะภาวะที่ยังภาวนาให้บันเทิง คือให้หมดจดได้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ ความบันเทิงจึงมีได้ฉันนั้น ก็ความทำให้หมดจดได้ชื่อว่า **ความบันเทิง** ในที่นี้

ท่านแสดงด้วยอำนาจการย้ำ ซึ่งเนื้อความที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นแห่งการสังวรรณ-นาลักษณะไว้ว่า "เพราะว่า อาการเหล่านั้น เป็นอันสำเร็จ ฯลฯ เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า ฯลฯ" ดังนี้

วิสุทธิมรรค

ในภาวนาจิตนั้น เพราะเหตุที่ญาณ เป็นอันปรากฏก็ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา เหมือนอย่างที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ ว่า "**ตถาปคฺคหิตํ จิตฺตํ สาธุกํ อชฺฌุเปกฺขติ ฯเปฯ เอกรสฏฺเฐน ภาวนา**[๑] - ย่อมวางเฉยเป็นอย่างดี ซึ่งจิตที่ประคองแล้วโดยอาการนั้น ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่ง ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา และด้วยสามารถแห่งปัญญา จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลส อันมีสภาวะต่างๆ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่ง ด้วยสามารถแห่งอธิโมกข์ และด้วยสามารถแห่งปัญญา เพราะหลุดพ้นได้แล้ว ธรรมเหล่านั้น จึงมีรสเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่า ภาวนา โดยความหมายว่า มีรสเป็นอันเดียวกัน" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ความบันเทิงอันเป็นกิจของญาณ ท่านจึงเรียกว่า **ที่สุด**

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ เพราะหมายเอาข้อทักท้วงที่ว่า "คำที่ว่า 'เพราะเหตุที่ญาณเป็นอันปรากฏ ก็ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา' ดังนี้ อะไรเป็นความสัมพันธ์กันเล่า? เพราะเหตุไร จึงกล่าวเฉพาะความบันเทิงเท่านั้นว่า เป็น **ที่สุด** ไม่กล่าวถึงความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขาว่าเป็น **ที่สุด** เล่า ?" ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **ตตฺถ ยสฺมา อุเปกฺขาวเสน ญาณํ ปากฏํ โหติ** ดังนี้ไว้

บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในภาวนาจิตนั้น

---

[๑] ขุ.ป. ๓๑/๓๓๘

คำว่า **ญาณเป็นอันปรากฏก็ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา** ความว่า ในกาลแห่งอัปปนา ความวางเฉยนั่นเทียว ย่อมมีได้โดยการละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นไปสม่ำเสมอแห่งภาวนา และโดยไม่ต้องกระทำความพยายามในกิจ มีการประคองไว้ เป็นต้น ได้แก่ คำที่ท่านหมายเอากล่าวว่า "ความวางเฉยซึ่งจิตในสมัยที่ควรวางเฉย" และว่า "ย่อมวางเฉยซึ่งจิตที่หมดจดแล้ว" ดังนี้ เป็นต้น ก็ความวางเฉยนี้นั้น ย่อมมีเพราะความที่ญาณมีความสำเร็จกิจ โดยพิเศษก็โดยผล ซึ่งมีการอนุมานตามเหตุได้ว่า "ญาณเป็นอันปรากฏด้วยสามารถแห่งอุเบกขา ก็เพราะความไม่ขวนขวายในอัปปนา มีญาณเป็นเหตุทำให้สำเร็จ" ดังนี้

เชื่อมความว่า "เพราะเหตุที่ญาณเป็นอันปรากฏก็ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา เพราะเหตุนั้น ความบันเทิงอันเป็นกิจของญาณ ท่านจึงเรียกว่า **ที่สุด**" ดังนี้

บัดนี้ เพื่อที่จะทำเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ให้หนักแน่นโดยพระบาลี ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เหมือนอย่างที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า" ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **จิตที่ประคองแล้วโดยอาการนั้น** ความว่า ภาวนาจิต ย่อมไม่ตกไปในฝักฝ่ายของโกสัชชะโดยอาการใด ก็ประคองไว้โดยอาการนั้น คือ โดยเกี่ยวกับการกระทำให้มาก ซึ่งธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งวิริยสัมโพชฌงค์

คำว่า **ย่อมวางเฉยเป็นอย่างดี** คือ ย่อมวางเฉยอย่างเคารพ เพราะความเป็นจิตที่พระโยคีผู้ประคอง ประคองแล้วด้วยอำนาจการประกอบความเสมอกันแห่งสมาธิกับวิริยะนั่นเทียว ตัตรมัชฌัตตุเบกขาจึงได้โอกาส ก็ความวางเฉยนั้น ได้แก่ ภาวะที่ปัญญาในอัปปนา เป็นธรรมชาติที่ยิ่ง ด้วยกิจเกี่ยวกับความวางเฉย ด้วยสามารถแห่งปาริหาริยปัญญา (ปัญญาเป็นตัวบริหาร) อันเป็นไปในตอนต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญินทรีย์ ย่อมเป็นธรรมชาติที่ยิ่ง ด้วยสามารถแห่งปัญญา" ดังนี้ไว้ ก็เพราะปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่งนั่นเอง อัปปนาจิตของพระโยคีผู้วางเฉยอยู่ จึงหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายซึ่งมีนิวรณ์เป็นประมุข อันมีสภาวะต่างๆ กัน

ชื่อว่า **ด้วยสามารถแห่งวิโมกข์** คือ ด้วยสามารถแห่งความหลุดพ้น

คำว่า **ด้วยสามารถแห่งปัญญา** คือ ด้วยสามารถแห่งปาริหาริยปัญญาที่เป็นไปในตอนต้น

คำว่า **เพราะหลุดพ้นได้แล้ว** คือ เพราะหลุดพ้นได้แล้วจากกิเลสต่างๆ นั่นเอง **ธรรมเหล่านั้น** ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้น โดยพิเศษ ได้แก่ ธรรมมีศรัทธากับปัญญา และวิริยะกับสมาธิ จึง **มีรสเป็นอันเดียวกัน** คือ มีกิจเสมอกัน

ภาวนาโดยความหมายว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกันนี้ เมื่อสำเร็จอยู่โดยอาการอย่างนี้ ก็จัดว่า เป็นความพยายามของปัญญา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ความบันเทิงอันเป็นกิจของญาณ ท่านจึงเรียกว่า "ที่สุด"** ดังนี้ไว้

เพราะมีความตามเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา ๓ อย่าง ซึ่งได้ความวิเศษจากปฏิปทาวิสุทธิ ๓ อย่างๆ นี้ ความบันเทิงโดยภาวะที่ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่งอย่างเหลือเกิน ทั้ง ๔ อย่างจึงสำเร็จ เพราะเหตุนั้น จึงพึงทราบถึงอาการทั้ง ๑๐ ในฌานนั่นเอง ด้วยสามารถแห่งกิจของญาณในความวางเฉย อันเป็นเหตุมา (อันเป็นเหตุสำเร็จ) เถิด

วินิจฉัยในคำว่า ปฐมฌาน...เป็นฌานที่พระโยคีรูปนั้นบรรลุแล้ว ชื่อว่า ปฐวีกสิณ

วิสุทธิมรรค

บัดนี้จะวินิจฉัยในคำว่า **ปจมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปจวีกสิณํ** สืบต่อไป

ฌานชื่อว่า **ปฐม** (ที่ ๑) ก็เพราะความเป็นลำดับแห่งการนับ ชื่อว่า **ปฐม** เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ดังนี้ก็ได้ ชื่อว่า **ฌาน** เพราะความเข้าไปเพ่งอารมณ์ หรือเพราะแผดเผาธรรมอันเป็นข้าศึก ส่วนวงดิน (ปจวีมณฺฑลํ) เรียกว่า **ปฐวีกสิณ** ก็โดยความหมายว่า สิ้นเชิง แม้นิมิตที่อาศัยวงดินนั้นได้มาก็เรียกว่า **ปฐวีกสิณ** แม้ฌานที่ได้มาในเพราะนิมิตนั้น ก็ชื่อว่า **ปฐวีกสิณ**

ในปฐวีกสิณ ๓ อย่างนั้น ในอรรถนี้ ฌาน พึงทราบว่า ชื่อว่า ปฐวีกสิณ ข้าพเจ้าหมายเอาฌานนั้น กล่าวว่า **ปจมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปจวีกสิณํ** (ปฐมฌานเป็นฌานที่พระโยคีรูปนั้นบรรลุแล้ว ชื่อว่า ปฐวีกสิณ)

มหาฎีกา

บทว่า **คณนานุปุพฺพตา** แปลว่า เพราะความเป็นลำดับแห่งการนับ อีกอย่างหนึ่งมีความหมายว่า ฌานชื่อว่า ปฐม นี้ เป็นเพียงความเป็นลำดับแห่งการนับ

ด้วยคำว่า **ฌานชื่อว่า ปฐม ก็เพราะความเป็นลำดับแห่งการนับ** นั้น บ่งถึงลำดับแห่งเทศนา ด้วยคำว่า **ชื่อว่า ปฐม เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก** นี้ บ่งถึงลำดับแห่งการปฏิบัติ เพราะว่า คำว่า **เกิดขึ้น** มีความหมายว่า **บรรลุแล้ว** (เพราะฉะนั้น คำว่า "เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก" ก็เท่ากับ "บรรลุแล้วเป็นครั้งแรก" นั่นเอง ท่านจึงกล่าวเสียว่า เป็นลำดับแห่งการปฏิบัติ ไม่กล่าวว่า เป็นลำดับแห่งความเกิดขึ้น) ส่วนคำว่า "ชื่อว่า **ปฐม** เพราะอรรถว่า พึงเข้าเป็นครั้งแรก" นี้ ท่านไม่ถือเอาในที่นี้ เพราะท่านปฏิเสธไว้แล้วในอรรถกถาว่า "หาลักษณะที่แน่นอนมิได้" ดังนี้

ในฌาน ๒ อย่าง คือ **อารัมมณูปนิชฌาน ๑ ลักขณูปนิชฌาน ๑** ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงเฉพาะฌานที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้น จึงกล่าวคำว่า **เพราะความเข้าไปเพ่งอารมณ์** ดังนี้ไว้ (ในปกรณ์อัฏฐสาลินี พรรณนาจิตตุปบาทกัณฑ์ กล่าวไว้ว่า "ชื่อว่า ฌาน ได้แก่ ฌาน ๒ อย่าง คือ **อารัมมณูปนิชฌาน ๑ ลักขณูปนิชฌาน ๑** ในฌาน ๒ อย่างนั้น สมาบัติ ๘ ชื่อว่า **อารัมมณูปนิชฌาน** เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่งอารมณ์ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ส่วนวิปัสสนา มรรคและผล ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** ในบรรดาวิปัสสนา มรรคและผลนั้น วิปัสสนาชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น มรรคชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะกิจที่วิปัสสนาทำไว้ สำเร็จด้วยมรรค ส่วนผลชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่งนิโรธสัจ ซึ่งมีลักษณะแท้) ความว่า เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ของตนๆ กล่าวคือ ปฐวีกสิณ ดุจบุคคลใช้จักษุเพ่งดูรูปฉะนั้น

คำว่า **เพราะแผดเผาธรรมอันเป็นข้าศึก** ความว่า เพราะแผดเผา คือเพราะละธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้น ด้วยสามารถวิกขัมภนปหาน

คำว่า **โดยความหมายว่าสิ้นเชิง** คือโดยความหมายว่า กระทำให้เป็นอารมณ์ได้สิ้นเชิง ในส่วนแห่งปฐวี คือในวงดิน ที่ทำขึ้นหรือมิได้ทำขึ้น อันได้กำหนดถือเอาแล้ว

ตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลัง อธิบายว่าไม่ใช่กระทำเพื่อส่วนหนึ่งแห่งวงดินนั้นให้เป็นอารมณ์

นิมิตก็ชื่อว่า ปฐวีกสิณ เพราะความที่มีปฐวีกสิณเป็นที่อิงอาศัย เหมือนอย่างคำว่า "เตียงทั้งหลายกระทำซึ่งการโห่ร้องฉะนั้น" (คือเตียง อาศัยคนผู้อยู่บนเตียงโห่ร้อง จึงได้โวหารว่า เตียงโห่ร้อง)

ฌานก็ชื่อว่า ปฐวีกสิณ เพราะเที่ยวไปพร้อมกับนิมิตอันได้ชื่อว่า ปฐวีกสิณ นั้น เหมือนอย่างคำว่า "หลาวทั้งหลาย ย่อมเที่ยวไป" (ความจริง คนถือหลาวเที่ยวไป หลาวซึ่งเที่ยวไปพร้อมกับคนถือ ก็ได้โวหารว่า หลาวเที่ยวไป)

วิธีให้สำเร็จการตั้งอยู่ได้นาน

วิสุทธิมรรค

อันพระโยคีนั้น พึงเป็นดุจนักยิงขนทราย และเป็นดุจพ่อครัว กำหนดถือเอาอาการทั้งหลายในปฐมฌานนี้ ที่บรรลุแล้วอย่างนี้เถิด

เหมือนอย่างว่า นายขมังธนูผู้ฉลาดดี เมื่อจะกระทำการงานโดยการยิงขนทราย ในวาระใดยิงขนทราย ในวาระนั้น เขาพึงกำหนดถือเอาอาการแห่งเท้าที่เหยียบพื้น แห่งคันธนู แห่งสายธนู และแห่งลูกศร ว่า "เรายืนอย่างนี้ จับคันธนูอย่างนี้ จับสายธนูอย่างนี้ จับลูกศรอย่างนี้ แล้วยิงถูกขนทราย" ดังนี้ เขานั้น จำเดิมแต่นั้น เมื่อยังอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมได้อย่างนั้นนั่นแหละ ก็พึงยิงขนทรายได้ไม่ผิดพลาดฉันใด แม้พระโยคีก็พึงกำหนดอาการทั้งหลายมีโภชนะที่เป็นสัปปายะ เป็นต้น เหล่านี้ว่า "เราบริโภคโภชนะนี้แล้ว เสพบุคคลเช่นนี้แล้ว อยู่ในวิหารเช่นนี้ มีอิริยาบถชื่อนี้ ก็ได้บรรลุแล้วซึ่งฌานนี้ในกาลนี้" ดังนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ เมื่อสมาธินั้นเสื่อมไป พระโยคีนั้นจักอาจที่จะทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อม แล้วทำให้ (สมาธินั้น) เกิดขึ้นได้อีก หรือว่า เมื่อกระทำสมาธิที่ยังไม่คล่องแคล่ว ให้คล่องแคล่วได้ก็จักอาจที่จะถึงอัปปนาได้บ่อยๆ

และเหมือนอย่างว่า พ่อครัวผู้ฉลาด ปรนนิบัตินายจ้าง นายจ้างบริโภคอาหารใดๆ ของเขาด้วยความชอบใจ ก็กำหนดอาหารนั้นๆ ไว้ จำเดิมแต่นั้น เมื่อน้อมนำเฉพาะ

อาหารที่เป็นเช่นนั้นเข้าไป ก็ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งลาภฉันใด แม้พระโยคีก็ฉันนั้น เมื่อถือเอาอาการ มีโภชนะเป็นต้น ในขณะที่บรรลุได้ แล้วทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมอยู่ ก็ย่อมเป็นผู้ได้อัปปนาบ่อยๆ ฉันนั้น เพราะฉะนั้น พระโยคีนั้น พึงเป็นดุจนักยิงขนทราย ดุจพ่อครัวกำหนดอาการทั้งหลายเถิด

มหาฎีกา

บุคคล ชื่อว่า **นักยิงขนทราย** เพราะอรรถว่า ใช้ศรยิงขนทรายที่ติดตั้งอยู่ที่เป้า ก็บุคคลผู้ยิงขนทรายที่ผ่าออกเป็นหลายส่วน ท่านประสงค์ว่าเป็น **นักยิงขนทราย** ในที่นี้ได้แก่ เป็นดุจนักยิงขนทรายนั้น

คำว่า **พ่อครัว** ได้แก่ คนปรุงอาหาร

เพื่อเปิดเผย ซึ่งเนื้อความที่ได้กล่าวไว้โดยสังเขปว่า **พึง....กำหนดถือเอาอาการทั้งหลาย** ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ยถา หิ** (เหมือนอย่างว่า) ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สุกุสโล** แปลว่า ฉลาดดี

บทว่า **ธนุคฺคโห** แปลว่า นายขมังธนู

คำว่า **การงาน** ได้แก่ การงานที่ควรประกอบ

คำว่า **แห่งเท้าที่เหยียบพื้น** ได้แก่ แห่งเท้าที่เป็นไปเกี่ยวกับการเหยียบพื้นในเวลาที่ยิง

คำว่า **อาการ** ได้แก่ อาการที่จับคันธนู สายธนู และลูกศร

คำว่า **พึงกำหนดถือเอา** คือ พึงทรงจำไว้มั่น

คำว่า (อาการทั้งหลาย) **มีโภชนะที่เป็นสัปปายะเป็นต้น** ศัพท์ว่า “เป็นต้น” พึงทราบว่า รวมเอาทั้งอาการทั้งหลายที่มิได้กล่าวไว้ ด้วยคำว่า **มีโภชนะที่เป็นสัปปายะเป็นต้น** นั้น เป็นอันท่านกล่าวถึงการกำหนดถือเอา อาการทั้งหลายแม้ที่มีอุตุ, โภชนะเป็นเหตุ เป็นต้น

คำว่า **เมื่อสมาธินั้น** (เสื่อมไป) คือเมื่อสมาธิที่ยังอ่อนนั้น (เสื่อมไป)

คำว่า **นายจ้าง** ความว่า ได้แก่ บุคคลผู้เป็นนาย คือผู้เลี้ยงดูด้วยอาหาร, ค่าจ้าง เป็นต้น

บทว่า **ปริวิสนฺโต** แปลว่า ปรนนิบัติ (ความจริงท่านแก้ว่า โภเชนฺโต แปลตามตัว ว่า ให้บริโภค)

มีคำประกอบความว่า กำหนดอาการที่ชอบบริโภค แห่งนายจ้างนั้นได้แล้ว ก็น้อม (เฉพาะอาหารที่นายจ้างชอบบริโภคนั้น) เข้าไปให้แก่นายจ้างนั้น พระโยคีแม้นี้ก็กำหนดอาการมีโภชนะ เป็นต้น ในขณะที่บรรลุ

คำว่า **อาการ** ได้แก่ อาการที่บรรลุด้วยโภชนะ ซึ่งยังกิจให้สำเร็จในขณะที่บรรลุฌาน ในตอนต้น

คำว่า (เมื่อ) **ถือเอา** คือ กำหนดถือเอา กำหนดหมายไว้ในวิธีถึงอัปปนาได้บ่อยๆ ในเมื่อสมาธิเสื่อมไปแต่ละครั้ง

วิสุทธิมรรค

แม้คำนี้ก็สมจริง ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “**เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปณฺฑิโต พยตฺโต กุสโล สูโท ฯเปฯ จิตฺตสฺส นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหาติ**[๑] - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้เป็นบัณฑิตปราดเปรื่อง เฉลียวฉลาด เป็นผู้ปรนนิบัติพระราชาหรือราชอำมาตย์ ด้วยกับข้าวนานาประการ คือกับข้าวที่มีเครื่องปรุงเปรี้ยวบ้าง ที่มีเครื่องปรุงขมบ้าง ที่มีเครื่องปรุงเผ็ดบ้าง ที่มีเครื่องปรุงหวานบ้าง ที่มีเครื่องปรุงกร่อยบ้าง ที่มีเครื่องปรุงเฝื่อนบ้าง ที่มีเครื่องปรุงเค็มบ้าง ที่มีเครื่องปรุงจืดบ้าง

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้เป็นบัณฑิต ปราดเปรื่อง เฉลียวฉลาดนั้นแล ย่อมเรียนเอานิมิต (อาการ) แห่งนายจ้างของตน ว่า วันนี้ นายจ้างของเราชอบใจกับข้าวอันนี้ หรือว่า เหยียดมือไปยังกับข้าวอันนี้ หรือว่าตักเอากับข้าวอันนี้มาก หรือว่ากล่าวชื่นชมกับข้าวอันนี้ หรือว่า วันนี้ นายจ้างของเราชอบใจกับข้าวที่มีเครื่องปรุงเปรี้ยว หรือว่า

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๑๙๓

เหยียดมือไปยังกับข้าวที่มีเครื่องปรุงเปรี้ยวมาก หรือว่ากล่าวชื่นชมกับข้าวที่มีเครื่องปรุงเปรี้ยว ฯลฯ หรือกล่าวชื่นชมกับข้าวที่มีเครื่องปรุงจืด ดังนี้

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้เป็นบัณฑิต ปราดเปรื่อง เฉลียวฉลาดนั้นแล ย่อมเป็นผู้ได้รับเครื่องนุ่งห่มบ้าง เป็นผู้ได้รับค่าจ้างบ้าง เป็นผู้ได้รับการบูชา (ยกย่อง) บ้าง ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุแห่งอะไร? ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าพ่อครัวผู้เป็นบัณฑิต ปราดเปรื่อง เฉลียวฉลาดนั้น เรียนเอานิมิต (อาการ) แห่งนายจ้างของตนไว้อย่างนั้น แม้ฉันใด

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ผู้เป็นบัณฑิต ปราดเปรื่อง เฉลียว-ฉลาด ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายเนืองๆ อยู่ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายเนืองๆ อยู่ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิตเนืองๆ อยู่ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายเนืองๆ อยู่ มีความเพียรยังกิเลสให้เร่า-ร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก จิตของภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายเนืองๆ อยู่นั้น ย่อมตั้งมั่น อุปกิเลสทั้งหลายย่อมถูกละไป ภิกษุนั้นย่อมเรียนเอานิมิตนั้น ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต ปราดเปรื่อง เฉลียวฉลาดนั้นแล ย่อมเป็นผู้ได้รับทิฏฐธรรมสุขวิหาร (ความอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) เป็นผู้ได้สติสัมปชัญญะ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ? ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุผู้เป็นบัณฑิต ปราดเปรื่อง เฉลียวฉลาดนั้น เรียนเอานิมิต (อาการ) แห่งจิตของตนไว้อย่างนั้น” ดังนี้

มหาฎีกา

ชื่อว่า **บัณฑิต** ก็เพราะการสั่งสมความรู้ในของกินไว้มาก

ชื่อว่า **ปราดเปรื่อง** ก็เพราะภาวะที่มีความรู้แกล้วกล้าในเรื่องนั้น ชื่อว่า **เฉลียวฉลาด** ก็เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งฐานะ

คำว่า **ด้วยกับข้าวนานาประการ** ความว่า (ด้วยกับข้าว) นานาประการ คือมีสภาวะต่างๆ ได้แก่ มีรสต่างๆ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า **ที่มีเครื่องปรุงเปรี้ยว** ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **สูเปหิ** แปลว่า ด้วยกับข้าว

บทว่า **อมฺพิลคฺเคหิ** แปลว่า มีส่วน (เครื่องปรุง) ที่เปรี้ยวนั่นเอง ความว่า มีรสเปรี้ยวเป็นยอด ก็กับข้าวที่มีเครื่องปรุงเปรี้ยวเหล่านั้น ได้แก่ กับข้าวที่ปะปนด้วยเครื่องปรุงมีรส ๔ อย่าง มีรสเปรี้ยว เป็นต้น (แต่มีรสเปรี้ยวเป็นยอด) แม้ในกับข้าวที่มีเครื่องปรุงขม เป็นต้น ก็มีนัยนี้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ที่มีรสกร่อย** ได้แก่ ปะปนด้วยพวกเครื่องปรุง ๓ อย่าง มีหน่อไม้ เป็นต้น

คำว่า **นิมิต** ได้แก่ อาการ คือ อาการที่บริโภคด้วยอำนาจความชอบใจ

บทว่า **อุคฺคณฺหาติ** (เรียนเอา) คือ ถือเอาให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ได้แก่ จำไว้มั่น

ชื่อว่า **เหยียดมือไป** ก็เพื่อประโยชน์แก่กับข้าวอันนี้

บทว่า **อภิหารานํ** ได้แก่ เครื่องบรรณาการที่เขาพึงนำไปให้ทางข้างหน้าหรือ ได้แก่ อภิหาระ คือ การบูชา

คำว่า **เรียนเอานิมิต** คือถือเอา ได้แก่ กำหนดไว้ ซึ่งนิมิตว่า "จิตของเราเป็นอันตั้งมั่นได้แล้ว ก็โดยอาการอย่างนี้" ดังนี้

พึงชำระธรรมอันเป็นข้าศึกของสมาธิ
เพื่อความตั้งอยู่ได้นานแห่งฌาน

วิสุทธิมรรค

ก็เมื่อพระโยคีนั้น ยังอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมได้อีก โดยอาศัยการถือเอานิมิตสักว่าอัปปนาเท่านั้น ย่อมสำเร็จ (แต่) ไม่สำเร็จการตั้งอยู่ได้นาน ก็การตั้งอยู่ได้นาน จะมีได้ก็เพราะความที่เธอชำระธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกของสมาธิให้หมดจดดีแล้ว จริงอยู่ ภิกษุรูปใด ไม่ข่มกามฉันทะให้ดี ด้วยการพิจารณาโทษของกาม เป็นต้น ไม่กระทำฐานะที่หยาบแห่งกายให้ระงับด้วยดี ด้วยอำนาจแห่งกายปัสสัทธิ ไม่บรรเทาถีนมิทธะให้ดี ด้วยอำนาจแห่งการมนสิการซึ่งอารัมภธาตุ เป็นต้น ไม่กระทำการถอนขึ้นซึ่งอุทธัจจะและกุกกุจจะให้ดี ด้วยอำนาจแห่งการมนสิการสมถนิมิต เป็นต้น ไม่บรรเทาธรรมที่เป็นข้าศึกของสมาธิแม้อื่นๆ ให้ดีแล้วเข้าฌาน เธอนั้นย่อมออกเสียฉับพลันทีเดียว ดุจแมลงภู่ที่เข้าไปสู่

ที่อาศัยที่ยังมิได้ชำระ และดุจพระราชาผู้เสด็จเข้าไปสู่อุทยานที่ยังไม่หมดจด ฉะนั้น

ส่วนพระโยคีรูปใด ชำระธรรมอันเป็นข้าศึกของสมาธิได้ดีแล้ว จึงเข้าฌาน พระโยคีรูปนั้น ย่อมเป็นผู้อยู่ภายในสมาบัตินั่นเทียว ตลอดส่วนแห่งวันทั้งสิ้น ดุจแมลงภู่ที่เข้าไปสู่ที่อาศัยที่ได้ชำระแล้ว และดุจพระราชาผู้เสด็จเข้าไปสู่อุทยานที่บริสุทธิ์ดีแล้ว ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า

กาเมสุ ฉนฺทํ ปฏิฆํ วิโนทเย
อุทฺธจฺจมิทฺธํ วิจิกิจฺฉปญฺจมํ
วิเวกปาโมชฺชกเรน เจตสา
ราชาว สุทฺธนฺตคโต ตหึ รเม

แปลว่า พระโยคีพึงบรรเทาซึ่งความพอใจในกามทั้งหลาย ซึ่งความขัดเคือง
ซึ่งอุทธัจจะ ซึ่งมิทธะ ซึ่งวิจิกิจฉาอันเป็นที่ ๕
มีใจกระทำความปราโมทย์ในวิเวก
พึงยินดีในฌานนั้น ดุจพระราชาผู้เสด็จไปสู่อุทยานอันมีบริเวณหมดจด

มหาฎีกา

บทว่า **สมาธิปริปนฺถานํ** แปลว่า (ธรรมทั้งหลาย) อันเป็นข้าศึกของสมาธิ

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย** ได้แก่ ธรรม คือนิวรณ์ มีกามฉันทะ เป็นต้น

คำว่า **เพราะความที่เธอ...ชำระให้หมดจดดีแล้ว** ความว่า เพราะภาวะที่เธอชำระให้หมดจดดีแล้ว คือเพราะละได้แล้วโดยชอบ ด้วยสามารถวิกขัมภนปหาน

คำว่า **ด้วยการพิจารณาโทษของกาม เป็นต้น** ด้วยคำว่า “เป็นต้น” สงเคราะห์เอาอสุภมนสิการ, การพิจารณาอานิสงส์แห่งเนกขัมมะ เป็นต้นไว้ จริงอยู่ แม้ด้วยการแสดงคุณแห่งเนกขัมมะ โทษในกามฉันทะอันเป็นเครื่องขัดขวางสมาธินั้น ก็ย่อมเป็นอันปรากฏโดยพิเศษแล

คำว่า **ฐานะที่หยาบแห่งกาย** ได้แก่ ความกระวนกระวายแห่งกาย คือภาวะที่กายกระสับกระส่าย ด้วยคำว่า “ฐานะที่หยาบแห่งกายนั้น” ท่านมิได้กล่าวถึงการชำระพยาปาทนิวรณ์ อันเป็นเหตุแห่งความกระสับกระส่ายของกายและจิต

คำว่า **ด้วยการมนสิการอารัมภธาตุ เป็นต้น** ด้วยคำว่า “เป็นต้น” พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาเหตุแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ทั้งหลาย และธรรมทั้งหลายมีอาโลกสัญญาเป็นต้นไว้

คำว่า **ด้วยการมนสิการสมถนิมิต เป็นต้น** ด้วยคำว่า “เป็นต้น” พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ไว้

คำว่า **ธรรมที่เป็นข้าศึกของสมาธิแม้อื่น ๆ** ท่านกล่าวหมายเอาธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา และธรรมทั้งหลายมีมทะ (ความมัวเมา), มานะ (ความถือตัว) เป็นต้น

คำว่า **ที่อาศัย** ได้แก่ โพรงที่เข้าไปอยู่

คำว่า **(อุทยาน) ที่บริสุทธิ์ดีแล้ว** คือ ที่บริสุทธิ์เป็นอย่างดี เพราะไม่มีความเป็นสถานที่ๆ น่ารังเกียจ

ก็ในเรื่องนี้ หากมีคำท้วงว่า “ก็พระโยคีรูปนี้ พิจารณาโทษของกามก่อนแล้ว จึงปฏิบัติสมถปฏิปทา นิวรณ์ทั้งหลายเธอก็ข่มได้แล้วด้วยฌาน ในขณะแห่งอุปจาระนั่นเองมิใช่หรือ? เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไรจึงถือเอาการพิจารณาโทษของกามกันอีกเล่า?” ขอตอบว่า “ข้อที่ว่ามานี้ก็จริงอยู่ แต่ว่านั่นเป็นเพียงละ (นิวรณ์) ได้ เพราะเหตุนั้น เพื่อประโยชน์แก่การละ (นิวรณ์) ได้เป็นอย่างดียิ่ง สำหรับความตั้งอยู่ได้นานแห่งฌาน จึงถือเอาการพิจารณาโทษของกาม เป็นต้น อีก”

คำว่า **ซึ่งอุทธัจจะ ซึ่งมิทธะ** กล่าวอธิบายได้ว่า “เป็นอันถือเอาทั้งกุกกุจจะและถีนะแล้วทีเดียว เพราะความที่ตั้งอยู่ในจิตตุปบาทเดียวกันกับอุทธัจจะและมิทธะนั้น”

คำว่า **ผู้เสด็จไปสู่อุทยานอันมีบริเวณหมดจด** คือผู้เสด็จไปสู่อุทยานอันมีบริเวณบริสุทธิ์ดี คือมีบริเวณ ได้แก่ ขอบเขตอันชำระให้หมดจดแล้ว โดยประการทั้งปวง

คำว่า **ตหึ รเม** แปลว่า พึงยินดีในฌานนั้น คือพึงเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานตลอดทั้งวันทีเดียว

พึงขยายปฏิภาคนิมิตเพื่อความเจริญแห่งสมาธิภาวนา

วิสุทธิมรรค

เพราะฉะนั้น พระโยคีผู้ใคร่ความตั้งอยู่ได้นาน พึงชำระธรรมอันเป็นข้าศึกให้หมดจดแล้วเข้าฌานเถิด และเพื่อความไพบูลย์แห่งภาวนาจิต ก็พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้แล้ว

ก็ภูมิแห่งการขยายนิมิตนั้นมี ๒ คือ อุปจารภูมิ และอัปปนาภูมิ ความว่าพระโยคีแม้ว่าบรรลุอุปจาระได้แล้ว ก็ควรขยายปฏิภาคนิมิตนั้น แต่แม้บรรลุอัปปนาแล้ว ก็พึงขยายในฐานะหนึ่งเป็นแน่แท้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "พึงขยายนิมิตตามที่ได้แล้ว" ดังนี้ไว้

มหาฎีกา

คำว่า **เพื่อความไพบูลย์แห่งภาวนาจิต** คือเพื่อความไพบูลย์แห่งสมาธิภาวนา

เหมือนอย่างว่า ความเกิดขึ้นแห่งนิมิต ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งภาวนาฉันใด แม้การขยายนิมิตนั้น ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งภาวนานั่นแหละฉันนั้น เพราะฉะนั้น เพราะการกระทำให้มากๆ อยู่บ่อยๆ แห่งพระโยคีผู้ขยายนิมิต มีองคุลีเดียวเป็นต้น แม้ฌานภาวนาก็ถึงความเจริญ ความงอกงาม ความไพบูลย์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพื่อความบริบูรณ์แห่งภาวนาจิต ก็พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้แล้ว** ดังนี้ไว้

บทว่า **ตสฺส** แปลว่า ซึ่งปฏิภาคนิมิตนั้น

นัยแห่งการขยายนิมิต

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้ เป็นนัยแห่งการขยายซึ่งนิมิตนั้น ความว่า

พระโยคีนั้น อย่าขยายนิมิตนั้น โดยวิธีขยายบาตร, วิธีขยายขนม, วิธีขยายภัต, วิธีขยายเครือเถา, วิธีขยายผ้า เปรียบเหมือนชาวนา ใช้ไถกำหนดสถานที่ที่พึงไถ แล้วจึงไถภายในที่ที่กำหนดไว้ ชื่อฉันใด ก็หรือว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อจะผูกสีมา ก็ย่อมกำหนด

นิมิตทั้งหลายเสียก่อน แล้วจึงผูกในภายหลังฉันใด พระโยคีพึงกำหนดไว้ด้วยใจซึ่งขนาดแห่งนิมิตตามที่ได้แล้วนั้น มี ๑ องคุลี, ๒ องคุลี. ๓ องคุลี, ๔ องคุลี ตามลำดับ แล้วจึงขยายไปเท่าที่กำหนดไว้ ฉันนั้น นั่นเทียว แต่ว่ายังไม่กำหนด ก็ไม่ควรขยาย

จากนั้นไปก็พึงกำหนด ด้วยอำนาจการกำหนดไว้ ๑ คืบ, ๑ ศอก, บริเวณหน้า-วิหาร, เขตวิหาร และเขตบ้าน, เขตชนบท, เขตแว่นแคว้น, เขตสมุทร หรือโดยการกำหนดไว้จักรวาลหนึ่ง หรือแม้ยิ่งกว่านั้น แล้วขยายไปเถิด

เหมือนอย่างว่า ลูกหงส์ นับตั้งแต่กาลที่ปีกงอกแล้ว ก็บินเข้าไปสู่ประเทศทีละเล็กละน้อย กระทำการสั่งสมไว้ ก็ย่อมถึงสถานที่ใกล้พระจันทร์ พระอาทิตย์ได้โดยลำดับฉันใด ภิกษุเมื่อกำหนดขยายนิมิตตามนัยที่กล่าวแล้ว ก็ย่อมขยายได้ จนกระทั่งถึงที่ที่กำหนดไว้จักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น ฉันนั้นเหมือนกัน ลำดับนั้น นิมิตนั้นของพระโยคีนั้น ย่อมเป็นดุจหนังโคอุสภะที่ถูกขอสับเอา ๑๐๐ ครั้ง ในเพราะที่ดอน, ที่ลุ่ม, หล่มที่กระแสแม่น้ำเซาะ, ส่วนแห่งภูเขาที่ขรุขระบนพื้นดิน ตรงสถานที่ที่ขยายแล้วแต่ละครั้ง

มหาฎีกา

บทว่า **ตตฺร** เป็นสัตตมีวิภัติในอรรถแห่งฉัฏฐีวิภัติ ความเท่ากับ **ตสฺส** (แปลว่าซึ่งนิมิตนั้น)

คำว่า **อย่าขยาย** ความว่า นายช่างหม้อ เมื่อจะใช้ดินทำบาตร ย่อมไม่กำหนดเสียก่อนเลย แล้วขยายบาตรฉันใด พระโยคี **อย่าขยายโดยวิธีขยายบาตร** คือโดยแบบอย่างการขยายบาตร ฉันนั้น

สำหรับคนทำขนม ก็มี **การขยายขนม**, การใส่ภัตไปบนภัต ชื่อว่า **การขยายภัต** การผึ่งผ้าที่เปียก ชื่อว่า **การขยายผ้า** ศัพท์ว่า **โยค** (ที่แปลว่า วิธี) พึงประกอบไว้ เป็นแต่ละบท

ชื่อว่า **ยังไม่กำหนด ก็ไม่ควรขยาย** ก็เพราะในที่ที่มีการกำหนดไว้เท่านั้น มีความเป็นไปแห่งภาวนา จริงอย่างนั้น ท่านโบราณาจารย์ได้กล่าวไว้แล้วว่า “(ปฐวีกสิณ) ที่มีที่สุดเท่านั้น ไม่ใช่ไม่มีที่สุด” ดังนี้

บทว่า **ลูกหงส์** ได้แก่ ลูกหงส์ที่บินได้เร็ว

ชื่อว่า **อุกฺกูล** ได้แก่ ที่ดอน ชื่อว่า **วิกฺกูล** ได้แก่ ที่ลุ่ม หล่มที่ถูกกระแสแม่น้ำเซาะ ชื่อว่า **นทีวิทุคฺค** ส่วนแห่งภูเขาที่ตั้งอยู่โดยอาการที่ขรุขระ ชื่อว่า **ปพฺพตวิสม**

วิสุทธิมรรค

พระโยคีผู้บรรลุฌานเป็นครั้งแรกในนิมิตนั้น คือ เป็นอาทิกัมมิกะ พึงเป็นผู้มากด้วยการเข้า (ฌาน) ไม่พึงเป็นผู้มากด้วยการพิจารณา

จริงอยู่ องค์ฌานทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติที่หยาบ ทรามกำลัง แก่พระโยคีผู้มากด้วยการพิจารณา เมื่อเป็นเช่นนั้น องค์ฌานเหล่านั้น เพราะความที่ปรากฏแก่เธออย่างนี้ จึงไม่ถึงความเป็นปัจจัยแก่ความขวนขวายให้ยิ่งๆ ขึ้นไป พระโยคีนั้น เมื่อขวนขวายอยู่ในฌานที่ยังไม่คล่องแคล่ว ก็ย่อมเสื่อมจากปฐมฌานด้วย ย่อมไม่อาจที่จะบรรลุทุติยฌานด้วย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “**เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คาวี ปพฺพเตยฺยา ฯเปฯ อกุสลา วิสเม ปพฺพเต จริตุํ**”[๑] แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างแม่โคที่เที่ยวไปมาก (เที่ยวหากิน) บนภูเขา ซึ่งโง่เขลา ไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระ แม่โคนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ไฉนหนอ เราพึงไปทิศที่ยังไม่เคยไปด้วย พึงเคี้ยวกินหญ้าที่ยังไม่เคยเคี้ยวกินด้วย พึงดื่มน้ำที่ควรดื่ม ที่ยังไม่เคยดื่มด้วย’ ดังนี้ แม่โคนั้น ยังไม่วางเท้าหน้าให้ดี ก็ยกเท้าหลังขึ้น มันจึงไม่ได้ไปทิศที่ยังไม่เคยไปด้วย ไม่ได้เคี้ยวกินหญ้าที่ยังไม่เคยเคี้ยวกินด้วย ไม่ได้ดื่มน้ำที่ควรดื่มด้วย ที่ยังไม่เคยดื่มด้วย ทั้งยังไม่ได้กลับสู่สถานที่ที่มันยืนคิดว่า ‘ไฉนหนอ เราพึงไปทิศที่ยังไม่เคยไปด้วย ฯลฯ พึงดื่มน้ำที่ควรดื่ม ที่ยังไม่เคยดื่มด้วย’ ดังนี้ ได้โดยสวัสดีด้วย ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุแห่งอะไร ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า แม่โคที่เที่ยวไปมากบนภูเขาตัวนั้นโง่เขลา ไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระได้อย่างนั้น แม้ฉันใด ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ที่โง่เขลา ไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะสงัดจากกามทั้งหลายแล้ว

---

[๑] องฺ. นวก. ๒๓/๔๔๘

แน่เทียว ฯลฯ ถึงซึ่งปฐมฌานอยู่ ภิกษุรูปนั้นไม่เสพคุ้น ไม่เจริญ ไม่กระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น ทั้งไม่ตั้งไว้ให้มั่นดีด้วย ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า 'ไฉนหนอ เราพึงถึงซึ่งทุติยฌาน ฯลฯ เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารอยู่' ดังนี้ ภิกษุรูปนั้นก็ไม่อาจถึงซึ่งทุติยฌาน ฯลฯ เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารอยู่ได้ ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า 'ไฉนหนอ เราพึงสงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว ฯลฯ ถึงซึ่งปฐมฌานอยู่' ดังนี้ ภิกษุรูปนั้น ก็ไม่อาจที่จะสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ ถึงซึ่งปฐมฌานอยู่ได้ ฉันนั้น เหมือนกันแล

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปนี้ เรากล่าวว่า เป็นผู้เคลื่อนแล้วจากฌานทั้ง ๒ เป็นผู้เสื่อมแล้วจากฌานทั้ง ๒ เหมือนอย่างแม่โคที่เที่ยวไปมากบนภูเขา ซึ่งโง่เขลา ไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระ ตัวนั้น ฉะนั้น ฉะนี้แล

เพราะฉะนั้น พระโยคีนั้น ควรเป็นผู้สั่งสมวสี (ความชำนาญ) โดยอาการ ๕ ไว้ในปฐมฌานนั้น นั่นแหละก่อน

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติที่หยาบ** ก็เพราะความที่ปรากฏชัด เหตุเพราะความเป็นผู้มากด้วยการพิจารณา ชื่อว่า **ปรากฏเป็นธรรมชาติทรามกำลัง** ก็เพราะยังให้ถึงภาวะที่คล่องแคล่ว มีกำลังไม่ได้

คำว่า **แก่ความขวนขวายให้ยิ่งๆ ขึ้นไป** คือ แก่การยกภาวนาให้สูงขึ้นไป ความว่า แก่การบรรลุทุติยฌาน

บทว่า **ปพฺพเตยฺยา** แปลว่า ที่เที่ยวไปมากบนภูเขา

คำว่า **ไม่รู้จักเขต** คือ ไม่รู้จักที่เที่ยวหากิน

ภิกษุ ชื่อว่า **โง่** ก็เพราะความที่ไม่รู้จักชำระธรรม อันเป็นข้าศึกของสมาธิ ชื่อว่า **เขลา** ก็เพราะไม่มีความปราดเปรื่องในการทำฌานให้ถึงความคล่องแคล่ว ชื่อว่า **ไม่รู้จักเขต** ก็เพราะความไม่หยั่งรู้ ซึ่งภาวะที่เป็นปทัฏฐาน (เป็นเหตุใกล้ให้เกิด) แห่งฌานเบื้องสูง ชื่อว่า **ไม่ฉลาด** ก็เพราะไม่มีความฉลาดในสมาบัติ (ในการเข้าฌาน) แม้โดยประการทั้งปวง

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบความอย่างนี้ว่า ชื่อว่า **โง่** ก็เพราะไม่มีการเสพคุ้นซึ่งสมาธินิมิต ชื่อว่า **เขลา** ก็เพราะไม่มีการเจริญ ชื่อว่า **ไม่รู้จักเขต** ก็เพราะไม่มีการกระทำให้มาก ชื่อว่า **ไม่ฉลาด** ก็เพราะไม่มีความตั้งใจให้มั่นโดยชอบนั่นเทียว

บทว่า **อุภโต ภฏฺโฐ** แปลว่า เคลื่อนแล้วจากฌานทั้ง ๒

จริงอยู่ ภิกษุรูปนั้น แม้ว่าอุตสาหะ ก็ชื่อว่า **เสื่อมแล้วจากฌานทั้ง ๒** เพราะมีความพินาศ (แห่งฌานที่ ๑) และเพราะหาความสามารถ (ในการเข้าฌานที่ ๒) มิได้ เหตุเพราะภาวะที่ยังไม่แคล่วคล่อง เหตุเพราะภาวะที่ยังไม่ตั้งมั่นดี

คำว่า **ผู้สั่งสมวสี** คือ ผู้มีความชำนาญ อันได้เสพคุ้นแล้ว

วสี ๕

วิสุทธิมรรค

ในบทว่า ควรเป็นผู้สั่งสมวสี โดยอาการ ๕ นั้น ต่อไปนี้ เป็นวสี ๕ คือ

อาวัชชนวสี - ชำนาญในการนึก ๑

สมาปัชชนวสี - ชำนาญในการเข้า ๑

อธิษฐานวสี - ชำนาญในการยั้งอยู่ ๑

วุฏฐานวสี - ชำนาญในการออก ๑

ปัจจเวกขณวสี - ชำนาญในการพิจารณา ๑ ดังนี้

การที่พระโยคีนึกถึงปฐมฌานได้ในที่ที่ต้องการ ในเวลาที่ต้องการ ในระยะที่ต้องการ ไม่มีความเนิ่นช้าในการนึก ดังนี้ ชื่อว่า **อาวัชชนวสี**

การที่พระโยคีเข้าปฐมฌานได้ในที่ที่ต้องการ ฯลฯ ไม่มีความเนิ่นช้าในการเข้า ดังนี้ ชื่อว่า **สมาปัชชนวสี** แม้วสีที่เหลือก็พึงขยายให้พิสดารอย่างนี้

มหาฎีกา

เพราะประสงค์ว่า การแสดงไขกิริยา ย่อมมีได้โดยภาวะที่แสดงไขธาตุว่า “วสนํ วสี” ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **วสิโย** ดังนี้ไว้ มีความหมายว่า ความเป็นไปได้ตามชอบใจ

(เลยแปลเสียว่า ความชำนาญ)

ความชำนาญในการนึก หรือความชำนาญเกี่ยวกับการนึก ชื่อว่า **อาวัชชนวสี**

ในทุกๆ ที่ที่มีความต้องการจะนึกถึงฌาน ชื่อว่า **ยตฺถิจฺฉกํ** ในทุกๆ เวลาที่มีความต้องการจะนึกถึงฌาน หรือในทุกๆ องค์ฌานที่มีความต้องการจะนึกถึง ชื่อว่า **ยทิจฺฉกํ** ทุกๆ ระยะที่ต้องการจะนึกถึง ชื่อว่า **ยาวทิจฺฉกํ** อักษร "ท" กระทำการเชื่อมบท ก็บทว่า ยาว (ระยะที่) นี้ ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นไปได้อย่างนั้น ดุจว่าไม่ขาดสาย แห่งชวนวาระทั้งหลายเป็นอันมาก จะได้หมายเอาชวนวาระเดียวเท่านั้นก็หาไม่ เพราะว่าพระโยคีนั้นได้กำหนดขณะจิตเอาไว้แล้ว แล

คำว่า **ไม่มีความเนิ่นช้าในการนึก** ความว่า เมื่อพระโยคีนึกถึงองค์ฌานองค์ใดองค์หนึ่ง ในสถานที่ใดที่หนึ่ง ในเวลาใดเวลาหนึ่งก็ไม่มีความเนิ่นช้า คือความยืดยาด หรือว่าความเนิ่นนานในการนึก คือ ในความเป็นไปแห่งการนึกให้ทันเวลาตามที่ต้องการ หมายความว่า อาวัชชนวสี ชื่อว่า เป็นอันสำเร็จแล้วก็โดยอาการอย่างนี้

คำว่า **วสีที่เหลือ** คือ อธิษฐานวสี, วุฏฐานวสี และปัจจเวกขณวสี

อาวัชชนวสี

วิสุทธิมรรค

ส่วนต่อไปนี้เป็นการประกาศอรรถในวสี ๕ เหล่านี้

คือว่า ในเวลาใด พระโยคีอาจที่จะส่งจิตไปในองค์ฌานทั้ง ๕ ได้อย่างไม่ขาดสายอย่างนี้ คือ

เมื่อออกจากปฐมฌานแล้ว นึกถึงวิตกก่อน ชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะซึ่งมีวิตกเป็นอารมณ์นั่นเทียว ย่อมแล่นไปในลำดับแห่งอาวัชชนะที่ตัดกระแสภวังค์เกิดขึ้นถัดจากชวนะนั้นไป ก็เป็นภวังค์ ๒ ขณะ ถัดจากภวังค์ ๒ ขณะนั้นก็เป็นอาวัชชนะมีวิจารเป็นอารมณ์เป็นชวนะตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ อีกดังนี้ ในเวลานั้นอาวัชชนะวสีก็เป็นอันสำเร็จแล้วแก่เธอ ก็วสีที่ถึงยอดนี้ ย่อมได้แก่พระผู้มีพระภาคในคราวแสดงยมกปาฏิหาริย์ หรือแก่บุคคลอื่นๆ ในกาลที่เป็นเช่นนี้ ชื่อว่า อาวัชชนวสีที่เร็วยิ่งกว่านี้ หามีไม่

มหาฎีกา

เพราะความที่ฌานเป็นความรวมกันแห่งองค์ พระโยคีผู้ใคร่จะยังอาวัชชนวสีในฌานให้สำเร็จ พึงพิจารณาองค์ฌานทั้งหลายตามลำดับ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **นึกถึงวิตกก่อน** ดังนี้ไว้

แม้หากว่า อาวัชชนะนั่นแหละ ท่านต้องการแล้วในอาวัชชนวสีนี้ เพราะท่านประสงค์ความชำนาญในการนึก แต่เมื่ออาวัชชนะเกิดขึ้นแล้วก็ต้องมีชวนะ และชวนะนั้นแลมีองค์ฌานตามที่นึกถึงเป็นอารมณ์ ย่อมมีนิดหน่อยเท่านั้น คือไม่บริบูรณ์ แก่พระโยคีผู้น้อมจิตไป ด้วยความมุ่งมั่นในการนึก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะซึ่งมีวิตกเป็นอารมณ์นั่นเทียว ย่อมแล่นไป** ดังนี้ไว้ พึงทราบว่า สำหรับท่านผู้มีอินทรีย์กล้าแข็งก็ ๔ ขณะ สำหรับท่านผู้มีอินทรีย์ไม่กล้าแข็งนักก็ ๕ ขณะ

คำว่า **ไม่ขาดสาย** คือไม่ถูกจิตที่เป็นวิสภาคะ (มีส่วนไม่เสมอเหมือนกัน) กัน

คำว่า **ก็วสีที่ถึงยอดนี้** ได้แก่ อาวัชชนวสีที่เป็นไปในลำดับแห่งภวังค์ ๒ ขณะ มีชวนจิต ๔ ขณะ ตามที่กล่าวแล้ว

ชื่อว่า **หรือแก่บุคคลอื่น ๆ** ได้แก่ แก่บุคคลทั้งหลายมีท่านพระธรรมเสนาบดี เป็นต้น

คำว่า **ในกาลที่เป็นเช่นนี้** คือในเวลาที่ทำอาวัชชนวสีให้ผุดขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ยังให้เกิดได้เร็วยิ่ง ก็อาวัชชนวสีนอกนี้นั้นแล มีชั่วเวลาเล็กน้อย ไม่เหมือนอย่างในคราวแสดงยมกปาฏิหาริย์ของพระศาสดา ซึ่งมีความสืบต่อกันได้นานยิ่ง จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวว่า ยมกปาฏิหาริย์นั้น ไม่สาธารณะด้วยสาวกทั้งหลาย

สมาปัชชนวสี

วิสุทธิมรรค

ส่วนความสามารถในการเข้าได้เร็ว เหมือนในคราวที่ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระทรมานนันโทปนันทนาคราช ชื่อว่า **สมาปัชชนวสี**

มหาฎีกา

การถึงได้โดยชอบ คือการดำเนินถึงฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม อันเหมือนกันกับการบรรลุ ชื่อว่า **สมาปัชชนะ** แปลว่า การเข้า ได้แก่ ความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน

ในคำว่า **เร็ว** นี้ ความว่า เมื่อภวังค์ ๒ ขณะ เกิดขึ้นแล้วในลำดับแห่งความต้องการที่จะเข้า การเข้าได้ในลำดับแห่งอาวัชชนะที่ตัดภวังค์เกิดขึ้น ชื่อว่า **ความสามารถในการเข้าได้เร็ว** ก็สมาปัชชนวสีที่ถึงยอดนี้ ย่อมได้ในคราวที่พระศาสดาทรงแสดงธรรม ซึ่งข้าพเจ้าหมายเอาพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า **"โส โข อหํ อคฺคิเวสน ตสฺสาเยว กถาย ปริโยสาเน ฯเปฯ เยน สุทํ นิจฺจกปฺปํ วิหรามิ**[๑] - ดูก่อน อัคคิเวสนะ ในเวลาที่คาถานั้นนั่นเทียวจบลง เรานั้นแล ย่อมยั้ง ย่อมหยุด ย่อมตั้งมั่นซึ่งจิตไว้ในอารมณ์ คือในสมาธินิมิตซึ่งมีอยู่ก่อนนั้นนั่นเทียว ย่อมกระทำให้เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เป็นเหตุให้เราอยู่ได้ตลอดกาลเป็นนิตย์" ดังนี้ จริงอยู่ ชื่อว่า สมาปัชชนวสี ที่เร็วยิ่งกว่านี้หามีไม่ ในอธิการนี้พึงแสดงการเข้าสมาบัติของท่านพระสารีบุตรผู้ปลงผมใหม่ๆ อยู่ที่กโปตกันทรวิหารในคืนข้างขึ้น ในคราวที่ถูกยักษ์ทุบตีที่ศีรษะ (อย่างแรง) ขนาดว่าสามารถที่จะทำยอดเขาแม้ใหญ่ๆ ให้ถล่มทลายได้ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จักบอกว่า "ในเวลานั้น คือในเวลาที่ยักษ์นั้นทุบตีเอา พระเถระแนบแน่นอยู่กับสมาบัติ" ดังนี้ ส่วนในพระบาลีกล่าวไว้ว่า "ท่านนั่งเข้าสมาธิ อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่" ดังนี้ ส่วนพระมหาเถระเหล่านี้กล่าวว่า "ยักษ์นั้นทุบตีท่าน สิ้นกาลพร้อมกันกับการออกจากสมาบัติ" ดังนี้

อธิษฐานวสี

วิสุทธิมรรค

ความสามารถที่จะยั้งไว้ขณะหนึ่ง ชั่วลัดนิ้วมือเดียว หรือชั่วลัด ๑๐ นิ้วมือ ชื่อว่า อธิษฐานวสี

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๔๐๗

มหาฎีกา

คำว่า **ชั่วลัดนิ้วมือเดียว** คือ ขณะชั่วดีดนิ้วมือครั้งเดียว

คำว่า (ความสามารถ) **ที่จะยั้ง** คือ ความสามารถที่จะยั้งฌานไว้ชั่วขณะตามที่กล่าวแล้ว ไม่ให้ที่จะเป็นไปโดยเร็ว ดุจเขื่อนสะพานที่ยั้งห้วงน้ำแห่งแม่น้ำอันมีกระแสเชี่ยวฉะนั้น

ความครอบงำแล้วหยุดไว้ได้ ชื่อว่า อธิษฐาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อธิษฐาน เพราะอรรถว่า เป็นดุจหยุดยั้งไว้ ความชำนาญในอธิษฐานนั้น ชื่อว่า **อธิษฐานวสี**

วุฏฐานวสี

วิสุทธิมรรค

ความสามารถที่จะออกได้เร็วอย่างนั้น นั่นแหละ ชื่อว่า วุฏฐานวสี

มหาฎีกา

คำว่า (ความสามารถ) **ที่จะออกได้เร็วอย่างนั้น นั่นแหละ** ได้แก่ ความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน (เข้าฌาน) แล้วสามารถที่จะออกจากฌานได้เร็ว คือ ขณะชั่วลัดนิ้วมือเดียว ชั่วลัด ๑๐ นิ้วมือ ก็ในที่นี้ ความเกิดขึ้นแห่งภวังคจิตนั่นเทียว ชื่อว่า การออกจากฌาน

ก็ในเรื่องนี้ ความสามารถที่จะยั้งอยู่ ด้วยอำนาจการบริกรรมในตอนต้น ว่า “เราจักยั้งฌานไว้ชั่วขณะเพียงเท่านี้ทีเดียว” ดังนี้ ชื่อว่า **อธิษฐานวสี** ฉันใด ความสามารถในการออก ด้วยอำนาจการบริกรรมในตอนต้นว่า “เราจักเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน แล้วออกจากฌาน ชั่วขณะเพียงเท่านี้ทีเดียว” ดังนี้ ก็พึงทราบว่า ชื่อว่า **วุฏฐานวสี** ฉันนั้น ได้แก่ วสีที่ท่านเรียกว่า สมาปตฺติวุฏฺฐานกุสลตา(ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ)

เรื่องพระพุทธรักขิตเถระผู้มีอธิษฐานวสีและวุฏฐานวสี

วิสุทธิมรรค

เพื่อแสดงวสีทั้ง ๒ นั้น ก็ควรเล่าเรื่องของพระพุทธรักขิตเถระ

จริงอยู่ ท่านพระเถระนั้น เป็นผู้อุปสมบทได้ ๘ พรรษา นั่งอยู่ที่ท่ามกลางภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓ หมื่น ซึ่งมาอุปัฏฐากไข้พระมหาโรหณคุตตเถระ เห็นพญาครุฑ ผู้คิดว่า "เราจักจับเอาพญานาคผู้เป็นอุปัฏฐาก ซึ่งกำลังประเคนยาคูแก่พระเถระ" ดังนี้ แล้วก็โลดแล่นมาทางอากาศ ก็เนรมิตภูเขาชั่วเวลานั้นทีเดียว คว้าแขนพญานาค พาเข้าไปในภูเขานั้น พญาครุฑปะทะเอาภูเขาเข้าก็เลยหนีไป พระมหาเถระกล่าวว่า "ดูก่อน ท่านทั้งหลาย ถ้าหากไม่ได้พระพุทธรักขิตแล้ว พวกเราก็จะเป็นผู้ถูกติเตียนกันหมดทีเดียว" ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **เพื่อแสดงวสีทั้ง ๒ นั้น** คือ เพื่อแสดงอธิษฐานวสีและวุฏฐานวสี

คำว่า (พาเข้าไป) **ในภูเขานั้น** คือ ในภูเขาที่เนรมิตไว้นั้น ได้แก่ ในช่องว่างแห่งภูเขานั้น

อภิญญาจิตนั้น ดวงเดียวเท่านั้น เป็นเหตุให้เนรมิตภูเขาได้ก็จริงอยู่ แต่ว่าพึงทราบว่า ในที่นี้ ท่านแสดงถึงการยั้งไว้ได้เร็วยิ่ง ซึ่งฌานอันเป็นบาทแก่อภิญญา และการออก (จากฌานอันเป็นบาทนั้น) ไว้

พวกเราจะเป็นผู้ถูกติเตียน ว่า "ผู้มีฤทธิ์จำนวนเท่านี้ ก็ยังไม่อาจรักษาอุปัฏฐากเพียงคนเดียวไว้จากครุฑได้" ดังนี้

ปัจจเวกขณวสี

วิสุทธิมรรค

ส่วนปัจจเวกขณวสี ก็เป็นอันกล่าวแล้วด้วยอาวัชชนวสีนั่นเทียว เพราะว่า ได้แก่ชวนะที่พิจารณา อันมีในลำดับแห่งอาวัชชนะในอาวัชชนวสีนั้น นั่นเอง ฉะนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **อันมีในลำดับแห่งอาวัชชนะ** ความว่า ชวนะเหล่าใด เป็นไปถัดไปจากอาวัชชนะที่เป็นอาวัชชนวสีนึกถึงองค์ฌาน มีวิตก เป็นต้น ตามลำดับ ชวนะเหล่านั้นเป็นตัวพิจารณาองค์ฌานเหล่านั้น

ความสำเร็จแห่งอาวัชชนวสีมีได้โดยปริยายใด พึงทราบถึงความสำเร็จแห่งปัจจ-เวกขณวสี โดยปริยายนั้นเถิด

ความเกิดขึ้นแห่งทุติยฌาน

วิสุทธิมรรค

ก็พระโยคีผู้ได้สั่งสมความชำนาญไว้ในวสี ๕ เหล่านี้แล้ว พึงออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่ว แล้วเห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า “สมาบัตินี้ ยังมีนิวรณ์เป็นข้าศึกใกล้ และมีองค์ทรามกำลัง เพราะความที่วิตกและวิจารเป็นองค์หยาบ” ดังนี้ มนสิการซึ่งทุติยฌานว่า เป็นธรรมสงบ ทำความใคร่ในปฐมฌานนั้นให้สิ้นไป แล้วก็กระทำความพยายามเพื่อบรรลุทุติยฌาน (ต่อไป) เถิด

ต่อจากนั้น ในเวลาใด เมื่อเธอผู้มีสติมีสัมปชัญญะนั้น ออกจากปฐมฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานทั้งหลายอยู่ วิตกและวิจารปรากฏโดยเป็นองค์หยาบ ปีติ, สุข และจิต-เตกัคคตาเท่านั้น ปรากฏโดยเป็นองค์สงบ ในเวลานั้น เมื่อเธอนั้นมนสิการอยู่ซ้ำๆ ซากๆ ซึ่งนิมิตนั้น นั่นแหละว่า “ปฐวี ปฐวี” เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้มาซึ่งองค์สงบ มโน-ทวาราวัชชนะ ย่อมเข้าไปตัดภวังค์โดยอาการว่า “ทุติยฌานจักเกิดขึ้นในบัดนี้ล่ะ” กระทำปฐวีกสิณนั้น นั่นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น จากนั้นไปชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ซึ่งเป็นชวนะที่มีดวงเดียวสุดท้าย เป็นรูปาวจรมีทุติยฌาน ดวงที่เหลือเป็นกามาวจร อันมีประการที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว ฉะนี้แล

มหาฎีกา

(สมาบัตินี้) ชื่อว่า **ยังมีนิวรณ์เป็นข้าศึกใกล้** ก็เพราะความที่มีการละนิวรณ์ได้เป็นครั้งแรกนั้น

องค์ฌานที่พึงแตกหักได้ง่าย เหมือนกระพี้ไม้ แม้ว่าใหญ่ก็ชื่อว่า หยาบ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **มีองค์ทรามกำลัง เพราะความที่วิตกและวิจารเป็นองค์หยาบ** ดังนี้ไว้

คำว่า **มนสิการ** (ซึ่งทุติยฌาน) **ว่าเป็นธรรมสงบ** คือ มนสิการ (ซึ่งทุติยฌาน) ว่าเป็นธรรมสงบ เพราะความที่ไม่มีองค์หยาบเหมือนอย่างปฐมฌาน และเพราะความที่พร้อมเพรียงด้วยธรรมสงบ จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายเหล่าใดในทุติยฌาน มีปีติ และสุข เป็นต้น ธรรมเหล่านั้น มีอยู่แม้ในปฐมฌานก็จริง แต่ธรรมในทุติยฌานเหล่านั้น ย่อมเป็นธรรมที่สงบกว่า และประณีตกว่าธรรมในปฐมฌานนั้น แล

บทว่า **นิกนฺติ** แปลว่า ความใคร่ ความว่า ความเยื่อใย

บทว่า **ปริยาทาย** แปลว่า ทำให้สิ้นไป

บทว่า **จตฺตาริ ปญฺจ** ศัพท์ว่า "วา" ที่แปลว่า "หรือ" ก็เป็นอันท่านแสดงไขแล้วโดยลบเสีย (แปลว่า ๔ หรือ ๕ ขณะ ความจริง ในวิสุทธิมรรคฉบับที่ใช้แปล ก็เป็น จตฺตาริ ปญฺจ วา มิได้ลบ "วา" ศัพท์อยู่แล้ว)

รูปาวจรชวนะ ชื่อว่า **ทุติยฌานิก** เพราะอรรถว่า มีทุติยฌาน

คำว่า **อันมีประการที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว** คืออันมีประการที่ได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเทียว หมายความว่า อันมีชื่อว่า "บริกรรม" เป็นต้น

ปาฐะเกี่ยวกับทุติยฌานและคำวินิจฉัย

วิสุทธิมรรค

ก็โดยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้ ชื่อว่า **วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธิชมฺปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ** แปลว่า เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร จึงถึงซึ่งทุติย-ฌาน อันเกิดภายในตน อันมีความทำใจให้เลื่อมใส อันยังธรรมที่ผุดขึ้นเป็นเอกให้เกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เกิดแล้วจากสมาธิ มีปีติ และสุขอยู่

ทุติยฌานที่ละองค์ ๒ ถึงพร้อมด้วยองค์ ๓ มีความงาม ๓ ประการ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นฌานที่พระโยคีรูปนั้นบรรลุแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า "ปฐวีกสิณ"

วินิจฉัยในคำว่า เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร

ในคำเหล่านั้น คำว่า **วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา** ความว่า เพราะสงบเสียได้ คือ เพราะก้าวล่วง องค์ ๒ เหล่านี้ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ เป็นอันตรัสว่า เพราะองค์ ๒ ไม่ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน

พึงทราบว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรมในปฐมฌานแม้ทั้งหมด ไม่มีอยู่ในทุติย-ฌานก็จริง เพราะว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ในปฐมฌานก็อย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ก็อย่างหนึ่ง แต่เพื่อเป็นการแสดงว่า เพราะก้าวล่วงองค์ที่หยาบๆ ได้ จึงมีการบรรลุฌานอื่นจากปฐมฌาน มีทุติยฌาน เป็นต้นได้ ดังนี้ จึงตรัสไว้อย่างนี้ว่า “เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร” ดังนี้ไว้

มหาฎีกา

คำว่า **เพราะสงบเสียได้** คือเพราะเหตุที่สงบเสียได้ ก็ในคำว่า **สงบ** นี้ประสงค์เอาการละ และการละนั้น ก็ได้แก่ ความก้าวล่วงวิตกและวิจาร โดยอรรถก็ได้แก่ ความไม่เกิดขึ้นในขณะแห่งทุติยฌาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพราะก้าวล่วง** ดังนี้เป็นต้นไว้

ถามว่า ก็ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาความสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารเหล่าไหน? ประสงค์เอาความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจารที่มีในปฐมฌานหรือ? หรือว่าวิตกและวิจารที่มีในทุติยฌาน ? ในเรื่องนี้ ถ้าหากว่าประสงค์เอาความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจารที่มีในปฐมฌาน ก็ชื่อว่า ยังไม่มีความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจารเหล่านั้น (เพราะวิตกและวิจารก็ยังมีอยู่ในปฐมฌานนั้น) เพราะว่าปฐมฌานที่เว้นวิตกและวิจารในกาลไหนๆ ก็หามีอยู่ไม่ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ประสงค์เอาความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจารอันมีในทุติยฌานแม้อย่างนี้ ก็ชื่อว่า ยังไม่มีความสงบเสียได้อยู่นั่นแหละ เพราะในทุติยฌานนั้น ไม่มีวิตกและวิจาร (ที่จะพึงทำให้สงบ) โดยประการทั้งปวง ดังนี้

ขอตอบว่า ปฐมฌานมีความเป็นฌานที่หยาบ เพราะวิตกและวิจารเหล่าใด เพราะก้าวล่วงวิตกและวิจารเหล่านั้นเสียได้ จึงมีการบรรลุทุติยฌาน ไม่ใช่มีการบรรลุทุติยฌาน

เพราะก้าวล่วงธรรมมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งมิได้หยาบโดยสภาวะ ความหมายอย่างที่ว่านี้นี้ เป็นอันทรงแสดงแล้วด้วยคำว่า “เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร” นี้ เพราะฉะนั้น คำทักท้วงเช่นที่ว่า “ในที่นี้ ประสงค์เอาความสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารที่มีในปฐมฌานหรือ? หรือว่าประสงค์เอาความสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารที่มีในทุติยฌาน?” ดังนี้ นี้ จึงหาโอกาสมิได้เลย

เพราะเหตุที่ทรงประสงค์เอาการทำวิตก เป็นต้น ที่ได้เห็นโทษแล้วให้ถึงซึ่งความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา ในขณะแห่งฌานนั้นๆ ว่า เป็นความสงบเสียได้ จึงทรงกระทำธรรมที่เป็นองค์ฌาน มีวิตก เป็นต้น เท่านั้น ไว้โดยอาการอย่างนั้น (โดยอาการเป็นธรรมที่ถูกทำให้สงบ) มิได้ทรงกระทำธรรม มีผัสสะเป็นต้น เพราะฉะนั้น คำว่า “สงบ” เป็นต้น ที่ใช้ได้อย่างถูกต้องก็เฉพาะสำหรับธรรมมีวิตก เป็นต้น เท่านั้น

อนึ่ง เพราะเหตุที่การเห็นโทษ แม้ของธรรมที่สัมปยุตกับวิตก ว่า “ธรรมชาตินี้หยาบ เพราะธรรมชาตินี้” ดังนี้ ดุจการเห็นโทษของวิตก เป็นต้น มาแล้วในพระสูตร เพราะฉะนั้น ในอรรถกถา ท่านถือเอาคำว่า “เพราะก้าวล่วงที่องค์หยาบๆ ได้” ดังนี้ เป็นต้นไว้ เพื่อแสดงว่า “เมื่อควรจะกล่าวความสงบเสียได้ซึ่งวิตก เป็นต้น และซึ่งธรรมที่สหรคตด้วยวิตก เป็นต้น นั้นโดยไม่แปลกกัน ความสงบเสียได้เฉพาะซึ่งวิตกเป็นต้นที่กล่าวถึงอยู่นั่นเทียว ย่อมส่องถึงอรรถวิเศษบางอย่างได้ (คืออรรถให้รู้ว่าเป็นองค์หยาบ) เพราะทำอธิบายว่า คำพูดเฉพาะ (คือคำพูดถึงวิตก เป็นต้น เท่านั้น) ย่อมทำให้รู้ซึ่งความหมายอื่นอีกได้ เพราะเหตุนั้นพึงทราบว่า เป็นอันตรัสว่า “เพราะสงบจากธรรมที่เป็นเหตุ คือ วิตกและวิจาร” ดังนี้ เป็นต้น แม้ในคำว่า “เพราะสำรอกปีติได้” ดังนี้ เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ เพราะฉะนั้น เป็นอันท่านกล่าวคำพูดถึงการก้าวล่วงวิตกและวิจาร ที่จัดแจงไว้เป็นส่วนหนึ่งแห่งธรรมเหล่านั้น ว่าเป็นคำที่บอกถึงการบรรลุทุติยฌาน เป็นต้น นั้นอย่างนี้ คือ “คำพูดถึงการก้าวล่วงวิตก, วิจาร, ปีติและสุข เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุทุติยฌาน เป็นต้น เพราะก้าวล่วงองค์ที่หยาบๆ ได้” ดังนี้

เมื่อได้ถือเอาคำพูดถึงการก้าวล่วงปีติ, วิตกและวิจาร เป็นต้น ซึ่งตั้งไว้แยกเป็นแต่ละคำ พร้อมกันกับจิต เพราะความเสมอเหมือนกันในความเป็นคำแสดงไขถึงองค์ที่พึงละ

ก็พึงทราบถึงภาวะที่คำว่า สงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร เป็นส่วนหนึ่งแห่งคำที่แสดงไขถึงองค์ที่พึงละนั้น ก็ความหมายนี้ ท่านกล่าวไว้แล้ว โดยนัยที่เข้าไปกำหนดถึงคำพูดรวมได้ด้วยคำพูดย่อย (คำว่า "เพราะก้าวล่วงองค์ที่หยาบๆ ได้" เป็นคำพูดรวม, คำว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" เป็นคำพูดย่อย)

อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" ที่แสดงถึงการบรรลุทุติยฌาน เพราะการก้าวล่วงวิตกและวิจารนั้นได้ นั่นเทียว เป็นอันแสดงถึงภาวะที่คำพูดถึงการสำรอกปีติเป็นต้น เป็นคำแสดงการบรรลุตติยฌาน เป็นต้น เพราะการก้าวล่วงปีติเป็นต้นได้ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นอันท่านกล่าวถึงภาวะที่คำพูดถึงความสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารนั้น แสดงถึงการบรรลุทุติยฌาน เป็นต้น นั้น

วินิจฉัยในคำว่า อันเกิดภายในตน

วิสุทธิมรรค

บทว่า **อชฺฌตฺตํ** ในที่นี้ประสงค์เอา **นิยกชฺฌตฺตํ** (อัชฌัตตะ ที่แปลว่า เกิดในตน) ส่วนในปกรณ์วิภังค์ กล่าวไว้ว่า **อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ** (อัชฌัตตะ คือ เฉพาะตน) เพียงนี้เท่านั้น ก็เพราะประสงค์เอาอัชฌัตตะ ที่แปลว่า เกิดในตน เพราะฉะนั้นในบทนี้ จึงความหมายนี้ว่า "เกิดแก่ตน หรือในตน คือบังเกิดแล้วในสันดานของตน" ดังนี้

มหาฎีกา

ประสงค์เอา **อัชฌัตตะ ที่แปลว่า เกิดในตน** ไม่ประสงค์เอาอัชฌัตตะที่แปลว่าภายใน เป็นต้น

คำว่า **ส่วนในปกรณ์วิภังค์** เป็นต้น ท่านกล่าวถึงเหตุในคำว่า นิยกชฺฌตฺตํ นั้น

วินิจฉัยในคำว่า อันมีความทำใจให้เลื่อมใส อันยังธรรมที่ผุดขึ้นเป็นเอกให้เกิดขึ้น

วิสุทธิมรรค

บทว่า **สมฺปสาทนํ** ความว่า ท่านเรียกศรัทธาว่า สัมปสาทนะ (แปลว่า ความเลื่อมใส) แม้ฌานก็ชื่อว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใส เหมือนอย่างที่ผ้าชื่อว่า ผ้าเขียว ก็เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ฌานนั้น ย่อมยังใจให้เลื่อมใส เพราะความที่ถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใส และเพราะสงบความกำเริบแห่งวิตกและวิจารได้ แม้เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า “สัมปสาทนะ” ก็ในอรรถวิกัปนี้ พึงทราบถึงความสัมพันธ์กันแห่งบทอย่างนี้ คือ **สมฺปสาทนํ เจตโส** แปลว่า “อันมีความทำใจให้เลื่อมใส” ส่วนในอรรถวิกัปแรก บทว่า **เจตโส** นี้ ต้องประกอบเข้ากับบทว่า **เอโกทิภาวํ** (เป็น เจตโส เอโกทิภาวํ แปลว่า อันยังธรรมที่เป็นเอโกทิของใจให้เกิดขึ้น)

ต่อไปนี้ เป็นคำประกอบความในคำว่า **เจตโส เอโกทิภาวํ** นั้น

ชื่อว่า **เอโกทิ** เพราะอรรถว่า ผุดขึ้นเป็นเอก ความว่า ผุดขึ้นเป็นยอด คือ ประเสริฐสุด เพราะไม่ถูกวิตกและวิจารครอบงำ จริงอยู่ ในทางโลก แม้บุคคลผู้ประเสริฐสุด เขาก็เรียกกันว่า “เอก” อีกอย่างหนึ่ง การที่จะกล่าวว่า ธรรมที่เว้นจากวิตกและวิจารชื่อว่า เป็นเอก คือ ไม่มีสหาย แม้ดังนี้ก็ควร

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อุทิ** เพราะอรรถว่า ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ผุดขึ้น ความว่า ยังให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า **เอก** โดยความหมายว่า ประเสริฐสุดด้วย ธรรมที่ชื่อว่า เอก นั้น ชื่อว่า **อุทิ** ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **เอโกทิ** คำว่า เอโกทิ นี้ เป็นชื่อของสมาธิ โดยประการที่กล่าวนี้ ฌานที่ ๒ นี้ ชื่อว่า **เอโกทิภาวํ** เพราะอรรถว่า ยัง เอโกทิ นี้ ให้เกิดขึ้น คือ ให้เจริญ ก็ เอโกทิ นี้นั้น เพราะเหตุที่เป็นของใจ ไม่ใช่ของสัตว์ ไม่ใช่ของชีวะ เพราะฉะนั้น จึงตรัสถึงฌานนี้ว่า **เจตโส เอโกทิภาวํ** แปลว่า อันยังเอโกทิของใจให้เกิดขึ้น ดังนี้ไว้

มหาฎีกา

คำว่า **นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิย** อธิบายว่า เหมือนอย่างที่ผ้าชื่อว่า ผ้าเขียว ก็เพราะประกอบด้วยสีเขียว ความหมายที่ไม่ผิดพลาด คือ ถูกต้อง ก็คือ ฌานชื่อว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใสใด เมื่อได้แสดงความเลื่อมใสนั้นแล้ว ก็เป็นอันได้แสดงความเป็นไปแห่งศัพท์ว่า "เลื่อมใส" นั้นไว้ในฌาน เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใสนั้นแล้ว ด้วยคำที่แสดงไขที่มีอธิกรณ์เท่ากันว่า **สมฺปสาทนํ ฌานํ** ดังนี้นั่นเทียว

[๑]หากจะมีผู้กล่าวว่า ใน "เอโกทิภาวะ เมื่อทรงแสดง เอโกทิ ว่าเป็นอย่างไรแล้ว ก็เป็นอันตรัสถึงภาวะที่ฌานทำเอโกทิให้เจริญ ไว้ด้วยคำแสดงไขอันเป็นอธิกรณ์เท่ากันว่า "เอโกทิภาวํ ฌานํ" นั่นเอง" ดังนี้ คำพูดที่ถูกต้องคือ ยกบทว่า "เอโกทิภาวํ" แล้ว ก็ไม่ต้องทำคำแสดงไขเอโกทิ แล ศัพท์ว่า เอโกทิภาวะ เป็นไปในสมาธิ เช่นเดียวกับศัพท์ว่า "สัมปสาทนะ" ย่อมเป็นไปในฌาน ฉะนั้น ดังนี้[๑]

คำว่า **ก็ในอรรถวิกัปนี้** คือในฝ่ายที่ว่า **ย่อมยังใจให้เลื่อมใส** นี้ คือบทว่า **เจตโส** เป็นฉัฏฐีวิภัติ ในอรรถแห่งทุติยาวิภัติ (แปลว่า ยังใจ)

คำว่า **ในอรรถวิกัปแรก** คือ ในฝ่ายที่ว่า **ฌาน ก็ชื่อว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใส** ดังนี้ นี้ บทว่า **เจตโส** เป็นฉัฏฐีวิภัติในอรรถว่าสัมพันธ์ (แปลว่า ของใจ หรือ แห่งใจ)

ในทางโลก แม้บุคคลผู้ประเสริฐสุด เขาก็เรียกกันว่า "เอก" เช่นในคำว่า "ยาว ปเร เอกาหํ เต กโรมิ" เป็นต้น

ศัพท์ว่า "เอก" แม้ที่มีอรรถว่า ไม่มีสหาย ปรากฏแล้วในคำว่า "เอโก อทุติโย เอกากีภิ ขุทฺทเกหิ ชิตํ" ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เป็นเอก คือ ไม่มีสหาย** ดังนี้ไว้

เมื่อจะแสดงว่า แม้ธรรมทั้งหลายมีศรัทธา เป็นต้น ย่อมเป็นปัจจัย ทั้งโดยสาธารณะ ทั้งโดยไม่สาธารณะ แก่สัมปยุตธรรมทั้งหลายได้ทีเดียวก็จริง แต่ว่าในขณะ

---

[๑]–[๑] คำพูดตอนนี้ จับความหมายได้ยากเต็มที ใคร่ขอฝากท่านผู้รู้ ช่วยวินิจฉัยด้วย

แห่งฌาน สมาธิย่อมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตธรรมทั้งหลายได้ดียิ่งนัก โดยกระทำสภาวะที่เป็นใหญ่ในลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพราะอรรถว่า ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ฯลฯ คำว่า เอโกทิ นี้ เป็นชื่อของสมาธิ** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ถามว่า ก็ศรัทธานี้ แม้ในปฐมฌานก็มีอยู่ และสมาธิ (ในปฐมฌาน) นี้ ก็มีชื่อว่า เอโกทิ ได้มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสเฉพาะทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า สมฺปสาทนํ และ เจตโส เอโกทิภาวํ เล่า ?

ขอตอบว่า เพราะปฐมฌานโน้น ยังไม่เป็นอันเลื่อมใสดี เพราะยังมีความกำเริบแห่งวิตกและวิจาร เหมือนอย่างน้ำที่ยังเกลื่อนกล่นด้วยระลอก ด้วยลูกคลื่น ฉะนั้น เพราะฉะนั้น แม้เมื่อมีศรัทธาอยู่ ก็ไม่ตรัสว่า สมฺปสาทนํ เพราะยังเลื่อมใสได้ไม่ดี และแม้สมาธิในปฐมฌานนี้ ก็ไม่ปรากฏชัด เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า เอโกทิภาวํ ดังนี้ด้วย แต่ว่าในฌานนี้ ศรัทธาได้โอกาส เพราะไม่มีวิตกและวิจารเป็นปลิโพธ (เครื่องขัดขวาง) จึงมีกำลัง และเพราะการได้มาซึ่งศรัทธา อันมีกำลังเป็นสหายนั่นเทียว แม้สมาธิจึงปรากฏชัด เพราะ ฉะนั้น จึงพึงทราบว่า ฌานนี้ เท่านั้น ที่ตรัสไว้อย่างนี้

ส่วนในปกรณ์วิภังค์ ตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่า “บทว่า **สมฺปสาทนํ** ได้แก่ ศรัทธาที่เป็นความเชื่อ ความปลงใจ ความเลื่อมใสยิ่ง บทว่า **เจตโส เอโกทิภาวํ** ได้แก่ ความตั้งอยู่แห่งจิต ซึ่งเป็น ฯลฯ สัมมาสมาธิ” ดังนี้ เท่านั้น ก็บัณฑิตพึงทราบคำพรรณนาความนี้ พร้อมกับปาฐะ (ในปกรณ์วิภังค์) นี้ ที่กล่าวไว้อย่างนี้ โดยประการที่ไม่ผิดกัน คือเทียบเคียงกันได้ เหมือนกันได้ อย่างแน่นอนเถิด

มหาฎีกา

คำวิเสสนะทั้ง ๒ คำที่ว่า **สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ** ท่านถือเอาเกี่ยวกับความต้องการพูดถึงความดีล้ำยิ่งแห่งฌาน เพื่อแสดงถึงข้อที่แตกต่างกันว่า “ก็ความดีล้ำยิ่งนี้นั้น ย่อมไม่ได้ในปฐมฌาน เหมือนอย่างที่ได้ในฌานนี้” ดังนี้ นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **นนุ จ** (ก็ศรัทธานี้ แม้ในปฐมฌานก็มีอยู่ ฯลฯ มิใช่หรือ ?) ดังนี้ เป็นต้นไว้

ธรรมทั้งหลายที่กำลังเป็นไป เกี่ยวกับกิริยาที่จรดได้แต่แรก กิริยาที่จรดได้โดยรอบในอารมณ์ (อันเป็นกิจของวิตก) และเกี่ยวกับกิริยาที่ตามเคล้า กิริยาที่ตามประกอบ (อันเป็นกิจของวิจาร) แม้เมื่อมีความปราศจากความขุ่นมัว คือ กิเลส เพราะละนิวรณ์ได้ ก็ยังเป็นเหมือนกระทำความกำเริบให้แก่สัมปยุตธรรมได้อยู่หน่อยหนึ่ง และสัมปยุตธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ยังไม่เป็นอันสงบดี ก็เพราะธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ยังไม่เป็นอันเลื่อมใสดี เพราะยังมีความกำเริบแห่งวิตกและวิจาร** ดังนี้ไว้

คลื่นเล็กๆ ชื่อว่า **วีจิ** (ระลอก) คลื่นใหญ่ๆ ชื่อว่า **ตรงฺคา** (ลูกคลื่น)

แม้มีความเสมอกันแห่งอินทรีย์ และความพอดีแห่งความเพียร **แม้สมาธิ** ก็ชื่อว่า **ยังไม่ปรากฏชัด** เพราะมีความกำเริบนั้นนั่นแหละ และเพราะไม่มีความเลื่อมใส เหมือนปลาในน้ำลึก ที่ไม่ปรากฏชัด ฉะนั้น

ความกำเริบ ตามที่กล่าวแล้วนั่นเอง ชื่อว่า **ปลิโพธ** (เครื่องขัดขวาง)

คำว่า (พร้อมกับปาฐะนี้) **ที่กล่าวไว้อย่างนี้** ความว่า พร้อมกับปาฐะในปกรณ์วิภังค์มีปาฐะว่า สทฺทหนา (ความเชื่อ) เป็นต้นนั้น ที่ตรัสไว้ ด้วยอำนาจการเปิดเผยถึงความแตกต่างกัน แห่งอาการที่เป็นไปของศรัทธา ที่เป็นเหตุในตรัสเรียกฌานว่า สมฺปสา-ทนํ และของเอกัคคตาที่เป็นเหตุให้ตรัสเรียกฌานว่า เอโกทิภาวํ นั้น นั่นแหละ

ก็คำพรรณนาความที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “ฌาน ตรัสเรียกว่า สมฺปสาทนํ เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใส หรือเพราะมีความเลื่อมใส ตรัสเรียกว่า เอโกทิภาวํ เพราะอรรถว่าทำเอโกทิ (สมาธิ) ให้เจริญ” ดังนี้ ย่อมไม่ผิด ก็เป็นอันท่านกล่าวแล้วโดยประการที่ไม่ผิด

วินิจฉัยในคำว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร

วิสุทธิมรรค

บทว่า **อวิตกฺกํ อวิจารํ** ความว่า วิตกไม่มีอยู่ในฌานนี้ หรือแก่ฌานนี้ เพราะละได้แล้วด้วยภาวนา เพราะเหตุนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า **อวิตกฺกํ** (ไม่มีวิตก) ที่ชื่อว่า **อวิจารํ**

(ไม่มีวิจาร) ก็โดยนัยนี้แหละ แม้ในปกรณ์วิภังค์ ก็ตรัสไว้ว่า "วิตกนี้ด้วย วิจารนี้ด้วย เป็นธรรมชาติสงบแล้ว ถูกทำให้ถึงความสงบ เข้าไปสงบวิเศษแล้ว ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้อย่างยิ่ง ถูกทำให้ถึงความหมดไป ถูกทำให้ถึงความหมดไปโดยพิเศษ ถึงความห่อเหี่ยวไป ถูกทำให้เหือดแห้งไปโดยพิเศษ ถูกทำให้มีที่สุดอันไปปราศ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **อวิตกฺกํ อวิจารํ** แปลว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **เป็นธรรมชาติสงบแล้ว** ได้แก่ เป็นธรรมชาติถึงความสงบ คือความดับแล้ว

คำว่า **ถูกทำให้ถึงความสงบ** คือ ถูกภาวนาทำให้ถึงซึ่งความสงบ ได้แก่ ถูกทำให้ดับไป

คำว่า **เข้าไปสงบวิเศษแล้ว** คือ เพราะเหตุนั้น นั่นแหละ จึงเข้าไปสงบได้แล้วเป็นอย่างดี

บทว่า **อตถงฺคตา** ความว่า ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ คือความพินาศ

บทว่า **อพฺภตฺถงฺคตา** (ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้อย่างยิ่ง) ท่านกล่าวขยายบท (ว่า อตฺถงฺคตา) ไว้ด้วยคำอุปสัค

คำว่า **ถูกทำให้ถึงความหมดไป** ได้แก่ ถูกทำให้ถึงความพินาศไป

คำว่า **ถึงความห่อเหี่ยวไป** ได้แก่ ถึงความห่อเหี่ยว คือภาวะที่เหือดแห้งไปเพราะไม่มีความสืบต่อ กล่าวคือความเป็นไป

บทว่า **พฺยนฺตีกตา** แปลว่า ถูกทำให้มีที่สุดอันไปปราศ

วิสุทธิมรรค

ในเรื่องนี้ ถามว่า ความหมายนี้สำเร็จแล้ว แม้ด้วยคำว่า "เพราะเข้าไปสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" นี้ มิใช่หรือ? เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรจึงตรัสว่า "ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร" ไว้อีกเล่า ?

ขอตอบว่า ความหมายนี้ สำเร็จแล้วทีเดียว อย่างนี้นั่นเทียว แต่ว่าคำนี้ (คำว่า สงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร นี้) ไม่ได้แสดงซึ่งความหมายนั้น (คือความไม่มีแห่งวิตกและ

วิจาร) ข้าพเจ้าได้พูดไปแล้วมิใช่หรือว่า "เพื่อเป็นการแสดงว่า เพราะก้าวล่วงองค์ที่หยาบๆ ได้ จึงมีการบรรลุฌานอื่นจากปฐมฌาน มีทุติยฌาน เป็นต้นได้ จึงตรัสไว้อย่างนี้ว่า **เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร** ดังนี้ไว้" ดังนี้

อนึ่ง คำว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" นี้ บอกถึงเหตุแห่งสัมปสาทนะและเอโกทิภาวะไว้อย่างนี้ว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร ฌานนี้จึงชื่อว่า สัมปสาทนะ ไม่ใช่เพราะสงบเสียได้ซึ่งความขุ่นมัว คือกิเลส และเพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร จึงชื่อว่า เอโกทิภาวะ ไม่ใช่เพราะละนิวรณ์ได้ดุจอุปจารฌาน และไม่ใช่เพราะความปรากฏแห่งองค์ดุจปฐมฌาน" ดังนี้

อย่างนั้นเหมือนกัน บอกถึงเหตุแห่งความไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ไม่ใช่บอกสักว่าความไม่มีแห่งวิตกและวิจารไว้อย่างนี้ว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร ฌานนี้จึงชื่อว่า อวิตกฺก อวิจาร ไม่ใช่เพราะ (วิตกและวิจาร) ไม่มีดุจตติยฌาน, จตุตถฌาน และดุจวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น" ดังนี้ด้วย เพราะฉะนั้น แม้ว่ากล่าวคำแรก (คือคำว่าเพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร) แล้วก็ควรกล่าวคำว่า อวิตกฺก อวิจาร นี้ที่บอกไว้แต่เพียงความไม่มีแห่งวิตกและวิจารเท่านั้นทีเดียว ฉะนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ความหมายนี้** ได้แก่ความไม่มีแห่งวิตกวิจาร เพราะถูกละไปแล้วด้วยภาวนา

ท่านอาจารย์ เพื่อที่จะยอมรับคำที่ผู้ทักท้วงกล่าวไว้ แล้วจึงกล่าวแก้คือ ครั้นกล่าวคำว่า **ความหมายนี้สำเร็จแล้วทีเดียว อย่างนี้นั่นเทียว** ดังนี้แล้ว จึงได้กล่าว (แก้) ว่า **แต่ว่า คำนี้ ไม่ได้แสดงซึ่งความหมายนั้น** ดังนี้ไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า (แต่ว่า) **คำนี้** คือคำว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" นี้

คำว่า (ไม่ได้) **แสดงซึ่งความหมายนั้น** คือ (ไม่ได้) แสดงซึ่งความหมาย กล่าวคือเพียงความไม่มีแห่งวิตกและวิจารนั้น เพราะว่า ในคำว่า "เพราะเข้าไปสงบเสียได้ซึ่งวิตก

และวิจาร" นี้ มีความหมายดังต่อไปนี้ คือ ความไม่มีแห่งวิตกและวิจาร เป็นอันทรงแสดงไว้แล้ว ด้วยคำว่า "สงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" อันเป็นคำที่แสดงถึงอุบายบรรลุฌานที่ ๒ เป็นต้น อันเป็นคำที่แสดงเหตุแห่งความเป็นอัชฌัตตะกับสัมปสาทนะ และแห่งความเป็นเอโกทิภาวะของใจ และอันเป็นคำที่แสดงถึงเหตุแห่งความไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร นั่นเองฉะนี้แล

ถามว่า ประโยชน์อะไร ด้วยคำว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารที่ทรงกระทำไว้อีกเล่า ?

ตอบว่า ไม่ใช่เพราะยังไม่ทรงแสดงไว้ คือว่า เพื่อจะทรงห้ามความคิดที่ว่า "ด้วยคำว่า สงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร จะเป็นอันตรัสถึงความไม่เป็นไปแห่งวิตกและวิจารก็หาไม่ ที่จริงการละตัณหาในวิตกและวิจารได้ ชื่อว่า ความสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารเหล่านี้ ก็มรรคเหล่าใด กระทำซึ่งการละตัณหาในสังขารทั้งหลายได้ ในเพราะมรรคเหล่านั้นและผลที่ละตัณหาได้แล้ว ก็ยังมีความเป็นไปของสังขารอยู่นั่นเอง แม้ในข้อนี้ก็อย่างนี้เหมือนกัน คือ ด้วยคำแรก (ที่ว่า เพราะสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร) ยังไม่เป็นอันห้ามความประกอบร่วมกันกับวิตกและวิจารแห่งฌานที่ ๒ ซึ่งข่มตัณหาในวิตกและวิจารได้แล้ว" ดังนี้นั้น และเพื่อแสดงว่า "ความก้าวล่วงความต้องการที่จะนึกถึง (วิตก, วิจาร) เป็นต้น นั่นเทียว เป็นความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจารเหล่านั้น" ดังนี้ จึงตรัสว่า "ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร" ดังนี้ไว้

วินิจฉัยในคำว่า เกิดแล้วจากสมาธิ มีปีติและสุข

วิสุทธิมรรค

บทว่า **สมาธิชํ** ความว่า เกิดแล้วจากสมาธิในปฐมฌาน หรือจากสมาธิที่สัมปยุตในคำนั้น แม้ปฐมฌานก็ชื่อว่า เกิดแล้วจากสมาธิที่สัมปยุตก็จริง ถึงกระนั้นแล สมาธินี้เท่านั้น ย่อมควรซึ่งภาวะที่พึงเรียกว่า "สมาธิ" เพราะเว้นจากความกำเริบแห่งวิตกและวิจาร เพราะไม่หวั่นไหวเป็นอย่างยิ่ง และเพราะเลื่อมใสดี เพราะฉะนั้น เพื่อจะตรัสสรรเสริญทุติยฌานนี้ จึงตรัสถึงทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า "**สมาธิชํ**"

บทว่า **ปีติสุขํ** นี้ ก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว

บทว่า **ทุติยํ** ความว่า ชื่อว่า **ทุติยะ** ก็เพราะความเป็นลำดับแห่งการนับ ชื่อว่า **ทุติยะ** เพราะอรรถว่า เข้าเป็นครั้งที่ ๒ ดังนี้ก็ได้

(เนื้อความตอนนี้ ไม่มีคำอธิบายของมหาฎีกา)

วินิจฉัยในคำว่า ทุติยฌานละองค์ ๒ ถึงพร้อมด้วยองค์ ๓

วิสุทธิมรรค

ส่วนคำที่กล่าวไว้ว่า "ละองค์ ๒ ถึงพร้อมด้วยองค์ ๓" อันใด จะวินิจฉัยในคำนั้นต่อไป

ความว่า พึงทราบความเป็นฌานละองค์ ๒ โดยเกี่ยวกับการละวิตกและวิจาร เหมือนอย่างว่า นิวรณ์ทั้งหลายถูกละไปในขณะแห่งอุปจาระของปฐมฌานฉันใด วิตกและวิจารจะถูกละไปในขณะแห่งอุปจาระของทุติยฌานนี้ ฉันนั้นหามิได้ แต่ว่าทุติยฌานย่อมเกิดขึ้นโดยละเว้นจากวิตกและวิจารเหล่านั้น ก็ในขณะแห่งอัปปนานั่นเทียว เพราะเหตุนั้น วิตกและวิจารเหล่านั้น จึงเรียกว่า เป็นองค์ที่ทุติยฌานนั้นพึงละ ส่วนความเป็นฌานที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๓ พึงทราบโดยเกี่ยวกับความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๓ เหล่านี้คือ ปีติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ เพราะฉะนั้น คำที่ตรัสไว้ในปกรณ์วิภังค์ว่า "บทว่า ฌาน ได้แก่ สัม-ปสาทนะ (ความเลื่อมใส) ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต" ดังนี้ อันใด คำนั้นตรัสไว้โดยปริยายเพื่อแสดงฌานพร้อมทั้งบริขาร แต่โดยนิปปริยาย ยกเว้นความเลื่อมใสเสีย ทุติยฌานนี้ก็มีองค์ ๓ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ที่มีถึงการเข้าไปเพ่ง (ซึ่งอารมณ์) เป็นลักษณะ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **กตมํ ตสฺมึ สมเย ติวงฺคิกํ ฌานํ โหติ, ปีติ สุขํ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา**[๑] แปลว่า "ฌานที่มีองค์ ๓ ในสมัยนั้นเป็นไฉน? ได้แก่ ปีติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต" ดังนี้ คำที่เหลือก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเทียว

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๘

มหาฎีกา

คำว่า **น ตถา อิมสฺส วิตกฺกวิจารา** ความว่า นิวรณ์ทั้งหลายถูกละไปในขณะแห่งอุปจาระของปฐมฌานฉันใด วิตกและวิจารจะถูกละไปในขณะแห่งอุปจาระของทุติยฌานฉันนั้น หามิได้ เพราะไม่ใช่ธรรมที่มีความมัวหมองเป็นสภาวะ (ไม่มีสภาวะเป็นกิเลส) และเพราะความที่อุปจารภาวนาไม่สามารถที่จะละวิตกและวิจารเหล่านั้นได้ ตัณหาในวิตกและวิจารเหล่านั้นถูกอุปจารภาวนานั้นละไปก็จริง ถึงกระนั้นก็ไม่ใช่การละที่มีความวิเศษ เพราะว่าการละตัณหาในวิตกและวิจารนั้นอย่างมีความวิเศษย่อมมีได้ในอัปปนาเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า ....**ในขณะแห่งอัปปนานั่นเทียว** ดังนี้ เป็นต้นไว้ พึงทราบถึงวิตกและวิจาร แม้ที่ถึงการละ ก็โดยเกี่ยวกับการละอย่างดียิ่งเท่านั้น เหมือนอย่างที่นิวรณ์ทั้งหลายถูกละเป็นอย่างดียิ่งในขณะแห่งอัปปนาของปฐมฌาน ฉะนั้นเถิด

คำว่า **เพราะเหตุนั้น** คือเพราะเหตุที่ทุติยฌานนี้มีองค์ ๓ เท่านั้น เพราะฉะนั้น (คำที่ตรัสไว้ในปกรณ์วิภังค์ ฯลฯ เพื่อทรงแสดงฌานพร้อมทั้งบริขาร)

คำว่า **คำนั้น** คือคำพูดในปกรณ์วิภังค์

สัมปสาทนะ (ความเลื่อมใส) เป็น **บริขาร** ของฌาน เหมือนอย่างที่ผ้ากำพลแดงเป็นบริขารของรถฉะนั้น จึงจัดว่าไม่เป็นองค์ฌาน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ....**เพื่อทรงแสดงฌานพร้อมทั้งบริขาร** ดังนี้ไว้

ความเกิดขึ้นแห่งตติยฌาน

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง พระโยคี พึงเป็นผู้สั่งสมวสีโดยอาการ ๕ แม้ในทุติยฌานที่บรรลุแล้วอย่างนี้นั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า “สมาบัตินี้ ยังมีวิตกและวิจารเป็นข้าศึกใกล้ และมีองค์ทรามกำลัง เพราะความที่ปีติที่ท่านกล่าวไว้ว่า ‘**ยเทว ตตฺถ ปีติคตํ เจตโส อุพฺพิลาวิตํ**, **เอเตเนตํ โอฬาริกํ**

อกฺขายติ[๑] - ปีติในทุติยฌานนั้นอันใดนั่นเทียว อันเป็นความปลาบปลื้มแห่งใจ ทุติยฌานนี้ กล่าวได้ว่าหยาบ ก็เพราะความปลาบปลื้มนี้' ดังนี้ จัดเป็นองค์ที่หยาบ" มนสิการตติยฌาน ว่าเป็นธรรมสงบ ทำความใคร่ในทุติยฌานให้สิ้นไปแล้วก็กระทำความพยายามเพื่อบรรลุตติยฌาน (ต่อไป) เถิด

ต่อจากนั้นไป ในเวลาใด เมื่อเธอผู้มีสติมีสัมปชัญญะนั้น ออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานทั้งหลายอยู่ ปีติปรากฏโดยเป็นองค์หยาบ สุขและเอกัคคตาเท่านั้นปรากฏโดยเป็นองค์สงบ ในเวลานั้น เมื่อเธอนั้นมนสิการอยู่ซ้ำๆ ซากๆ ซึ่งนิมิตนั้น นั่นแหละว่า "ปฐวี ปฐวี" เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้มาซึ่งองค์สงบ มโนทวาราวัชชนะย่อมเข้าไปตัดภวังค์ ในขณะที่จะพึงกล่าวได้ว่า "ตติยฌานจักเกิดขึ้นในบัดนี้ล่ะ" กระทำปฐวีกสิณนั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้น จากนั้นไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะ ย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ซึ่งเป็นชวนะที่มีดวงเดียวสุดท้ายเป็นรูปาวจร มีตติยฌาน ดวงที่เหลือเป็นกามาวจร โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ฉะนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ความปลาบปลื้ม** ได้แก่ อาการที่เป็นไปแห่งปีติอันสหรคตด้วยตัณหาของบุคคลผู้ยังสละความรักใคร่ไม่ได้ คือ ผู้ไม่เห็นโทษในความยึดถือนี้ ก็จริง แต่ว่าในที่นี้ท่านประสงค์เอาปีติในทุติยฌาน ถึงอย่างนั้นก็ยังกล่าวได้ว่าปีติแม้นั้นพึงตามผูกพันสิ่งที่ยังคลายกำหนัดมิได้ (คือทุติยฌาน) โดยประการทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง ปีติ ชื่อว่า **ความปลาบปลื้ม** เพราะอรรถว่า เป็นดุจความปลาบปลื้ม พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ก็เพื่อแสดงโทษในปีตินั้น กระทำให้ปรากฏชัดยิ่ง

---

[๑] ที.สี. ๙/๔๖

ปาฐะเกี่ยวกับตติยฌานและคำวินิจฉัย

วิสุทธิมรรค

ก็โดยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้ ชื่อว่า **ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต จ สมฺปชาโน สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารีติ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ** แปลว่า เพราะทั้งสำรอกปีติได้ จึงเป็นผู้มีอุเบกขาอยู่ด้วย ระลึกได้ รู้ชัดโดยชอบได้ด้วย ย่อมเสวยสุขด้วยกายด้วย พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวถึงบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานนั้นว่า “เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” ดังนี้ เพราะเหตุแห่งตติยฌานใด ย่อมถึงซึ่งตติยฌานนั้นอยู่

ตติยฌานที่ละองค์อันเดียว ถึงพร้อมด้วงองค์ ๒ มีความงาม ๓ ประการ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นฌานที่พระโยคีรูปนั้น บรรลุแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า “ปฐวีกสิณ”

วินิจฉัยในคำว่า เพราะทั้งสำรอกปีติได้

วิสุทธิมรรค

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ปีติยา จ วิราคา** ความว่า ความรังเกียจ หรือความก้าวล่วงโดยชอบ ซึ่งปีติอันมีประการดังได้กล่าวแล้ว ชื่อว่า **วิราคะ** (ความสำรอก) **จ** – ศัพท์ในระหว่างแห่งคำทั้ง ๒ มีอรรถว่า ผนวก (ในที่นี้ แปลว่า “ทั้ง”) **จ** – ศัพท์นั้น ผนวกเอาวูปสมะ (ความสงบ) หรือวิตักกวิจารวูปสมะ (ความสงบเสียได้ ซึ่งวิตกและวิจาร) เข้ามา

ในอรรถทั้ง ๒ นั้น ในเวลาใดผนวกเอาเฉพาะวูปสมะ ในเวลานั้น พึงทราบคำประกอบความอย่างนี้ว่า “เพราะทั้งสำรอกปีติ ทั้งสงบได้ยิ่งขึ้นอีกหน่อย” ดังนี้ ก็โดยคำประกอบความคำนี้ วิราคะ จึงมีอรรถว่า รังเกียจ เพราะฉะนั้น พึงทราบความหมายนี้ว่า “เพราะทั้งรังเกียจปีติ ทั้งสงบได้” ดังนี้

ส่วนในเวลาใด ผนวกเอาวิตักกวิจารวูปสมะ ในเวลานั้น พึงทราบคำประกอบความอย่างนี้ คือ “เพราะทั้งสำรอกปีติ ทั้งสงบวิตกวิจารได้ยิ่งขึ้นไปอีกหน่อย” ดังนี้ ก็โดยคำประกอบความคำนี้ วิราคะ จึงมีอรรถว่า ก้าวล่วงโดยชอบ เพราะฉะนั้น พึงทราบความหมายนี้ว่า “เพราะทั้งก้าวล่วงโดยชอบซึ่งปีติ ทั้งสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร” ดังนี้

ก็วิตกและวิจารนี้ สงบไปแล้วในทุติยฌานนั่นเทียว ก็จริงอยู่ แต่ที่กล่าวคำว่า "เพราะสงบวิตกและวิจาร" นี้ (ไว้ในตติยฌานนี้อีก) ก็เพื่อแสดงทาง (อุบาย) แห่งฌานนี้ และเพื่อการกล่าวสรรเสริญ

จริงอยู่ เมื่อกล่าวคำว่า "เพราะทั้งสงบวิตกและวิจาร" ดังนี้ ก็ย่อมปรากฏความรู้นี้ว่า "ความสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร เป็นทาง (อุบาย) แห่งฌานนี้เป็นแน่แท้" ดังนี้ อนึ่ง เปรียบเหมือนว่า การละธรรมมีสักกายทิฏฐิ เป็นต้น แม้มิได้ละในอริยมรรคที่ ๓ (เพราะละไปหมดแล้วในอริยมรรคที่ ๑ คือ โสดาปัตติมรรค) ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า "เพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่างได้" ดังนี้ ชื่อว่า เป็นการกล่าวสรรเสริญ (อริยมรรคที่ ๓) อันจะยังความอุตสาหะให้เกิดขึ้นแก่พระโยคี ผู้ขวนขวายเพื่อการบรรลุมรรคที่ ๓ นั้น ฉันใด ความสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร แม้มิได้ทำให้สงบในตติยฌานนี้ ที่กำลังกล่าวถึงกันอยู่ ก็ชื่อว่าเป็นการกล่าวสรรเสริญตติยฌานฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ก็เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวความหมายนี้ไว้แล้ว อย่างนี้ว่า "เพราะทั้งก้าวล่วงปีติ ทั้งสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" ดังนี้

มหาฎีกา

ความสำรอกเสียได้ ชื่อว่า **วิราคะ** เพื่อแสดงอรรถทั้ง ๒ ว่า "ก็ความสำรอกเสียได้นั้นได้แก่ความติเตียน โดยอาศัยความเบื่อหน่ายเป็นช่องทาง หรือได้แก่การละเสียได้ซึ่งราคะอันเกี่ยวเนื่องกับปีตินั้น" ดังนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **ความว่า ความรังเกียจหรือความก้าวล่วงโดยชอบซึ่งปีติ อันมีประการดังได้กล่าวแล้ว** ดังนี้ไว้

คำว่า **อันมีประการดังได้กล่าวแล้ว** อันมีประการดังได้กล่าวแล้ว ด้วยคำว่า "ยเทว ตตฺถ ปีติ (ในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ปีติ..อันใด)" ดังนี้เป็นต้น

คำว่า **ผนวก** ได้แก่ รวม

คำว่า **ทาง** (มรรค) ได้แก่ อุบาย

บทว่า **ตทธิคมาย** แปลว่า เพื่อการบรรลุมรรคที่ ๓ (อนาคามิมรรค)

วินิจฉัยในคำว่า เป็นผู้มีอุเบกขาอยู่ด้วย

วิสุทธิมรรค

จะวินิจฉัยในคำว่า **อุเปกฺขโก จ วิหรติ** นี้ สืบต่อไป

ความว่า ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า เพ่งโดยอุปบัติ หมายความว่า เห็นเสมอกัน คือ เห็นอย่างเป็นธรรมชาติที่ไม่ตกไปฝักฝ่าย (เป็นกลาง) บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌาน เรียกว่า **ผู้มีอุเบกขา** เพราะความที่ถึงพร้อมด้วยอุเบกขาที่สละสลวย ยิ่งใหญ่ถึงกำลังนั้น

มหาฎีกา

คำว่า **โดยอุปบัติ** คือ โดยเหมาะสม เพราะภาวะที่ถึงความนำ (สัมปยุตธรรม)ไปสม่ำเสมอ แม้อุเบกขาในฌาน ก็ย่อมเป็นไป กระทำให้ถึงความนำไปสม่ำเสมอ คือให้เป็นอันกำจัดส่วนสุด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **เห็นเสมอกัน** ดังนี้ไว้

คำว่า **ที่สละสลวย** คือ ที่แกล้วกล้า เพราะความไปปราศกิเลส

บทว่า **วิปุลาย** แปลว่า ที่ยิ่งใหญ่ คือ ที่ถึงความเป็นมหัคคตะอย่างดียิ่ง

คำว่า **ที่ถึงกำลัง** คือ ที่ถึงความมั่นคง เพราะความไปปราศปีติ

อุเบกขา ๑๐ อย่าง

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง อุเบกขามี ๑๐ อย่างคือ ฉฬังคุเบกขา ๑, พรหมวิหารุเบกขา ๑, โพชฌังคุ-เบกขา ๑, วิริยุเบกขา ๑, สังขารุเบกขา ๑, เวทนูเบกขา ๑, วิปัสสนูเบกขา ๑, ตัตร-มัชฌัตตุเบกขา ๑, ฌานุเบกขา ๑, ปริสุทธุเบกขา ๑

ในอุเบกขา ๑๐ อย่างนั้น อุเบกขาใดที่มีมาแล้วอย่างนี้ว่า “ภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพในพระศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ไม่เป็นผู้ดีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ แต่เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติมีสัมปชัญญะอยู่” ดังนี้ ซึ่งเป็นอาการที่ไม่ละภาวะปกติที่บริสุทธิ์ ในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ในทวาร ๖ แห่งพระขีณาสพ อุเบกขานี้ชื่อว่า **ฉฬังคุเบกขา** (อุเบกขามีองค์ ๖)

ส่วนอุเบกขาใด ที่มีมาแล้วอย่างนี้ว่า "**อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ**[๑] - ภิกษุผู้มีใจ สหรคตด้วยอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่" ดังนี้ ซึ่งเป็นอาการที่เป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย อุเบกขานี้ ชื่อว่า **พรหมวิหารุเบกขา** (อุเบกขาอันเป็นพรหม-วิหาร)

อุเบกขาใด ที่มาแล้ว อย่างนี้ว่า "**อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ**[๒] - ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ" ดังนี้ ซึ่งเป็นอาการที่เป็นกลางในสหชาตธรรมทั้งหลาย อุเบกขานี้ ชื่อว่า **โพชฌังคุเบกขา** (อุเบก-ขาอันเป็นโพชฌงค์)

ส่วนอุเบกขาใด กล่าวคือ ความเพียรที่ไม่ปรารภจนเกินไป ไม่ย่อหย่อนเกินไป ที่มาแล้ว อย่างนี้ว่า "**กาเลน กาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกโรติ**[๓] - ย่อมมนสิการอุเบกขานิมิตตามกาลอันควร" ดังนี้ อุเบกขานี้ ชื่อว่า **วิริยุเบกขา** (อุเบกขาคือ ความเพียร)

อุเบกขาใดที่มาแล้ว อย่างนี้ว่า "**กติ สงฺขารุเปกฺขา สมาธิวเสน ฯเปฯ วิปสฺสนา-วเสน อุปฺปชฺชนฺติ**[๔] - สังขารุเบกขาเท่าไร เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารุเบกขาเท่าไร เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา สังขารุเบกขา ๘ เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารุเบกขา ๑๐ เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา" ดังนี้ ซึ่งเป็นความพิจารณาธรรมชาติทั้งหลาย มีนิวรณ์เป็นต้น แล้ววางเฉยอยู่ คือเป็นกลางในอันจะถือเอา อุเบกขานี้ ชื่อว่า **สังขารุเบกขา** (อุเบกขาที่เป็นกลางในสังขาร)

ส่วนอุเบกขา ที่มาแล้ว อย่างนี้ว่า "**ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขาสหคตํ**[๕] - ในสมัยใด กามาวจรกุศลจิต เป็นอันเกิดขึ้นแล้ว สหรคตด้วยอุเบกขา" ดังนี้ ซึ่งรู้กันว่า เป็นความไม่ทุกข์ไม่สุข อุเบกขานี้ ชื่อว่า **เวทนูเบกขา** (อุเบกขาอันเป็นเวทนา)

---

[๑] องฺ. จตุ. ๒๑/๑๘๑

[๒] สํ. มหา. ๑๙/๑๐๐

[๓] องฺ. ติก. ๒๐/๓๒๙

[๔] ขุ. ป. ๓๑/๘๒

[๕] อภิ. สํ. ๓๔/๔๘

ส่วนอุเบกขาใด ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "**ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ อุเปกฺขํ ปฏิลภติ**[๑] - สิ่งใดมี สิ่งใดเกิด ย่อมละสิ่งนั้น จึงได้มาซึ่งอุเบกขา" ดังนี้ ซึ่งเป็นความเป็นกลางในการตรวจสอบ อุเบกขานี้ ชื่อว่า **วิปัสสนูเบกขา**

ส่วนอุเบกขาใด ที่มาแล้วในเยวาปนกธรรมทั้งหลาย มีฉันทะเป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมชาติยังสหชาตธรรมให้เป็นไปเสมอกัน อุเบกขานี้ ชื่อว่า **ตัตรมัชฌัตตุเบกขา** (อุเบกขา คือ ความเป็นกลางในสหชาตธรรมนั้น)

อุเบกขาใด ที่มาแล้ว อย่างนี้ว่า "**อุเปกฺขโก จ วิหรติ**[๒] - เป็นผู้มีอุเบกขาอยู่ด้วย" ดังนี้ ซึ่งยังความไม่ตกไปในฝ่ายให้เกิด ในตติยฌานนั้น แม้ที่มีสุขเป็นยอด อุเบกขานี้ ชื่อว่า **ฌานุเบกขา** (อุเบกขาในฌาน)

ส่วนอุเบกขาใด ที่มาแล้ว อย่างนี้ว่า "**อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ**[๓] - (ถึงซึ่ง) จตุตถฌานอันบริสุทธิ์ด้วยสติ เพราะอุเบกขา" ดังนี้ ซึ่งบริสุทธิ์จากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งปวง เป็นความไม่พยายาม แม้ในอันจะสงบซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก อุเบกขานี้ ชื่อว่า **ปริสุทธุเบกขา** (อุเบกขาบริสุทธิ์)

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ปกติที่บริสุทธิ์** ได้แก่ ปกติของพระอรหันต์ คือ ภาวะที่หมดกิเลส

อาการที่เห็นความเสมอกัน ซึ่งมีการเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตนเป็นเหตุ ชื่อว่าอาการที่เป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย เป็นพรหมวิหารุเบกขา

บทว่า **สหชาตธมฺมานํ** เป็นฉัฏฐีวิภัติ ในอรรถว่า นิทธารณะ

โพชฌังคุเบกขา เป็นอาการที่เป็นกลางในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย โดยไม่มีความพยายามในการยก การข่มและการทำให้บันเทิง เพราะภาวะที่ภาวนาซึ่งเป็นไปสม่ำเสมอดำเนินตรงตามวิถีแล้ว ไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน และไม่ปราศจากความยินดี

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๗๑

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๘

[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๙

ในคำว่า **อุเบกขานิมิต** นี้ ได้แก่ อุเบกขา คือ ความเพียรที่เว้นจากความตกไปในฝักฝ่ายแห่งความหดหู่ และความฟุ้งซ่าน มีความเป็นกลาง ความเพียรนั้น นั่นแหละ ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า อันพระโยคีย่อมวางเฉย ในเวลาที่การเจริญอุเบกขานิมิตเป็นไปสม่ำเสมอ โดยภาวะที่วิริยะที่พระโยคีจับเอาอาการนั้นแล้วทำให้เป็นไปได้เช่นนั้นเป็นตัวนิมิต (เหตุ) อุเบกขา คือ วิริยะ ชื่อว่า **วิริยุเบกขา**

สังขารุเบกขา ๘ เหล่านี้ ที่มาแล้ว (ในปฏิสัมภิทามรรค) อย่างนี้ว่า "ปัญญา คือ การพิจารณานิวรณ์ เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งปฐมฌาน แล้ววางเฉยอยู่ ชื่อว่า ญาณในสังขารุเบกขาอันหนึ่ง ฯลฯ ปัญญา คือ การพิจารณาอากิญจัญญายตนสัญญา เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ แล้ววางเฉยอยู่ ชื่อว่า ญาณในสังขารุเบกขา อันหนึ่ง" ดังนี้ ชื่อว่า **เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ**, สังขารุเบกขา ๑๐ เหล่านี้ ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "ปัญญาที่พิจารณาอุปปาทะ ปวัตตะ นิมิต อายูหนะ ปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปปัตติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งโสดาปัตติมรรค แล้ววางเฉยอยู่ ชื่อว่า ญาณในสังขารุเบกขาอันหนึ่ง ฯลฯ ปัญญาที่พิจารณาอุปปาทะ ฯลฯ อุปายาส เพื่อประโยชน์แก่การเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ ฯลฯ ปัญญาที่อุปปาทะ ฯลฯ อุปายาส เพื่อประโยชน์แก่การเข้าอรหัตผลสมาบัติ เพื่อประโยชน์แก่การเข้าสุญญตวิหารสมาบัติ เพื่อประโยชน์แก่การเข้าอนิมิตตวิหารสมาบัติ แล้ววางเฉยอยู่ ชื่อว่า ญาณในสังขารุเบกขาอันหนึ่ง" ดังนี้ ชื่อว่า **เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา**

ก็ในที่นี้ ความพิจารณา คือ เข้าไปสอบสวนโดยสภาวะ ซึ่งธรรมชาติทั้งหลาย มีนิวรณ์ วิตกและวิจาร เป็นต้น ที่ข่มไว้ด้วยปฐมฌาน เป็นต้น แล้วหยุดเฉยอยู่ด้วยอำนาจความปลงใจได้ ชื่อว่า **ความพิจารณาธรรมทั้งหลาย มีนิวรณ์เป็นต้น แล้ววางเฉยอยู่**

วิปัสสนาปัญญาที่วางเฉยในอันจะถือเอา คือ ในอันจะทำสังขารเหล่านั้นให้เกิดขึ้นเพราะได้เห็นโทษแล้ว ชื่อว่า **อุเบกขาที่เป็นกลางในอันจะถือเอา**

ในคำเหล่านั้น คำว่า **อุปปาทะ** ท่านกล่าวถึงความเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพนี้ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย

คำว่า **ปวัตตะ** ได้แก่ ความเป็นไปของธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น

คำว่า **นิมิต** ได้แก่ สังขารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด เพราะปรากฏโดยความเป็นนิมิต

คำว่า **อายูหนะ** ได้แก่ กรรมที่เป็นเหตุแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป

คำว่า **ปฏิสนธิ** ได้แก่ ความเกิดขึ้นในภพต่อไป

คำว่า **คติ** ได้แก่ คติที่มีปฏิสนธิ

คำว่า **นิพพัตติ** ได้แก่ ความบังเกิดแห่งขันธ์ ทั้งหลาย

คำว่า **อุปปัตติ** ได้แก่ ความเป็นไปของวิบาก ที่ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิปทาญาณ-ทัสสนวิสุทธินิเทส) ว่า "ในคำว่าของบุคคลผู้เข้าสมาบัติก็ดี ของบุคคลผู้เข้าถึงก็ดี ดังนี้ นี้ได้แก่ (ความเป็นไป) ของวิบากที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้

คำว่า **ชาติ** ได้แก่ ชาติที่มีเพราะภพเป็นปัจจัย อันเป็นปัจจัยแก่ชรา เป็นต้น

ธรรมทั้งหลาย มี ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น ชัดอยู่แล้วทีเดียว

อนึ่ง เฉพาะธรรม ๕ มีอุปปาทะเป็นต้น ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับเป็นอารมณ์ของสัง-ขารุเบกขาญาณ ธรรมที่เหลือกล่าวไว้เกี่ยวกับเป็นคำไวพจน์ของธรรม ๕ เหล่านั้น จริงอยู่ พึงทราบว่า คำทั้ง ๒ นี้ คือ นิพพัตติ ชาติ เป็นไวพจน์ของคำว่า อุปปาทะ และของคำว่า ปฏิสนธิ คำทั้ง ๒ นี้ คือ คติ และอุปปัตติ เป็นไวพจน์ของคำว่า ปวัตตะ ธรรม มีชรา เป็นต้น เป็นไวพจน์ของคำว่า นิมิต ดังนี้

สังขารุเบกขามี ๑๐ คือ ที่เป็นเหตุแห่งความเกิดขึ้นของมรรค โดยเกี่ยวกับอัป-ปณิหิตวิโมกข์ก็มี ๔, เพื่อการเข้าผลสมาบัติก็มี ๔ เหมือนกัน, โดยเกี่ยวกับสุญญตวิหาร อนิมิตตวิหาร ก็มี ๒ ดังนี้

บทว่า **ยา** ได้แก่ วิปัสสนาปัญญา

คำว่า **สิ่งใดมี** ความว่า สิ่งใด คือ ลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นมีอยู่

คำว่า **สิ่งใดเกิด** ความว่า สิ่งใด คือ ขันธ์ ๕ เกิด เพราะความที่บังเกิดแล้วเพราะปัจจัย

คำว่า **ย่อมละสิ่งนั้น** คือ เมื่อละอยู่ซึ่งนิจจสัญญา เป็นต้น ด้วยอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ก็ชื่อว่า ย่อมละ โดยการละฉันทราคะที่เกี่ยวเนื่องกับสิ่งนั้น เพราะได้เห็นโทษโดยชอบแล้วนั่นเทียว ความว่า ย่อมละด้วยการปฏิบัติ โดยประการที่ไม่มีความยึดถืออีกต่อไป ก็ท่านผู้เป็นอย่างนั้น **ย่อมได้มาซึ่งอุเบกขา** (ความวางเฉย) ในสิ่งนั้น

คำว่า **ในการตรวจสอบ** คือแม้ในการพิจารณา เกี่ยวกับว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น

ชื่อว่า **เป็นธรรมชาติยังสหชาตธรรมให้เป็นไปเสมอกัน** ก็เพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นไปได้เสมอกัน แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย

ชื่อว่า **บริสุทธิ์จากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งปวง** ก็เพราะภาวะที่พ้นแล้วจากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งปวง มีนิวรณ์ วิตก วิจาร เป็นต้น, เพราะธรรมอันเป็นข้าศึกเหล่านั้น สงบแล้ว จึงชื่อว่า **เป็นความไม่พยายาม แม้ในอันจะสงบซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก** คือ เป็นไปด้วยความไม่พยายาม หรือชื่อว่า ถึงแล้วซึ่งความไม่พยายาม

สภาวะของอุเบกขาทั้ง ๑๐

วิสุทธิมรรค

ในอุเบกขาทั้ง ๑๐ นั้น (อุเบกขา ๖ คือ) ฉฬังคุเบกขา ๑, พรหมวิหารุเบกขา ๑, โพชฌังคุเบกขา ๑, ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ๑, ฌานุเบกขา ๑, ปริสุทธุเบกขา ๑ โดยสภาวะก็เป็นอันเดียวกัน คือ เป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขานั่นเอง แต่เพราะความต่างกันแห่งฐานะนั้นๆ ตัตรมัชฌัตตุเบกขา แม้อันเดียวนั้น จึงมีความต่างกันนี้ได้ ดุจสัตว์ แม้ว่า เป็นคนเดียวกัน ก็มีความต่างกัน โดยเกี่ยวกับเป็นเด็ก เป็นคนหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี เป็นพระราชา เป็นต้น ฉะนั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ในอุเบกขา ๖ นั้น ในที่ใดมีฉฬัง-คุเบกขา ในที่นั้นก็ไม่มีโพชฌังคุเบกขา เป็นต้น ก็หรือว่า ในที่ใด มีโพชฌังคุเบกขา ในที่นั้นก็ไม่มีฉฬังคุเบกขา เป็นต้น ดังนี้เถิด

แม้สังขารุเบกขา และวิปัสสนูเบกขา ก็มีความเป็นอันเดียวกันโดยสภาวะเหมือนอย่างอุเบกขา ๖ มีฉฬังคุเบกขา เป็นต้น เหล่านั้น คือว่า สังขารุเบกขา และวิปัสสนูเบกขานั้น ได้แก่ ปัญญานั่นเอง ซึ่งท่านแตกเป็น ๒ อย่างโดยเกี่ยวกับกิจ เหมือนอย่างว่า เมื่อ

บุรุษถือไม้ มีปลายดุจกีบเท้าแพะ (มีปลายเป็นง่าม) ค้นหางูที่เข้าไปสู่เรือนในเวลาเย็นอยู่ พบงูนั้นมันนอนขดอยู่ที่ยุ้งแกลบ ก็แลดู (ตรวจสอบ) อยู่ว่า "งูหรือไม่ใช่หนอ?" ดังนี้ พอเห็นสวัสดิกะ (ลายดอกจันทร์) ๓ แฉกเข้าก็หมดสงสัย มีแต่ความเป็นกลาง (วางเฉย) ในอันจะตรวจสอบว่า งูหรือไม่ใช่งู ฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นนั่นเทียว เมื่อพระโยคีผู้ปรารภวิปัสสนา เห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นกลางในอันจะตรวจสอบถึงความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งสังขารทั้งหลาย อันใด ย่อมเกิดขึ้น ความเป็นกลางนี้ ชื่อว่า **วิปัสสนูเบกขา**

ส่วนเมื่อบุรุษนั้น ใช้ไม้มีปลายดุจกีบเท้าแพะ จับงูไว้มั่นแล้ว แสวงหาอยู่ซึ่งอาการที่จะปล่อยนั่นเทียวว่า "เราจะพึงปล่อยงูนี้ ไม่ทำให้มันลำบาก และไม่ให้งูนี้มันกัดเอาตัวเข้าได้อย่างไรหนอ? ดังนี้ ก็ย่อมมีความเป็นกลางในอันจะถือเอาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นนั่นเทียว เมื่อพระโยคีเห็นอยู่ซึ่งภพ ๓ เป็นดุจถูกไฟไหม้ เพราะได้เห็นไตรลักษณ์แล้ว ความเป็นกลางในอันจะถือเอาสังขารอันใด ความเป็นกลางนี้ ชื่อว่า **สังขารุเบกขา** โดยเหตุนี้ เมื่อวิปัสสนูเบกขาสำเร็จแล้ว แม้สังขารุเบกขาก็จะเป็นอันสำเร็จเหมือนกัน ก็อุเบกขานี้ ท่านแตกเป็น ๒ อย่าง กล่าวคือ ความเป็นกลางในอันจะตรวจสอบ และในอันจะถือเอาแล

ส่วนวิริยุเบกขา และเวทนูเบกขา แตกต่างซึ่งกันและกันด้วย แตกต่างจากอุเบกขาที่เหลือด้วย โดยสภาวะ ฉะนี้แล

ในอุเบกขาเหล่านี้ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ในที่นี้ประสงค์เอา **ฌานุเบกขา**

มหาฎีกา

หากว่า อุเบกขา (ตัตรมัชฌัตตุเบกขา) เป็นอันเดียวกันโดยสภาวะไซร้ ความต่างกันอันนี้ จะมีได้อย่างไรเล่า? ท่านอาจารย์กล่าวตอบว่า .....**ก็เพราะความต่างกันแห่งฐานะนั้น ๆ** ดังนี้ไว้

คำว่า **เพราะฉะนั้น** ความว่า เพราะเหตุที่ แม้เมื่อไม่มีความต่างกันโดยสภาวะ แต่ว่าอุเบกขาเหล่านี้ มีความต่างกันแห่งฐานะนี้นั้น ด้วยปัจจัยต่างๆ กันเหล่าไหน เพราะปัจจัยต่างๆ กันเหล่านั้น ไม่มีความเป็นไปพร้อมกัน อุเบกขาเหล่านั้นจะมีความไม่แตกต่าง

กันมิได้ หรือจะมีความเป็นไปพร้อมกันก็มิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ในที่ใดมีฉฬังคุเบกขา** ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **เอกีภาโว** แปลว่า ความเป็นอันเดียวกัน ความว่า แม้ว่าจะมีความเหมือนกันด้วยความเป็นกลาง แต่ว่าปัญญานี้ยังมีความต่างกัน เพราะความต่างกันแห่งอารมณ์

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ท่านแตกเป็น ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับกิจ** ดังนี้ หมายเอาความหมายใด เมื่อจะแสดงความหมายนั้นโดยพิสดาร จึงกล่าวว่า **เหมือนอย่างว่า** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีว่า **สิ่งใดมี สิ่งใดเกิด ย่อมละสิ่งนั้น จึงได้มาซึ่งอุเบกขา** ดังนี้ หมายเอาอุเบกขาแม้ใด อุเบกขานี้ ชื่อว่า **วิปัสสนูเบกขา** ในปาฐะพระบาลีนั้น คำว่า **สิ่งใดมี สิ่งใดเกิด** ได้แก่ ขันธ์ ๕ ย่อมละขันธ์ ๕ นั้นด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ (ญาณคือ ความใคร่ที่จะปล่อยขันธ์ ๕) ย่อมได้มาซึ่งอุเบกขา (ความวางเฉย) ในอันจะตรวจสอบลักษณะที่เป็นสังขาร แห่งขันธ์ ๕ ที่เกิดแล้ว ที่ได้เห็นไตรลักษณ์แล้ว ดุจได้มาซึ่งความวางเฉย ในอันจะตรวจสอบลักษณะที่เป็นงู แห่งงูที่ได้เห็นลายดอกจันทร์แล้ว ฉะนั้น เมื่อวิปัสสนูเบกขาอันเป็นธรรมชาติที่เป็นกลาง ในอันจะตรวจสอบสังขารเหล่านั้นสำเร็จแล้ว เพราะความที่เห็นลักษณะ มีไม่เที่ยงเป็นต้น ของสังขารได้ดีแล้ว ความวางเฉยแม้ในอันจะถือเอาสังขารเหล่านั้น ที่ได้เห็นโทษแล้วอย่างนั้น ก็จะเป็นอันสำเร็จเหมือนกัน เพราะมีอัธยาศัยน้อมไปในวิสังขาร (นิพพาน) โดยประการทั้งปวง

ลักษณะเป็นต้น ของฌานุเบกขา

วิสุทธิมรรค

ฌานุเบกขานั้น

มชฺฌตฺตลกฺขณา	มีความเป็นกลางเป็นลักษณะ
อนาโภครสา	มีความไม่คิดคำนึงเป็นรส
อพฺยาปารปจฺจุปฏฺฐานา	มีความไม่พยายามเป็นปัจจุปัฏฐาน
ปีติวิราคปทฏฺฐานา	มีความสำรอกปีติได้เป็นปทัฏฐาน ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **มีความไม่คิดคำนึงเป็นรส** ความว่า มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อความโน้มไปแม้ในสุขอันประณีตนั้น เป็นกิจ

คำว่า **มีความไม่พยายามเป็นปัจจุปัฏฐาน** ความว่า แม้เมื่อมีการถึงสุข อันเป็นบารมี ก็ปรากฏเป็นธรรมชาติไม่ขวนขวายในสุขนั้น หรือยังความไม่พยายามในสุขนั้นให้ปรากฏแก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย

วิสุทธิมรรค

ในอธิการนี้ ถามว่า “ก็ฌานุเบกขานี้ โดยสภาวะก็เป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขานั่นเอง มิใช่หรือ ? ซึ่งตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้ ก็มีอยู่ทั้งในปฐมฌานและทุติยฌาน เพราะฉะนั้น แม้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น น่าจะมีอันต้องกล่าวถึงตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้ไว้อย่างนี้ว่า ‘เป็นผู้มีอุเบกขาอยู่ด้วย’ ดังนี้ เพราะเหตุไร จึงไม่ตรัสถึงตัตรมัชฌัตตุเบกขา (ในปฐม-ฌานและทุติยฌาน) นั้นไว้” ดังนี้

ตอบว่า เพราะมีกิจไม่ชัดเจน จริงอยู่ กิจของตัตรมัชฌัตตุเบกขานั้น ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น ไม่ชัดเจน เพราะถูกวิตกเป็นต้นครอบงำ ส่วนตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้ ในตติยฌานนี้ เพราะไม่ถูกวิตก วิจาร และปีติครอบงำ จึงเกิดมีกิจชัดเจน เป็นดุจว่า โงศีรษะได้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ ฉะนี้แล

จบการพรรณนาอรรถแห่งปาฐะว่า **อุเปกฺขโก จ วิหรติ** นี้แล้ว โดยประการทั้งปวง

มหาฎีกา

เพราะถูกธรรมทั้งหลาย มีวิตก เป็นต้น อันนำมาซึ่งความกำเริบและความปลาบ-ปลื้มแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายครอบงำ กิจแห่งความเป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขาในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น จึงไม่ชัดเจน ในตติยฌานนี้ชัดเจน เพราะไม่มีภาวะนั้น

วินิจฉัยในคำว่า ระลึกได้ รู้ชัดโดยชอบได้ด้วย

วิสุทธิมรรค

บัดนี้จะวินิจฉัยในคำว่า **สโต จ สมฺปชาโน** นี้

พระโยคี ชื่อว่า **สโต** เพราะอรรถว่า ระลึกได้ ชื่อว่า **สมฺปชาโน** เพราะอรรถว่า รู้ชัดโดยชอบ เป็นอันตรัสถึงสติ และสัมปชัญญะไว้โดยบุคคล

ลักษณะเป็นต้น ของสติ และสัมปชัญญะ

ในสติ และสัมปชัญญะนั้น

สติ

สรณลกฺขณา	มีความระลึกได้เป็นลักษณะ
อปมฺมุสฺสนรสา	มีความไม่หลงลืมเป็นรส
อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา	มีความรักษาไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน

สัมปชัญญะ

อสมฺโมหลกฺขณํ	มีความไม่ลุ่มหลงเป็นลักษณะ
ตีรณรสํ	มีความพิจารณาเป็นรส
ปวิจยปจฺจุปฏฺฐานํ	มีความเลือกเฟ้นเป็นปัจจุปัฏฐาน

มหาฎีกา

สำหรับบทว่า **พระโยคี** ชื่อว่า **สโต** เพราะอรรถว่า ระลึกได้ ดังนี้ ท่านกล่าวถึงกัตตุสาธนะ

บทว่า **สมฺมา ปชานาติ** แปลว่า รู้ชัดโดยชอบนั่นแหละ

ความระลึกได้ คือ ความคิดได้ ได้แก่ ความเข้าไปตั้งไว้ (ที่อารมณ์) เป็นลักษณะของสตินี้ เพราะเหตุนั้น สตินี้ จึงชื่อว่า **มีความระลึกได้เป็นลักษณะ**

สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความหลงลืม ชื่อว่า ความไม่หลงลืม เป็นกิจของสตินี้ เพราะเหตุนั้น สตินี้ จึงชื่อว่า **มีความไม่หลงลืมเป็นรส**

ชื่อว่า **มีความรักษาไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน** เพราะอรรถว่า ปรากฏเป็นธรรมชาติที่รักษาไว้จากกิเลสทั้งหลาย หรือเพราะยังความรักษาไว้จากกิเลสทั้งหลายนั้นให้ปรากฏ

ความไม่ลุ่มหลง คือ ความรู้ชัดโดยชอบนั่นเอง หรือว่า สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความลุ่มหลง ชื่อว่า **มีความไม่ลุ่มหลง**

ชื่อว่า **ตีรณะ** (ที่แปลว่า ความพิจารณา) ได้แก่ ความถึงฝั่งแห่งกิจ

ชื่อว่า **ความเลือกเฟ้น** ได้แก่ ความไต่สวน

วิสุทธิมรรค

ในบรรดาฌานเหล่านั้น สติสัมปชัญญะนี้มีอยู่ แม้ในฌานต้นๆ ก็จริง เพราะว่า สำหรับคนที่ไม่มีสติ ไม่มีสัมปชัญญะ แม้เพียงอุปจาระก็ยังสำเร็จไม่ได้ ป่วยกล่าวไปไยถึงอัปปนาเล่า แต่ว่า เพราะความที่ฌานเหล่านั้นหยาบ การที่จิตดำเนินไป จึงเป็นอันสะดวก เหมือนอย่างการที่บุรุษ เดินไปบนพื้นดิน (ซึ่งเป็นที่เรียบๆ เดินได้สะดวก) ฉะนั้น กิจของสติและสัมปชัญญะในฌานต้นๆ จึงไม่ชัดเจน แต่เพราะความที่ตติยฌานนี้ละเอียด เพราะละองค์หยาบได้ จึงพึงปรารถนาการดำเนินแห่งจิตที่สติและสัมปชัญญะประคับประคองแล้วนั่นเทียวได้ ดุจพึงปรารถนาการที่บุรุษเดินไปบนที่แหลมคม (ซึ่งต้องคอยประคับประคองเป็นอย่างยิ่ง) ได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสถึงสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้เท่านั้น

มหาฎีกา

แม้ปฐมฌานและทุติยฌาน เทียบกับอุปจารฌาน เป็นต้น แล้ว จัดว่า ละเอียดทีเดียวก็จริง ถึงกระนั้น ท่านก็กล่าวคำว่า “เพราะความที่ฌานเหล่านั้นหยาบ” ดังนี้ไว้ เพราะเทียบกับฌานที่สูงนี้ พึงทราบถึงความเป็นฌานที่หยาบนั้น โดยภาวะที่เป็นฌาน มีองค์หยาบ มีวิตก เป็นต้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “พึงทราบถึงความเป็นฌานที่หยาบนั้น โดยภาวะที่เป็นฌาน มีเจตสิกมาก” ดังนี้ก็มี อธิบายว่า ในฌานพวกนั้น มีการดำเนินไปได้สะดวก กิจของสติและสัมปชัญญะในฌานพวกนั้น จึงไม่ชัดเจน เพราะกิจที่พึงกล่าวได้ว่า “กำลังทำกิจที่ทำได้ยากชื่อนี้อยู่” ดังนี้ ไม่มี

คำว่า **เพราะความที่ฌานนี้ละเอียด เพราะละองค์หยาบได้** มีความหมายดังนี้

สติและสัมปชัญญะเกิดแม้ในทุติยฌานได้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในตติยฌานนี้ ความพยายามของสติและสัมปชัญญะ มีความดีล้ำยิ่ง เพราะความเป็นฌานละเอียด โดยการละองค์หยาบ กล่าวคือ ปีติในบรรดาปีติและสุข ที่โดยมากเป็นไปโดยภาวะที่ไม่แยกกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ปุริสสฺส** (ดุจพึงปรารถนาการที่บุรุษ...) ดังนี้เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

จะว่าให้ยิ่งขึ้นไปอีกหน่อย พึงทราบว่า บทว่า สโต จ สมฺปชาโน นี้ ตรัสไว้ในตติยฌานนี้เท่านั้น เพื่อแสดงความหมายพิเศษนี้ว่า

เปรียบเหมือนลูกโคที่ติดแม่ ถูกพรากจากแม่โคแล้ว เมื่อไม่รักษาไว้ ก็จะเข้าไปหาแม่โคอีกนั่นเทียว ฉันใด สุขในตติยฌานนี้ ก็ฉันนั้น ถูกพรากจากปีติแล้ว เมื่อไม่รักษาไว้ด้วยเครื่องรักษา คือ สติและสัมปชัญญะ ก็จะพึงเข้าไปสู่ปีติอีกนั่นเทียว คือ พึงเป็นสุขที่สัมปยุตกับปีตินั่นแหละ อนึ่ง สัตว์ทั้งหลาย ย่อมกำหนัดนักในสุข และสุขนี้ก็มีรสหวานนัก เพราะไม่มีสุขที่ยิ่งไปกว่านั้น ถึงอย่างนั้น ความไม่กำหนัดในสุขในตติยฌานนี้ ก็ยังมีได้ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะ ไม่ใช่โดยประการอื่น ดังนี้ ฉะนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **ก็จะพึงเข้าไปสู่ปีติอีกนั่นเทียว** ความว่า พึงเป็นหานภาคิยฌาน (ฌานที่มีส่วนแห่งความเสื่อม) คือ พึงสำเร็จเป็นทุติยฌานนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **คือ พึงเป็นสุขที่สัมปยุตกับปีตินั่นแหละ** ดังนี้ไว้

คำว่า **และสุขนี้ก็มีรสหวานนัก** ท่านกล่าวหมายเอาสุขในตติยฌาน ก็พึงทราบถึงความมีรสอร่อยแห่งสุขนั้น โดยความไม่มีแห่งปีติ อันมีความบันเทิงร่าเริงเป็นสภาวะนั่นเทียว

บทว่า **อิทํ** ได้แก่ ๒ บทที่ว่า **สโต, สมฺปชาโน**

วินิจฉัยในคำว่า ย่อมเสวยสุขด้วยกายด้วย

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า **สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ** นี้

ความว่า พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌาน ไม่มีการคำนึงถึงการเสวยสุขก็จริง แม้เป็นอย่างนี้ (แต่) เพราะเหตุที่สุขของเธอนั้นสัมปยุตด้วยนามกาย, อีกนัยหนึ่ง สุขที่สัมปยุตด้วยนามกายนั้นอันใด เพราะเหตุที่รูปกายของเธอถูกรูปอันประณีตยิ่ง ซึ่งมีสุขที่สัมปยุตด้วยนามกายอันนั้น เป็นสมุฏฐานกระทบแล้ว ซึ่งเพราะความที่รูปกายถูกรูปอันประณีตยิ่งกระทบแล้ว แม้ออกจากฌานแล้ว ก็ยังรู้สึกเป็นสุข เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงความหมายที่ว่านี้ จึงตรัสว่า **สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ** ดังนี้ไว้

มหาฎีกา

คำว่า **เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงความหมายที่ว่านี้** ประกอบความว่า “เพราะเหตุที่พระโยคี ผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานนั้น พึงเสวยสุขอันสัมปยุตด้วยนามกาย

บทว่า **ยํ วา ตํ** ความว่า อีกนัยหนึ่ง สุขที่สัมปยุตด้วยนามกายที่กล่าวแล้วนั้นอันใด เพราะเหตุที่รูปกายของพระโยคี ผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานนั้น ถูกรูปอันประณีตยิ่ง ซึ่งมีสุขอันสัมปยุตด้วยนามกายนั้นเป็นสมุฏฐาน คือที่ตั้งขึ้นพร้อมแล้วจากสุขอันสัมปยุตด้วยนามกายนั้น กระทบแล้ว ซึ่งเพราะความที่รูปกายถูกรูปอันประณีตยิ่งกระทบแล้ว พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน แม้ออกจากฌานแล้ว ก็ยังรู้สึกเป็นสุข เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงความหมาย กล่าวคือ การเสวยสุขทางใจและทางกายนี้ จึงตรัสว่า **สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ** ดังนี้ไว้” ดังนี้ ความสังเขปในคำว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ นี้ มีว่า “ตรัสว่า พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน ย่อมเสวยสุขทางใจด้วยนามกาย และสุขทางกาย โดยการทำรูปซึ่งเป็นเหตุแห่งสุขทางกายให้ตั้งขึ้น” ดังนี้

คำว่า (ซึ่งเพราะความที่รูปกาย) **ถูกรูปอันประณีตยิ่งกระทบแล้ว** ความว่า (ซึ่งเพราะความที่รูปกาย) ถูกรูปอันประณีตยิ่งซึมซาบแล้ว

เหมือนอย่างว่า ร่างกายถูกน้ำกระทบแล้ว เมื่อโผฏฐัพพารมณ์ มีลม เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้ คือ ไม่รุนแรงจนเกินไป กระทบเอา ก็ย่อมเกิดความสุขขึ้น ฉันใด ร่างกายที่ถูกธรรมทั้งหลาย มีรูปอันประณีตเป็นต้น เหล่านี้ กระทบแล้ว ก็ฉันนั้นแล

อีกนัยหนึ่ง ในคำท้วงติงที่ว่า "ในคำว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ นี้ ชื่อว่า การเสวยสุข โดยเว้นการคำนึงถึงเป็นไฉนเล่า?" มีคำประกอบความว่า "พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌาน ไม่มีการคำนึงถึงการเสวยสุขก็จริง แม้เป็นอย่างนี้ เพราะเหตุที่สุขของเธอนั้นสัมปยุตด้วยกาย (นามกาย) เพราะฉะนั้น เธอจึงเสวยสุขด้วยนามกายด้วย" ดังนี้ บัดนี้ เพื่อจะแสดงการเสวยสุข แม้พร้อมกับการคำนึงถึง ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อีกนัยหนึ่ง สุขที่สัมปยุตด้วยนามกายนั้นอันใด** ดังนี้ เป็นต้นไว้

วินิจฉัยในคำว่า พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวถึงบุคคล ผู้พร้อมเพรียงด้วยฌานนั้นว่า "เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข" ดังนี้ เพราะเหตุแห่งฌานใด

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า **ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี** นี้

ความว่า พึงทราบคำประกอบความในคำนี้ อย่างนี้ คือ "พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ย่อมกล่าว คือ แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื้นประกาศ อธิบายว่า ย่อมสรรเสริญ ซึ่งบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยตติยฌานนั้น เพราะเหตุแห่งตติยฌานใด คือ เพราะตติยฌานใดเป็นตัวการณ์ สรรเสริญว่า อย่างไร? สรรเสริญว่า เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ย่อมถึงซึ่งตติยฌานนั้นอยู่" ดังนี้

ถามว่า เพราะเหตุไร พระอริยเจ้าเหล่านั้น จึงสรรเสริญบุคคลนี้ไว้อย่างนี้เล่า? ตอบว่า เพราะเป็นผู้ควรซึ่งการสรรเสริญ จริงอยู่ พระโยคี เพราะเหตุที่เป็นผู้มีอุเบกขาในตติยฌาน อันมีสุขที่มีรสอร่อยยิ่งนัก ทั้งถึงแล้วซึ่งสุขอันเป็นบารมี ไม่ถูกเครื่องข้อง คือ ความสุขในตติยฌานนั้นฉุดรั้งไว้ และเป็นผู้มีสติ เพราะความที่มีสติเข้าไปตั้งไว้ โดยประการที่ปีติจะเกิดขึ้นไม่ได้ และเพราะเหตุที่ย่อมเสวยสุข อันไม่เศร้าหมอง ที่พระอริยเจ้า

พอใจ และที่อริยชนเสพแล้วนั่นเทียว ด้วยนามกาย เพราะฉะนั้น จึงเป็นผู้ควรซึ่งการสรรเสริญ พึงทราบว่า เพราะความเป็นผู้ควรซึ่งการสรรเสริญอย่างนี้ พระอริยเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อจะประกาศคุณทั้งหลาย อันเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้ควรซึ่งการสรรเสริญอย่างนี้ จึงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า **อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี** ดังนี้

บทว่า **ตติยํ** ความว่า ชื่อว่า ตติยะ (ที่ ๓) ก็เพราะความเป็นลำดับแห่งการนับ ชื่อว่า ตติยะ เพราะอรรถว่า เข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๓ ดังนี้ก็ได้

มหาฎีกา

ศัพท์ว่า **ยํ** เป็นคำนิบาตในอรรถว่า เหตุ ความเท่ากับ ยสฺมา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพราะเหตุแห่งฌานใด** ดังนี้ไว้

เพราะประสงค์ว่า “บทว่า **อาจิกฺขนฺติ** (ที่แปลว่า กล่าว) เป็นต้น มีอรรถว่า สรรเสริญ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อธิบายว่า ย่อมสรรเสริญ** ดังนี้ไว้

คำว่า **สรรเสริญว่าอย่างไร** เป็นคำถามถึงอาการที่สรรเสริญ

ในฐานะเช่นนี้ ด้วยศัพท์ว่า “สติ” นั่นเทียว ก็เป็นอันถือเอาสัมปชัญญะแล้วแล (แต่) เพราะในพระบาลี (ที่ว่า อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี) นี้ ทรงถือเอาเฉพาะสติเท่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้อย่างนี้ว่า **เป็นผู้มีสติ เพราะความที่มีสติอันเข้าไปตั้งไว้ โดยประการที่ปีติจะเกิดขึ้นไม่ได้** ดังนี้ไว้ อีกอย่างหนึ่ง (ที่ทรงถือเอาเฉพาะสติ) ก็เพราะสัมปชัญญะได้ตรัสไว้ข้างต้นแล้วว่า “สัมปชาโน – รู้ชัดโดยชอบ” ดังนี้

อนึ่ง ในขณะแห่งฌาน ย่อมได้สุขทางใจ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า **ย่อมเสวยสุข...ด้วยนามกาย** ดังนี้ไว้

นับตั้งแต่คำว่า **ชื่อว่า ตติยะ ก็เพราะความเป็นลำดับแห่งการนับ** นี้ไป เป็นอันท่านกล่าวถึงความไม่แตกต่าง และความแตกต่างจากกถา อันว่าด้วยฌานที่ ๒ กับฌานที่ ๓ ไว้ แล

วินิจฉัยในคำว่า ตติยฌานละองค์เดียว ถึงพร้อมด้วยองค์ ๒

วิสุทธิมรรค

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์เดียว ถึงพร้อมด้วยองค์ ๒** จะวินิจฉัยในคำนี้

ความว่า พึงทราบความเป็นฌานละองค์เดียว โดยเกี่ยวกับการละปีติ ก็ปีตินี้นั้นถูกละไปในขณะแห่งอัปปนานั่นเทียว ดุจวิตกและวิจารถูกละไปในขณะอัปปนาแห่งทุติยฌาน เพราะเหตุนั้น ปีตินั้น จึงเรียกว่า เป็นองค์ที่ตติยฌานนั้นจะพึงละ

ส่วนความเป็นฌานถึงพร้อมด้วยองค์ ๒ พึงทราบโดยเกี่ยวกับความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ เหล่านี้ คือ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑ เพราะฉะนั้น คำที่ตรัสไว้ในปกรณ์วิภังค์ว่า "บทว่า ฌาน ได้แก่ อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข เอกัคคตาแห่งจิต" ดังนี้ อันใด คำนั้นตรัสไว้โดยปริยาย เพื่อแสดงฌานนั้นพร้อมทั้งบริขาร แต่โดยนิปปริยาย ยกเว้น อุเบกขา สติ สัมปชัญญะเสีย ฌานนี้ก็มี ๒ องค์ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ที่ถึงการเข้าไปเพ่ง (ซึ่งอารมณ์) เป็นลักษณะ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "**กตมํ ตสฺมึ สมเย ฯเปฯ จิตฺตสฺเสกคฺคตา**[๑] - ฌานที่มีองค์ ๒ ในสมัยนั้น เป็นไฉน? ได้แก่ สุขและเอกัคคตาแห่งจิต" ดังนี้ คำที่เหลือก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเอง

(เนื้อความในตอนนี้ ไม่มีคำอธิบายของมหาฎีกา พึงทราบโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ข้างต้น)

ความเกิดขึ้นแห่งจตุตถฌาน

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง พระโยคี พึงเป็นผู้สั่งสมวสีโดยอาการ ๕ แม้ในตติยฌานที่บรรลุแล้วอย่างนี้นั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในตติยฌานนั้นว่า "สมาบัตินี้ ยังมีปีติเป็นข้าศึกใกล้" และว่า "มีองค์ทรามกำลัง เพราะความที่มีสุข ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า '**ยเทว ตตฺถ สุขมิติ เจตโส อาโภโค, เอเตเนตํ**

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๓๖๗

โอฬาริกมกฺขายติ[๑] - ความคำนึงแห่งใจว่า สุข ในตติยฌานนั้นอันใด นั่นเทียว ตติยฌานนี้ กล่าวได้ว่าหยาบ ก็เพราะมีความคำนึงแห่งใจว่าสุข นี้' ดังนี้ เป็นองค์ที่หยาบ" มนสิการซึ่งจตุตถฌานว่า เป็นธรรมที่สงบ ทำความใคร่ในตติยฌานให้สิ้นไป แล้วก็กระทำความพยายาม เพื่อบรรลุจตุตถฌาน (ต่อไป) เถิด

ต่อจากนั้นไป ในเวลาใด เมื่อเธอผู้มีสติมีสัมปชัญญะ ออกจากตติยฌานแล้ว พิจารณาองค์ฌานทั้งหลายอยู่ สุขทางใจ ที่เรียกว่า โสมนัส ปรากฏโดยเป็นองค์หยาบ อุเบกขาเวทนา และเอกัคคตาแห่งจิตเท่านั้น ปรากฏโดยเป็นองค์สงบ ในเวลานั้น เมื่อเธอมนสิการอยู่ซ้ำๆ ซากๆ ซึ่งนิมิตนั้นนั่นแหละว่า "ปฐวี ปฐวี" เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้มาซึ่งองค์สงบ มโนทวาราวัชชนะ ย่อมเข้าไปตัดภวังค์ ในขณะที่จะพึงกล่าวได้ว่า "จตุตถฌานจักเกิดขึ้นในบัดนี้ละ" กระทำปฐวีกสิณนั่นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น จากนั้นไปชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะ ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ซึ่งเป็นชวนะที่มีดวงเดียวสุดท้ายเป็นรูปาวจร มีจตุตถฌาน ดวงที่เหลือเป็นกามาวจร มีประการอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว

ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แปลกไป คือว่า เพราะเหตุที่สุขเวทนาไม่เป็นปัจจัย โดยอาเสวนปัจจัยแก่อทุกขมสุขเวทนา (แก่อุเบกขาเวทนา) อทุกขมสุขเวทนาก็พึงเกิดขึ้นในจตุตถฌานแน่เทียว เพราะเหตุนั้น ชวนะเหล่านั้น จึงเป็นอันสัมปยุตกับอุเบกขาเวทนา และในจตุตถฌานนั้น ก็ย่อมลดปีติไป เพราะความเป็นฌานที่สัมปยุตกับอุเบกขาเวทนานั่นแหละ ฉะนี้แล

มหาฎีกา

บัดนี้ เมื่อจะแสดงข้อที่แปลกไปที่บังเกิดแล้ว ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แปลกไป คือว่า เพราะเหตุที่**.. ดังนี้ เป็นต้นไว้

ชื่อว่า **ไม่เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัย** เพราะในฐานะที่ไม่ต้องการ สุขอันถึงการสงเคราะห์ด้วยบทอื่น ก็หาความเป็นอาเสวนปัจจัยมิได้

---

[๑] ที.สี. ๙/๔๖

ชื่อว่า **อทุกขมสุขเวทนาก็พึงเกิดขึ้น** เพราะความเป็นภาวนาสำรอกสุขได้อย่างดียิ่ง

คำว่า **ชวนะเหล่านั้น** ท่านกล่าวหมายเอาชวนะในอัปปนาวิถี

ปาฐะเกี่ยวกับจตุตถฌาน และคำวินิจฉัย

วิสุทธิมรรค

ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้ ชื่อว่า **สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ** แปลว่า เพราะละสุขได้ด้วย เพราะละทุกข์ได้ด้วย เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อนนั่นเทียว จึงถึงซึ่งจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำให้เกิดอยู่

จตุตถฌานที่ละองค์เดียว ถึงพร้อมด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ ประการ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นฌานที่พระโยคีรูปนั้นบรรลุแล้วอย่างนี้ชื่อว่า “ปฐวีกสิณ”

วินิจฉัยในคำว่า เพราะละสุขได้ด้วย เพราะละทุกข์ได้ด้วย

วิสุทธิมรรค

ในคำเหล่านั้น คำว่า **สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา** ความว่า เพราะละสุขทางกายได้ด้วย เพราะละทุกข์ทางกายได้ด้วย

บทว่า **ปุพฺเพว** ความว่า ก็การละสุขและทุกข์นั้นแล ย่อมมีในกาลก่อนนั่นเทียว ไม่ใช่ในขณะแห่งจตุตถฌาน

คำว่า **โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา** ความว่า เพราะความดับไปในกาลก่อนนั่นเทียว แห่งธรรมชาติทั้ง ๒ แม้เหล่านี้ คือ สุขทางใจ ๑ ทุกข์ทางใจ ๑ เป็นอันอธิบายได้ว่า “เพราะละเสียได้” นั่นเอง

ถามว่า ก็การละธรรมชาติเหล่านั้น มีในกาลไหนเหล่า? ตอบว่า มีในขณะแห่งอุปจาระของจตุตถฌาน คือ โสมนัสถูกละไปในขณะแห่งอุปจาระของจตุตถฌานนั่นเทียว

ทุกข์, โทมนัส และสุข ถูกละไปในขณะแห่งอุปจาระของปฐมฌาน, ทุติยฌาน และตติย-ฌาน พึงทราบถึงการละสุข, ทุกข์, โสมนัสและโทมนัสเหล่านั้น ซึ่งแม้มิได้ตรัสไว้โดยลำดับแห่งการละ แต่ตรัสไว้แม้ในจตุตถฌานนี้ โดยลำดับการแสดงอินทรีย์ในอินทริยวิภังค์นั่นเทียว อย่างนี้เถิด

มหาฎีกา

เพราะตรัสไว้แล้วว่า **ปุพฺเพว** (ในกาลก่อนนั่นเทียว) ในคำทักท้วงที่ว่า **ก็การละธรรมชาติเหล่านั้น มีในกาลไหนเหล่า** ? ท่านอาจารย์จึงกล่าวตอบว่า **มีในขณะแห่งอุปจาระของจตุตถฌาน** ดังนี้ไว้

เชื่อมความว่า **เอวํ เวทิตพฺพํ** (พึงทราบว่า ....อย่างนี้เถิด)

ลำดับแห่งการเกิดของธรรมทั้งหลายอันเป็นผู้ละ ชื่อว่า **ลำดับแห่งการละ** ก็เพราะเหตุนั้น เมื่อควรจะกล่าวถึงลำดับแห่งการละ ควรกล่าวว่า “ทุกข์ โทมนัส สุข โสมนัส”

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสไว้โดยประการอื่นจากลำดับแห่งการละนี้เล่า ? ท่านอาจารย์จึงกล่าวตอบว่า **อินฺทฺริยวิภงฺเค** (...........ในอินทริยวิภังค์) ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

ถามว่า ก็ถ้าหากว่า ธรรมชาติ มีสุขเป็นต้นเหล่านี้ ถูกละไปในขณะแห่งอุปจาระของฌานนั้นๆ นั่นเทียว เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสถึงความดับ (ของสุขเป็นต้น) ไว้ในฌานทั้งหลายนั่นเทียว อย่างนี้ว่า “**กตฺถ จุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ ฯเปฯ โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ**[๑] - ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่ไหน ? ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว ฯลฯ ถึงซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวกอยู่ ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในปฐมฌานนี้

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๒๘๓

ก็โทมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่ไหน ? ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร จึงถึงซึ่งทุติยฌาน ฯลฯ อยู่ โทมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในทุติยฌานนี้

ก็สุขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่ไหน ? ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เพราะทั้งสำรอกปีติได้ ฯลฯ ย่อมถึงซึ่งตติยฌานนั้นอยู่ สุขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในตติยฌานนี้

ก็โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่ไหน ? ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เพราะละสุขได้ด้วย ฯลฯ จึงถึงซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำให้เกิดอยู่ โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในจตุตถฌานนี้" ดังนี้เล่า ?

ตอบว่า เพราะความดับที่ตรัสไว้ในฌานทั้งหลาย เป็นความดับอย่างเหลือเกินจริงอยู่ ความดับไปแห่งธรรมชาติ มีสุขเป็นต้น เหล่านั้น ในฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น เป็นความดับอย่างเหลือเกิน ไม่ใช่เป็นเพียงความดับไปอย่างเดียว (ไม่ใช่เป็นความดับธรรมดา) ส่วนในขณะแห่งอุปจาระ เป็นความดับไปได้อย่างเดียว ไม่ใช่เป็นความดับอย่างเหลือเกิน จริงอย่างนั้น ในอุปจาระแห่งปฐมฌาน ซึ่งมีอาวัชชนะต่างๆ กัน ทุกขินทรีย์แม้ว่าดับไปแล้ว ก็พึงเกิดขึ้นได้ เพราะสัมผัสแห่งเหลือบยุงเป็นต้นบ้าง เพราะความปวดเมื่อยอันเกิดแต่ที่นั่งไม่เรียบบ้าง แต่ว่าภายในอัปปนา ไม่มีเอาเลยทีเดียว อีกอย่างหนึ่ง ในอุปจาระ ทุกขินทรีย์นี้ แม้ว่าดับไปแล้ว ก็ยังไม่เป็นอันดับไปแล้วด้วยดี เพราะยังไม่ถูกธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กำจัด แต่ว่าภายในอัปปนา เพราะความแผ่ไปแห่งปีติสรรพางค์กายจึงก้าวลงสู่ความสุข ก็ทุกขินทรีย์ของพระโยคีผู้มีกายก้าวลงสู่ความสุขแล้ว ย่อมเป็นอันดับแล้วด้วยดี เพราะถูกธรรมอันเป็นปฏิปักษ์กำจัดได้แล้ว

ส่วนในอุปจาระแห่งทุติยฌาน ซึ่งมีอาวัชชนะต่างๆ กันนั่นเทียว โทมนัสสินทรีย์แม้ว่าถูกละไปแล้ว ก็พึงเกิดขึ้นได้ เพราะเหตุที่โทมนัสสินทรีย์นี้ เมื่อมีความลำบากกายและความท้อแท้ใจ แม้มีวิตกและวิจารเป็นปัจจัย ก็ย่อมเกิดขึ้นได้ และจะเกิดขึ้นไม่ได้ ก็ในเพราะไม่มีวิตกและวิจารนั่นเทียว อนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นในที่ใด ในเพราะที่นั้นมีวิตกและ

วิจาร ก็ในอุปจาระแห่งทุติยฌาน วิตกและวิจารยังไม่ถูกละเสียทีเดียว เพราะเหตุนั้น โทมนัสสินทรีย์นั้น พึงมีความเกิดขึ้นในอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น ในทุติยฌานไม่มีความเกิดขึ้นได้เลย เพราะละปัจจัยได้แล้ว

อย่างนั้นเหมือนกัน ในอุปจาระแห่งตติยฌาน สุขินทรีย์แม้ว่าได้ละแล้ว ก็พึงมีความเกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้มีกายถูกรูปประณีต ซึ่งมีปีติเป็นสมุฏฐานกระทบ ในตติยฌานไม่มีความเกิดขึ้นได้เลย เพราะว่าในตติยฌาน ปีติ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่สุข ดับไปแล้วโดยประการทั้งปวงแล

อย่างนั้นเหมือนกัน ในอุปจาระฌานแห่งจตุตถฌาน โสมนัสสินทรีย์ แม้ว่าถูกละไปแล้ว ก็พึงมีความเกิดขึ้นได้ เพราะเป็นธรรมที่ใกล้ต่อปีติ และเพราะยังไม่ถูกก้าวล่วงโดยชอบ ด้วยยังไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา ในจตุตถฌาน ไม่มีความเกิดขึ้นได้เลย เพราะฉะนั้น ที่ทรงกระทำศัพท์ว่า “ไม่มีเหลือ” ไว้ในปาฐะนั้นๆ ว่า “ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีเหลือในปฐมฌานนี้” ดังนี้เป็นต้นไป ก็โดยประการที่กล่าวแล้วนี้แล

มหาฎีกา

เชื่อมความว่า **อถ กสฺมา ฌาเนสฺวว นิโรโธ วุตฺโตติ** (เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสถึงความดับไว้ในฌานทั้งหลายนั่นเทียว)

คำว่า **ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่ไหน** ความว่าตรัสถามถึงสถานที่ดับว่า “ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วจากปัจจัยทั้งหลายของตน ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่ไหน ?” ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ในคำถามที่ว่า **กตฺถ** (แปลว่า **ในที่ไหน**) และในคำตอบที่ว่า **เอตฺถ** (แปลว่า **ในปฐมฌานนี้**) พึงทราบว่า เป็นสัตตมีวิภัติในอรรถว่าเหตุ (หมายความว่า คำว่า ในที่ไหน ก็คือ ในเพราะธรรมอะไร คำว่า ในปฐมฌานนี้ ก็คือในเพราะปฐมฌานนี้) เป็นอันอธิบายได้ว่า ทุกขินทรีย์ แม้ว่ายังไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า ดับไปไม่มีเหลือ ก็ในเพราะเหตุ คือ อานุภาพของฌาน

ชื่อว่า **ความดับอย่างเหลือเกิน** ได้แก่ การละเสียได้ด้วยดี คือ ความเข้าไปสงบเสียได้ด้วยธรรมอันเป็นปฏิปักษ์โดยตรง

บทว่า **ซึ่งมีอาวัชชนะต่างๆ กัน** ความว่า อัปปนาวิถี มีได้ด้วยอาวัชชนะใด (อุปจาระ) ก็เป็นอุปจาระที่มีอาวัชชนะต่างจากอาวัชชนะนั้น หรือว่า เป็นอุปจาระที่มีหลายอาวัชชนะ จริงอยู่ อุปจาระในอัปปนาวิถี มีอาวัชชนะเดียว อุปจาระนอกนี้มีหลายอาวัชชนะ เพราะมีความเป็นไปหลายวาระ (หลายวิถี)

ความปวดเมื่อยที่เกิดขึ้น เพราะการนั่งบนที่ไม่เรียบ ชื่อว่า **ความปวดเมื่อย อันเกิดแต่ที่นั่งไม่เรียบ**

ท่านกล่าวคำว่า **เพราะความแผ่ไปแห่งปีติ** ดังนี้ไว้ ก็เพราะความที่ปีติ มีความแผ่ไปเป็นกิจ หรือเพราะรูปอันประณีต ซึ่งมีปีติเป็นสมุฏฐานซึมซาบร่างกาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **สรรพางค์กายจึงก้าวลงสู่ความสุข** ดังนี้ไว้

บทว่า **วิตกฺกวิจารปจฺจเยปิ** ความว่า “ปิ” ศัพท์ประกอบไว้ผิดที่ พึงนำ “ปิ” ศัพท์นั้นมาเชื่อมไว้ในบทว่า “ปหีนสฺส” ว่า ปหีนสฺสปิ โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส แปลว่า โทมนัสสินทรีย์ แม้ว่าถูกละไปแล้ว เชื่อมความว่า เอตํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ (โทมนัสสินทรีย์นี้ ....ก็ย่อมเกิดขึ้นได้)

ภาวะที่ความเหน็ดเหนื่อยแห่งกายและจิตมีวิตกและวิจารเป็นปัจจัย พึงทราบได้โดยพระบาลีที่ว่า “เมื่อเรานั้นตรึกอยู่ ตรองอยู่ ตลอดเวลาอันนานยิ่ง ก็ลำบากทั้งกาย ก็ท้อแท้ทั้งจิต” ดังนี้เถิด

พึงนำความเข้ามาเชื่อมกันว่า **วิตกฺกวิจารภาเว อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสินฺทฺริยํ** (แปลว่า โทมนัสสินทรีย์ ย่อมเกิดขึ้นในเพราะมีวิตกและวิจาร)

คำว่า **ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺติ** แปลว่า โทมนัสสินทรีย์นั้น พึงมีความเกิดขึ้นในอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น

ก็ในเรื่องนี้ ถ้าหากอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “ท่านอาจารย์ เมื่อกล่าวว่า ‘โทมนัสนั้น พึงมีความเกิดขึ้นในอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น’ ดังนี้ ก็เป็นอันท่านแสดงว่า บุคคลแม้ว่า เป็นฌานลาภี (เป็นผู้ได้ฌาน) ก็ยังมีความเกิดขึ้นแห่งโทมนัสได้ และด้วยคำนั้นท่านแสดงว่า แม้โทสะที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์ก็มีอยู่ เช่นเดียวกับโลภะ (ถ้าเป็นนิวรณ์ ก็จะไม่เกิดแก่คนได้ฌาน) ถ้าไม่เช่นนั้น โทมนัสก็ย่อมเป็นไปโดยเว้นโทสะ (เพราะโทมนัส

ยังเกิดได้ แม้แก่คนได้ฌาน นั่นก็หมายความว่า โทมนัสไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์) ก็ในเรื่องนี้ ไม่ต้องคิดถึงความผิดกับพระบาลีปัฏฐานหรอก เพราะในบาลีปัฏฐานนั้น ก็ทรงแสดงโทมนัสที่เป็นไป กระทำฌานที่เสื่อมไปให้เป็นอารมณ์ไว้แล้ว แต่ว่าใครๆ ไม่อาจที่จะกล่าวว่า 'โทมนัสย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้ฌานโดยประการทั้งปวง เพราะโทมนัสที่เกิดขึ้น กระทำฌานที่ยังไม่เสื่อมให้เป็นอารมณ์ไม่มี' ดังนี้ได้ เพราะโทมนัสนั้น เกิดขึ้นได้แม้แก่บุคคลผู้ได้สมาบัติ ๘ ก็เขานั้นแล หาเป็นผู้มีฌานอันเสื่อมแล้วไม่" ดังนี้

ขอตอบว่า คำของอาจารย์พวกหนึ่งนั้นไม่ถูกต้อง เพราะโทมนัสที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์ หามีไม่ ถ้าหากว่า มี โทมนัสก็พึงเกิดขึ้นได้ แม้แก่พวกรูปาวจรสัตว์ แต่มันก็ไม่เกิดขึ้น จริงอย่างนั้น ในพระบาลี (อภิ.ป. ๔๒/๓๕๐) ที่ว่า "ในอรูป ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ อวิชชานิวรณ์ อาศัยกามฉันทนิวรณ์เกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น ก็มิได้ทรงยกพยาปาทนิวรณ์ และกุกกุจจนิวรณ์ไว้ด้วย ก็ในคำว่า "โทมนัสนั้น พึงมีความเกิดขึ้นในอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น" ดังนี้ นี้ จะเป็นคำอธิบายถึงภาวะที่โทมนัสไม่เป็นนิวรณ์ก็หาไม่ เพราะปริยาย (คำอธิบายโดยอ้อมๆ) ว่า เป็นนิวรณ์ก็ยังตรัสไว้ แม้แก่ธรรมทั้งหลายมีกามฉันทะ เป็นต้น ซึ่งไม่เป็นนิวรณ์เลย เพราะความเป็นธรรมที่เหมือนกับ (กามฉันทะเป็นต้นนั่นแหละ) ที่เป็นนิวรณ์

อนึ่ง คำที่อาจารย์พวกนั้นกล่าวว่า "เพราะโทมนัสนั้น เกิดขึ้นได้แม้แก่บุคคลผู้ได้สมาบัติ ๘" ดังนี้ใด แม้คำนั้น ก็ยังจัดเป็นเหตุมิได้ เพราะโทมนัสที่กำลังเกิดขึ้น ทำให้เสื่อมจากฌานได้ด้วย แต่พึงทราบว่า ฌานที่เสื่อมไปเพราะปัจจัยเพียงเล็กน้อย พระโยคีทั้งหลายผู้เป็นเช่นนั้น ย่อมกระทำฌานนั้นให้ปรากฏได้โดยไม่ยากเลย ก็คำพูดที่เป็นข้อกำหนดว่า **โทมนัสสินทรีย์นั้น พึงมีความเกิดขึ้นในอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น** ดังนี้ นี้ ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงว่า ในขณะแห่งอุปจาระ ยังละโทมนัสไม่ได้ เพราะอย่างนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า **ภายในอัปปนาไม่มีเอาเลยทีเดียว** ดังนี้ไว้ ก็ถ้าหากว่า ในเวลานั้น โทมนัสพึงเกิดได้ไซร้ ก็พึงทราบเถิดว่า แม้ปฐมฌานของพระโยคีรูปนั้น ก็เป็นอันเสื่อมไปแล้วนั่นเทียว

เพราะอธิบายว่า โสมนัสสินทรีย์ แม้ว่าถูกละไปแล้ว ก็ไม่ชื่อว่าอยู่ในที่ไกลเช่นเดียวกับปีติ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เพราะเป็นธรรมที่ใกล้** (ต่อปีติ) ดังนี้ไว้

เมื่อจะแสดงความหมายว่า "องค์ที่พึงละ แม้ว่าจะถูกละไปแล้วในอุปจาระ อันมีอาวัชชนะต่างๆ กัน ก็พึงเกิดขึ้นในระหว่างๆ ได้ทีเดียว เพราะยังไม่ถูกธรรมอันเป็นปฏิปักษ์กำจัด" ดังนี้ นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า (ด้วยยังไม่มีอุเบกขา) **อันถึงอัปปนา** ดังนี้ เป็นต้นไว้

เพราะจำต้องปรารถนาอาเสวนะ (ความเสพคุ้น) ที่เป็นเช่นนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า "เปรียบเหมือนชวนะ ๒ หรือ ๓ วาระ ที่มีอนุปัสสนาเหมือนกันเท่านั้น (คือมีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว) ย่อมเป็นไปก่อนหน้า แต่มรรควิถีฉันใด แม้ในที่นี้ก็ฉันนั้น ชวนะวาระ ๒ - ๓ วาระ ที่สหรคตด้วยอุเบกขาเท่านั้นย่อมเป็นไปก่อนหน้าแต่อัปปนาวาระ" ดังนี้ไว้

เหตุที่กล่าวเวทนาทั้งหลายไว้ในจตุตถฌาน

วิสุทธิมรรค

ในอธิการนี้ ถามว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น เวทนาเหล่านี้ ทั้งๆ ที่ถูกละไปแล้วในอุปจาระแห่งฌานนั้นๆ อย่างนี้แล้ว เพราะเหตุไร จึงทรงรวบรวมมาไว้ในจตุตถฌานนี้เล่า ?" ตอบว่า เพื่อให้ถือเอาได้โดยง่าย คือว่า ในคำว่า **อทุกฺขมสุขํ** (ที่แปลว่า อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข) นี้ เป็นอันตรัสถึงอทุกขมสุขเวทนา (อุเบกขาเวทนานั่นแหละ) ก็อทุกขมสุขเวทนานั้น เป็นธรรมชาติสุขุม รู้ได้ยาก ใครๆ ไม่อาจจะถือเอา (คือเข้าใจ, เข้าถึงสภาวะ) ได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น เพื่อจะให้ถือเอาได้โดยง่าย พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงรวบรวมเอาเวทนาทั้งหมด (มาตรัสไว้ในจตุตถฌานนี้) เหมือนอย่างนายโคบาล เพื่อจะให้เขาจับเอาได้โดยง่ายซึ่งโคพยศ อันใครๆ ไม่อาจที่จะเข้าไปจับเอาได้โดยประการใดประการหนึ่ง จึงต้อนโคทั้งหมดไว้ในคอกเดียวกัน ลำดับนั้นก็ปล่อยโคออกไปทีละตัว บอกให้เขาจับเอาตัวที่มาถึงโดยลำดับ แม้นั้น ว่า "นี้คือโคตัวนั้น ท่านจงจับมันเถอะ" ดังนี้ ฉะนั้น นั่นเทียว

ด้วยว่า ครั้นทรงแสดงเวทนาที่รวบรวมมานี้ อย่างนี้แล้ว ก็ทรงอาจที่จะให้ถือเอาอทุกขม-สุขเวทนา นี้ได้ว่า "ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส อันใด นี้ ชื่อว่า อทุกขมสุขเวทนา" ดังนี้

มหาฎีกา

บทว่า **สมาหฏา** แปลว่า รวบรวม มีความหมายว่า "รวมตรัส"

ชื่อว่า **เป็นธรรมชาติสุขุม** ก็เพราะความที่ไม่ปรากฏชัด เหตุเพราะไม่หยาบ เหมือนอย่างสุขและทุกข์

เพราะเหตุที่สุขุมนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า **รู้ได้ยาก** เพราะมีสภาวะที่ใครๆ ไม่อาจอนุมานได้

คำว่า **พยศ** มีความหมายว่า ชักนำได้ยาก คือ ฝึกได้ยาก

อธิบายว่า ทรงอาจที่จะให้ถือเอาอทุกขมสุขเวทนานี้ได้ ก็โดยการถอนเอาเวทนาอื่นๆ ออกไป

วิสุทธิมรรค

อักนัยหนึ่ง พึงทราบว่า แม้เพื่อแสดงปัจจัยแห่งเจโตวิมุติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข จึงตรัสเวทนาเหล่านี้ไว้ จริงอยู่ การละเสียได้ซึ่งทุกข์ เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุตินั้น เหมือนอย่างที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า "**จตฺตาโร โข อาวุโส ปจฺจยา ฯเปฯ อิเม โข อาวุโส จตฺตาโร ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา**[๑] - อาวุโส ปัจจัยเพื่อการเข้าเจโตวิมุติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มี ๔ อย่าง ดูก่อน อาวุโส ภิกษุในพระศาสนานี้ เพราะละสุขได้ด้วย เพราะละทุกข์ได้ด้วย เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อนนั่นเทียว จึงถึงซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข ฯลฯ ดูก่อน อาวุโส ปัจจัยเพื่อการเข้าเจโตวิมุติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มี ๔ อย่าง เหล่านี้ แล" ดังนี้

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๕๔๓

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนว่า ธรรมทั้งหลายมีสักกายทิฏฐิ เป็นต้น แม้ว่าถูกละไปแล้วในมรรคอื่น (แต่) เพื่อกล่าวสรรเสริญมรรคที่ ๓ (อนาคามิมรรค) จึงตรัสไว้ว่า ถูกละไปในมรรคที่ ๓ นั้น ฉันใด พึงทราบว่า แม้เพื่อกล่าวสรรเสริญจตุตถฌานนี้ จึงตรัสถึงอทุกขมสุขเวทนาไว้ในจตุตถฌานนี้ ฉันนั้น

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า ตรัสเวทนาเหล่านี้ไว้ในจตุตถฌานนี้ แม้เพื่อแสดงภาวะที่อยู่ไกลยิ่งต่อราคะและโทสะ เพราะฆ่าปัจจัยได้ไว้ จริงอยู่ บรรดาเวทนาเหล่านี้ สุขเป็นปัจจัยแห่งโสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแห่งราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแห่งโทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแห่งโทสะ แต่เพราะฆ่าปัจจัย มีสุข เป็นต้นได้ ราคะและโทสะพร้อมทั้งปัจจัยก็เป็นอันถูกกำจัดไป เพราะฉะนั้น ราคะและโทสะ จึงมีอยู่ในที่ไกลยิ่ง ฉะนี้แล

มหาฎีกา

คำว่า **เจโตวิมุติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข** พึงทราบว่า ได้แก่ จตุตถฌานนี้นั่นเอง

คำว่า **เพื่อแสดงปัจจัย** คือ เพื่อแสดงปัจจัยอันเป็นอุบายบรรลุ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **จริงอยู่ การละเสียได้ซึ่งทุกข์ เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุตินั้น** ดังนี้ไว้ ก็คำว่า **การละเสียได้ซึ่งทุกข์ เป็นต้น** ในที่นี้ ประสงค์เอา การละปฐมฌานเป็นต้น พร้อมทั้งอุปจาระด้วย

คำว่า **ถูกละไป** (ในมรรคที่๓) ได้แก่ ธรรม มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ที่ได้ตรัสไว้ว่า “เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่าง” ดังนี้

คำว่า **เวทนาเหล่านี้** ได้แก่ เวทนา มีสุขเวทนา เป็นต้น

โสมนัส ชื่อว่า **เป็นปัจจัยแห่งราคะ** สมจริงตามที่พระธรรมทินนาเถรีกล่าวไว้ (ในจูฬเวทัลลสูตร) ว่า “ดูก่อน ท่านวิสาขะผู้มีอายุ ราคานุสัยแล ย่อมนอนเนื่องในสุขเวทนา” ดังนี้

โทมนัส ชื่อว่า **เป็นปัจจัยแห่งโทสะ** แม้คำนี้ก็สมจริงตามที่พระธรรมทินนาเถรีกล่าวไว้ (ในจูฬเวทัลลสูตร) ว่า “ปฏิฆานุสัย ย่อมนอนเนื่องในทุกขเวทนา” ดังนี้

คำว่า **เพราะฆ่าปัจจัย มีสุข เป็นต้นได้** คือ เพราะการที่ฌานนั้นละปัจจัยมีสุขเป็นต้นได้

วินิจฉัยในคำว่า อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข

วิสุทธิมรรค

บทว่า **อทุกฺขมสุขํ** ความว่า ชื่อว่า **อทุกฺขํ** ก็เพราะไม่มีทุกข์ ชื่อว่า **อสุขํ** ก็เพราะไม่มีสุข ด้วยคำนี้ ทรงแสดงถึงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขไว้ในจตุตถฌานนี้ ไม่ใช่ทรงแสดงเพียงแต่ความไม่มีแห่งทุกข์และสุขเท่านั้น ชื่อว่า เวทนาที่ ๓ ได้แก่ อทุกขมสุขเวทนา เรียกว่า อุเบกขาเวทนาก็ได้ อทุกขมสุขเวทนานั้น พึงทราบว่ามีการเสวยอารมณ์ที่ผิดแปลกไปจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นรส มีอาการที่ไม่ชัดเจนเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความดับไปแห่งสุขเป็นปทัฏฐาน

มหาฎีกา

บทว่า **อทุกฺขํ** แปลว่า ไม่มีทุกข์ คือ ห่างไกลต่อทุกข์ เพราะว่าในจตุตถฌานนั้นไม่มีทุกข์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า (ชื่อว่า อทุกฺขํ) **เพราะไม่มีทุกข์** ดังนี้ไว้ แม้ในบทว่า **อสุขํ** ก็มีนัยนี้แหละ

คำว่า **ด้วยคำนี้** คือ ด้วยคำที่ปฏิเสธทุกข์ และสุข

ท่านกล่าวคำว่า **อันเป็นปฏิปักษ์** นี้ไว้ ก็เพราะเวทนาที่ ๓ ในจตุตถฌานนี้ พึงทำให้เป็นไปได้ ด้วยอำนาจการก้าวล่วงทุกข์เป็นต้น จะได้กล่าวไว้ เพราะความที่เวทนาที่ ๓ เป็นข้าศึกโดยตรง (ของทุกข์ เป็นต้น) เหมือนอย่างกุศล (ที่เป็นข้าศึกโดยตรงของอกุศล) และอกุศล (ที่เป็นข้าศึกโดยตรงของกุศล) ก็หาไม่

อทุกขมสุขเวทนา มีการเสวยอารมณ์ที่ผิดแปลกไปจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ คือ อารมณ์ปานกลางเป็นลักษณะ หรือมีการเสวยโดยอาการที่เป็นกลางซึ่งอารมณ์อันผิดแปลกไปจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ จึงชื่อว่า **อิฏฺฐานิฏฺฐวิปรีตา-นุภวนลกฺขณา** เพราะเหตุนั้น นั่นแหละ จึง **มีความเป็นกลางเป็นรส**

คำว่า **มีอาการที่ไม่ชัดเจนเป็นปัจจุปัฏฐาน** คือ จะมีอาการที่ชัดเจนเหมือนอย่างสุขและทุกข์ก็หาไม่ มีความปรากฏโดยอาการที่ไม่ชัดเจน ซึ่งจะพึงอนุมานได้ก็โดย (อาศัย) สุขและทุกข์เหล่านั้น เป็นดุจเส้นทางที่เนื้อเดินไปบนแผ่นหินฉะนั้น

ชื่อว่า ความดับไปแห่งสุข ในที่นี้ ได้แก่ อุปจาระแห่งจตุตถฌาน ความดับไปแห่งสุขนั้น เป็นปทัฏฐานแห่งเวทนานี้ เพราะเหตุนั้น เวทนานี้ จึงชื่อว่า **มีความดับไปแห่งสุขเป็นปทัฏฐาน**

วินิจฉัยในคำว่า มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำให้เกิด

วิสุทธิมรรค

บทว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ** แปลว่า มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำให้เกิดจริงอยู่ ในฌานนี้ สติ บริสุทธิ์ดี ก็ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้นอันใด ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้นอุเบกขาทำขึ้น ไม่ใช่ธรรมอื่นทำขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสถึงฌานนี้ว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ** ได้ตรัสไว้แม้ในวิภังค์ว่า "**อยํ สติ อิมาย อุเปกฺขาย วิวฏา ฯเปฯ เตน อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ**[๑] - สตินี้ เป็นธรรมชาติที่สละสลวย บริสุทธิ์ ผุดผ่อง เพราะอุเบกขานี้ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ** (มีความบริสุทธิ์แห่งสติ เพราะอุเบกขา)" ดังนี้ไว้

อนึ่ง ความบริสุทธิ์แห่งสติในฌานนี้ มีได้เพราะอุเบกขาใด อุเบกขานั้น ว่าโดยสภาวะ ก็พึงทราบว่า ได้แก่ตัว ตัตรมัชฌัตตตา

อนึ่ง ในฌานนี้ มิใช่เฉพาะสติอย่างเดียวเท่านั้น ที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขานั้น โดยที่แท้สัมปยุตธรรมแม้ทั้งหมดก็บริสุทธิ์ แต่ตรัสเทศนาไว้ โดยมีสติเป็นประธาน

ในฌานเหล่านั้น อุเบกขานี้ มีอยู่ในฌาน ๓ เบื้องต่ำด้วยก็จริง ทว่าเปรียบเหมือนจันทรเลขา (วงพระจันทร์) แม้ว่า มีอยู่ในเวลากลางวัน ก็เป็นธรรมชาติที่ไม่บริสุทธิ์ ไม่ผุดผ่อง เพราะถูกแสงอาทิตย์ครอบงำ และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาคะกัน (มีส่วนเหมือนกัน คือเข้ากันได้) โดยความเป็นโสม (เยือกเย็น) หรือโดยความเป็นสภาพ

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๓๕๒

สนับสนุนตน ฉันใด จันทรเลขา คือ ตัตรมัชฌัตตุเบกขา แม้นี้ก็ฉันนั้น แม้ว่ามีอยู่ ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่ไม่บริสุทธิ์ในประเภทแห่งฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น เพราะถูกเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก มีวิตกเป็นต้นครอบงำ และเพราะไม่ได้ราตรี คืออุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาคะ และเมื่ออุเบกขานั้นไม่บริสุทธิ์ ธรรมทั้งหลาย มีสติเป็นต้น แม้ที่เกิดร่วมกัน ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่ไม่บริสุทธิ์เหมือนกัน ดุจแสงสว่างของจันทรเลขาที่ไม่บริสุทธิ์ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ในฌาน ๓ มีปฐมฌานเป็นต้นนั้น แม้สักฌานเดียวก็ไม่ตรัสไว้ว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ** แต่ว่าในจตุตถฌานนี้ จันทรเลขา คือตัตรมัชฌัตตุเบกขา เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เกินจะเปรียบได้ เพราะไม่มีการครอบงำแห่งเดชของธรรมอันเป็นข้าศึก มีวิตก เป็นต้น และเพราะได้ราตรี คืออุเบกขาเวทนา อันเป็นสภาคะ เพราะความที่ตัตรมัชฌัตตุเบกขานั้นบริสุทธิ์แล้ว ธรรมทั้งหลายมีสติเป็นต้น แม้ที่เกิดร่วมกัน จึงบริสุทธิ์ ผุดผ่อง ดุจแสงสว่างของจันทรเลขาที่บริสุทธิ์ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงพึงทราบว่า เฉพาะจตุตถฌานนี้เท่านั้นที่ตรัสไว้ว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ**

บทว่า **จตุตฺถํ** ความว่า ชื่อว่า จตุตถะ (ที่ ๔) ก็เพราะความเป็นลำดับแห่งการนับ ชื่อว่า จตุตถะ เพราะอรรถว่า เข้าถึงฌานนี้ เป็นที่ ๔ ดังนี้ก็ได้

มหาฎีกา

บทว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ** นี้ เป็นบทสมาสโดยการลบบทหลัง ในเพราะบทแรก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อุเปกฺขาย ชนิตสติปาริสุทฺธึ** (มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำให้เกิด) ดังนี้ไว้

เมื่อปริสุทธุเบกขา อันบริสุทธิ์แล้วจากธรรม อันเป็นข้าศึกทั้งปวง ไม่มีความพยายาม แม้ในการสงบธรรมอันเป็นข้าศึก เป็นไปอยู่ สติก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์ดีและสละสลวยดี ดุจปัญญาที่เป็นความบันเทิงฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ก็ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้นอันใด ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้น อุเบกขาทำขึ้น ไม่ใช่ธรรมอื่นทำขึ้น** ดังนี้ไว้

ถามว่า ถ้าหากว่า ทรงประสงค์เอาตัตรมัชฌัตตตาว่า เป็นอุเบกขาในฌานนี้แล้ว สติอย่างเดียวหรืออย่างไร ที่ตรัสว่า บริสุทธิ์ ? ท่านอาจารย์กล่าวตอบว่า **มิใช่เฉพาะสติอย่างเดียวเท่านั้น** ดังนี้เป็นต้นไว้

ท่านอาจารย์ เพราะหมายเอาคำซักไซ้ที่ว่า "แม้ว่าเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไร จึงตรัสถึงสติไว้ในจตุตถฌานนี้เท่านั้นว่า **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ** เล่า?" ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **ในฌานเหล่านั้น.....ด้วยก็จริง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

เพื่อจะแสดงด้วยสามารถแห่งอุปมา ซึ่งความหมายว่า "ในฌานเหล่านั้น ตัตร-มัชฌัตตตา แม้ว่ามีอยู่ในฌาน ๓ เบื้องต่ำ ก็ไม่มีความบริสุทธิ์ เพราะความครอบงำแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก และเพราะความบกพร่องแห่งปัจจัยอันเป็นสหาย ถึงธรรมที่สัมปยุตกับตัตรมัชฌัตตตานั้นก็อย่างนั้นเหมือนกัน ตัตรมัชฌัตตตาในจตุตถฌานนี้มีความบริสุทธิ์ เพราะไม่มีการครอบงำแห่งธรรม อันเป็นข้าศึกเป็นต้นนั้น" ดังนี้ นี้ จึงกล่าวคำว่า **ทว่าเปรียบเหมือนจันทรเลขา** ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **สุริยปฺปภาภิภวา** แปลว่า เพราะถูกแสงอาทิตย์ครอบงำ

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า "แม้ราตรีก็มีสภาพเป็นโสม (เยือกเย็น, นุ่มนวล) เหมือนอย่างจันทรเลขา เพราะภาวะที่ไม่แข็งกร้าว และในราตรีอันเป็นสภาคะนั่นเทียว จันทรเลขาย่อมรุ่งเรือง เพราะเหตุนั้น จันทรเลขานั้น จึงมีราตรีนั้นเป็นสภาคะกัน" ดังนี้ จึงกล่าวว่า ....**ราตรีอันเป็นสภาคะกันโดยความเป็นโสม หรือโดยความเป็นสภาพที่สนับสนุนตน** ดังนี้ไว้

วินิจฉัยในคำว่า จตุตถฌานละองค์เดียว ถึงพร้อมด้วยองค์ ๒

วิสุทธิมรรค

ส่วนคำใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์เดียว ถึงพร้อมด้วยองค์ ๒** จะวินิจฉัยในคำนี้

พึงทราบความเป็นฌานละองค์เดียว ก็โดยเกี่ยวข้องกับการละโสมนัส ก็แต่ว่าโสมนัส ถูกละไปในชวนะก่อนๆ ในวิถีเดียวกัน (อัปปนาวิถี) เพราะเหตุนั้น โสมนัส จึง

เรียกว่า เป็นองค์ที่จตุตถฌานนั้นพึงละ ส่วนความเป็นฌานถึงพร้อมด้วยองค์ ๒ พึงทราบโดยเกี่ยวกับความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ เหล่านี้ คือ อุเบกขาเวทนา ๑ จิตเตกัคคตา ๑ คำที่เหลือมีนัยอันได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเทียว นี้เป็นนัยในฌานหมวด ๔ ก่อน

มหาฎีกา

ท่านกล่าวคำว่า **ในวิถีเดียวกัน** นี้ไว้ ก็เพราะในวิถีนั้นไม่มีโสมนัสโดยแน่นอนจะได้กล่าวไว้ เพราะในวิถีก่อนแต่นั้นมีโสมนัสโดยแน่นอนก็หาไม่ ที่ท่านกล่าวไว้ ก็เพื่อแสดงว่า "เหมือนอย่างว่า ธรรมทั้งหลาย มีวิตก เป็นต้น ถูกละไปในขณะแห่งทุติยฌานเป็นต้น นั่นเทียว สำหรับธรรมเหล่านั้น หาถูกละไปในชวนะก่อนๆ ในวิถีเดียวกันไม่ ฉันใด โสมนัสนี้จะเป็นฉันนั้น หามิได้ (คือ ถูกละไปในชวนะก่อนๆ ในวิถีเดียวกันต่างหาก)" ดังนี้

คำว่า **ในฌานหมวด ๔** คือ ในหมวด ๔ แห่งฌานที่ทำให้บังเกิดด้วยอำนาจแห่งจตุกกนัย

ฌานปัญจกนัย

วิสุทธิมรรค

ส่วนพระโยคีผู้จะยังฌานหมวด ๕ ให้บังเกิด พึงออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่วแล้วเห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า "สมาบัตินี้ มีนิวรณ์เป็นข้าศึกใกล้" และว่า "มีองค์ทรามกำลัง เพราะความที่วิตกเป็นองค์หยาบ" มนสิการซึ่งทุติยฌานว่า เป็นธรรมสงบ ทำความใคร่ในปฐมฌานให้สิ้นไป แล้วก็กระทำความพยายาม เพื่อบรรลุทุติยฌาน (ต่อไป) เถิด

ต่อจากนั้นไป ในเวลาใด เธอผู้มีสติ มีสัมปชัญญะ ออกจากปฐมฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานทั้งหลายอยู่ เพียงแต่วิตกเท่านั้น ปรากฏโดยเป็นองค์หยาบ ธรรมทั้งหลายมีวิจารเป็นต้น ปรากฏโดยเป็นองค์สงบ ในเวลานั้น เมื่อเธอมนสิการอยู่ซ้ำๆ ซากๆ ซึ่งนิมิตนั้นนั่นแหละว่า "ปฐวี ปฐวี" เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้มาซึ่งองค์สงบ ทุติยฌานย่อมเกิดขึ้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ทุติยฌานนั้นก็มีเพียงวิตกเท่านั้น เป็นองค์ที่พึงละองค์ ๔ มีวิจาร เป็นต้น เป็นองค์ที่ถึงพร้อม คำที่เหลือก็มีประการอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว

อนึ่ง พระโยคี พึงเป็นผู้สั่งสมวสีโดยอาการ ๕ แม้ในทุติยฌานที่บรรลุแล้วอย่างนี้นั้น โดยนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า "สมาบัตินี้ ยังมีวิตกเป็นข้าศึกใกล้" และว่า "มีองค์ทรามกำลัง เพราะความที่วิจารเป็นองค์ที่หยาบ" มนสิการซึ่งตติยฌานว่า เป็นธรรมสงบ ทำความใคร่ในทุติยฌานให้สิ้นไป แล้วก็กระทำความพยายาม เพื่อบรรลุตติยฌาน (ต่อไป) เถิด

ต่อจากนั้นไป ในเวลาใด เมื่อเธอผู้มีสติ มีสัมปชัญญะ ออกจากทุติยฌานแล้ว พิจารณาองค์ฌานทั้งหลายอยู่ เพียงแต่วิจารเท่านั้น ปรากฏโดยเป็นองค์หยาบ ปีติเป็นต้นปรากฏโดยเป็นองค์สงบ ในเวลานั้น เมื่อเธอมนสิการอยู่ซ้ำๆ ซากๆ ซึ่งนิมิตนั้น นั่นแหละว่า "ปฐวี ปฐวี" เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้มาซึ่งองค์สงบ ตติยฌานย่อมเกิดขึ้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ตติยฌานนั้นก็มีเพียงวิจารเท่านั้น เป็นองค์ที่พึงละ องค์ ๓ มีปีติเป็นต้น เหมือนอย่างในทุติยฌานแห่งจตุกกนัย เป็นองค์ที่ถึงพร้อม คำที่เหลือก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว

โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ทุติยฌานในจตุกกนัยอันใด แตกทุติยฌานนั้นออกเป็น ๒ ฌาน ก็เป็นทุติยฌาน และตติยฌานในปัญจกนัย ส่วนตติยฌาน และจตุตถฌานในจตุกกนัยนั้น อันใด อันว่าฌานเหล่านั้น ก็เป็นจตุตถฌาน และปัญจมฌานในปัญจกนัย ปฐมฌานในจตุกกนัย ก็ยังคงเป็นปฐมฌานในปัญจกนัยนั่นแหละ

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า ปฐวีกสิณนิเทส ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าแต่งไว้ เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน เป็นดังนี้

มหาฎีกา

บทว่า **ตตฺถ** แปลว่า ในปฐมฌานนี้

คำว่า **เหมือนอย่างในทุติยฌานแห่งจตุกกนัย** คือ องค์ ๓ มีปีติ เป็นต้น มีความเกี่ยวข้องกับจตุกกนัย เหมือนอย่างในทุติยฌาน

คำว่า **แตกทุติยฌานนั้นออกเป็น ๒ ฌาน** ได้แก่ แตกทุติยฌานในจตุกกนัยออกเป็น ๒ ฌาน อย่างนี้ คือ ฌานไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร ๑ ฌานไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ๑

อธิบายว่า ทุติยฌาน และตติยฌานในปัญจกนัย ย่อมมีในพระอภิธรรม แต่ในพระสูตรทั้งหลาย มิได้ทรงถือเอาปัญจกนัยไว้โดยเป็นสภาวะมีอยู่

ถามว่า เพราะเหตุไร ในวิสุทธิมรรคนี้ ท่านจึงถือเอาการจำแนกนัยทั้ง ๒ ไว้เล่า ? ตอบว่า เพราะในอภิธรรมทรงแสดงฌานไว้ด้วยสามารถแห่งนัยทั้ง ๒

ถามว่า เพราะเหตุไร ในพระอภิธรรมนั้น จึงทรงแสดงฌานเหล่านั้นไว้โดยนัยอย่างนั้นเล่า ?

ตอบว่า ทรงแสดงฌานเหล่านั้นไว้โดยนัยอย่างนั้นก็ตามอัชฌาสัยแห่งบุคคล และตามเทศนาวิลาสะ (ความงามแห่งเทศนา)

ทราบมาว่า ในบริษัทแห่งเทวดาที่ประชุมกันอยู่ เทวดาเหล่าใด มีวิตกในปฐมฌานตามที่ทรงแสดงแล้ว อย่างเดียว ปรากฏว่า เป็นธรรมที่หยาบ ธรรมนอกนี้ ปรากฏว่า เป็นธรรมที่สงบ ก็ทรงแสดงฌานที่มีองค์ ๔ ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารไว้ด้วยสามารถแห่งอัชฌาสัยของเทวดาเหล่านั้น

เทวดาเหล่าใด มีวิจาร, เทวดาเหล่าใด มีปีติ, เทวดาเหล่าใด มีสุข ปรากฏว่า เป็นธรรมที่หยาบ ธรรมนอกนี้ ปรากฏว่า เป็นธรรมที่สงบ ก็ทรงแสดงตติยฌาน เป็นต้น ไว้ด้วยสามารถแห่งอัชฌาสัยของเทวดาเหล่านั้น นี้จัดว่า เป็นอัชฌาสัยแห่งบุคคลก่อน

ก็พระผู้มีพระภาค เพราะทรงถึงซึ่งเทศนาวิลาสะ (ความงดงามแห่งเทศนา) เหตุเพราะทรงแทงตลอดธรรมธาตุได้เป็นอย่างดีแล้ว เพราะฉะนั้น จึงทรงมีความยิ่งใหญ่แห่งพระญาณ ฉลาดในเทศนาเป็นอย่างดี เมื่อจะทรงกำหนดเทศนาตามความชอบพระทัยด้วยสามารถแห่งองค์ฌานทุกองค์ที่มีอยู่ จึงทรงกำหนดไว้ ด้วยสามารถแห่งจตุกกนัยและด้วยสามารถแห่งปัญจกนัย ก็นัยทั้ง ๒ นั้น นัยที่ว่าทรงแสดงซึ่งฌานอันมีองค์ ๕ ว่าเป็นปฐมฌาน ซึ่งฌานอันมีองค์ ๔ ว่าเป็นทุติยฌาน ซึ่งฌานอันมีองค์ ๓ ว่าเป็นตติยฌาน ซึ่งฌานอันมีองค์ ๒ ว่าเป็นจตุตถฌาน ซึ่งฌานอันมีองค์ ๒ เหมือนกันว่า เป็นปัญจมฌาน ดังนี้ นี้จัดเป็นเทศนาวิลาสะ

ก็นัยทั้ง ๒ นี้ ทุติยฌานในปัญจกนัยนั้น ทรงจำแนกกระทำให้มีในฝ่ายแห่งทุติยฌาน ในจตุกกนัยไว้ (ในธัมมสังคณี) ว่า “ในสมัยใด บุคคลเจริญมรรคเพื่อความเข้าถึง

รูปภพ ย่อมถึงซึ่งทุติยฌาน อันไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร เกิดแล้วจากสมาธิ มีปีติและสุขอยู่" ดังนี้

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงทรงจำแนกไว้อย่างนี้ ? ตอบว่า เพราะมีผลเหมือนกันกับทุติยฌาน (ในจตุกกนัย) โดยภาวะที่มีผลเหมือนกัน คือ ความเป็นสัตว์ ผู้มีกายเหมือนกันแต่มีสัญญาต่างกัน (สัตว์ผู้มีกายเหมือนกัน แต่มีสัญญาต่างกัน ได้แก่ พรหมชั้นทุติยฌาน-ภูมิ ซึ่งมีร่างกายเหมือนกัน แต่สัญญา คือวิบากปฏิสนธิต่างกัน เพราะบางพวกปฏิสนธิด้วยทุติยฌานวิบาก บางพวกปฏิสนธิด้วยตติยฌานวิบากในปัญจกนัย ตติยฌานวิบากในปัญจกนัย ก็คือ ทุติยฌานวิบากในจตุกกนัย) และเพราะเป็นฌานที่เกิดจากสมาธิในปฐมฌาน

อนึ่ง (ในปัญจกนัยนี้) ปฐมฌานเท่านั้นที่สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย และจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ในทุติยฌานนี้ เพราะไม่มีภาวะที่สงัดจากกาม เป็นต้นนั้น จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า "สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย" ทั้งไม่อาจที่จะกล่าวได้ว่า "เกิดแต่วิเวก" ดังนี้ได้

ก็ในเทศนาพระสูตรทั้งหลาย ทุติยฌานและตติยฌานในปัญจกนัย ย่อมเข้าพวกกันกะทุติยฌาน (ในจตุกกนัย) นั่นเอง เพราะสงบวิตกได้ เพราะสงบวิจารได้ เพราะไม่มีวิตก และเพราะไม่มีวิจาร ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ย่อมเป็นอันสำเร็จความว่า แม้ในเทศนาพระสูตร ก็ย่อมได้ปัญจกนัยเหมือนกัน

ถามว่า ในพระสูตร ทรงจำแนกฌานไว้ ๔ เท่านั้นมิใช่หรือ ? เพราะฉะนั้น ย่อมไม่ได้ปัญจกนัย ตอบว่า ไม่ใช่ไม่ได้ เพราะได้ปัญจกนัย โดยการอ้างถึงสมาธิ ๓ (ซึ่งแสดงไว้ในพระสูตรนั่นแหละ) คือ สมาธิมีวิตก มีวิจาร เป็นต้น (สมาธิ ๓ คือ สวิตักกสวิจาร-สมาธิ – สมาธิมีวิตกมีวิจาร ๑, อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ – สมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร ๑, อวิตักกอวิจารสมาธิ – สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจาร ๑ สมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิจารนั่นเอง เป็นทุติยฌานในปัญจกนัย) ด้วยว่า ทรงจำแนกปัญจกนัยกระทำให้อาศัยจตุกกนัย เพราะเหตุนั้น แม้ในพระสูตร ก็พึงขยายเป็นปัญจกนัยได้ บทว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" ก็อาจที่จะกล่าวอธิบายได้ว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตก ๑ ซึ่งวิจาร ๑ ซึ่งวิตกและ

วิจาร ๑ ชื่อว่า เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร" ดังนี้ และบทว่า "อวิตกฺกํ อวิจารํ" (ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร) ก็อย่างนั้น อาจที่จะกล่าวอธิบายได้ว่า "ชื่อว่า ไม่มีวิตก ก็โดยการละวิตก เว้นวิจาร และพร้อมกับวิจาร ชื่อว่าไม่มีวิจาร ก็โดยการละวิจาร พร้อมกับวิตก และโดยเว้นวิตก อีกอย่างหนึ่ง อาจที่จะสงเคราะห์ฌาน แม้เป็น ๓ อย่างได้อย่างนี้ คือ ฌานไม่มีวิตก ๑ ฌานไม่มีวิจาร ๑ ฌานไม่มีทั้งวิตก ไม่มีทั้งวิจาร ๑ ดังนี้

อนึ่ง บทว่า **ทุติยํ** (ที่ ๒) ความว่า เป็นเทศนามาแล้วด้วยความรู้ในฌานที่เว้นวิตกและในฌานที่เว้นวิตกวิจารทั้ง ๒ ชื่อว่า ทุติยะ ก็เพราะความที่พึงบรรลุเป็นที่ ๒ เพราะแม้ในฌานที่เว้นเพียงวิจาร ก็มีธรรมเหมือนกันกับฌานที่พระโยคีบรรลุแล้ว โดยการละธรรมทั้ง ๒ (คือวิตกกับวิจาร)

ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ วิตกแม้ว่าสงบไปแล้วในทุติยฌาน ในนิเทสแห่งปัญจกนัย ก็ไม่ชื่อว่า สงบไปด้วยดี เพราะยังสงบวิจาร ซึ่งเป็นสหายไม่ได้ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงความสงบเสียได้ (ด้วยดี) ซึ่งวิตกนั้น โดยการสงบวิจารอย่างเดียว เหมือนอย่างฌานที่เว้นวิตกและวิจารทั้ง ๒ (คือทุติยฌานในจตุกกนัย) และความเป็นฌาน มีธรรมที่เหลือเหมือนกัน (กับฌานที่เว้นทั้งวิตกและวิจาร) จึงทรงจำแนกตติยฌานไว้ไม่ให้แตกต่างกับทุติยฌานจตุกกนัย ไว้ (ในธัมมสังคณี) ว่า "เพราะสงบเสียได้ซึ่งวิตกและวิจาร จึงถึงซึ่งตติยฌาน อันเกิดภายในตน อันมีความทำให้เลื่อมใส อันยังธรรมที่ผุดขึ้นเป็นเอกให้เกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เกิดแล้วจากสมาธิ มีปีติและสุขอยู่" ดังนี้ไว้

ฌานทั้ง ๒ (ฌานที่เว้นวิตกอย่างเดียว มีเพียงวิจาร และฌานที่เว้นทั้งวิตกและวิจาร) มีคำแสดงไขว่า **ทุติยะ** (ที่ ๒) ก็เพราะละวิตกได้โดยเว้นสหาย (คือวิจาร) และโดยประการอื่น (คือไม่เว้นวิจาร) รวมทั้งเพราะความที่เป็นฌาน มีธรรมเหมือนกัน คือไม่มีวิตกและความเป็นฌานเกิดจากสมาธิ มีปีติ และสุข จัดเป็นข้อที่เหมือนกัน จริงอยู่ ฌานแม้มีเพียงวิจาร ก็เป็นเหมือนฌานที่เว้นวิตกและวิจารทั้ง ๒ จึงเป็นอันทรงจำแนกแล้วว่า "ไม่มีวิตก เกิดจากสมาธิ มีปีติ และสุข" ไว้ (ในธัมมสังคณี) อย่างนี้ว่า "ในสมัยใดบุคคลเจริญมรรค เพื่อความเข้าถึงรูปภพ ย่อมถึงซึ่งทุติยฌาน อันไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร เกิดจากสมาธิ มีปีติ และสุขอยู่" ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสตติยฌานในปัญจกนัย ก็เพราะพึงบรรลุเป็นที่ ๓ สำหรับพระโยคีผู้ก้าวล่วงธรรมอย่างหนึ่ง ในบรรดาวิตกและวิจารที่เป็นไปร่วมกันในปฐมฌาน แล้วเห็นธรรมแม้อย่างที่ ๒ ซึ่งตั้งอยู่ในปฐมฌานนั้นนั่นแหละว่า เป็นโทษ ก้าวล่วงธรรมทั้ง ๒ ไปพร้อมกัน ก็ความเป็นทุติยฌานอีกอย่างหนึ่งแห่งฌานนั้น ย่อมเกิดขึ้นโดยภาวะที่มีถัดไปแต่ปฐมฌาน

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จึงไม่ทรงจำแนกปัญจกนัยไว้โดยสภาวะมีอยู่ อย่างนี้เล่า ? ตอบว่า ที่ไม่ทรงจำแนกไว้ ก็โดยอัชฌาสัยแห่งเวไนยสัตว์ เพราะว่าเทศนาพระสูตรเป็นยถานุโลมเทศนา (เทศนาอนุโลมตามอัชฌาสัยแห่งเวไนยสัตว์)

จบการพรรณนาในปฐวีกสิณนิเทส

เสสกสิณนิเทส
อาโปกสิณ

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้ เป็นคำพูดโดยพิสดาร ในอาโปกสิณ (กสิณน้ำ)ที่มีถัดไปจากปฐวีกสิณ

ความว่า พระโยคาวจรผู้ใคร่เจริญแม้อาโปกสิณ เหมือนอย่างปฐวีกสิณพึงเป็นผู้นั่งเป็นสุข ถือเอานิมิตในน้ำเกิด คำทั้งหมดที่ว่า ในอาโปที่ทำขึ้นก็ดี ที่ไม่ได้ทำขึ้นก็ดี เป็นต้น บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร และแม้ในกสิณทั้งปวงก็พึงขยายให้พิสดารเหมือนอย่างในอาโปกสิณนี้ เพราะว่าต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักไม่ขอกล่าวคำเพียงเท่านี้อีก จักกล่าวแต่คำที่แปลกไปเท่านั้น

นิมิตในอาโปที่มิได้ทำขึ้น คือ ในสระก็ดี ในบึงก็ดี ในแม่น้ำเค็มก็ดี ในทะเลก็ดี ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้มีบุญ สร้างอธิการไว้แม้ในอาโปกสิณนี้แม้ในปางก่อน เหมือนอย่างที่เกิดขึ้นแก่พระจูฬสิวเถระ ฉะนั้น

มีเรื่องว่า เมื่อท่านผู้มีอายุนั้น คิดว่า “เราจักละลาภสักการเสีย แล้วอยู่อย่างสงบ” ดังนี้ จึงขึ้นเรือที่ท่าใหญ่ ไปสู่ชมพูทวีป กำลังแลดู (น้ำใน) มหาสมุทรอยู่ในระหว่าง (ทาง) นิมิตแห่งกสิณ อันมีส่วนเปรียบกับมหาสมุทรนั้นก็เกิดขึ้น

พระโยคาวจรผู้ไม่ได้สร้างอธิการไว้ เมื่อจะหลีกเลี่ยงโทษแห่งกสิณ ๔ อย่าง ก็ต้องไม่ถือเอาน้ำที่มีสีเขียว, สีเหลือง, สีแดง, สีขาว อย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนน้ำที่ตกยังไม่ถึงพื้นดิน (น้ำฝน ?) ที่ใช้ผ้าสะอาดรองไว้ในอากาศ หรือน้ำที่ใสไม่ขุ่นมัวที่เป็นเช่นนั้น อย่างอื่นใด ทำบาตรหรือหม้อน้ำให้เต็มเสมอขอบปากด้วยน้ำนั้น แล้ววางไว้ในโอกาสที่ได้กำหนดไว้อันมีประการดังกล่าวแล้ว นั่งอย่างเป็นสุข ไม่พึงพิจารณาสี ไม่พึงใส่ใจลักษณะ ควรทำน้ำให้เป็นสิ่งมีสีด้วย (สีแห่ง) ที่อาศัยนั่นเทียว (บาตร, หม้อ ฯลฯ เป็นที่อาศัย) ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรมด้วยอำนาจเป็นชื่อที่แพร่หลาย, ในบรรดาชื่อน้ำ คือ **อัมพุ อุทกะ วาริ สลิละ** เป็นต้น เจริญไปว่า “**อาโป อาโป** (น้ำ, น้ำ)” โดยเกี่ยวกับว่ามันเป็นชื่อที่ปรากฏชัด (ชื่อเด่น) เท่านั้น ก็เมื่อเธอนั้นเจริญอยู่อย่างนี้ นิมิตทั้ง ๒ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ โดยนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ ก็อุคคหนิมิตในอาโปกสิณนี้ ปรากฏดุจว่า ยัง

ไหวอยู่ ถ้าเป็นน้ำที่เจือด้วยฟองและต่อม ก็จะปรากฏอุคคหนิมิตเช่นนั้นนั่นแหละ กสิณโทษก็ยังปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏเป็นดวงที่ไม่สั่นไหว (สงบนิ่ง) ดุจพัดแก้วมณีที่เขาวางไว้ในอากาศ และดุจดวงแว่นที่ทำด้วยแก้วมณี ฉะนั้น

พร้อมกับความปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิตนั้น พระโยคาวจรนั้น ก็ย่อมบรรลุอุปจาร-ฌาน และฌาน ๔ ฌาน ๕ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ฉะนี้แล

- จบอาโปกสิณ -

มหาฎีกา

แม้คำชี้แจงถึงเนื้อความเท่าที่ทำให้พิสดาร ก็ย่อมตั้งอยู่ในฐานะที่ควรทำให้พิสดารนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เป็นคำพูดโดยพิสดาร** ดังนี้ไว้

คำว่า **อาโปกสิณ** ได้แก่ ฌานที่เรียกว่า อาโปกสิณ หรือกรรมฐานคืออาโปกสิณ

คำว่า **คำทั้งหมด**.......... **บัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร** คือพึงขยายให้พิสดารตามนัยที่ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้แล้ว ในปฐวีกสิณกรรมฐาน

คำว่า (ไม่ขอกล่าว) **คำเพียงเท่านี้อีก** คือ ไม่ขอกล่าวคำว่า “ในอาโปที่ทำขึ้นก็ดีไม่ได้ทำขึ้นก็ดี” เป็นต้น เพียงเท่านี้อีก

แหล่งน้ำที่เต็มไปด้วยแหล่งน้ำเค็มอันไหลมาจากทะเล ชื่อว่า **แม่น้ำเค็ม**

ท่านกล่าวคำว่า **ที่ใช้ผ้าสะอาดรองไว้** ก็เพื่อหลีกเลี่ยงความปะปนด้วยสี มีสีเขียวเป็นต้น คำว่า **น้ำอย่างอื่น** ได้แก่ น้ำที่ถึงพื้นดิน คำว่า **ที่เป็นเช่นนั้น** คือที่เป็นเช่นน้ำอันเกิดในอากาศ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **ใสไม่ขุ่นมัว** ดังนี้ไว้

เชื่อมความว่า **ยํ ปน อุทกํ**

ในคำว่า **ไม่พึงพิจารณาสี เป็นต้น** มีคำอธิบายใดที่ควรกล่าวไว้ คำอธิบายนั้นได้กล่าวไว้ในปฐวีกสิณแล้วทีเดียว ส่วนที่ชื่อว่า **ลักษณะ** ในอาโปกสิณนี้ ได้แก่ ลักษณะที่ไหลได้

คำว่า **โดยนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ** คือโดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในการเจริญปฐวีกสิณนั่นแหละ

ก็ความเป็นน้ำที่เจือด้วยฟองเป็นต้น ตรงส่วนที่ (ปั่นป่วนจน) เป็นระลอกเป็นต้น ชื่อว่า **กสิณโทษ** ในอาโปกสิณนี้

บทว่า **โส** แปลว่า พระโยคาวจรรูปนั้น

บทว่า **ตสฺส** แปลว่า แห่งปฏิภาคนิมิตนั้น

เตโชกสิณ

วิสุทธิมรรค

แม้พระโยคาวจรผู้ใคร่เจริญเตโชกสิณ พึงถือเอานิมิตในไฟเถิด สำหรับพระ-โยคาวจรผู้มีบุญ สร้างอธิการไว้ในเตโชกสิณนั้น เมื่อจะถือเอานิมิตในเตโชกสิณที่มิได้ทำขึ้น กำลังแลดูซึ่งเปลวไฟ ที่เปลวประทีปก็ดี ที่เตาไฟก็ดี ที่สถานที่ระบมบาตรก็ดี ที่มีไฟป่าก็ดี อย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเทียว นิมิตก็ย่อมเกิดขึ้น เหมือนอย่างพระจิตตคุตตเถระฉะนั้น เรื่องมีว่า เมื่อท่านผู้มีอายุนั้น เข้าไปสู่โรงอุโบสถในวันธรรมสวนะ กำลังดูเปลวประทีปอยู่นั่นเทียว นิมิตก็เกิดขึ้น ส่วนว่าพระโยคาวจรนอกนี้ (คือไม่ได้สร้างอธิการไว้) พึงทำเตโชกสิณขึ้น

ต่อไปนี้ เป็นวิธีทำในเตโชกสิณนั้น คือพึงผ่าไม้แก่นมียาง แล้วทำให้แห้ง ทำเป็นท่อนๆ (หอบ) ไปสู่โคนไม้ หรือมณฑปที่เหมาะสม รวมไว้เป็นกองโดยอาการเหมือนระบมบาตร ก่อไฟให้ลุกขึ้น แล้วทำให้เป็นช่องขนาด ๑ คืบ ๔ นิ้ว เข้าที่เสื่อลำแพน หรือแผ่นหนัง หรือผืนผ้า พึงวาง (ขึง) เสื่อลำแพนเป็นต้นนั้น ไว้ข้างหน้า (กองไฟ) แล้วนั่งโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ไม่ใส่ใจหญ้าและฟืนตอนล่าง หรือควันและเปลวตอนบน ถือเอานิมิตในเปลวทึบตรงกลางเท่านั้น ไม่พึงพิจารณาสี โดยเกี่ยวกับว่า “มันมีสีเขียว” บ้าง “มันมีสีเหลือง” บ้าง เป็นต้น ไม่พึงใส่ใจลักษณะโดยเกี่ยวกับความที่มันเป็นของร้อน ควรทำให้มันมีสีด้วย (สีแห่ง) ที่อาศัย ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรม ด้วยอำนาจเป็นชื่อที่แพร่หลาย, ในบรรดาชื่อของไฟ คือ “**ปาวกะ กัณหวัตตนิ ชาตเวทะ หุตาสนะ**” เป็นต้น เจริญไปว่า “**เตโช เตโช** (ไฟ, ไฟ)” โดยเกี่ยวกับว่ามันเป็นชื่อที่ปรากฏชัด (ชื่อเด่น)

เท่านั้น เมื่อเธอนั้นเจริญอย่างนี้ นิมิตทั้ง ๒ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ โดยนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว

ในนิมิตทั้ง ๒ นั้น อุคคหนิมิตปรากฏเป็นเหมือนเปลวไฟที่ตกขาดไปๆ ส่วนสำหรับพระโยคาวจร ผู้ถือเอานิมิตในเตโชที่มิได้ทำขึ้น กสิณโทษ ย่อมปรากฏ คือ ท่อนฟืนบ้าง ก้อนถ่านบ้าง ขี้เถ้าบ้าง ควันบ้าง ย่อมปรากฏ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นดวงที่ไม่สั่นไหว (นิ่งสงบ) ดุจผืนผ้ากำพลแดงที่เขากางไว้ในอากาศ ดุจพัดทองคำ และดุจเสาทอง พร้อมกับความเกิดขึ้นแห่งปฏิภาคนิมิตนั่นเอง พระโยคาวจรนั้น ก็ย่อมบรรลุอุปจารฌาน และฌาน ๔ ฌาน ๕ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ฉะนี้แล

- จบเตโชกสิณ -

มหาฎีกา

ไม้แก่น ชื่อว่า **สินิทธะ** ก็คือ มียาง ไม่ใช่ไม้กระพี้ การถือเอาไม้แก่นมียาง ก็เพื่อความตั้งอยู่ได้นานแห่งเปลวไฟ (ไม่มอดเร็ว)

ชื่อว่า **ฆฏิกํ ฆฏิกํ กตฺวา** แปลว่า กระทำไว้ โดยให้เป็นท่อนๆ

บทว่า **อาลิมฺเปตฺวา** แปลว่า ก่อไฟให้ลุกขึ้น

คำว่า **ในเปลวทึบ** คือในเปลวไฟที่เป็นไป โดยไม่แยกห่างกัน (ติดแน่นเป็นอันเดียวกัน)

บทว่า **ปตนสทิสํ** แปลว่า เหมือนเปลวไฟที่ตกไป

คำว่า **สำหรับพระโยคาวจร ผู้ถือเอานิมิตในเตโชที่มิได้ทำขึ้น** คือสำหรับพระโยคาวจรผู้ถือเอานิมิตในเตโชล้วนๆ มิได้ตกแต่งไว้โดยประการที่มันจะปรากฏเป็นดวงกสิณ

วาโยกสิณ

วิสุทธิมรรค

แม้พระโยคีผู้ใคร่เจริญวาโยกสิณ พึงถือเอานิมิตในลม ก็นิมิตนั้นแล พึงถือเอาโดยเกี่ยวกับเป็นลมที่ได้เห็นบ้าง โดยเกี่ยวกับเป็นลมที่ได้กระทบบ้าง เพราะว่า ท่านกล่าวคำนี้ไว้ในอรรถกถาว่า “พระโยคาวจร เมื่อจะเรียนเอาวาโยกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในลม คือย่อมกำหนดเอายอดอ้อยที่ไหวไปมาก็ได้ ย่อมกำหนดเอายอดไผ่ก็ได้ ยอดไม้ก็ได้ ปลายผมก็ได้ ที่ไหวไปมาอยู่ หรือย่อมกำหนดเอาลมซึ่งกระทบอยู่ที่กาย” ดังนี้ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร เห็นต้นอ้อยก็ดี ต้นไผ่ก็ดี ต้นไม้ก็ดี ที่มีใบทึบ ยืนต้นสูงเสมอศีรษะ หรือเห็นศีรษะของบุรุษผู้มีผมดกยาวประมาณ ๔ นิ้วถูกลมพัดกระทบอยู่แล้ว ก็พึงตั้งสติไว้ว่า “ลมนี้ พัดกระทบอยู่ตรงส่วนนี้” ดังนี้ ก็หรือว่า ลมเข้าไปทางช่องหน้าต่างหรือช่องฝา แล้วพัดกระทบส่วนแห่งร่างกายของเธอใด ตั้งสติไว้ที่ส่วนแห่งร่างกายนั้น ในบรรดาชื่อของลมมี **วาตะ มาลุตะ อนิละ** เป็นต้น เจริญไปว่า “**วาโต วาโต** (ลม, ลม)” โดยเกี่ยวกับว่า มันเป็นชื่อที่ปรากฏชัด (ชื่อเด่น) เท่านั้น

อุคคหนิมิตในวาโยกสิณนี้ ปรากฏเป็นดวงสั่นไหว เหมือนกลุ่มไอข้าวปายาสที่เพิ่งปลงลงจากเตา ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นดวงสงบนิ่ง ไม่สั่นไหว คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ฉะนี้แล

- จบวาโยกสิณ -

มหาฎีกา

“**หิ**” ศัพท์ในคำว่า **วุตฺตญฺเหตํ** นี้ มีอรรถว่าเป็นเหตุ (แปลว่า เพราะว่า) ความเท่ากับ ยสฺมา “หิ” ศัพท์นั้นมีการเชื่อมเข้ากับคำว่า **ตสฺมา** (แปลว่า เพราะฉะนั้น) นี้

คำว่า **ยอดอ้อย** คือ ยอดของต้นอ้อยทั้งหลาย เท่าที่ยืนต้นอยู่ในไร่อ้อย

บทว่า **เอริตํ** คือไหวไปเพราะลม บทว่า **สเมริตํ** คือไหวไปโดยประการทั้งปวง (เลยแปลทั้ง ๒ บทรวมกันว่า ไหวไปมา)

คำว่า **เพราะฉะนั้น** ความว่า เพราะว่าท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาอย่างนี้ว่า "พระโยคาวจร เมื่อจะเรียนเอาวาโยกสิณ ย่อมกำหนดเอายอดอ้อย ฯลฯ" ดังนี้ เพราะฉะนั้น (พระโยคาวจร เห็นต้นอ้อยก็ดี ฯลฯ)

คำว่า **ยืนต้นสูงเสมอศีรษะ** คือ ยืนต้น โดยมีใบตอนบนสูงเสมอศีรษะ

แม้ในคำว่า **ต้นไผ่ก็ดี ต้นไม้ก็ดี** นี้ ก็พึงนำคำว่า "ยืนต้นสูงเสมอศีรษะมาประกอบไว้ว่า "ต้นไผ่ที่มีใบทึบก็ดี ต้นไม้ที่มีใบทึบก็ดี ที่ยืนต้นสูงเสมอศีรษะ" ดังนี้เถิด

การพัดกระทบแห่งลมนั้น ย่อมไม่ปรากฏในผมที่ยาวประมาณ ๑ นิ้ว เป็นต้น ก็เพราะความที่มันสั้นไป, ในผมที่ยาวกว่า ๔ นิ้ว ก็เพราะความที่มันปรกห้อยอยู่ และในผมที่ห่าง (ผมบาง) ก็เพราะลมแทรกผ่านเข้าไปได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่า **ยาวประมาณ ๔ นิ้ว** และศัพท์ว่า **ผมดก** ไว้

คำว่า **ตั้งสติไว้ว่า "ลมนี้พัดกระทบอยู่ตรงส่วนนี้"** คือ ตั้งสติไว้ในกองลมที่พัดกระทบซึ่งส่วนเหล่านั้น โดยถือเอาอาการที่สั่นไหวของยอดอ้อย เป็นต้น เป็นช่องทาง

คำว่า **ตั้งสติไว้ที่ส่วนแห่งร่างกายนั้น** คือ เข้าไปตั้งสติไว้ในกองลมที่เป็นไปด้วยอำนาจกิริยาที่กระทบซึ่งส่วนแห่งร่างกายนั้น โดยการจับเอาอาการที่กระทบเป็นช่องทาง

ด้วยคำว่า **เหมือนกลุ่มไอข้าวปายาส** นี้ ท่านแสดงถึงภาวะที่นิมิตแม้นี้ยังเป็นไปกับสรีระ (สรีระในที่นี้ คือ ตัวยอดอ้อย เป็นต้น หรือตัวเส้นผมของคน)

ด้วยคำว่า **ไม่สั่นไหว** นี้ เป็นอันท่านเปิดเผยภาวะที่ แม้ปฏิภาคนิมิตก็เป็นเช่นกลุ่มไอนั่นแหละว่า "ภาวะที่เป็นดวง ไม่สั่นไหวเท่านั้น เป็นความต่างไปจากอุคคหนิมิตแห่งปฏิภาคนิมิตนี้" ดังนี้

นีลกสิณ

วิสุทธิมรรค

ส่วนกสิณที่มีถัดไปจากวาโยกสิณนั้น เพราะมีคำพูด (ของพระอรรถกถาจารย์) ว่า "พระโยคาวจร เมื่อจะเรียนเอานีลกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในดอกไม้ ในผ้า หรือในวรรณ-

ธาตุ (ธาตุสี) ซึ่งมีสีเขียว" ดังนี้ (เพราะฉะนั้น) ก่อนอื่นสำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญสร้างอธิการไว้แล้ว เพียงได้เห็นกอดอกไม้ที่เป็นเช่นนั้นก็ดี เครื่องลาดดอกไม้ตรงที่บูชาก็ดี ผ้าหรือแก้วมณีเขียวอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี เข้าเท่านั้น นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้ พึงเก็บดอกไม้ มีดอกอุบลเขียว ดอกคิริกัณณิกา (อัญชันเขียว) เป็นต้น เกลี่ยใส่ให้เต็มผอบ หรือฝาหีบเสมอขอบปากพร้อมทั้งใบเท่านั้น โดยประการที่เกสรก็ดี ก้านก็ดี ไม่ปรากฏ หรือพึงใช้ผ้าสีเขียวผูกให้เป็นห่อใส่ให้เต็ม หรือพึงผูก (ขึง) ให้เป็นดุจหน้ากลองเข้าที่ขอบปากผอบ หรือฝาหีบนั้น หรือพึงใช้ธาตุเขียวเหมือนสำริด, เขียวเหมือนใบไม้, เขียวเหมือนยาป้ายตา เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ทำเป็นดวงกสิณชนิดเคลื่อนที่ได้ หรือ (ติดอยู่) ที่ฝา โดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นเทียว ตัดรอบด้วยสีอันเป็นวิสภาคะ จากนั้นไปก็พึงทำมนสิการให้เป็นไปว่า "**นีลํ นีลํ** (เขียว เขียว)" ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณ

แม้ในนีลกสิณนี้ กสิณโทษยังปรากฏได้ในอุคคหนิมิต คือเกสร, ก้านหรือช่องว่างแห่งใบ เป็นต้น ยังปรากฏอยู่ ปฏิภาคนิมิตพ้นจากดวงกสิณแล้ว ปรากฏเป็นดุจพัดแก้วมณีในอากาศ ฉะนั้น คำที่เหลือก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ฉะนี้แล

- จบนีลกสิณ -

มหาฎีกา

(ย่อมถือเอานิมิต) **ในธาตุสี** มียาป้ายตา และแป้นย้อม เป็นต้นก็ได้

คำว่า **กอดอกไม้ที่เป็นเช่นนั้น** คือกอดอกไม้ที่มีดอกเขียวบานปกคลุมสะพรั่งเต็มต้น

คำว่า **พระโยคาวจรนอกนี้** คือพระโยคาวจรผู้ไม่ได้สร้างอธิการไว้

ด้วยศัพท์ว่า **คิริกัณณิกา** ท่านกล่าวถึงดอกอัญชันเขียว

ชื่อว่า **กรณฺฑกปฏลํ** ได้แก่ ฝาหีบ

คำว่า **พร้อมทั้งใบเท่านั้น** คือพร้อมทั้งใบอย่างเดียว เอาเกสรและก้านออกไป

คำว่า **พึงใส่ให้เต็ม** คือ พึงถือเอาผ้ามีสีเขียวผูกไว้ให้เหมือนห่อของแล้วใส่ให้เต็มผอบ หรือฝาหีบ โดยประการที่มันจะปรากฏเป็นดวงสีเขียว

บทว่า **มุขวฏฺฏิยํ วาสุส** แปลว่า หรือว่าพึงผูก (ขึงให้เป็นดุจหน้ากลอง) เข้าที่ขอบปากแห่งผอบ หรือฝาหีบนั้น

ชื่อว่า **พัดแก้วมณี** ได้แก่ พัดที่ทำด้วยแก้วอินทนิล

ปีตกสิณ

วิสุทธิมรรค

แม้ในปีตกสิณ ก็มีนัยนี้แหละ เพราะว่าพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า “พระโยคาวจร เมื่อจะเรียนเอาปีตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในดอกไม้ ในผ้า หรือในวรรณธาตุ (ธาตุสี) ซึ่งมีสีเหลือง เป็นต้น” ดังนี้ เพราะฉะนั้น สำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญ สร้างอธิการไว้แม้ในปีตกสิณนี้ เพียงเห็นกอดอกไม้ที่เป็นเช่นนั้นก็ดี เครื่องลาดดอกไม้ก็ดี ผ้าหรือธาตุสีเหลืองอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี เข้าเท่านั้น นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ เหมือนอย่างพระจิตตคุตตเถระ ฉะนั้น

มีเรื่องว่า ณ จิตตลบรรพต เมื่อท่านผู้มีอายุนั้นแลดูอาสนบูชาที่เขาใช้ดอกไม้จันทน์เหลืองทำ นิมิตประมาณเท่าอาสนะก็เกิดขึ้นพร้อมกับเวลาที่เห็นนั่นเทียว พระโยคาวจรนอกนี้ พึงใช้ดอกกรรณิการ์ เป็นต้นก็ได้ ผ้าเหลืองก็ได้ ธาตุก็ได้ ทำกสิณขึ้น ตามนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณนั่นแหละ และพึงทำมนสิการให้เป็นไปว่า “**ปีตกํ ปีตกํ** (เหลือง เหลือง)” ดังนี้เถิด คำที่เหลือก็เหมือนกับคำที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ ฉะนี้แล

- จบปีตกสิณ -

มหาฎีกา

ในปีตกสิณ คำว่า **กอดอกไม้** ได้แก่ กอดอกหญ้าปล้อง เป็นต้น

ชื่อว่า **ธาตุ** (ซึ่งมีสีเหลือง) คือ หรดาลและมโนศิลา

คำว่า (ที่เขา) **ใช้ดอกจันทน์เหลือง** (ทำ) ความว่า กอไม้ชนิดหนึ่ง มีดอกสีเหลือง มีชื่อว่า จันทร์เหลือง ใช้ดอกของกอไม้ชนิดนั้น (ทำ)

คำว่า **อาสนบูชา** ได้แก่ ที่นั่งสำหรับการบูชาที่เขาทำไว้ ณ ลานเจดีย์

คำว่า **ใช้ดอกกรรณิการ์ เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า "เป็นต้น" พึงทราบถึงการรวมเอาดอกพิกุล ดอกกิราตะ (?) เป็นต้น เข้าไว้

โลหิตกสิณ

วิสุทธิมรรค

แม้ในโลหิตกสิณ ก็มีนัยนี้แหละ เพราะว่าพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "พระโยคาวจร เมื่อจะเรียนเอาโลหิตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในดอกไม้ ในผ้า หรือในวรรณ-ธาตุ (ธาตุสี) ซึ่งมีสีแดง" ดังนี้ เพราะฉะนั้น สำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญ สร้างอธิการไว้แม้ในโลหิตกสิณนี้ เพียงเห็นกอดอกไม้ มีดอกหงอนไก่ เป็นต้น ที่เป็นเช่นนั้นก็ดี เครื่องลาดดอกไม้ก็ดี ผ้าแดง แก้วมณีแดง หรือธาตุสีแดงอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดีเข้าเท่านั้น นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้พึงใช้ดอกชบา ดอกหงอนไก่ หญ้าหางช้างแดง เป็นต้นก็ได้ ผ้าแดงก็ได้ ธาตุก็ได้ ทำกสิณขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณนั่นแหละ แล้วทำมนสิการให้เป็นไปว่า "**โลหิตกํ โลหิตกํ** (แดง แดง)" ดังนี้เถิด คำที่เหลือก็เหมือนกับคำที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ ฉะนี้แล

- จบโลหิตกสิณ -

มหาฎีกา

ชื่อว่า **แก้วมณีแดง** ได้แก่ แก้วมณีมีทับทิม เป็นต้น

ชื่อว่า **ธาตุแดง** ได้แก่ ยางไม้สีแดง หรือชาด เป็นต้น

โอทาตกสิณ

วิสุทธิมรรค

แม้ในโอทาตกสิณ เพราะมีคำพูด (ของพระอรรถกถาจารย์) ว่า "พระโยคาวจรเมื่อจะเรียนเอาโอทาตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในดอกไม้ ในผ้า หรือในวรรณธาตุ (ธาตุสี) ซึ่งมีสีขาว" ดังนี้ (เพราะฉะนั้น) ก่อนอื่น สำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญ สร้างอธิการไว้แล้ว เพียงได้เห็นกอดอกไม้ที่เป็นเช่นนั้นก็ดี เครื่องลาดดอกไม้ มีดอกมะลิซ้อน เป็นต้น ก็ดี กองดอกบัวขาวก็ดี ผ้าขาวหรือธาตุขาวอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี เข้าเท่านั้น นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ นิมิตยังเกิดขึ้นได้ทีเดียวแม้ในแผ่นดีบุก, แผ่นเงิน, ดวงจันทร์ เป็นต้น พระโยคาวจรนอกนี้พึงใช้ดอกไม้ขาวที่มีประการอันได้กล่าวแล้วก็ได้ ผ้าขาวก็ได้ ธาตุก็ได้ ทำกสิณขึ้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในนีลกสิณนั่นแหละ พึงทำมนสิการให้เป็นไปว่า "**โอทาตํ โอทาตํ** (ขาว ขาว)" ดังนี้เถิด คำที่เหลือก็เหมือนกับคำที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ ฉะนี้แล

- จบโอทาตกสิณ -

มหาฎีกา

ในโอทาตกสิณ คำว่า **กอดอกไม้** ได้แก่ กอดอกนันทิยาวัฏฏะ (?) เป็นต้น

ชื่อว่า **ธาตุ** ได้แก่ อัญมณีชนิดหนึ่ง เป็นต้น

อาโลกกสิณ

วิสุทธิมรรค

ส่วนในอาโลกกสิณ เพราะมีคำพูด (ของพระอรรถกถาจารย์) ว่า "พระโยคาวจรเมื่อจะเรียนเอาอาโลกกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในแสงสว่างที่ช่องฝาก็ได้ ที่ช่องดาลก็ได้ ที่ช่องหน้าต่างก็ได้" ดังนี้ (เพราะฉะนั้น) ก่อนอื่นสำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญ สร้างอธิการไว้แล้ว เพียงได้เห็นแสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ก็ดี แสงสว่างแห่งพระจันทร์ก็ดี ลอดเข้าไปทางช่องฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วทำดวงให้ตั้งขึ้นที่ฝาหรือที่พื้น หรือว่าลอดออกมาทางระหว่างกิ่งไม้ที่มีใบทึบ หรือระหว่างซุ้มไม้ที่มีกิ่งทึบ แล้วทำดวงให้ตั้งขึ้นที่พื้นนั่นเทียว เข้าเท่านั้น นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรแม้นอกนี้ พึงเจริญดวงแสงอันมี

ประการที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละไป ว่า “**โอภาโส โอภาโส**” หรือว่า “**อาโลโก อาโลโก** (สว่าง สว่าง)” ดังนี้เถิด เมื่อไม่อาจอย่างนั้น ก็พึงจุดประทีปไว้ในหม้อ ปิดปากหม้อเสีย เจาะช่องเข้าที่หม้อ วางไว้ให้ (ด้านที่เจาะช่อง) หันหน้าเข้าฝา แสงสว่างแห่งประทีปออกทางช่อง (ที่เจาะไว้) แล้วก็จะทำให้เป็นดวงขึ้นที่ฝา เจริญดวงแสงนั้นไปว่า “**อาโลโก อาโลโก**” เถิด ดวงแสงจากประทีปนี้ตั้งอยู่ได้นานกว่าดวงแสงนอกนี้

อุคคหนิมิตในอาโลกกสิณนี้ ย่อมเป็นเหมือนดวงแสงที่ตั้งขึ้นที่ฝา หรือที่พื้นนั่นแหละ ปฏิภาคนิมิตเป็นดวงแน่นทึบผ่องใส เช่นกลุ่มแสงสว่าง คำที่เหลือก็เหมือนกับคำที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ ฉะนี้แล

- จบอาโลกกสิณ -

มหาฎีกา

คำว่า **เมื่อไม่อาจอย่างนั้น** ความว่า ท่านกล่าวถึงการทำนิมิตแสงสว่างให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งแสงสว่างของพระอาทิตย์ เป็นต้น ไว้โดยประการใด ก็ไม่อาจทำนิมิตให้เกิดขึ้นได้โดยประการนั้น เพราะความที่ดวงแสงแห่งพระอาทิตย์ เป็นต้นนั้นตั้งอยู่ได้ไม่นาน

ท่านกล่าวคำว่า **ปิดปากหม้อเสีย** ดังนี้ไว้ ก็เพราะแสงสว่างอันจะออกไปทางปากหม้อมีมากไป

บทว่า **ภิตฺติมุขํ** แปลว่า ให้หันหน้าเข้าฝา

คำว่า **เหมือนดวงแสงที่ตั้งขึ้น** (ที่ฝา ฯลฯ) คือ เหมือนดวงแสงที่มีตามปกติที่ตั้งขึ้นที่ฝา เป็นต้น

คำว่า **เป็นดวงแน่นทึบผ่องใส เช่นกลุ่มแสงสว่าง** ความว่า ถ้าหากว่าแสงสว่างที่เป็นกลุ่มแน่นทึบ และผ่องใสจะมีอยู่ เช่นเดียวกับพระรัศมียาวหนึ่งวา ของพระผู้มีพระภาคไซร้ ก็จะเป็นเหมือนแสงสว่างอันนั้น

ปริจฉินนากาสกสิณ

วิสุทธิมรรค

แม้ในปริจฉินนากาสกสิณ เพราะมีคำพูด (ของพระอรรถกถาจารย์) ว่า "พระโยคาวจร เมื่อจะเรียนเอาอากาสกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในอากาศ (ความว่าง) ที่ช่องฝาก็ได้ ที่ช่องดาลก็ได้ ที่ช่องหน้าต่างก็ได้" ดังนี้ (เพราะฉะนั้น) ก่อนอื่นสำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญสร้างอธิการไว้แล้ว เพียงได้เห็นช่องฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เข้าเท่านั้น นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้ พึงทำช่องขนาด ๑ คืบ ๔ นิ้ว เข้าที่ซุ้มที่มุงไว้มิดชิดดี หรือว่าที่แผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เจริญช่องว่างอันต่างกันด้วยช่องฝาเป็นต้นนั้นนั่นแหละไป ว่า "**อากาโส อากาโส** (ว่าง ว่าง)" ดังนี้เถิด

อุคคหนิมิตในปริจฉินนากาสกสิณนี้ เป็นเช่นกับช่องว่าง พร้อมทั้งบริเวณฝารอบๆ เป็นต้นนั่นเทียว แม้เมื่อจะขยายก็ขยายไม่ได้ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นดวงอากาสเท่านั้น เมื่อจะขยายก็ขยายได้ คำที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นแหละ ฉะนี้แล

- จบปริจฉินนากาสกสิณ -

มหาฎีกา

คำว่า **เป็นเช่นกับช่องว่าง พร้อมทั้งบริเวณฝารอบ ๆ เป็นต้น นั่นเทียว** ความว่า ช่องว่างตัดตอนด้วยบริเวณฝารอบๆ เป็นต้นอันใด ก็เป็นเช่นบริเวณฝารอบๆ เป็นต้นอันนั้น มีความหมายว่า อุคคหนิมิตปรากฏโดยอาการนั้นนั่นเอง

ท่านกล่าวคำว่า **แม้เมื่อจะขยายก็ขยายไม่ได้** ดังนี้ไว้ เพื่อแสดงถึงภาวะที่อุคคหนิมิต เป็นนิมิตที่ไม่อาจขยายได้ เพราะว่า อุคคหนิมิตแม้ทั้งหมด เมื่อพระโยคีจะขยาย ก็ย่อมขยายไม่ได้เลย และเมื่อมีความต้องการจะขยาย ก็หามีการขยายได้ไม่ เพราะภาวนามีกำลังทรามโดยรอบด้าน ด้วยว่าการขยายนิมิต เป็นไปโดยเนื่องกับภาวนา ส่วนปฏิภาคนิมิตท่านกล่าวว่า **เมื่อจะขยายก็ขยายได้** ดังนี้ไว้ ก็เพราะทำอธิบายว่า เมื่อปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภาวนาก็เป็นธรรมชาติมั่นคง (จึงขยายได้) ดังนี้

ปกิณณกกถาในกสิณ ๑๐

วิสุทธิมรรค

พระทศพล ผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง ได้ตรัสกสิณ ๑๐
ซึ่งเป็นเหตุแห่งฌานหมวด ๔ ฌานหมวด ๕ ในรูปาวจร
ดังได้พรรณนามานี้ อันใดไว้ บัณฑิตครั้นทราบ
กสิณเหล่านั้น และนัยแห่งการเจริญกสิณเหล่านั้นนี้
อย่างนี้แล้ว ก็พึงทราบแม้ปกิณณกกถา ในกสิณ
เหล่านั้นนั่นแหละ อีกหน่อยหนึ่ง ต่อไปนี้เถิด

มหาฎีกา

เพราะอธิบายว่า "กสิณ มีปฐวีกสิณ เป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของรูปาวจรมี ๘ อย่างเท่านั้น ที่มาแล้วในพระบาลี โดยเป็นตัวสภาวะมีอยู่ ก็จริงอยู่ แต่ว่า (ในพระบาลีนั้น) ทรงกระทำเทศนารวมเอาอาโลกกสิณให้เนื่องอยู่ในโอทาตกสิณ และปริจฉินนากาสกสิณให้เนื่องอยู่ในอากาสกสิณ" ดังนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **พระทศพล ผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง ได้ตรัสกสิณ ๑๐ ฯลฯ ดังได้พรรณนามานี้ อันใดไว้** ดังนี้ไว้

คำว่า **ก็พึงทราบแม้ปกิณณกกถา** คือ อย่าถือเอาเนื้อความอันไม่เป็นสาธารณะ คือเป็นของเฉพาะตนในกสิณนั้นๆ เท่านั้น เหมือนอย่างในตอนต้น พึงถือเอาเนื้อความที่เป็นปกิณณกะ คือที่กระจายไปได้ในกสิณนั้นๆ โดยเป็นเนื้อความที่ไม่เป็นสาธารณะ และเป็นสาธารณะ แล้วทราบแม้ปกิณณกกถาเถิด

คุณต่าง ๆ ที่สำเร็จด้วยกสิณแต่ละกสิณ

วิสุทธิมรรค

ความว่า ในบรรดากสิณเหล่านี้ คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ ภาวะที่ว่า แม้เป็นคนเดียวก็แปลงเป็นหลายคนได้ เป็นต้น การเนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือในน้ำแล้วเดินไปด้วยเท้า หรือสำเร็จอิริยาบถ มีการยืน การนั่งเป็นต้นได้ ได้อภิภายตนะ โดยปริตตนัย

และอัปปมาณนัย[๑] ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งปฐวีกสิณ

มหาฎีกา

ในบทว่า **อาทิภาโว** (ภาวะที่ว่า......... เป็นหลายคนได้) นี้ ด้วย "อาทิ" ศัพท์ที่แปลว่า เป็นต้น สงเคราะห์เอาการเนรมิตวัตถุ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นต้น อันมีในฝ่ายแห่งปฐวีกสิณ

แม้ในคำว่า **ฐานนิสชฺชาทิกปฺปนํ** นี้ ก็พึงนำคำว่า **อากาเส วา อุทเก วา** มาเชื่อมไว้ (คือให้แปลว่าสำเร็จอิริยาบถมีการยืนการนั่ง เป็นต้น ในอากาศหรือในน้ำได้)

คำว่า **โดยปริตตนัยและอัปปมาณนัย** คือโดยนัยที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ (ไม่ขยาย) และนัยที่มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ (ขยายแล้ว) เท่านั้น ไม่แตะต้องถึงสี มีสีเขียวเป็นต้น

วิสุทธิมรรค

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ โผล่ขึ้น หรือดำลงในพื้นดินได้ ทำฝนน้ำให้เกิดขึ้นได้ เนรมิตแม่น้ำ ทะเลเป็นต้นได้ ทำสถานที่ทั้งหลาย มีภูเขา, ปราสาท เป็นต้น ให้ไหวได้ ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งอาโปกสิณ

มหาฎีกา

คำว่า **เอวมาทีนิ** (มีอาทิอย่างนี้คือ) ด้วย "อาทิ" ศัพท์ ท่านสงเคราะห์เอาการเนรมิตธารน้ำ (ที่พุ่งออก) จากสรีระ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ บังหวนควันได้ บังหวนเพลิงได้ ทำฝนถ่านเพลิงให้

---

[๑] อัฏฐสาลินีหน้า ๓๐๒, ๓๐๖ รูปาวจรฌานที่มีอารมณ์อันไม่ขยาย ชื่อว่า "ปริตตะ" ที่มีอารมณ์อันขยายแล้ว ชื่อว่า "อัปปมาณะ" , ชื่อว่า "อภิภายตนะ" ก็โดยความหมายว่าครอบงำอารมณ์

เกิดขึ้น ใช้ไฟล้างไฟให้สิ้นไปได้ ความสามารถที่จะเผาเฉพาะสิ่งที่ต้องการได้ ทำแสงสว่างเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพยจักษุได้ ใช้เตโชธาตุเผาสรีระ (ของตน) ในสมัยปรินิพพานได้ ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งเตโชกสิณ

มหาฎีกา

คำว่า **ความสามารถที่จะเผาเฉพาะสิ่งที่ต้องการได้** ความว่า ในบรรดาวัตถุทั้งหลายเป็นอันมาก มีฝ้าย, สำลี, ไม้แก่น, ไม้ฟืน เป็นต้น ซึ่งรวมไว้เป็นกองเดียวกัน มีความสามารถในการเผาเฉพาะวัตถุที่ต้องการจะเผาได้

ด้วย “อาทิ” ศัพท์ ในเตโชกสิณนี้ ท่านรวมเอาการขจัดความมืดได้ เป็นต้น ไว้

วิสุทธิมรรค

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การไปได้โดยเหมือนกับลมพัดไป การทำฝนลมให้เกิดขึ้น ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งวาโยกสิณ

มหาฎีกา

การไปได้โดยเหมือนกับลมพัดไป ชื่อว่า **วายุคติคมนํ** ได้แก่ การไปได้เร็วยิ่ง

ด้วย “อาทิ” ศัพท์ ในวาโยกสิณนี้ ท่านรวมเอาการไปถึงประเทศอื่น ตามที่ปรารถนา (จะไป) ได้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การเนรมิตรูปสีเขียวได้ การทำความมืด (ให้เกิดขึ้น) ได้ การได้อภิภายตนะโดยสุวรรณนัยและทุพรรณนัย[๑] และการบรรลุสุภวิโมกข์ ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งนีลกสิณ

---

[๑] อัฏฐสาลินี หน้า ๓๐๓, ๓๐๕ คำว่า “สุวรรณทุพรรณะ” คือ มีสีบริสุทธิ์ และมีสีไม่บริสุทธิ์, ฌาน ชื่อว่า “สุภวิโมกข์” เพราะอรรถว่าหลุดพ้นด้วยดีจากธรรมอันเป็นข้าศึก (คือนิวรณ์) และมีอารมณ์สวยงาม (คือกสิณสี)

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การเนรมิตรูปสีเหลืองได้ ความน้อมใจ (อธิษฐาน) ว่า “จงเป็นทองเถิด” ดังนี้ การได้อภิภายตนะโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ และการบรรลุสุภวิโมกข์ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งปีตกสิณ

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ความน้อมใจว่า “จงเป็นทองเถิด”** ได้แก่ การอธิษฐานความเป็นทองเหมือนอย่างที่ท่านปิลินทวัจฉะ อธิษฐานให้ติณณฑุปกปราสาทเป็นทอง ฉะนั้น

คำว่า **โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ** คือ โดยสุวรรณนัยและทุพรรณนัย

วิสุทธิมรรค

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การเนรมิตรูปสีแดงได้ การได้อภิภายตนะ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ และการบรรลุสุภวิโมกข์ ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งโลหิตกสิณ

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การเนรมิตรูปสีขาวได้ ทำภาวะที่ถีนมิทธะอยู่ในที่ไกล (ขับไล่ถีนมิทธะ) ได้ ขจัดความมืดได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพยจักษุได้ ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งโอทาตกสิณ

มหาฎีกา

ในวรรณกสิณทั้งหลาย ด้วย “อาทิ” ศัพท์ ในกสิณนั้นๆ พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาคุณ มีการเนรมิตแสงสว่างสีเขียวได้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การเนรมิตรูปที่เป็นไปกับแสงสว่าง (โปร่งแสง หรือหายตัว) ได้ ทำภาวะที่ถีนมิทธะอยู่ในที่ไกล (ขับไล่ถีนมิทธะ) ได้ ขจัดความมืดได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพยจักษุได้ ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งอาโลกกสิณ

คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การทำสิ่งที่ถูกปกปิดไว้ให้เปิดเผยได้ การเนรมิตอากาศ (ที่ว่าง) ไว้แม้ข้างในสถานที่ (ทึบ, ตัน) มีแผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น แล้วสำเร็จอิริยาบถอยู่ได้ การเดินผ่านฝาเป็นต้นออกไปข้างนอกได้ไม่ติดขัด ดังนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งอากาสกสิณ

มหาฎีกา

คำว่า **มีแผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า "เป็นต้น" พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาสถานที่มีทะเล เป็นต้นไว้

ความแตกต่างกันแห่งกสิณ

วิสุทธิมรรค

กสิณทั้งหมดนั่นเทียว ย่อมได้ความแตกต่างกันอันนี้ คือ **อุทฺธํ** (ขยายไปเบื้องบน) **อโธ** (ขยายไปเบื้องล่าง) **ติริยํ** (ขยายไปเบื้องขวาง) **อทฺวยํ** (ไม่เป็นสอง) **อปฺปมาณํ** (หาประมาณมิได้) ข้อนี้สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า "**ปจวีกสิณเมโก สญฺชานาติ อุทฺธํ อโธ ติริยํ อทฺวยํ อปฺปมาณํ**[๑] - บางคนย่อมจำหมายปฐวีกสิณไว้ในเบื้องบน ในเบื้องล่าง ในเบื้องขวาง ไม่เป็นสอง หาประมาณมิได้" ดังนี้ เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น บทว่า **อุทฺธํ** คือ มุ่งหน้าสู่ท้องฟ้าเบื้องบน บทว่า **อโธ** คือมุ่งหน้าสู่พื้นดินเบื้องล่าง บทว่า **ติริยํ** คือ กำหนดไปโดยรอบด้าน ดุจกำหนดท้องนา ฉะนั้น

จริงอยู่ บางคนขยายกสิณไปเบื้องบนอย่างเดียว บางคนขยายไปเบื้องล่าง บางคนขยายไปโดยรอบ หรือว่าย่อมแผ่กสิณไปอย่างนั้น[๒] ด้วยเหตุนั้นๆ ดุจผู้ต้องการเห็นรูปด้วยทิพยจักษุแผ่อาโลกกสิณไป ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า เบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง ดังนี้ไว้

ส่วนบทว่า **อทฺวยํ** นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงถึงความที่กสิณหนึ่งไม่เข้าถึงความเป็นกสิณอื่น (ไม่ปะปนด้วยกสิณอื่น) เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลเข้าไปสู่น้ำ (อยู่ในน้ำ) ในทิศทั้ง

---

[๑] อง. ทสก. ๒๔/๖๔

[๒] ปาฐะเป็น เอกํ ปสาเรติ แต่ฎีกาเป็น เอวํ ปสาเรติ แปลตามฎีกาเพราะได้ความดีกว่า

ปวงก็มีแต่น้ำเท่านั้น ไม่มีอย่างอื่นฉันใด ปฐวีกสิณก็เป็นปฐวีกสิณนั่นแหละ ปฐวีกสิณนั้นไม่มีความปะปนกันกับกสิณอื่น ฉันนั้น ฉะนี้แล ในกสิณทุกกสิณก็มีนัยนี้

บทว่า **อปฺปมาณํ** นี้ ตรัสไว้ โดยเกี่ยวกับความแผ่ไปซึ่งกสิณนั้น อย่างหาประมาณมิได้ คือว่า เมื่อจะแผ่ไปด้วยใจ ซึ่งกสิณนั้น ก็ย่อมแผ่ไปทั้งสิ้นเลยทีเดียว ย่อมไม่ถือเอาประมาณว่า “นี้เป็นเบื้องต้น นี้เป็นท่ามกลางของกสิณนั้น” ฉะนี้แล

มหาฎีกา

ชื่อว่า **กสิณทั้งหมดนั่นเทียว** คือ กสิณทั้ง ๑๐

คำว่า **ย่อมได้ความแตกต่างกันอันนี้** คือ ย่อมได้ความแตกต่างกันด้วยการขยายเป็นต้น นี้

บทว่า **เอโก** แปลว่า บางคน

บทว่า **สญฺชานาติ** คือ จำหมายไว้ด้วยสัญญาในภาวนา

ด้วย “**อาทิ**” ศัพท์ ที่แปลว่า เป็นต้น สงเคราะห์เอาพระบาลีที่ว่า **บางคนย่อมจำหมายอาโปกสิณ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

พึงนำเอาบทพระบาลีมาเชื่อมไว้ว่า “บางคนจำหมายปฐวีกสิณไว้ในเบื้องบน คือมุ่งหน้าสู่ท้องฟ้าเบื้องบน” ดังนี้เถิด ก็ข้อนั้นแล ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจการขยาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **จริงอยู่ บางคนขยายกสิณไปเบื้องบนอย่างเดียว** ดังนี้ไว้ แม้ในคำว่า **คือมุ่งหน้าสู่พื้นดินเบื้องล่าง** เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ

ท่านกล่าวไว้ในบัดนี้ ว่า **หรือว่าย่อมแผ่กสิณไปอย่างนั้น ด้วยเหตุนั้น ๆ** ดังนี้ ก็เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้เกี่ยวกับบุคคลผู้จะขยายกสิณไปอย่างไม่เพ่งถึงประโยชน์ ในเวลาที่ขยายครั้งก่อนๆ มีความหมายว่า “ย่อมขยายกสิณไป” ถามว่า “ดุจอะไร?” ตอบว่า “**ดุจผู้ต้องการเห็นรูปด้วยทิพยจักษุแผ่อาโลกกสิณไปฉะนั้น**” ความว่า ถ้าหากเป็นผู้ต้องการจะเห็นรูปในเบื้องบนก็แผ่อาโลกกสิณไปเบื้องบน ถ้าหากเป็นผู้ต้องการจะเห็นรูปในเบื้องล่าง ก็แผ่อาโลกกสิณไปเบื้องล่าง ถ้าหากเป็นผู้ต้องการจะเห็นรูปโดยรอบด้าน ก็แผ่อาโลกกสิณไปโดยรอบด้าน ถึงบุคคลนี้ก็ย่อมแผ่กสิณไปอย่างนี้เหมือนกัน

คำว่า (ตรัสไว้) **เพื่อแสดงถึงความที่กสิณหนึ่งไม่เข้าถึงความเป็นกสิณอื่น** คือ (ตรัสไว้) เพื่อแสดงถึงความที่กสิณแต่ละกสิณในบรรดาปฐวีกสิณ เป็นต้น ไม่เข้าถึงความเป็นกสิณอื่น

ชื่อว่า **ไม่มีอย่างอื่น** คือไม่มีดิน เป็นต้น เพราะว่าตรงที่ที่น้ำตั้งอยู่ ย่อมไม่มีสสัมภารปฐวี (ดินที่กล่าวถึงกันโดยทั่วไปว่า ดินเหนียว, ดินปนทราย เป็นต้น เรียกว่า สสัมภารปฐวี)

คำว่า **ไม่มีความปะปนกับกสิณอื่น** คือไม่มีความปะปนกับอาโปกสิณ เป็นต้น

คำว่า **ในกสิณทุกกสิณ** (ก็มีนัยนี้) คือในกสิณที่เหลือทุกกสิณมีอาโปกสิณ เป็นต้น (ก็มีนัยนี้)

การที่แผ่ไปอย่างไม่มีเหลือ ไม่ตั้งอยู่ตรงบางส่วน เป็นการแผ่ไปโดยไม่ถือเอาประมาณ ชื่อว่า **อัปปมาณะ** ก็เพราะเหตุนั้นนั่นเอง กสิณเหล่านี้ จึงมีสมัญญา (ชื่อเรียก) ว่า กสิณ (คำว่า กสิณ แปลว่าสิ้นเชิง คือไม่มีเหลือ) ก็เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า คือว่า **เมื่อจะแผ่ไปด้วยใจซึ่งกสิณนั้น ก็ย่อมแผ่ไปทั้งสิ้นเลยทีเดียว** ดังนี้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เมื่อจะแผ่ไปด้วยใจ** คือเมื่อจะกระทำให้เป็นอารมณ์ด้วยภาวนาจิต ด้วยว่า ภาวนาจิต ย่อมกระทำกสิณเล็กหรือกสิณใหญ่ไว้ในใจได้สิ้นเชิงในขณะเดียวกันทีเดียว ไม่ใช่กระทำไว้ในใจได้เป็นเอกเทศ (บางส่วน) แล

บุคคลที่เจริญกสิณไม่สำเร็จ

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลาย ที่ท่านกล่าวไว้ว่า “เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกัมมาวรณ์ (เครื่องกั้นคือกรรม) ก็ดี ถึงพร้อมด้วยกิเลสาวรณ์ (เครื่องกั้นคือกิเลส) ก็ดี ถึงพร้อมด้วยวิปากาวรณ์ (เครื่องกั้นคือวิบาก) ก็ดี ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราม อาภัพ (ไม่สมควร) ที่จะก้าวลงสู่นิยาม (ข้อปฏิบัติที่แน่นอน) สู่สัมมัตตะ (ความเป็นข้อปฏิบัติที่ชอบ) ในกุศลธรรมทั้งหลาย” ดังนี้ เหล่านั้นใด สำหรับสัตว์เหล่านั้น แม้สักคนเดียว จะสำเร็จภาวนา แม้สักในกสิณเดียวก็หาไม่

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกัมมาวรณ์** คือเป็นผู้ประกอบด้วยอนันตริยกรรม คำว่า **ถึงพร้อมด้วยกิเลสาวรณ์** คือเป็นผู้มีนิยตมิจฉาทิฏฐิพวกหนึ่ง เป็นอุภโตพยัญชนก (คน ๒ เพศ) และกะเทยพวกหนึ่ง คำว่า **ถึงพร้อมด้วยวิปากาวรณ์** คือเป็นผู้มีปฏิสนธิเป็นอเหตุกะพวกหนึ่ง มีปฏิสนธิเป็นทวิเหตุกะพวกหนึ่ง คำว่า **ไม่มีศรัทธา** คือเป็นผู้ปราศจากศรัทธาในวัตถุทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น คำว่า **ไม่มีฉันทะ** คือปราศจากฉันทะในปฏิปทาอันไม่เป็นข้าศึก คำว่า **มีปัญญาทราม** คือ ปราศจากสัมมาทิฏฐิอันเป็นโลกิยะและโลกุตตระ คำว่า **อาภัพที่จะก้าวลงสู่นิยาม สู่สัมมัตตะในกุศลธรรมทั้งหลาย** มีความหมายว่า เป็นผู้อาภัพที่จะก้าวลงสู่พระอริยมรรค ที่เรียกว่า นิยาม และเรียกว่า สัมมัตตะ ในกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้ และไม่ใช่เฉพาะในกสิณอย่างเดียวเท่านั้น แม้ในกรรมฐานอื่น สัตว์เหล่านี้ แม้สักคนเดียวก็ไม่สำเร็จภาวนา เพราะฉะนั้นกุลบุตร แม้ว่าเป็นผู้ปราศจากวิปากาวรณ์แล้ว ก็พึงละเว้นกัมมาวรณ์ และกิเลสาวรณ์เสียให้ไกล ทำศรัทธา ฉันทะ และปัญญาให้เจริญด้วยกิจมีการฟังพระสัทธรรม การอิงอาศัยสัตบุรุษ เป็นต้น แล้วกระทำความเพียรในการบำเพ็ญกรรมฐาน (ต่อไป) เถิด

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า เสสกสิณนิเทส ในอธิการแห่งการพรรณนาสมาธิในปกรณ์วิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าแต่งไว้ เพื่อประโยชน์แก่ความบันเทิงของสาธุชนเป็นดังนี้

มหาฏีกา

คำว่า **เป็นผู้ประกอบด้วยอนันตริยกรรม** คือ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอนันตริยกรรม ๕ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า **เป็นผู้มีนิยตมิจฉาทิฏฐิ** คือ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยนิยตมิจฉาทิฏฐิ ๓ อย่าง คือ อเหตุกทิฏฐิ อกิริยทิฏฐิ นัตถิกทิฏฐิ อย่างใดอย่างหนึ่ง

บทว่า **อุภโตพฺยญฺชนกปณฺฑกา** แปลว่า เป็นอุภโตพยัญชนก (คน ๒ เพศ) และกะเทย ก็พวกอุภโตพยัญชนก และกะเทยเหล่านี้ เพราะความที่มีปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ จึงชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิปากาวรณ์ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น เพราะความที่เขาเป็นผู้มีกิเลสแรงกล้า ท่านจึงกล่าวเสียว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกิเลสาวรณ์

บทว่า **อเหตุกทฺวิเหตุกปฏิสนฺธิกา** แปลว่า เป็นผู้มีปฏิสนธิเป็นอเหตุกะพวกหนึ่ง มีปฏิสนธิเป็นทวิเหตุกะพวกหนึ่ง

จริงอยู่ สำหรับสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีปฏิสนธิเป็นทวิเหตุกะก็ย่อมไม่มีการแทงตลอดพระอริยมรรค และการได้ฌาน เพราะฉะนั้น พวกที่มีปฏิสนธิเป็นทวิเหตุกะแม้นั้น ก็ชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิปากาวรณ์นั่นแหละ

คำว่า **ในปฏิปทาอันไม่เป็นข้าศึก** ความว่า ในปฏิปทาอันอนุโลมต่อมรรค คือในวิปัสสนาอันอนุโลมต่อสัจจะ

ท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนีว่า "บทว่า **ไม่มีฉันทะ** คือ เป็นผู้ปราศจากกัตตุกัมยตาฉันทะ (ความพอใจคือความใคร่ที่จะทำ)" ดังนี้ คำในสัมโมหวิโนทนีแม้นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านกล่าวหมายเอากัตตุกัมยตาฉันทะที่มีประโยชน์ต่อการบรรลุพระนิพพานเท่านั้น แม้คนผู้เป็นชาวอุตตรกุรุทวีป ก็ (นับ) เข้าไปสู่ฐานะแห่งคนผู้ไม่มีฉันทะ เพราะความที่เขาเป็นผู้ปราศจากความพอใจในพระนิพพาน เช่นเดียวกับพวกมาร เป็นต้น

คำว่า **มีปัญญาทราม** คือ เสื่อมจากปัญญาในภวังค์ ท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนีว่า "บุคคลใด แม้ว่ามีปัญญาในภวังค์บริบูรณ์ (แต่) ภวังค์ก็มิได้เป็นบาทแก่โลกุตตรธรรม บุคคลแม้นั้น ชื่อว่า เป็นผู้มีปัญญาทรามนั่นแหละ" ดังนี้ ส่วนเมื่อภวังค์ใดเป็นไปอยู่ โลกุตตรธรรมก็บังเกิดขึ้นได้ในความสืบต่อแห่งภวังค์นั้น ภวังค์นั้นก็ชื่อว่าเป็นบาทแก่โลกุตตรธรรมนั้น

คำว่า **ในกุศลธรรมทั้งหลาย** คือในธรรมที่หาโทษมิได้ หรือในธรรมที่มีวิบากเป็นสุขทั้งหลาย

คำว่า **ที่จะก้าวลง** (สู่นิยามฯ) คือ ที่จะบรรลุ

คำว่า (ไม่ใช่) **เฉพาะในกสิณอย่างเดียวเท่านั้น** ได้แก่ (ไม่ใช่) เฉพาะในกรรมฐาน คือ กสิณเท่านั้น

คำว่า **สัตว์เหล่านี้** คือสัตว์ผู้ถึงพร้อมด้วยกัมมาวรณ์ เป็นต้น

คำว่า **เพราะฉะนั้น** ความว่า เพราะเหตุที่อันตรายมีวิบาก เป็นต้น เหล่านี้กระทำความเสื่อมแห่งประโยชน์ และเป็นเหตุแห่งความฉิบหายได้อย่างนี้ เพราะฉะนั้น (กุลบุตรแม้ว่าเป็นผู้ปราศจากวิปากาวรณ์แล้ว ฯลฯ)

อนึ่ง ในอันตราย ๕ อย่างเหล่านี้ การที่ท่านถือเอาอันตราย ๓ อย่างเท่านั้น ก็เพราะความที่อันตราย ๒ อย่างนอกนี้ (คือการกล่าวติเตียนพระอริยเจ้า และการจงใจล่วงสิกขาบทบัญญัติ) มีการแก้ไขได้ หรือเป็นฝักฝ่ายของกัมมันตราย

คำว่า **การอิงอาศัยสัตบุรุษเป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า เป็นต้น สงเคราะห์เอาโยนิโสมนสิการ เป็นต้น อันเกิดจากกิจมีการฟัง เป็นต้น นั้น

คำว่า **ศรัทธา** ได้แก่ ความเชื่อในกรรมและผลของกรรม

คำว่า **ฉันทะ** ได้แก่ กุศลฉันทะ กล่าวคือ ความเป็นผู้ใคร่จะทำในการบำเพ็ญภาวนาอย่างแรงกล้า

คำว่า **ปัญญา** ได้แก่ ปาริหาริยปัญญา

คำว่า **ทำให้เจริญ** คือ ทำให้งอกงาม โดยประการที่ภาวนาจะสำเร็จได้

ก็ในเรื่องนี้ คำใด ท่านไม่ได้จำแนกไว้โดยสภาวะ คำนั้นท่านไม่จำแนกไว้ ก็เพราะบัณฑิตพึงเข้าใจได้ง่าย และเพราะมีนัยอันได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว

- จบการพรรณนาเสสกสิณนิเทส -

ดัชนี